

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Ղ Ե Կ Ո Ն Դ
Ա Լ Ի Շ Ա Ն

ԵՐԿԵՐ

«ՍՈՎԵՏԱՄԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1981

Ար 1 ԳՄԴ 8427
Ա 315

Բնագիր, առաջարկն ու ծանոթագրությունները՝
ՍՈՒՐԵՆ ՇՏԻՎՈՒՆԻ

Այլշան, Ղ.

**Ա315 Երկեր (Բնագիրը, առաջարկները և ծանոթագր. Ս. Շախի-
յանի)—Նր.: Սովետ. գրող, 1981.— 400 էջ:**

Ներկա հատորում առաջին անգամ ի մի են բերված հեղինակի շափածո
և արձակ ստեղծագործությունները: Զետեղված են նաև հայագիտությանը,
փիլիսոփայությանը, թարգմանությանը, մանկավարժությանը և դաստիարակ-
չությանը նվիրված հոդվածներ, որոնք մի նոր և գեղեցիկ կողմից են բա-
ցահայտում Ալիշանի՝ որպես հայագետի, փիլիսոփայի և մտածողի:

4702030200

Ա 705 (01) 80 80 «Ց»

Ար1

ԳՄԴ 84. 29

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն,
կազմողի, առաջարկի և ծանոթագրությունների համար

ԱՌԱՋԵՐԱՆ

«Ճկա պատերազմի գործից ավելի ամուսնի
գործ, չկա մարդու մեջ դրամից ավելի ամուսրդկա-
լիմ բան, մամավամդ, եթե մեկը թՈՈԻ պատճառներով
ու արդյունքները»:

(Ղ. Ալիշան)

Ավելի քան վաթսուն տարի տեղ իր գիտական գործունեության ընթացքում
Վեռնյ Ալիշանը հանգնեց եկամտ հայկական մշակութային կյանքի ամենատարբեր
ասպարեզներում՝ գրականության, իրեն որպես ակադեմիկոս քանադայի և արձակա-
գիր, որպես Հայաստան աշխարհի հմուտ տեղագիր-պատմաբան և աշխարհագրա-
գետ, որպես կարող թարգմանիչ (անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից,
պարսկերենից, իտալերենից—հայերեն), որի՝ Բայրոնից, Շիլլերից, Մալերից,
Լամարթինից, Շատոբրիանից, Լոնգֆելլոյից, Ուիլյամսից և էլի ուրիշներից կա-
տարած շափածո և արձակ թարգմանությունները չեն հնացել առ այսօր, հրաշալի
կերպով գրականության զարգացման հրապարակախոսության բնագավառում, ոչ պա-
կաս հաջողությամբ հանգնեց եկամտ որպես հայ գաղափարների քննական բնագրերի
պատրաստող և հրատարակող և այլն: Այս էր պատճառը, որ Ալիշանի մասին
լիարժեք ճիշտացումը ու անսքող համակրանքով էին արտահայտվում եվրո-
պական և ռուս մշակույթի այնպիսի ակադեմիկոս մեծություններ, ինչպիսիք էին
Աբիլու, Գյուլլորին, Զախաուն, Մառը, Վեսելովսկին, Բրյուսովը, Մուսսովը և
ուրիշները:

Երևանում զարգացնող առաջին անգամ և հիմնավորապես խոսակցության
բացից իր մասին իրենց պարբերականում՝ «Բազմալեզու», 1847 թ. հուլիս ամսին

«Նախապես կեղծանունով հրատարակված «Հայոց աշխարհի» բանաստեղծութ-
յամբ: Նույն թվականի վերջերին դարձյալ նույն ստորագրությամբ լույս աշխարհ
եկած «Պլուտին Ավարայրի» պոեմը արգեն կասկած չթողց, որ հանձին Ալիշան—
Նահապետի հայ նոր գրականությունը հարստանում է մի նոր և ըստ ամենայնի
ինքնատիպ գասականով: Հետագա տարիների ընթացքում հրատարակված մյուս
ինքնատիպ գասականով: Հետագա տարիների ընթացքում հրատարակված մյուս
գործերը («Հայ Հայրենիք», «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ», «Մասիալ սարերն»,
«Հրազդան» և այլն), որոնց դիմավորում էին ընթերցողների լայն զանգվածները
խանդավառ հրճվանքով, արժանանում էին մեկից ավելի արտաստությունների, և
որոնք 60-ական թվականներին ամփոփվելով «Երգք Նահապետի» ընդհանուր խո-
րագրի ներքո, դարձան մեր գրականության լիարժեք ժողովրդական:

Պատասխանելու համար այն հարցին, թե ինչու Ալիշանի «Երգք Նահապետի»
բանաստեղծաշարի՝ ընդամենը տասնմեկ անուն ստեղծագործությունների վիճակ-
ված էր գրական-գեղարվեստական մի ամբողջ մեծ շարժման սկզբնավորողն ու
երա գոյության փաստն ազդարարողը դառնալ, մենք պետք է միտ բերենք, որ
դրանք սկսեցին հանգիստ գալ, ինչպես արգեն ասացինք, անցյալ դարի 50—60-ական
թվականներին: Հայկական հողերը կյանքում կլասիցիզմի տիրապետության ժա-
մանակաշրջանն էր այս, որը, մանավանդ Մխիթարյան հեղինակների շնորհիվ,
կարողացել էր հասնել իր առավել քան հստակ դրսևորմանն ու գրական-գեղարվ-
եստական իմաստով ամբողջացմանը: Եվ ի թիվս դրամատուրգիայի, հետադարձ
արվեստի վերաբերյալ իրենց մշակած տեսությունը, հայ կլասիցիստները օր-
շափի ու կալուսն տեսակետ էին զարգացրել նաև պոեզիայի ժանրերի վերաբերյալ:
Հետևելով Բուալոյին, Մխիթարյան կլասիցիստներն էլ ուսուցանում էին, որ պոե-
զիան, լինելով գեղարվեստական մտածողության դրսևորման բարձրագույն նախ-
նակը, պետք է իր ընտրության ոլորտում վերցնի միայն և բացառապես «բանք
վսեմականք»: Ընդ որում այդպիսիք համարվում էին աստվածաշնչային զանազան
ստեղծությունները, հայոց թագավորների, իշխանների, ազնվականների կյանքը,
սակնավոր հողերականների գործունեությունը, նշանավոր հայազգի զորավարների
ուսուցանողական արվեստի այլևայլ դրվագները, հայոց հեթանոսական շրջանի
ստեղծագործությունները (օր՝ Հայկ—Բել, Արա Գեղեցիկ—Շամիրամ,
Արտաշես—Սաթենիկ) և այլն: Այդ էր պահանջում բանաստեղծներից կլասիցիզմի
հայ տեսարաններից մեկը՝ Ղուկաս Ինճիճյանը, նույն տեսակետը դրամատուրգիայի
ընթացվառում զարգացնում էր Պետրոս Մինասյանը, այդ սկզբունքներին հետևե-
լով էին ստեղծագործում Եղիա Թովմաճանը, Մանվել Զախարյանը, Արսեն
Բաղդատունին և ուրիշներ:

Ալիշանն իր «Երգք Նահապետի» շարքով եկավ վճռական ու հիմնավոր հար-
ված հասցնելու այս մտայնությանը: Հակադրվելով իր նախորդներին, նա երգեց
իր արյուն-ավեր «Հայոց աշխարհիկը», «Ենչիկը հազարին ոտնառած» մերունի
Նահապետի բերանով ողբաց իր հոգեհարազատ հայրենիքը («Ողբամ զքեզ, Հայոց
հող լացեց» սիրիլի Հրազդանի ասիերին տիրող կործանումները տեսնելով («Հրազ-
դան լացեց» սիրիլի Հրազդանի ասիերին տիրող կործանումները տեսնելով («Հրազ-
դան լացեց»), խառնակության կոչին Ավագ և Փոքր Մասիսներին, երգեց Շավարշանի
գաղտնի «Նոր շուշանի» Սանդուխտի զմայնելիորեն քեթուչ սերը և այլն: Թեմա-
ներ էին սրանք, որոնք ընդհանուր ոչինչ չունեին հայ կլասիցիստների նախընտ-
րած «վսեմական» սյուժեների հետ և որոնցից այդ գրականության թեկուզ ամե-

նասնեղան ներկայացուցիչը ինքնագոհ արճամարհանքով դուրս կգարձենր: Բայց
թեմաներ էին գրանք, որոնք նորություն ու թարմություն էին 19-րդ դարի հայ
գեղարվեստական գրականության անդամանում, այդ իսկ պատճառով էլ ամենին
լմնացին անկեղծ և, որ կարևոր էր, ազդարարեցին գրական նոր ուղղության՝
ոռնանտրիզմի առկայության փաստը:

Այսպես, հետևելով եվրոպական կլասիցիստներին և հասկանալու Բուալոյին, հայ
կլասիցիստներն էլ զարգացնում էին այն տեսությունը, որ վերևում հիշատակված
«վսեմական» թեմաները գեղարվեստորեն վերարտադրելու համար անհրաժեշտ է
օգտագործել նրան համապատասխանող «վսեմական» լեզու: Եթե եվրոպացիները
գրան հասնում էին հզվելով ու կոկելով իրենց ազգային լեզուները, զուրս նեանե-
լով օտարաճանա բառերն ու արտահայտությունները, նպաստեց հայ հետադար-
ձների վերականգնել այս տեսակետից ավելի «բարձր» էր. հին լեզուն՝ դարարը, որը
բազմիցս հայտարարվել էր աստվածապարզե, «երկնառա», «միակ ու անփո-
խարհելի», հայ կլասիցիստները այդ լեզուն էլ վերցրեցին որպես իրենց մաս-
նագրության գրանորմանը համապատասխանող լավագույն միջոց: Գրաբարով սկսե-
ցին գրել Մխիթարյան միաբանության՝ առանց բացառության, բոլոր հին ու նոր
հեղինակները, սկսած միաբանության հիմնադրից՝ Մխիթար Սեբաստացուց, այդ
բնագրավառում իրենց հմտությունն ու քաջագործությունը ցույց տալու համար
սկսեցին կիրառել բազում-բազմաթիվ ինքնահար բառաբարդումներ, անանցումներ
ու զարժեղաբեր, որով ավելի խճուղեցին տառնց այն էլ բարդ այդ լեզուն, բա-
նական իմացության բարձրագույն լավանիշը համարեցին այն իրողությունը, թե
ավելի անկեղծությունն ինչ աստիճան խորությամբ է լուրացրել այն և նա
էլ ինչ նորահար ձևեր ու արհեստական միջոցներ կարող է ներգնել լեզուն ավելի
նախանցնելու համար և այլն: Եվ եթե 18-րդ դարի վերջերին ու 19-րդ դարի
սկզբներին ինչ-որ շահով արգարացվում ու գրականագիտորեն պատճառաբան-
վում էր գրաբարի՝ որպես ազգային գեղարվեստական մտածողության ձևի գոյու-
թյան հանգամանքը, ապա դրությունը բոլորովին այլ էր 19-րդ դարի կեսերից
սկսած: Ավելի ու ավելի կարվելով ու հետախնդրվելով ժողովրդից, հիշյալ ժամանա-
կաշրջանում գրաբարը զարձակ էր մի անկեղծան մարմին, հազցված կենդանի,
հարաշարժ օրգանիզմի վրա և բնականաբար միայն խանգարում էր ու արգելու-
կում նրա զարգացմանը:

Մեծ մտածողներին հատուկ խորաթափանցությամբ Ալիշանը հասկացավ այս
և, համարձակորեն գեղեցիկաց գնալով տիրող մտայնությանը, «Երգք Նահապետի»
շարքի իր բոլոր գործերը գրեց աշխարհաբարով, ավելի «հիշ» մի ինքնատիպ,
«սիլիանյան աշխարհաբարով» (Հր. Ահառյան), որն իր տեսակի մեջ եզակի ու
անկրկնելի մնաց: Գեղարվեստի սիրանքի գիմնը, առավել ևս գեղար էր
այն հասարակայնորեն իրականացնելը, որովհետև գրական ասպարեզի վրա իշ-
խում էր գրաբարի կրթոտ պաշտպանն ու շատագուր՝ Արսեն Բաղդատունին, ի
զեղ Ալիշանի մտերիմ ավագ ընկերն ու սրտամոտ բարեկամը, իսկ նրա «Հայի
Կրթացին» գլուցյալներովությունը, որը բազկացած էր մի քանի տասնյակ հազար
լուփած տողերից, լայնորեն դիմում էր որպես «բոլոր լեզվի» վերջնական ու
անվերջացող հաղթանակի անհառարկելի սպասույցը: Այդպիսի սիրանքի իրակա-
նացնելը ոչ պակաս գեղար էր նաև այն պատճառով, որովհետև զարակետի հայ
գրականության անգաստանում գեղ շարունակում էին իրենց իրավունքները մեզ

մնալ ու իրենց հասարակական զգալի փայտածինն ունենալ գրաբարի՝ հոգեմա-
կիցներն ու պաշտպանները, որոնք անփնա պայքարի գրոշ էին պարզով բռնոք
կրանց զեմ, ուղքեր փորձում էին հակառակ մտայնություն հանդես բերել:

Ալիշանի շնորհիվ Մխիթարյան գեղարվեստական գրականությունը գուրս
եկավ միաբանության քարեղեն ընդերքից, դարարեց ընտրյալ վարդապետների
մի փոքրիկ խմբի նեղ-անհատական աստիականությունը: Լինելու ախուր իրա-
վիճակից, ինչպիսին որ էր մինչև Ալիշանը և զեմքով ուղղվեց դեպի հայ ժողովրդի
լայն զանգվածները, արտի խոսքը գառնալով նրա համար:

Մազում է քնականոն մի հարց. որտեղի՞ց Ալիշանի գեղարվեստական ստեղ-
ծագործության մեջ հայտնվեց և որոշակի բովանդակություն ստացավ այս աշ-
խարհիկ, ժողովրդական տարրը: Չէ՞ որ նա էլ, իր բազմաթիվ նախորդ գրչակից-
ների նման, ձևավորվել ու հասունացել էր նույն Մխիթարյան միաբանության
ներսում, «Մխիթարյան շնորհաշուք կաղապարի ներքո», ունեցել էր որակյան
ներշնչանքի և հասարակական ոգևորության նույն ակունքներն ու աղբյուրները:
Թեպետ նա կարողացավ այդպես որոշակի գառնել իր մեծ ու փոքր նախորդ-
ներին:

Այս հարցի՝ թեկուզ համառոտակի պատասխանը բացահայտում է Ալիշանի
ծալալած եռանդալից գործունեությունը մեր մշակութային կյանքի այնպիսի մի
քնազավառում, որը, մեղմ ասած, աշթաթող էր արված նրա ժամանակ և որի
առաջին գեհնատողն ու գիտականորեն իմաստավորողը եղավ հենց ինքը՝ եռու-
քը վերաբերում է հայկական ժողովրդական բանահյուսությանը, նրա՝ որպես
մասնազուրկան մի որոշակի ձևի ճանաչմանն ու որպես այդպիսին իմաստավոր-
մանը և հետևաբար, հասարակական-գեղագիտական բնույթի ինքնուրույն մի
գիտելիքի հրապարակայնորեն վավերացմանը:

Մինչև Ալիշանյան շրջանի Մխիթարյան (և ոչ միայն Մխիթարյան) գեղագիտ-
ների ու գրողների կարծիքը այս կապակցությամբ առավել քան հստակ է ու որո-
շակի, և այդ էլ է գալիս կլասիցիզմի պոետիկայի առաջադիր սկզբունքներից-
քանի որ պոետիկան, շարժման խոսքը, բարձրագույն կազմակերպված մասնա-
բույժյան գրեկորման մի ձևն է, և նրա հիմնական ու փորձագույն նպատակն է
«ճախր առնել դեպի վսեմն ու վեհը», որիմն նա իր տեսադաշտում չի կարող
վերցնել «ցածր» արվեստը՝ ժողովրդական բառ ու բանը, առավել ևս, չի կարող
լրջորեն անդրադառնալ նրա գիտական թնութայնը: «Շեռո՞ւ կացք ժողովրդական
զոնհիկ խոսք ու արվեստից, դուք ոչինչ չունեք նրանցից սովորելու», քարոզում էր
Ռուսլան, և նույնը, իհարկե, հարմարեցված հայկական պայմաններին ու միջա-
կայրին, կրկնում էին կլասիցիզմի հայկական տեսաբանները: «Քրամկորեն» արհա-
մարհական տերմինով էր որակված հայկական ժողովրդական բառ- ու բանը,
նրանց անդրադառնալը՝ անիմաստ ու անկարևոր աշխատանք, իսկ նրանց ուսում-
նասիրելը կամ թնութայն նյութ դարձնելը՝ ժամանակի անտեղի կորուստ:

Ալիշանը եկավ հակադրվելու իշխող այս մտայնությանը և աներկյուղ հա-
ժարակությունը դիմեց հայ հանրությանը, պահանջելով ու հորդորելով հիմնա-
վորապես զբաղվել ազգային երգերի և ժողովրդական պանդուխտությունների հավաք-
մամբ, դասգամամբ և ուսումնասիրությամբ: Ներկա հաստրում գետնիցված Անգլա-
յին երգերու և ուրիշ պանդուխտու վրա՝ հողվածաշարը, որն սկսեց հրատարակ-
վել «Քաղմավեպում», 1843 թվականից սկսած, եղավ այդ նոր մտայնության

գրեկորման ամենափայլուն ակադեմիայի «Փոփոքելի բան է,— գրում էր Ալի-
շանը,— որ մեր ազգայինք ալ... վառվին ազգային պանդուխտանք սիրովը ու
ձեռքերինն եկածին շափ շանային հավաքել այնպիսի երգեր, անեղ խոզեր,
պատմություններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդին, կամ առանձին
սպազորվածք, և կամ ազգային օրագիրներուն մեկուն խրկելովու: Չանցած մի
քանի ամիս Ալիշանը նորից է անդրադառնում հայկական ժողովրդական «Քրամ-
կական երգերին» և այս անգամ կատարում է նրանց գիտական արժեքավորու-
մը: Կարուկ կերպով հակադրվելով իր ժամանակակիցներին ու նախորդներին,
նա գրում էր. «Այդպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացրենն ազգին
հանճարը, քան թե ծանր գրվածքներ և կատնվին անունի մեջ անհեղ քրանչի
զուրցվածք, որ միայն իրենց ուսմական անունին համար հասարակ բան մը
կկարծվին, ըսյց ճշմարիտը գերազույն գրվածոց կարգը անցնելու են»:

Ալիշանը բացահայտում է ժողովրդական բառուբանի պատմական տեղն ու
նշանակությունը հայ ժողովրդի հասարակական կյանքում: Չունենալով այդ
հարցում ոչ մի նախորդ, և հենց ինքը լինելով իր իսկ բացած՝ առ այդքս ան-
հայտ գիտական ճանապարհի առաջնեկը, նա գրում էր լրացուցիչ մեկնաբանու-
թյան կարիք չունեցող հետևյալ տողերը. «Թեպետ քաղվածք կամ պատկերը կեն-
գանություն կուտա պատմության, այնպես ալ երգը. վասն զի երկուքն ալ բա-
նաստեղծություն են: Եվ ազգային պատմության առ կերպով կենդանություն
ովող պատկերներն ու երգերը որչափ որ հին ըլլան, այնչափ ալ ավելի ախոր-
ծելի կըլլան ազգասիրաց... Ազգային կամ ուսմական ըսված երգերը թեպետ
զուրկ ըլլան վսեմական և գեղեցկաշար լեզվին գեղեցկությունն, սակայն շատ
հեղ քան զայն լեզվով գրվածները ազգու և սիրելի կըլլան: Վասն զի բանաստեղ-
ծությունը և զգացմունքը լեզվին հետ կապված չէ, կամ զեթ այնչափ կապված
չէ, հազա զուրցված կերպին, իսկ զգացմունքը ավելի նյութին և անոր կարգա-
ցողին մերձավորությանը հետ»:

Առանց վերապահության կարելի է ասել, որ հայկական բանահյուսությունը
ձևավորվելու և մյուս գիտությունների շարքում որպես առանձին առարկա ճանաչ-
վելու ու ընկալվելու հարցում գործի առյուծի բաժինը պատկանում է Ղևոնց Ալի-
շանին:

Հայկական ժողովրդական բանահյուսությունն է Նահապետի պոետիկան
սնող հիմնական ակունքներից մեկը: Որ «Պլուպլե Ավարայրին», «Մասիսուս սա-
րեհը», «Ողբում զքեզ Հայոց աշխարհը» և առհասարակ «Երգը նահապետիս
խորագրի ներքո ամփոփված մյուս գործերը գրելիս Ալիշանը եղել է հայկական
ժողովրդական այդ պարզ, անպահուն ստեղծագործությունների որոշակի ազդե-
ցության ներքո, այս հասկացողության ամենաբազմակողմանի իմաստով. զո
հաղվ թե հնարավոր լինի վիճարկել: Եվ այս հանգամանքն էր, որ մի ամբողջ
զինով բարձրացրեց Ալիշանին իր մեծ ու փոքր նախորդների, ասենք՝ Հյուսիսու-
զյանի, Ջախշախյանի կամ Ավգերյանի նկատմամբ, գարձնելով, Աղայանի բնու-
թյամբ՝ «Նահապետ հազար թուններին»:

Պակաս կարևոր չէ Ալիշանի նորարարական դերը Մխիթարյան գեղարվեստու-
կան գրականության մի այլ ասպարեզի՝ գեղարվեստական արձակի քնազավառ-
ումում: Մինչև Ալիշանը եղած Մխիթարյան հեղինակների մոտ փրակելիս մեծամաս-
նություն է կազմում լսափածո խոսքը: Կարելի է այդ միաբանությանը պատկանող

լինելի հեղինակություն եղած Պատմահայրը, հիմնականում մեծ դարձի փոքրից սկսած, ենթարկվեց եվրոպացի գանազան հայագետների պնդակախույթները (Մ. Աբելյան): Ակադեմիցիները, որ ետրենացիի դիտմամբ կեղծել է իր աղբյուրները, իր «Պատմությունը» ավելի հավաստի ներկայացնելու համար, որ նա յուրացրել է իրենց առաջ եղած հայ պատմիչների աշխատությունների աճողը գտնուներ և, հշուտելով իր «Պատմության» մեջ, ներկայացրել է որպես իր սեփականը, «ցույց տվեցին», որ ետրենացիի դիտավորյալ կերպով լուծման է մասնել, կամ շուտ ավել է ներկայացրել պատմական մի շարք անձանց գործն ու հասարակական-քաղաքական նշանավոր իրադարձությունները, հեռուարք և նրա երկատրուժյան գիտական հավաստիությունը լուրջ կասկած է ներշնչում, «գտան» վերջապես, որ ետրենացիի նկարագրել է մեկից ավելի դեպքեր, խոսել է ոչ քիչ քիվով երեսիցների մասին, որոնք սակայն չեն հաստատվում արտաքին պատմիչների կողմից, որեմն Պատմահայրը երևակայության արդյունքն են և այլևս եվ հայ բանասերներից Ալիշանն առաջիններից մեկն էր, եթե ոչ ամենաառաջինը, որ ձայն բարձրացրեց այս խառնակաց արշավանքը զագարեցնելու համար: «Մովսես ետրենացի և իր Հայոց պատմությունը», «Մովսես Քերթովհայր հայոց», «Յաղագա Մովսիսի կոթողները» և այլ անուններով գրոցն պատմութեան» և այլ հոդվածներով, որոնցից առաջին երկուսը գետնոված են ներկա հատորում, Ալիշանը եկավ իր ժառանգութեան կան խոսքն ասելու այդ հարցի վերաբերյալ և քաղաքական բանասերին հատուկ նախանձելի հմտությամբ ցույց տվեց ետրենացու մեծ դերը հայ ժողովրդի մտավոր կյանքում: Զանազան արարողներ կատարելով Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության իրենց հարուստ մատենադարանում, հնորյա ձեռագրերից ամենայն խնամքով հավաքելով մի փոքրիկ փաստ, աննշան թվացող մի տեղեկություն, մեր այս կամ այն պատմիչի՝ ետրենացու կապակցությամբ ապավով հայտնությունը, հաճախ մեկ-երկու բարձր բաղկացած առաջինը Պատմահայր մասին, այդ ամենն անց կացնելով իր գրականագիտական-մատենագիտական Ոգրահանգումների բովով, քննելով ամբարած նյութը ժամանակաշրջանի եվրոպական հայագիտության առաջավոր մակարդակի դիրքերից ու այդ մակարդակի պահանջների հենքի վրա, Ալիշանը կարողացել է տալ մեկը մյուսից ավելի ուշագրավ հոդվածներ՝ եվրոպական Պատմահայրը:

Ջրաղվելով հայագիտական-բանասիրական գործունեությամբ, իրենց ամսագրի՝ «Մատենադարանի» շնորհիվ հանդես գալով բազում շահեկան հոդվածներով (ըստ որում ամենեկին հազվագյուտ չեն միևնույն համարում երկու և նույնիսկ երեք անուն գործով հանգես գալու դեպքերը), վարելով Մխիթարյան միաբանության առաջնորդի արքայահար տեղակալի, «Բաղմավելի» խմբագրի, Վենետիկի Մուրատյան վարձարանի «Պատմություն և բարոյականություն» առարկաների ուսուցչի, ապա տեղույի աշխատատար պարտականությունները, մի քանի անգամ գիտական շարժումներին մեկնելով Օթրոպայի գրիթն բուրը նշանավոր մտավոր կենտրոնները (Հոսմ, Տուրին, Փարիզ, Մարսել, Լոնդոն, Օքսֆորդ, Գենա, Ամստերդամ և այլն),— Ալիշանը, տարբար, ամենեկին էլ շարձավ «կարիստային» գիտական Այսպիսի ներքին և արտաքին կյանքի վերջն էլ անհամատեղելի եղավ նրա հասարակական պահվածքի մինչև կյանքի վերջն էլ անհամատեղելի եղավ նրա հասարակական պահվածքի հետ: Եվ ժամանակաշրջանն էլ այդպիսին չէր: Գեո գարսակզրից ամբողջ աշխարհ

հին արդեն ստոյակներին հայտնի դարձավ, որ Ռուսաստանն անհել է գրադվել Կովկասյան պարանոցում գտնվող ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայերի հարցով: Մուսով առաական փառապանծ բանակներն սկսեցին իրենց հողթական առաջխաղացումը Կովկասում՝ պարտություն պարտաթվյան հեռանից մատնելով «Խարմիր աստղի ու կիսալուսնի ասպետներին» (Մարքս): Հայ ժողովրդի և նրա մտավորականության համար ակնհայտ դարձավ, որ մտանում էր երանելի փրկության ռոպեն: Ուստի անհրաժեշտ էր հրահար խոսքով դիմել հայության լայն զանգվածներին, ոտքի ելնելու, առական բանակներին ըստ հնարավորին օգնելու, կովով բաղձալի ազատությունը նվաճելու անքող կոչ անելու: Ալիշանն այդ ամենն հայրենասիրական ընտիր բանաստեղծություններով, որոնցից մանավանդ էր որոգ՝ «Հայրունի» հատորում տեղ գտած գործերի ներքին զաղափարական առանցքը «Է զհն ի վրէժ օհն անդր յառաջի» փառաբանությունն է ու պրոպագանդումը, նույն բանն էլ նա անում էր նաև իր հրապարակախոսական գործունեությամբ: 1850-ական թվականներին, երբ հայ ժողովրդի՝ թուրքական լծից ազատարության հարցը գտնվում էր իր առավել քան հասունացման ընթացքում, Ալիշանը գրում էր. «Նախնիք այն ատեն պարծանք են մեզի, երբ մենք ալ իրենց նման ըլլանք, ինչպես որ մեզի նախատիք ալ չեն ըլլար անոնք, թե որ մենք անոնցմ յով ըլլանք: Մեր ինչ ըլլալը մեզն կախված է. անոնց պարծանքն ու փառքը մեկ յույս մըն է մեր ճամբուն վրա, բայց մենք պետք է որ այլընտիս բանանք ու ապրենք շարժենք»:

Իսկ այդ մեծ առաջնությունն ամբողջությամբ ու ճշգրտորեն իրականացնել կարողանալու համար Ալիշանը պահանջում է վերլուծարար քննել ազգի անցյալը, բացահայտել նրա թե՛ դրական և թե՛ պարսավելի կողմերը, երկուսն էլ առաջիկայում նկատի ունենալու և դրանց նկատմամբ համապատասխան ճշգրիտ վերաբերմունք մշակելու համար: Ալիշանյան զգաստ արամբանությունը, երեսիցների քննության ու մեկնաբանության հարցերում հանդես բերած ճիշտ գաղափարությունները, այս կապակցությամբ, վեր են ամեն գովասանքից: «Թե որ անցածն արուն վրա է պարծելիքնս,—գրում էր նա,—պետք է անցյալը ներկային՝ զանապանեք ու ըսենք թե ինչ ունեինք, թե չէ ունեինք: Ու երբոր հըշնք, թե մեր պայպրուն քով կարասով լեցուն ասակ կար, հըշնք ալ, որ մեր քուսը պարպա է Երբոր անոնց սամույրները հըշնք, նայինք, թե մեր ուսերն—ալ կտաքնան»:

Այսպես որեմն, պետք է ճանաչել ճշմարտությունը, որքան էլ ծանր ու անցանկալի լինի, և վճռականորեն ձեռնամուխ լինել ազգի պակասությունների ուղղման, ի վերջո նրանց վերացման բարդ գործին: «Ըլլանք մարդասեր, բայց չփակվենք շողքորթի կամ հացկատակի պես ազգի հետև ու անունը անցնենք անոր ըրածը չբածը գրուցելու, խենթություններն ալ խելոթությունցը հետ պաշտելու»: Պետք է լինել ուղղասիր և անաշատ, չգերազնանատել ազգային արժեքները, չհափշտակվել գրանցով, բայց և շանտենել ու շարճամարհել դրանք: Ալիշանը վճռականորեն գեմ է ինչպես ազգային անապարծությանը, այնպես էլ ազգի նկատմամբ ժխտողական վերաբերմունքին: Ակզը միշտ վար գարնել, անգարար պակասություններ հըշն, որբալ և արհամարհել, ասոնք մարդուն սիրող կկտրեն, կկուտացնեն, կհուսահատեցնեն: Միշտ գովելն և գովելի ցուցնելն ալ սիրող կուտացնեն, միտք կկորսացնեն, անապարծ ազգասեր մը կընեն...»:

Առաջ քաշելով հայրենի երկրի փրկության, օտարազգի նվաճողներից զնքի ուժով այն ազատագրելու, ազգային ժշակույթի զարթոնքը ըստ ամենայնի խրախուսելու ու զարգացնելու հետ կապված հարցերը, խստորեն նշավակելով ինչպես ազգամոլներին, այնպես էլ ազգատյացներին, հիմնականում ճշգրտորեն կանխորոշելով հայ ժողովրդի հետագա առաջընթացի ուղիները, Ալիշանը սակայն ամենեին էլ սեռանք պատրաստներ չի տածում նրա՝ առանց իր բնօրրանի զարգացման, շաշխարհագրաքաղաքորեն գոյատևելու, կամ «հայրենիքին դուրս հայ ըլլալու» մասին իր ժամանակ բավականին տարածված տեսությունների նկատմամբ: Նա սկզբունքային ու տեղիում հակառակորդն է «Շենական փիլիսոփայությանը»՝ այսինքն Կինկեյների (հունարեն «էյունեոս» բառից, որ նշանակում է «շուն»), որոնց զարգացրած տեսության համաձայն առաջնությունը մարդ-անհատի անհնական ուղիումններն են, նրա պահանջները, նրա զգացմունքները, որոնց ըստ ամենայնի լիակատար բավարարումն էլ համարվում էր հիմնականը և նոր միայն մյուս «ընդհանուր» գաղափարները (ազգություն, հայրենիք), որոնք գաղտնի էին երկրորդական գործոնների շարքը: «Սուս է այն փիլիսոփան,—գրում էր նա,—որ ազգասիրությունը մարդասիրության դեմ կկարծեն, որ հայրենիքը հերձված կեռպ էրկրես և կըսեն. բոլոր երկիրս ալ հայրենիք է լավ մարդու...» Իր ազգը շարժող հավիտյան մարդասիր ըլլալը:

Շարունակելով իր քննադեմը այս կարգի տեսությունների շատագուցների հետ (որոնցից, ի դեպ, կային նաև իրենց՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամների թվում), նա գրում է այսօր էլ ճիշտ հնչող հետևյալ տողերը. «Մեր ազգին սկիզբը ոչ ի Պալիս եղի է, ոչ Գաղատիա, ոչ Կաֆա, ոչ Կալկաթա, ամենքս ալ մեկմեկն առաջ ետև Հայաստանն են կամ ենք, և հիմա, ուր ալ որ ենք, պանդուխտ ենք»:

Այսուհանդերձ, իհարկե, Ալիշան—հրապարակախոսը, մնում է ինչպես իր միջավայրի, այնպես էլ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական պայմանների հարազատ ծնունդն ու արդյունքը: Ազգերի՝ որպես այդպիսին բաժանման և տարբեր լեզուների առաջացման հիմնական պատճառը, օրինակ, նա համարում է Բարեխոնի հանրահայտ աշտարակաշինությունն իր համապատասխան պատմությունը, հունական ու եվրոպական պատմիչների հազարգած վկայությունները «ճշտում» կամ «լրացում է» ըստ Աստվածաշնչի հազարգած տվյալների. մի գիրք, սրբ բացարձակ ու անսասարկելի հեղինակություն է նրա համար, իր զարգացրած այս կամ այն միտքը կամ գիտական տվյալ եզրահանգումը հավաստելու համար որպես կոլման մեկից մեկի անգամ վկայակոչում է երկար իմաստունին և այլն: Իր այս խոսքի կողմերով հանդերձ, Ալիշանի հրապարակախոսությունը իր ուրույն և անկասպանի տեղն ունի մինչև յուստիսոփայության շրջանի հայկական հրապարակախոսության շարքում, որպես նրա նախնական և կարևոր օղակներից մեկի և որի սուսամասիրությունը այդ առումով կարող է շատ նոր և ուշադրով հանգամանքներ բացահայտել:

Մի քանի խոսք էլ ներկա հատորում ցեղ գտած այն հոգվածների մասին, որոնք բացահայտում են Ալիշանի կարծիքները փիլիսոփայական-տեսական հարցերի վերաբերյալ: Փիլիսոփայական հարցերին Ալիշանն անզրազարձել է տարբեր առիթներով և, որ շատ կարևոր է, անզրազարձել է որոշակի աշխարհայեցողության գիրքերից: «Մենք հավանյալ և հավատացյալ ենք Մովսիսական գրոց պատ-

մության, որ ամենեն առաջ մեզի ցուցնեն գործիքն իրեն ամենամար ևս մը անեղված անժամանակն Գերագույն Բանի, որո հոգին...զբալար ի վերս անգրնդապուլա տարուերած տարերացն, իր կամքով և հրամանով կոչելով և կոկելով ի զանազան ձև ու բնություն, որով միանգամայն կերպացավ կազնին առանց կազնի և հավն՝ առանց հավելքի»:

Յրջիկաթիվ իրենաթիվի տեսանկյունից Ալիշանը վերլուծում ու քննում է արտաքին աշխարհն ու նրա այլևայլ դրսևորումները, անում կարևորություններ, որոնք կարևոր են ինչպես Ալիշան-տեսարանին ճիշտ հասկանալու, այնպես էլ ժամանակաշրջանի հայ փիլիսոփայական և տեսական մտքի ընթացքը ճիշտ պատկերացնելու համար:

Այսպես ուրեմն, մարդուց և բնությունից դուրս, նրանց համար քննված ու հաստատուն դարձած օրինաչափություններից անկախ, գոյություն ունի ինքնաբերակ մի սուբստանց՝ Գերագույն Բանը: Այն ունի իր զարգացման ներքին օրինաչափությունները, Ալիշանի քառերով ասած՝ «շարժմունքին ինքնահաստուկ ձևերը», որոնք կարելի է հասկանալ և քննության առարկա դարձնել իր դրսևորումների մեջ, այսինքն տեսանկյունի և ընկալելի այն ձևերի մեջ, որով ներկայանում է բանափակությամբ օժտված անհասանելի: Գերագույն Բանի կամ «Բարձրագույնս կազմակերպված մտածողության» դրսևորման առաջին և հիմնական ձևը բնությունն է, արտաքին աշխարհն իր հազարերանգ գեղեցկություններով, իր այլևայլ գոյակիցականերով, ձևերի ու շափերի իր անկրկնելի միասնականությամբ: Բնությունն իրեն այդպիսին կատարելով է ու անթերի, լիակատար կերպով ամբողջացված ու լրացված: Այն ենթարկելով սուսամասիրության ու տրամաբանական քննության, կարելի է հասկանալ ու մեկնարանել գերագույն ճշմարտության դրսևորման օրինաչափությունները: «Գրեթե ամեն փիլիսոփայից գրությունց սկիզբը բնության վարկածներն են,—գրում է Ալիշանը,—ամեն բանաստեղծից ստած և աված օգին բնութենեն է, ամենեն ախորժելի գրքեր՝ բնության նկարագրիներն են»: Այս է պատճառը, շարունակում է Ալիշանը, որ բոլոր դարերում և ժամանակներում, թե՛ հույակալներ իմաստասիրը, թե՛ արյունարբու զորահանը, թե՛ աշխարհակալ արքաներն ու իրենց փառքով դոռոզ տիրակալները մշտապես ձգտել են զեպի ամենապատմում բնության գիրքը: այնտեղ հանգիստ գտնելու, իսկ հիմնականում՝ այնտեղ խորհելու, մտորելու համար. այսինքն՝ Գերագույն մտածողության՝ բնության միջոցով դրսևորվող օրինաչափությունները ըստ իրենց կարողությունների և հնարավորությունների ընկալելու ու մեկնարանելու համար:

Փիլիսոփայական գաղափարությունների այս համախումբը, որն Ալիշանը զարգացնում է «Շրտհանգ, դրտանք և սփոփանք հասարակաց» հոգվածում, իր հետագա խորացումն ու ամբողջացումն է գտնում մյուս՝ «Ճեղքեու ներքո» աշխատության մեջ: Եվ շնայած այն գրել է նախորդից մոտ քսան տարի հետո, բայց Ալիշանի փիլիսոփայական հայացքներում որևէ արմատական, էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Հիշատակված երկու աշխատությունների, ինչպես նաև մի քանի ուրիշ հոգվածներում կամ հոգվածներում անկա գրություններ, նյութ են տալիս սուսամասիրողներին բացահայտելու Ալիշանի փիլիսոփայական հայացքները. մի կարևոր գործ, որը, ցավոք, առ այսօր չի արված:

1 Ալիշան Ղ., «Շուշիկը հայրենյաց հայոց», հատ. Առաջին, Վենետիկ, 1921, էջ 175:

Պատմա-մանկավարժական ընտելի հոգևածներում հեղինակը նկատի ունենալով իրենց երկու գաղտնիքները՝ Մուրատյան և Ռաֆայելյան վարժարանների բազմամյա ուսուցչի և տեսուչի իր փորձը (մոտ քսան տարի ուսուցիչ, որից տասը՝ նաև տեսուչ) և խնամատվորելով այդ փորձը եվրոպական դասական մանկավարժության ձևեր բերած նորագույն նվաճումների հենքի վրա, բարեբաշխում է «Նայ մանկավարժներին» դաստիարակության հետ կապված այնպիսի հարցեր, որոնք խիստ ուշագրավ են անգամ այսօր: Հայ մտավորականներից Ալիշանն առաջիններից էր, որ ձեռնամուխ եղավ եվրոպական դասական մտքի ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները հայերեն թարգմանելու աշխատանքներին, այդ թարգմանություններից մի քանիսը հրատարակեց «Թաղմավեպի» տարբեր տարիների համարներում, նրանց կցելով այդ թարգմանությունների հեղինակների (Օր.՝ Շատորիան, Շիլլեր) մասին խորագետ կենսագրական-ընտելագրականներ:

Ալիշանի շափածո և արձակ երկերի ներկա հատընտիրը մի նոր և գեղեցիկ կողմից է բացահայտում նրան մեր այսօրվա ընթերցողների համար որպես բանաստեղծի, որպես հայագետի և մտածողի:

ՅՈՒՐԵՆ ՇԻՒՊՈՒՆ

ԵՐԳՔ ՆԱՀԱԳԵՏԻ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել:
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սրբոխ անմոռաց տեղիք:
Ահա գարունիկդ հասել է, հասել,
Ավագ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել:
Այն սև-ժև ամպերն են դարձել ի փախ,
Այն ճերմակ-ճերմակ սարերն են անվախ:
Զընիկն ի ծոցին բացեր է ճանպարհ,
Քաղցրիկ կըրկըջով գլորն գետս հազար:
Այն բարձրը ժայռից, որ երկնուց են մոտ
Կենաց օրհնության ծագն առավոտ:
Ահա քո բլուրներն, Հայոց աշխարհիկ,
Այն քո բլուր բլուրներ ու բլուր վրտակիիք
*Հազար քո ձորերդ ու հազար քո դաշտ՝
Տարան ցուրտ ձմեռդ ու ձյուններդ շատ,
Լերինք և հովիտք ընդարձակ ու լայն
Նախշուն զարդարին նոր հարսին նրման:
Կապուտակ սարերդ գունըզգուն պըսակ
Կապեն ի գըլուխ գինչ նոր թագվորակ:
Ի ծայրից սարից որ երկնուց են մոտ՝
Փըովի մինչ ի խորն հորտան ու մորտո՛ւ՝
Գետեզերք ամեն բացել են շուշան

Պայծառ դընդդղնով՝ ցընցըղկեն՝ գնան.
Սարեզերքն ամեն վարդն երեցուցին,
Ա՛հ կարմրուկ վարդեր, գավակք եղեմին:
Պըլպուլն ի հեովանց թողեց ճրգնարան
Մովեր ու ցամբըններ թեվեց անգուման,⁴
Կանչեց ի օդուն երեք հետ բարև
Ոտկունքին դըրավ ի սարին վերև,
Սարին վերեկն ի վարդին տերև,
Հայո՛ց աշխարհիկ, քեզ երեսո՞ւ բարև.
Սարեկն ի սարին եկաց ու մընաց,
Անմեզ նախընծով եղավ երգասաց.
Արագիլն երդիսն ավլեց իր բունիկ,
Կանգնեցավ կըղաց՝ «Հայո՛ց աշխարհիկ».
Արտուտիկըն թռավ, թռավ վարուվեր,
Մանրիկ ճըլվըլով ասաց շատ բաներ.
Տատրակիկն իշավ, իշավ ցած ու ցած
Կըրծկունքն ի գետին ըզկո՛ւկո՛ւ ճըվաց.
Հովիվն ու հոտաղ, գառինք, եզն ու կով
Գոհացան զաստված՝ մարգեր շուրջ գայով:
Հանց քեզ տերն է տվել գարուն գեղեցիկ
Որ դրախտի նմանիս, Հայո՛ց աշխարհիկ.
Դրախտիկն որ անցել դառնա քեզ գարնամբ,
Զինչ պայծառ արևն որ ծածկեր ի ամպ:

Բայց Նահապետիս ի՞նչ ասեմ ծերուկ,
Որ եմ քան զամեն ծաղիկ վնդանցուկ.
Իմ գարունս անցել ու հասել աշուն,
Ցամքած տերևուկս ըսպասեմ հովուն՝
Թե ե՞րբ ի լիրանց ծոցուն փըչե խոր
Ձրգե անկըսկիծ՞ զիս ի մահուն ձոր:
Նահապետիս կյանքն եղավ բավական,
Խընդությամբ կեցավ ի յուրն Հայաստան.
Ժամ է որ երթա ի այն հայրենիք
Ուր իսկի չզատվին եղբարք սիրելիք.
Խընդությամբ կերթամ քեզնից, Հայաստան,
Փեղնից առած հողս՝ ի քեզ տամ թաղման.
Ի քո ծոցեդ վեր կանգնեցավ Աղամ,
Ես ի քո ծոցեդ տ՝ ելնեմ անթառամ:

Ա՛յ մանկտիք, եկեք շուրջ Նահապետիս
Ականջ դեք Հայրի՛ հորդ ետքի ձայնիս.
Պըլպուլն ու սարեկն երգերն են նորել,
Իմն՝ հետ տատրակին հողու հավասրել.
Մանկտիք, զիս հայոց հողն ու ջուր սնուցել,
Ես այն հողն ու ջուր սըրտով եմ սիրել.
Հայրենյաց հարուստ է հող, ջուրն անուշ,
Քանց օտար վարդ՝ քաղցր է հայրենյաց փուշ.
Հայաստանի օդն է քաղցր ու բարակ,
Հովերն են անուշ, պայծառ են վըտակք.
Ջուրն ու պըտուղն համ տան անմահության,
Խոտն ոսկեզօծն զգառներուն բերան.
Ցոսկեթել ամպոց այգուն զովագին
Թորթոր՞ իշանն ցողիկ մանրագին,
Կարմիր ճաճանչով արևուն շաղված
Գա ի խավրթիլ մանանա՞ր կենաց:
Ո՛հ լերունք ծաղկած, ո՛հ ջուրք ծիծաղկոտ,
Զանուշիկ հովերդ ի զիս ածեք մոտ.
Հողմունք անուշիկք՝ եկեք մոտ ի զիս
Եունչ ու երգս առեք տարեք ի Մասիս.
Տարեք վերջի շունչս ի տուն տապանին
Ու լրեսցուցեք զավկաց Թորգոմին:
Ձե՛զ կասեմ մանկունք սիրունք նազելիք,
Որոց է բնական Հայոց աշխարհիկ.
Մ՛ ուրանայք զերկիրդ ու զազգրդ սիրուն,
Մտն արմատով ծառ, տունն հիմամբն է տուն.

Մեր տերն ի երկնուց ծայրեն երբ իշավ
Երկրիս հիման քարն յԱյրարատ դրավ.
Այն մեր Մասիսու երկնաձև սարեն
Աչեց ըզբուրո՛ր՝ վերացավ նորեն.
Հոն շափեց սահման յուր նախաստեղծին
Ջեփրատն ու զԵրասխ բաժակ դրավ դրախտին.
Կենաց փայտին ծառն ի հոն ծաղկեցավ,
Չար գիտութենն բարին մեզ տըրվավ:
Ի հայոց հողին կազմեցավ Աղամ
Ջօրն հայոց Եվայն ծըծեց քաղցրահամ.
Աչքերըն պայծառ, երեսքն աննրման

Հրեշտակաց անգին հոն հանդիսացան.
Մաղկունքս այս ծընած են ի այն ծաղկոց
Որ Եվայի պսակ եղան ու նըստոց.
Այս մեր սարերու ծերուկ արձագանգք
Աստուծո ձայնին տըվին պատասխանք.
Աստից երգք սիրոյ ու ապաշխարութեան
Երկինքն ի վեր նախ երկրես վերացան.
Արյամբն Արեւի Քրիստոս հոս գննավ,
Կրկին և կրկին մեզ հույս խոստացավ.
Աղամ ծերունին այս սարիս ներքե
Չավակացն ասաց զիր հետին բարե.
Այս ձորիկն ի վայր լալով գնաց Եվա,
Գլուխն ի քար դըրավ կարոտ Եղեմա.
Ի հոն են նընչել մարդիկն առաջին,
Որ հետ հրեշտակաց զաստված օրհնեցին:

Երբ գոռաց երկինքն, ու գետին սարսեց
Ամպերն ի ծով, ծովն ի ամպեր վազեց,
Այն սարին ծայրեն նոյ մտավ ի տապան,
Ջրագունդ երկրիս շուրջն եկավ մանուսան.¹⁰
Իջավ բազմեցավ ի բարձրն Մասիս
Չաղու¹¹ աղալնին ղըրկեց ավետիս.
Երկիրս էր դատարկ անապատ ահեղ,
Լուկ¹² ի Հայաստան կայր մարդկութեան տեղ:
Մեք եմք հարազատ ծեր նոյի ծընունդք,
Որ ժառանգեցինք զհովիտս ու լերունք:
Նախընծեցավ Բել բրոնավոր արքայն,
Չհասակն անճոռնի կանգնեց բարձր ու լայն.
Շատ զորքեր շարան բերավ անհամար,
Թուխ արև բրոնեց մեր երկնուց պայծառ.
Լրսեց Հայկն արի, ձենեց քաջերուն,
Սարն ի վար վազեց զինչ կայծակ ամպուն.
Չաղեղըն լարեց կամըրջի նըման
Որոտաց թրուց ըզնետըն գերան,
Չերկաթն ու պըղինձ կըրծից հըսկային
Սըրտովն ու թոքով հանեց կըրընկին.
Փլավ Բելն ի բըլրեն ի խոր Գերեզման,
Չետ ծուխ սև զորքերն եղան ցիրուցան:

Շատ կըտրընվորայք հանեց Հայաստան,
Շատ Բելեր փլուցին քաջքն Հայկի նըման.
Հոռոմն, Ասորին, Մար, Սըկյութ, Պարսիկ
Հայոց թըրերուն եղան պատառիկ.
Այս սարեր, ձորեր ու դաշտերս ամեն
Կարմիր են քրտնել, կարմիր խըմել են.
Ի հոն են խաղցել Տիգրան ու Տըրդատ,
Վարդանն ու Վահան, Աշոտ ու Սըմբատ:
Հոն կրակե թուուցել նետ հայոց մանկտին,
Թըզի պես թափել գունդ-գունդ թշնամին.
Այս բլուրներու ծայր դրոշը կներ բացվել,
Առյուծն ու արծիվ հետ խաչին վառել.
Չենք ծարված գացել, դարձել են արբած,
Ճըմոտած ճակատք պարզել են պսակած.
Ընկել են ընկել հոն հայոց այլ քաջք
Մեկ ձեռքըն նիզակ ու մեկալըն խաչ.
Թըռել ի դաշտեն ելեր են երկին
Բազմել հետ Գրիգոր, Տըրդատ, Վարդանին:

Արգար թագավոր մեր քաջ իմաստուն
Թըղթով է խոսեր հետ աստվածորդուն,
Երնեկ և ընծա առել Քրիստոսեն,
Դեսպան¹³ ընդունել զառաքյալ Թադեն.
Չառաջին պատկերն այն սուրբ դաստառակ
Փրկչին կողաբաց Գեղարդըն միակ,
Այլ շատ նըշխարքներ, մասունք զանազան
Ի ծոցն է պահել աշխարհս Հայաստան,
Շատ առաքյալներ ունի յուր քարոզ,
Շատ սուրբ հայրապետ, ամբավ մարտիրոս.
Բյուրավոր ունի մատրունը¹⁴ ու տաճար
Անապատ ու վանք հազար ու հազար:
Ի աստուծո առեր ըզլեզուն ու զգիր,
Թարգմաներ ամեն ազգե գիրք ընտիր
Ճարպիկ տղայք ղըրկել ի Ստամպոլ, Աթենք.
Հայն հոռոմ լեզվով հաղթել է զՀելլենք.
Շատ զըրբունք զըրեր մեր հարքն ու մադդաթ
Չետ ցորեն դիզել քանց բարձր Արարատ:
Բայց ափսոս հիմա, որ շար թըշնամիք

Իսկի չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Սկեզեցիք, վանք, գրրատուն, դարպաս¹⁵
Զարկել են թրրով, հրրով դաս ու դաս.
Զազզն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել,
Դեմ չորս հովերուն տրվել ու ցրվել:
Ավա՛ղ քեզ, ավա՛ղ, Հայոց աշխարհիկ,
Տուն երկնանման, փրլած տաղվարիկ:

Այլ ի՛նչ ափսոսամ ըզքեզ, Հայաստան,
Երբ ձեռքն Աստուծա տեսնում հանդիման.
Ինքն է հրամայած քակել, ինք շինե,
Զինչ ըզհետ ձրմուռն ըզգարուն հանե.
Զաշխարհ մեր սիրեաց Աստված ի սկզբբան,
Քե անեծք երեստ՝ սիրո էր և այն:
Ի թուխ ամպերեն ելնե փոթորիկ,
Հողու հավսարին ծառերն ու մայրիք,
Տերերն և ողկույզբըն մարգարտաշար
Ի ոտից ներքե երթան ի խավար.
Ամպն և փոթորիկ շուտով վերանա,
Նոր արև, գարուն, ծառն ու այգին գա:
Արմատք հին՝ նոր ճյուղ, հին ճյուղք՝ նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնության, Հայոց աշխարհիկ.
Դուք այլ կործանած սյունք, դուք այլ կանգնիք,
Կապին կամարքդ, ո՛հ, սուրբ եկեղեցիք.
Քակյալ վանորեք շինիք հոգվոց տուն,
Գառնան ձեր սաղմոսք, ձեր քաղցր ալելուս:
Այդ քո ավերակք, Հայոց աշխարհիկ,
Նըշան մեծությանդ են, թոռած ծաղիկ.
Թոռած են՝ բայց վարդ, ցամքած՝ բայց հալվի.
Ով քեզ օտար ծաղկան հետ փոխե՛
Նա կույր է, հիմար. զհոտն անմահության
Ընդ սուտ գույն փոխե տրխմարն ու տրզայն.
Հիմար է հիմար, որ զպարծանքն հարանց
Երթա վաճառե ընդ օտար ազանց.
Աշխարհիս օրենք՝ որ ծնողք չըփոխվին,
Հայրենափոխք չեն, ուրացողք լինին.
Սառն՝ արմատով ծառ, ծառովն է արմատ.
Դալար մանկտիք, ձեր տակն է Արարատ.

Պի՛նդ կացեք, աստված ցողե ի վերեն,
Սըլիք ու ծաղկիք, քանց վարդ ի թրփեն.
Զըլնի ոք նախանձ, չըլնի հակառակ,
Քե չէ՛ նման խոտու լինի խայտառակ,
Այլք ծըլին ծաղկին, թեպէտ քըլիկ մի ուշ.
Զարկամըն մնա միշտ զըծնիկ, միշտ փուշ.
Որք խելոք, սիրով կան զինչ աղբորիկք
Տեսնեն քո գարունդ, Հայոց աշխարհիկ:
Այլ ես Նահապետ, ցամքած ծերունիս՝
Երթամ մեր հին հարցըն տամ ավետիս,
Ասեմ թե գարուն երեկ տան Հայոց,
Դուք Նահապետիս ասացեք՝ հոգվո՛ց,
Մեր Նահապետիդ՝ տո՛ւր կակուզ հողիկ,
Որ քեզ պինդ սիրեց, Հայոց աշխարհիկ:

ԼԱՅ ԼԱՅՐԵՆՆԻՔ

Աստվատուն զըռնակն է բաց.
Ծ՛լ, ե՛լ արեզ Հայաստանյայց:
Ահա ելնեն որք՛ին՝ ի քուն
Ու Նահապետն այլ որ անքուն՝
Աստվածազարդն ելնե հանդես,
Հայ հայրենյացն ելնե ի տես:
Ելնեք, ելնեք նա մինչ Արտաս,
Զաչերն ածել ընդ չորս բուրս,
Երբ սեավ գիսակն էր ճակատուն
Ոտկունքն արագ էր քանց այժուն,
Աստվածազարդ ելնե հանդես
Հայ հայրենյացն ելնեք ի տես:
Դուք որ սարերդ ի վեր երթալք,
Ա՛յ իմ սիրուն կտրըճորալք,
Գեմ՞ թե զդալար ալվիդ սիրեք,
Նահապետին մըտիկ արեք.
Աստվածազարդ ելեք հանդես
Հայ հայրենյացս ելեք ի տես:
Ահա ելանք ի մեծ հանդես.
Հայ հայրենյացս ելանք ի տես.

Ահա տեսանք զաշխարհն Հայոց
Որ ըզդրախտիկն առել ի ծոց
Գեմ երկրնուց կայր կանգնման
Անդրանկածին մորըն նրման:

Ահա ելնեք արևն յամպոց,
Վարդ կու թափեր աշխարհն Հայոց.
Ցողըն տեղայր զով ու սիրուն
Զինչ մարգարտին ի սատափուն.
Կարմիր կանաչ ծին՝ ծիրանի
Գոտի ածվեր Հայաստանի:

Լերանց սարերըն բարձրածայր
Ոսկի պըսակ եղան հավսար.
Հայոց գետերն հազարավոր
Իջանեին ճաճանչավոր.

Հազար թե գետ, բյուր թե առվի
Հայոց ծովակքն այլ ալելի:
Ա՛յ դրախտի շրեր, իջե՛ք, իջե՛ք
Զերկիրն հայոց արբեցուցեք.
Ահա վտակունք կըրկըշային,
Ձորն ու հովիտ արբենային,
Ամեն կաթեն ասողիկ ծընեք,
Ամեն ծընեն ծաղիկ ծագեր:

Ահա տեսանք զծաղկունքն Հայոց
Գույնն էր երկնից, հոտըն խընկոց.
Վարդն ու շուշան էին վառման
Հարսնամատերն ի ջուր փրոման.

Հորոտ մորոտն՝ էր տարածել
Ըզտեսողաց աչքըն քաղել:
Ահա տեսանք զհավերն հայոց,
Ձայնն հրեշտակի, գույնն էր ծաղկոց.
Կոունկ ու արագիլ գային հիտրաց,⁵
Ղարիպներուն սիրտըն ճըխաց.
Արեղածագ, սարեկ, արտուտ,
Կաքվուկ, պըլպուլ վարդակարոտ:

Ահա տեսանք մեծ կարավան
Ի շորս դիհաց⁶ ելեր կու գան.
Քուրդըն կու գայր արոտ ամոան

Հոտերն ի հեռ շարան-շարան.
Աղչկունք առյալ զասրըն՝ հյուսեն,
Փանկունք ըզսառն աղբյուրս խրմեն:
Ահա տեսանք զվաստակն Հայոց,
Սերմն էր իջել երկնից ամպոց.
Հոն որ Ադամ վարեր գութան
Քանց ըզբառսուն հասկերըն տան.
Հոն որ Աբել գառն ընծայեր՝
Մաքիքն ածեն միշտ շուխտըկներ.
Հոն որ զայգին է տընկեր Նոյ՝
Ոսկի ողկույզքն են խաղողոյ.
Կաթն այն կըրծքի, գինին բազկի,
Զուրն հասիաթ⁸ է ամենի:

Ահա տեսանք զխորանքն հայոց
Կամար կապեր են երկնից ծոց.
Եկեղեցյաց թիվն հազարով,
Մատրունք սրբոց շեն համարով.
Խունկըն ծըխե առտու՝ ըրկուն,
Աստված առնու զհոտըն սիրուն:
Ահա տեսանք զքարերն Հայոց,
Մեր պապերուն մահվան օրոց.
Գերեզմաններըն լուռ էին,
Խաչվեմքն ի քովն աղոթեին,
Տերն ողորմի հանգուցելոց
Եվ ամենայն երկրիս Հայոց:

Ահա տեսանք զերկիրն պայծառ,
Շըրթներն՝ երկրիս Հայոց հավսար,
Հավերն ի հունչ, հովերն ի շունչ
Օղըն վառվառ, ջուրն ի մըրմունչ.
Լուսիկս է ճոխ, արևս անուշ,
Սարերն ի վար իջնումք մեք ուշ:
Ահա ի գունդն երթայր արև
Նահապետին մենք տանք բարև,
Մեր նահապետն այլ ձեզ բարև.
Աստված վերեն տա շատ արև
Իծիր⁹ գնացեք դուք այդ հանդես
Հայ հայրենյացդ ելեք ի տես:

Ջայս իմ կենաց դառնահամ ծովս որ եմ կտրել՝
 Հայոց աշխարհ, ըզքեզ իսկի չեմ մոռացել.
 Հիմ՝ որ շքնչիկս ի հազագիս է ոտնառած,
 Մազթափ ճակատըս գետընուց ակընկորած՝,
 Ընդ շորս բոլորդ հետ հայիմ, հետ ծածկին հեռի,
 Այլուի քըչիկ մ՝ ու նահապետըն տի մեռնի.
 Ո՛հ, գիմ կընտրի՞ ճակատս այլ չեմ կարեր կանգնել
 Ու պըսպըզուն Մասյաց սարերն ի վեր նայել.
 Այլուի քըչիկ մ՝ ու այս ափունքըս տի լոնն,
 Այս բարկ շքերս ըզծերունիս շի տի գըտնեն.
 Դուք բազմաշար Մոկաց լերունք քարաբերանք,
 Դուք ինձ եղիք գերեզման, դուք ինձ արձագանք.
 Փետտած քընար, ահա քեզիկ տամ թույլ մատնեքս,
 Անմա՛շ փափագ, անմա՛շ կըրակ մըտե՛ք ի ներս,
 Ջայն պատառուկ սիրտն որ տեսնուք՝ այնոր ներքե
 ձընշած կըրծկունքս աղեկըտրին, ո՛հ, գինահար՞,
 Այսօր քաշեմ ու դուրս բերեմ գիմ ցավս հազար.
 Թող ի Տարոն հասնին ձայնեքս, սարքըն պատափն,
 Մեզրա գետույն ալիքն անույ՛շ՝ լեղի կըտրին,
 Հեռ ետրոնից քերթողահոր պատմագըրին՝
 Թող կիսատ շունչս ողբակցելով երթան ուրին,
 Ջաշխարհն Հայոց ես լամ գիմ քաղցրըն հայրենիք,
 Արյուն արցունքըս հետ թափեմ դառն ու ցրտիկ:
 Ահա թուլցած աղիքըս պինդ, պինդ քարշեցան,
 Մոխրեն ի դուրս կրակունք ելան սիրտըս լցվան.
 Թըռավ ելավ նահապետին սիրտ վեր ու վեր,
 Իչավ խորցավ գերեզմանաց վախեր վըհեր:
 Ողբա՛մ ըզքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբա՛մ ըզքեզ,
 Որ փառավոր նըստած երբեմն արքայապետ՝
 Արևելքից և հյուսիս ազգացն հազար
 ձուկան՝ ի ձեռդ առած՝ կայիր հրամանատար,
 Ողբամ գիշխանքդ ու թագավորքդ, որ անց կացին,
 Ողբամ զորդիքդ մեծ Գրիգորի, որ չերևին.
 Ըզբյուր հազար ցավերդ ողբամ, աշխարհ Հայոց,
 Ջոր թշնամիքդ ետուն ու միտք կուրացելոց:

Ջարթի՛ր, զարթիր Երեմիա մարգարե զգոն,
 Տես ի՞նչ եղավ գեղեցիկ նորըս մեր Սիոն.
 Ոչ Հովսիաս մեզ մընաց, ոչ Սեղեկիա,
 Աշխարհս ամեն ոտնակոխած ավեր մընա.
 Չըկա քաջաց հայր Մատաթի, ոչ Մակարե,
 Որ զայսպիսի մեր կործանմունք նորեն կանգնե...
 Ո՛հ, իշխանաց աթոռանին անկեր գետին,
 Թանձրատեսակ ծրխով լըցվեր եկեղեցին:
 Ջարթի՛ր, էլիր արե՛կ՞ թէ ճար գիտես ցավույս,
 Հուսակըտուր պընդե զաղիս սիրտ տուր երգույս:
 Ե՛կ ի Մըսրա, ե՛կ ուռնյաց Բաբելոնի,
 Սաղմոսարանդ իջո՛, արե՛կ Արածանի
 կա ուռեստան և Հայոց, կան մեր շատ ալիք,
 կան կաղամախք, կան սև նոճիք կան և սոսիք.
 Մեր գերեզմանքս այլ շատ, մեռելքս այլուի՛ շատ են.
 Որր ու այրի՛ եկեղեցիք դարպասք՞ ամեն.
 Թե լուկ հայիս իմ աշխարհին երեսըն սե՛
 կերըզդ վառի, սըրտիկդ ըլլի ներքե վերև:
 Դու այլ զարթի՛ր ու եկ քերդողըզ մեր Մովսես,
 Որ ողբակից հրավիրեիր ըզմարգարես.
 Տես, ա՛յս երկիրն է Հայկազանց և Արշակունյաց
 Որոց փառոք լըցեր ըզգիրըս պատմությանց,
 Այս ա՛յն երկիրն է Տիգրպան և Արամա,
 Որ բըռնեին ըզբըռնավորքըն զինչ տըզա.
 Այս ա՛յն երկիր մեծ Տըրդատա՛ քաջ Վարդանին,
 Ում նախանձեր Պարսիկ, Հոռոմն և Ասորին.
 Եվ ա՛յս երկիր Լուսավորչին ու Ներսիսի.
 Ա՛յս Սահակա, Մեսրովպա, քո իսկ Մովսիսի.
 Ո՛հ, ինչպե՛ս փառքն ամեն մըթնած և այլափոխք,
 Միայն անփոխ գուշակությունք քո կան ցավոք.
 Ավար, ավեր, սուր, գերություն, սուզ և շարիք,
 Ա՛յլ շար՝ նախանձ, տըզիտություն մընան հիմիկ,
 Դարեր անցին գնացին, Հայոց փառքըն մոռցված՝
 նահապետիս միայն խավարն ու սուզ մընաց:
 Հե՛ խեղճ ծերուկ, զարկ ըզգործիդ ու զքեզ քարի՛
 կամ թե քաղե՛ զաղիք սըրտիդ, որ քաջ թըրթուի.

Խոսին կանչեն այրած շերտերդ, լրսե աշխարհ,
Քո գանկըտանք բջունեն լեռներ ձորեր հագձար:
Ողբամ, ողբամ, հազար ողբամ գրեզ, Հայաստան,
Երբեմն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան.
Քո ծիրանիքն մերկացան, քո թագդ տռավ,
Արիւթյունըն հայկական ելավ թրուավ.
Քո սուրբ հաշորդք քահանայիցըն պակսեցան,
Ամեն շարիք մըտին ի մեջ ժողովրդյան.
Քո ծառաներն ապրտամբ դեմ քեզ առին սուր,
Քո իշխաններն՝ մեջ քո տան վառեցին հուր:
Լրսեցին Պարսք ու բարբարոսք գազանական,
Մեկ առ մեկ ձայն տրվին՝ ելի՛ք ի Հայաստան.
Ելան եկան ամառնամուտ ամպոց նըման,
Որ Առնոսա սարերն ի կախ կու կըրկըռան.
Հայաստանի շորս բոլորտիքըն պատեց սե,
Բյուր տակ ամպեն ինչպե՞ս ի դուրս ելնե արև,
Պահակք բացվան, սահմանքն առան, արգելքն ընկան,
Փախի՛ր պահվի՛ր, թե չէ՛ մաշիս, ո՛վ Հայաստան...
Բայց ո՛ւր փախչիս դու ժողովուրդ անհայր անտեր,
Բերդն ու պարիսպ, շենքն են հողու հավասարեր:
Ա՛հ անիծյալ երկաթ ու ձեռք, որ զայն սրեց,
Հայոց արյուն քե՞զ լուկ այսքան անուշ թըվեց.
Միթե անկուշտ քաղցիդ ու շար կեռիքներուդ՝
Զի՞մ Հայաստան որտիկ ցըցուց արևն անգութ.
Ո՞ր բռնավոր, ո՞ր տիրապետ, ո՞ր անօրեն
Չեկավ սրբով բաժին մ'առնուլ Հայոց երկրեն.
Ո՞ր բարբարոս ավերածու ձեռաց նըշան
Չեթող վրկա մեր շենքերուս երկնանըման.
Մեկըն կրտրեց, մեկըն հընձեց, մեկըն լափեց,
Մեկն այլ փորեց, զարմատն հանած հողըն ցրվեց.
Ա՛հ, այս տեսույս ո՛վ դիմանա թե չէ արձան,
Կամ ի՞նչ ցեղ՞ քեզ շողբա, խեղճուկ իմ Հայաստան:
Տեսեք զեղանքն ու քաղքընին խառնուրդն թոր,
Սառնապաղուկ գետոց շրթերն՝ արյուն հորդոր.
Տեսեք ռամիկն ու մեծատուն՝ ամենքն աղքատ
Տըտակորույս, բարբարական¹⁰ գաշտե ի գաշտ.
Փախչին գրնան, լըգիտեն ո՛ւր, հետ լընային,

Զի սուրն անգութ փրոն զիրենք ցուրտ ի գետին.
Դոքա այլ ո՛ւր ըզփախ առել ըշտապ կերթան.
Ամենքն ի մեկ տեղ. ո՛հ, ամենքն ի գերեղման:
Ահա ծերեր, որ հարկեր¹¹ ալիքն առել
Փախչիլ փորձեն, փորձա՛նք գոչեն, ընկնին մեռել.
Ահա անսիրտ խեղճ կընկըտիք, որ անլաշակ
Հետ էրկընուն կանչվըռտելով մընան միևակ.
Պարկեշտ աղջկունքն, որ արևն ծածկըվեին,
Գազանակերպ մարդկան ձեռքե ի ձեռք ընկնին.
Ահա մատողաշ մայրն որ կաթնածուծ տըղեկն առեր
Լեղապատառ խուռո մուր կերթա վըհեր,
Պահ մի թողու զտըղայն ի վայր, դեմ գա դահճին,
Ցամբած ծոցիկն առել՝ մոր գութ հիշե նըմին.
Բայց սուրն ահեղ ոչ մոր գըթա ոչ սրգեկին,
Մաղիկն ու ճյուղ մեկտեղ կըտրե վառ վառ նոին.
Կաթն ու արյուն գինջ եղ ու մեղր հետ կաթկըթին...
Հրեշտա՛կք, թե զու՞թ ունիք՝ հանե՛ք գայս կաթս երկին:
Ո՛հ, ես քանի՞ քանի՞ ներքև այս ձորերուս
Գերեզմանաց վըրա թափել եմ արտասուս,
Որ քորք ու եղբարք, հարս ու փեսա, հարք և որդիք
Կարճ օրերով զերկայն գիշերըն կու հանգչիք:
Ա՛հ նահապետ, քանի՞ հիշես թափես արտասուք,
Երնե՛կ այտոնց որ գինջ վըկա¹² մեռան սիրունք.
Առին զաշերն այս սեվոտած մոխրած երկրես,
Չըտեսան զայս ավերակներս ուր ժուռ գամ ես.
Երնե՛կ անոնց, որ չըտեսան գետին փըռված
ԶԱնվո նըշխարքն հազար ու մեկ եկեղեցյաց.
Ոչ զայն ամուր բերդըստանին ու պուրճընուն¹³
Ամպադրացի ծայրերն հավասար գետնի հողուն:
Վա՛յ իմ աշացս, որ լույսն Հայոց սե եմ տեսել.
Թագավորաց դարպասն¹⁴ եզանց գոմ է դարձել.
Վա՛յ իմ ձեռացս, որ հող ժողվել եմ զիշխանաց՝
Մազապակաս ճակտիս վըրա իմ զայն ցանած.
Վա՛յ իմ ոտացս, որ սուրք կոխել են գմբեթունք՝
Որ լուկ արևն հասցըներ թույլ, թույլ փայլփրլմունք.
Վա՛յ դիս, վա՛յ վա՛յ, որ զՀայաստան մեռել դիտեմ,
Ի գերեզման դարձել տեղիք նըման Եգիմ:

Լո՛ւս գեղեզմանք, Լո՛ւս մեռյալք, քաղցր ԸԼԻՒՒՒ ձեր քուն,
Քանզի լրոնց և ընկալ սուր ձեր թըշնամվույն.
Բայց դու, Հայո՛ց աշխարհիկ, ե՛րբ դու այլ հանգչիս,
Ե՛րբ տի ցամքին աղբյուր արտսունք Նահապետիս:
Ո՛հ, ես տեսնում ա՛յլ մեծ շարիք, ողբամ զքեզ,
Ողբամ հազար, որ այդ շարյաց պատճառ դուն ես:
Ար՛ ե՛կ, ար՛ ե՛կ հայր իմ ողբոցքս դու Մովսես,
Իմ սիրտ այլ չի՛ երթալ, ասա՛՛ դու քաշ գիտես.
Քո Երեմիկդ ու քո Զաքարյ հե՛տ առ ողբա՛
Հայոց ազգիս տարակուսյալ գըլխուն վըրա.
Ողբամ ըզքեզ, Հայո՛ց աշխարհ, ողբամ ողբ բյուր,
Քան ըզգետերն հորդացընեմ աչացս աղբյուր.
Գեմ ժողովուրդըն շըվարած մընաց մուլար,
Ոչ ձեռնբառու, ոչ առաջնորդ ունի, ոչ ճար.
Առան վերցվան մեր թագավորքն ու քահանայք
Խորհըրդականքն և վարժապետքըն քաշիմացք,
Աթոռանին ու սուրբ բեմերն ի լաց ողոք
Ի բըռնության ներքև ընկած կանչեն բողոք...
Միշտ ոտնակոխ, միշտ բարեզուրկ, ի լաց, չի՛ կոծ
Չարն ուղե զքեզ, ո՛վ իմ բարի աշխարհ Հայոց...
Այլ դու լրոն՛, ծածկե՛ զշարիք երկրիդ, Մովսես,
Մ՛ ա՛սեր զամեն, որ ի Հայոց մեջ կու տեսնես.
Մի՛ գայն եղբարց հարազատաց ընդդիմությունս,
Չանգիտություն որ ի հավատք և ի ուսմունս,
Եվ մի՛ զարդար՝ բայց խիստ՝ երկնից ծեծ վրեժխընդիր,
Որ զՀայաստան օտարաստան ըրավ ցան ու ցիր:
Ա՛հ, Նահապետ, ծածկե կնգղով զլխիկդ ու քնար,
Թուլցուր թելերդ և այլ սըզով առաջ մ՛ ե՛րթար:
Գիտեմ, գիտեմ այն մեր մեղաց պարտքն էր արդար.
Սակայն երկնուց արդարություն շունի՛ վըճար.
Եվ հրեական ազգին նըման նըզովք երես՝
Դարն ի դար հուսահատյալ տի գնա՞ն հայերս:
Չէ՛. ողորմածն Աստված թողել չէ զՀայաստան.
Նա ինքըն զինքըն է գըլորել այս խոր զընդան.
Երբ որ կամի՛ կանգնի. բայց թող զընան կոխիք,
Երթա նախանձ, թող գա սեր, թող միանան սիրտք.
Այնժամ չողբա զքեզ Նահապետս, Հայո՛ց աշխարհ,

Այլ երանիս կարդա բերանս հողու հավասար
Ի եզր հողուս երդումն ուղեմ ձեզնից, ո՛վ Հայք,
Այս հառաչանքս ըլլան ձեր ձայն, ձեր այս փափագ.
Որ հանդարտիկ ելնե հոգյակս երթա խաղաղ,
Գեղեզմանիս ծագե արևն Հայոց ծիծաղ...
Թե չէ՛ քաշեմ զաղեկըտուր թելիկ սըրտիս,
Ի սե սարուկն¹⁵ համբուրեմ զհողն, որ ծածկե զիս...
Ո՛հ, թող մեռնի ծեր Նահապետ, մտնու տապան,
Այլ թող ելնե՛ ի տապանեն նոր Հայաստան:

ՄԱՍՄՈՒ ՍԱՐԵՐՆ

Ավագ Մասյաց սարն ելեր, բարձրացեր՝
Ամպերն ի վայր ձայն ահեղ արձրկեր.
«Ինձ մքտիկ արեք հավասար դուք լերունք,
Ես բարձր եմ քանց ձեզ, ճակատս ի աստղունք.
Ես Աբարատյանն եմ Ավագ Մասիս,
Ազնիվ քան զամեն լերունք աշխարհիս.
Աստված զիս շափեց, Ադամ նախ տեսավ.
Տապանն հյուր եկ զիս, Նոյն զիս իջավ.
Հայկն ալ զիս դարձավ փառք հաղթական,
Զիս Ամասիա կընքեցին ու Արայն.
Տիգրանն ինձ գերի բերավ զԱժդահակ,
Հայոց թըշնամյաց բանտ եմ զըժընդակ.
Արտավազդն ի խոր իմ քարայրս ի ներս
Աշխարհի սպառնա տալ թունդ և ավերս՝
Իմ կողես իջուց Տրդատ մեծազոր
Սուրբ էջմիածնա հիմունքն ահավոր:
Զիս բուրդ պատեն անվանք և փառք հին
Քաջաց դյուցազանց Հայոց աշխարհին.
Ես միշտ եմ պարծանք Հայոցքս մեծաց,
Նոքա այլ պարծանք են ինձ անմոռաց:
Լերի՛նք և բարձունք, ահա տեսեք զիս
Ես ձեր թագավորն եմ՝ Ավագ Մասիս:

ՓՈՔԻ ՄԱՍԻՍԸ ԱՍԻՐ

Ես քո հարազատն եմ, Ավագ եղբայր,
 Փառաց պարծանացդ հաղորդ հավասար.
 Դու բարձր ես, քան զիս, քանց լերունք ամեն
 Հզքեզ չէ կոխել, բայց հրաթև սերովբեն.
 Հին են քո պարծանքն հավասար արևու,
 Որ ողջունն զքեզ նախ ամեն առտու:
 Բայց մի՛ շատ գոռար դու ամպերտ ի վայր,
 Թե կու ճանաչես զիս քո փոքր եղբայր.
 Չըլնի որ լերունքն ու բարձունքն ամեն
 Քեզ ի շուրջ հային ու տընազ անեն.
 Չըլնի որ ասեն, թե մի՛ այլ պարծիր,
 Ձի հիմիկ փոխվել է Հայոց երկիր.
 Թե փառք, թե պարծանք անցել են գնացել,
 Քո բարձրը զըլխետ ի վայր են սահել,
 Նրման աղբերացդ այդ ու գետերուդ
 Որ կողերտ ի վայր իջնուն գունդագունդ,
 Դաշտեր ու ձորեր անցնին և երթան
 Ու թափին ի մայր ծովն անդարձապան:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍԸ ԱՍԵՐ

Կու զընան թափին, կու մընան անանց,
 Ալիք կու զընան, ալիք գան հովանց:
 Ավագ Մասիս բարձր, աղբյուրքն անըսպառ
 Փառք ու պարծանք այլ ձրզվի դարեդար:

ՓՈՔԻ ՄԱՍԻՍԸ

Հլնի՞ր քո փառքն այլ նրման գետերուդ,
 Որ հետ կու երթան, հետ գան շուտ ու շուտ.
 Եմ ես այլ Մասիս, ես այլ սար քաջաց,
 Ծրբեմն էի ե՛ս այլ տեղ պարծանաց.
 Շատ փառք ունեինք, հիմիկ ի՞նչ ունինք,
 Ավա՛ղ, լուկ՞ ամոթ, միայն նախատինք.
 Ես չեմ այլ փառաց ու բաղդի նըշան,

Այլ մեռելության Հայոց մահարձան.
 Գան զընան դառնան ալիք գետերուն,
 Ձի՛ դառնար որդվոց՝ պարծանք հայրերուն:
 Միթե կու հալնն անցյալ ամառներ
 Զայս մեկ ձրմերանս ահագին սառներ...
 Պահ մի կու դարնն արևուն փայլակ,
 Դարձյալ կու թողու ցուրտ, դարձյալ սփայտակ:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍԸ

Մի՛ այդպես ասեր, Սարուկ,³ մի՛ այդպես.
 Միթե քան զԱվագ դու լա՛վ կու տեսնես.
 Ես իրք կու տեսնեմ քանց քեզ առավել,
 Երեսեն Հայոց փառքըն չէ կըտրել:

ՓՈՔԻ ՄԱՍԻՍԸ

Բարձրեն կու նայիս, բարձրը կու տեսնես,
 Գըլուխդ ի արև՝ զամենք լույս կարծես.
 Ծածի՛ր ինձ նրման քիչ մ՛ այլ խոր նայե,
 Քո դուրսըն ձյուն, ներսըն պաղուկ քար է.
 Հազար գարունք գան թե հազար արև,
 Ի ներս չեն մըտնուր, անցնին քո վերև.
 Այսպես սառնեղեն իրք մի զՀայք պատեր,
 Ծուրտն այլ վախեմ զսիրտն ի քար է փոխեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ով խոր կու նայի՝ թող պինդ խոր մըտնու,
 Լոկ կեղև տեսնել՝ չէ սուր աչերու.
 Դու քիչ մ՛ այլ իջիք, քըլի՛կ մ՛ այլ ցածիր,
 Եվ ե՛կ իմ խորունկ ծոցիս մոտեցիր.
 Հանց տեսնու ահեղ կրակներ ու հնոցներ,
 Որ վախուղ հայիս, գաս գաշտի ընկեր,
 Աչե՛, մեյ մ՛ աչե՛ գայս վիհս ահագին
 Որ հատակն անդունդ հասանն երկրին.
 Բերանըն ձյունով սառով կու ծածկի,

Ներսըն դրժոխոց քուժուկ՝ բորբոքի.
Գիտես թե մարած է զինչ հին կանթեղ,
Բայց թե տամ քըշիկ մի քուբուրտի՞ն՝ դեղ՝
Հանկրսկած դաշտերդ ամեն ի ման գա,
Դու այլ հետ լերանց դողաս զինչ տրդա.
Անգուման զերկրիս սիրան ի վեր բերեմ,
Ըզմուխն ու զմոխիր ի սարերդ հանեմ,
Սև պատեմ զերկիր ու սև զամպերն այլ,
Մուխ ու բոց անեմ, կարկըտամ փայլ, փայլ.
Թե ուզենամ նոր կանգնեմ ես սարեր,
ՑԱրագած դեսպան զըրկեմ բարկ քարեր.
Բոցեզեն դետ մ՝ այլ հետ ածեմ վազան,
Վա՛յ որ դեմ կանգնի, լափե՛մ զինչ գազան:
Հանց գիտցի՛ր զԱվագ Մասիսն, ո՞վ եղբայր,
Հանց ցըրտիկ ծոցեր՝ ունին սիրտ հրավառ.
Մ՝ ասեր թե դոքա մեռած են, մարած
Չանցընիր այն ճրրագն զոր վառեց Աստված:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Վառել է վառել, բայց մի՛ բարկանար,
Թե բանիկս ասեմ, Ավագ իմ եղբայր:
Այն որ կու վառե, նույն ինքըն մարե,
Կյանք տա ու կառնու, ասաց մարգարե:
Չըլնի որ Հայոց արևն այլ անցել,
Մեզ արևմըտքի լուսիկն է մնացել:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Աստված մահ՛ շարար, կասե իմաստուն,
Ինքըն մեռելոց այլ տա հարուժյուն.
Քարեն կելնե կայծ, ու կայծեն՝ կայծակ,
Անտառ կայրե այն, որ կայր մոխրի տակ.
Մրտած արև՝ նոր լուսով գա անտուն,
Մոմիկն այլ մարած՝ օր տա գիշերուն:
Թե ցուրտ թե մարած ասես զՀայաստան՝
Գա ժամ, որ վառի, տա կենաց նըշան:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Սա կու վախենամ այն սև անիծից,
Որ մեր հայրապետն են տրվեր կրսկիծ,
Ներսեսք ու Մովսեսք Հայոց սև օրեր
Ասցել են գալիս, Հայոց շատ երեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ամպք այլ փարատին, մըրըրիկն այլ դադրի՛
Իսկի անփոփոխ չէ բազդ աշխարհի.
Ջոր Աստված կ՝ օրհնե՛ մարդ շանիծաներ,
Ջանեծքն առին լոկ ու կանոնն շարեր:
Հայք մոռցան զաստված ու մոռցան զիրար
Ահեղ հովերու եղան դիրուտար.
Երբ հիշեն զաստված, զիրար այլ հիշեն,
Միաբանություն ու սեր մեջ քաշեն,
Թողուն խարդախանքն ու զանձնասեր շահ,
Ըլնին իրարու օգնող ու վըստահ,
Չանեն շար մեկում՝ ուղեն ըզբարին,
Սիրով համբերեն, հուսով աշխատին.
Այնժամ ասա՛, փոքր եղբայր, ո՞նց թրվի,
Ըլնի՛ թե Հայոց ճրագիկն այլ վառի:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Ըլնի թե այդպես անե ազգն Հայոց՝
Նա կու հավատամ թ՝ յուրյան վառի բոց.
Կու հավատամ երբ սիրտք գան ի բարին,
Ի մեզ այլ դառնա մեր պարծանքըն հին:
Այլ ե՞րբ տի ըլնի որ վառին սըրտեր,
Ե՞րբ տի տեսնունք զայն երջանիկ օրեր:

ԱՎԱԳ ՄԱՍԻՍ

Ինձ մըտիկ արեք, լեբրունք հավասար,
Հանց՝ գիտացիր դու այլ իմ փոքր եղբայր:

Ծրբ ետ դարերու առաջին անգամ
Ծս Ավագ Մասիս ներսուց որոտամ,
Կանչեմ ու շքնչեմ արձակեմ ծուխ բոց
Մասանեցրնեմ զԱրարատն Հայոց,
Այս ընի նըշան Հայոց աշխարհին
Քե գա ժամանակ որ գան փառքն այլ հին.
Բայց միայն սիրով հանդարտ ու խելոք
Ջանք դնեն բարվույն ու շքնին անհոգ:

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Կացեք մեզ վրկա՞ շիրունք դուք հավասար,
Մեծ խոստմունք երես՞ Ավագ Մասյաց սար.
Երբ շարժի Ավագ, շքնչե ծուխ ու բոց՝
Նըշան է բարվո աշխարհին Հայոց:

ԱՎԱԳ ՈՒ ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Բայց միայն սիրով, հանդարտ ու խելոք
Ջանք դրնեն բարվույն ու շքնին անհոգ:

ՆԱՀԱԳԵՏՆ ԱՅԼ ԱՍԱՑ

Շարժի՛ր հա՛ շարժի՛ր, Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարժանաց Հայոց աշխարհիս.
Շքնչե հա՛ շքնչե, ծրխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտջաց հուսո նշան ընի:
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս
Արձան պարժանաց Հայոց աշխարհիս.
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա,
Դուք ալ շարժեցե՛ք, մանկըտիք Հայկա:
Ահա շքնչեցավ ծուխըն ծիրանի.
Դուք ալ շքնչեցեք, հոգի հայկազնի.
Բայց միայն սիրով, հանդարտ ու խելոք
Ջանք դրեք բարվույն ու շքնիք անհոգ:
Շարժի՛ր, ա՛հ շարժի՛ր դուն ալ Նահապետ,
Մասյաց սարերուն շքնչիկն առ մեկ Գեա...

Ահա շարժեցավ ծեր Նահապետն ալ.
Ո՞վ դեպի Մասիս յուր հետ կանուռ բայլ:

ՀՐԱՉԳԱՆ

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդա՛ն, շքրիկդ իմ անուշիկ,
Ահա թողել զհողն օտարի,
Բարկենս հասել եմ պանդրխտիկ.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Ծս ձեր դրացենակն՝ եմ, չէ՞ք ճանչել.
Սիրոսս ըզձեզ չէ մոռցել իսկի.
Դուք կարկըջիկդ է՛ր եք մոռցել,
Միժողուն երեսդ է՛ր սուզ ունի:
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՛ւր,
Ո՛ւր տաղվարիկս, ո՛ւր մեր նըշիս,
Հովո՛ւն եղան թե ծովուն կուր.
Ո՛ւր մեր տրնակն, ո՛ւր մեր այգիս.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Ո՛ւր ես աշիցըս լույս եանաուկ.
Իմ ընկերներն ո՛ւր են, Հրազդան.
Միթե պարսիկի՞ն եղան գերուկ,
Միթե ամենքն ի հո՞ղ մրտան.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Ա՛հ, անցուզնաց ելել ամեն.
Ա՛հ, անցուզնաց է Հայաստան.
Ձիս անմեկիկ՞ թողած աստեն՝
Հետ անցնիս գնաս դո՛ւն այլ, Հրազդան...
Անցի՛ր գրեա ջրիկդ հայրենի,
Արտունք հերթք են Բարկենի:

ՇՈՒՇԱՆՆ ԵԱՎԱՐՇԱՆԱ

Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Պայծառ պատկեր կուսանաց
Հայոց պրսակ պարձանաց
Ճակատն ի քող խորոտիկ,
Ի հով տրված խոպոպիք:
Տատրակ տոտամբ՝ մանտրուքայլ
Ման գա ի դաշտ ցողափայլ:
Մեղբր կաթի շրթներուն,
Փայլկրտան աչքն սիրուն:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Հյուսիսային մեր աստղիկ
Հայաստանյայց գեղեցիկ,
Արևնրման հայելի,
Արքայդրստրիկ նազելի,
Սիրասրնունդն Սանդուխտ,
Որում արև ելքն ու մուտ:
Փափագեին սրտմաշուկ,
Հա՛րան է ելեր շնորհաշուք:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան,
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Քանց զարուսյակ պսպրղուն
Ի մեջ մանտրիկ ամպերուն,
Քանց վարդալույս արևակ
Ի խնձորի տերևակ,
Քանց Երասխա նունուֆար
Գրլխիկն ի ցող շարուշար,
Քանց զամենն այլ գեղեցիկ
Նազի Սանդուխտըն բամբռիկ²,
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Սրպտակ սարերն այնոր տես
Հալին լինին կարմրերես
Սառք ու ծաղկունք տան պրպրակ³,

Խոսի ամեն պրպրուկ:
Նարկիզ՝ աչեր բյուր հանն
Ուր որ Սանդուխտ անցանն.
Այնոր շրնչեն հավասար
Մածկին ծաղկով ձոր ու սար:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Բարձրապրսակ ճակատներ՝
Հողու հավասար են եկեր.
Ոսկի զոհար հատ ցանած
Չորն են լերին հասուցած,
Եվ մարգրտե բարկ ավազ,
Ուր որ անցնի հեզանազ
Հայոց օրիորդն Սանդուխտ՝
Տոտանց հետկին՝ զան ի սխտ:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Փագվորորդի կտրիճներ
Ընդ դարպասնին դուրս ինկեր,
Ի Ալանաց մինչ պարսիկ,
Մինչ ի Հոովմ մինչ ի Հրնդիկ՝
Բերանարաց կու նային,
Երնեկ տալով փեսային,
Որ զօրիորդն այն հայոց
Յուրըն տանի տուն և ծոց:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Բայց Սանդրխտո արժանի
Չրկա մին տեղ արքունի.
Այնոր աչաքըն կամար՝
Ցած գա երկիրս ու խոնարհ
Երկինքն ասե: իմ գահի
Սանդուխտ պիտեք թագուհի.
Մով՝ իմ ժրփանցըն ծիրան՝
Սանդուխտ պիտեք տայր հրամանի
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Եավարշան:

Բայց կա մի մեծ քան զերկիր,
լայն՝ քանց ծովուն ծրփան ծիր,
Եվ քան զերկին բարձր, անհուն,
Պայծառ քանց լույս արևուն,
Կա մին անեղ թագավոր,
Որում չըկա շափ սինոր՝
Այն է միայն այն պիտի
Փեսա կուսին Սանդրխտի:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան:
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Յուր լույս դարպասն՝ է՛ պատրաստ,
Կարմիր կանաչ առագաստ,
Եվ աստղազարդ կապուտակ:
Տատրակ տոտանցն է հատակ:
Ճապուկ՝ ճորտերն են հրեղեն,
Ուր որ նային՝ կայծ թափեն:
Ինչ որ խոսին՝ երգ է այն,
Խնտում ու սեր ամենայն:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան:
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Ի Սանիրա սուրբ սարեն
Փութա փայեկըն՝ թաղեն,
Երկնախոսիկ փեսավեր՝
Օրիորդին տա հրավեր:
«Տերն այն երկնուց է երկրի՝
Զոր պաշտե քո մեծ քեռի՝
Միրեց ըզքեզ, սըրբի՛կ կույս:
Ե՛կ հարսնացիր ի Հիսուս»:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան:
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սանդուխտ ելավ դարպասեն.
Ապշեց հայոց տունն ամեն:
Սանատրուկ հայրն որ լըսեց՝
Ոսկի թաղտեն՝¹⁰ վայր վազեց,
«Սանդո՛ւխտ, սիրուն իմ դատրիկ,
Ուրանա՛ս դու գթո հայրիկ:

Ուրանա՛ս դուն զԱնահիտ,
Պաշտես զաստվածն հրեիդ:

Աչացըս լո՛ւյս ոսկեթել,
Դեռ աչքս արտուր չէր կաթել:
Քեզ համար, դո՛ւստր աննրման,
Գետեր աչերս ի վայր գան...
Սանդուխտ, ուզե՛ ինչ կուզես,
Արամազդա՛վ քեզ տամ ես:
Թե Հայաստանս է պրզտիկ՝
Զենքս ու զորքերս են հերիք:
Թե հրամես՝¹¹ դուստր իմ ազվոր,
Հայրիկդ ըլլամ քեզ զինվոր,
Աննում աղեղս ու երթամ
Բոլոր աշխարհս քեզ որսամ:
Զխաբա՛նն կուզես, թե զԿեսար,
Բունեմ բերեմ քեզ հավար:
Թե ծովուն մեղն ուզենաս՝
Բյուրեղ կանգնեմ քեզ դարպաս:
Սանդո՛ւխտ, քու հայր, քու գերի.
Լուկ՝¹² ի հրեեդ կաց հեռի:
Լըսե ինձ, դուստր իմաստուն
Լույս իմ աչացս արևուն,
Օտար հավատք մի՛ պաշտեր,
Քու հոր զխու սև մ՛ ուղեր:
Սանդո՛ւխտ, դատրիկ իմ սիրուն:
Ոգորմե՛ հորդ աչերունս:

Կույսըն կեցցավ լուռ հուշիկ,
Հապա հառչեց անուշիկ:
«Հայր, քանց ըզքեզ սիրելի
Զըկա ոքիկ մ՛ ինձ երկրի:
Բայց երբ զԱստվածն իմ ճանչցա
Սեր՝ քան զամեն մեծ գրտա:
Պաշտե՛ զաստված քո քեռուն,
Հապա շերթամ ես հեռուն:
«Ամ՝¹³ թե ատես դու զՀիսուս
Որ կյանք բերավ մեր հոգուս,
Թե զիս շուզես քրիստոսնյա:

Քե այլ խոսիս զԱնահտա,
Սանդուխտ այլ չէ քո դատրիկ,
Սանատրուկ չէ իմ հայրիկ:
Հիսուս իմ հայր, իմ փեսա,
Այս իմ վերջին խոսք ըլլա՛ս:

Զայս վերջին խոսքն երբ լրսեց
Սանատրուկ՝ դեմքըն ծածկեց.
Փերթ մի խըրթավ ի սըրտեն,
Եվ հեռացավ Սանդըխտեն.
Կանչեց նրման առյուծու
Երդվավ լուսնի ու արևու.
Զեռ ըզկայծակ սև ամպուն
Բերնեն փըչեց բոթ մահուն:

Գողաց, սարսեց Հայաստան.
Սանդուխտ վաղեց ի զընդան.
Կարծըր կոճղիկն ըրավ գահ,
Զարդերն ամեն փայլեն մահ.
Կուսական քողըն սևակ

Սիպտակ ճակտին վայլեր թագ.
Բյուրեղ բազկացն ապրանդան
Պողպատ շըղթայք շըռընջան:

Սուրբ առաքյալն Հայոց լայր,
Կապից կուսին պագիկ տայր.
Երկունս եկած միարան
Փրկչին երկինք փառք կու տան.
Զայն Սանդըխտին շարժեր սիրտ,
Հայք թողուին զԱնահիտ.
Քընար քըրմին մընայր մունչ,
Լըսվեր սաղմոս հոգեշունչ:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Ահա ելեր կույսն հայոց
Փրկչին երթա հարսն ի ծոց.
Զեռ բարկ արև արշալույս
Բեհեզազարդ կազուկ կույս
Կանգնեք պայծառ ի դիմաց
Հայոց հազար բյուր զորաց.

Գետին թընդայր ի հիմանց,
Երկինք շարժեր ի նախանձ:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:
Սանատրեկո սև հրաման
Հնոցի ծըխույն գայր նրման,
Կըծեր աչաց բարկ արտսունք,
Լային կուսանք և հարսունք.
Ի մոր գըրկին տըղայն լայր,
Մայրըն լալով ետ դառնայր.
Կըտրիճ տըղա ծեր հալվոր,
Հայր ամեն հայ սըգավոր:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Դձենք կանչեն. «Թագուհի՛»,

Ողորմե հայ աշխարհի.

Քո թագավոր հորդ արևուն,

Քո աննրման լուսերուն,

Ապրի՛ր Սանդուխտ, ե՛կ ապրիր,

Մի՛ բերեր մութ, մի՛ մեռնիր.

Սանդուխտ, ամենս քեզ գերի,

Ողորմե՛ հայ աշխարհի՛:

Սանդուխտ երկնուց լըսե լուկ
Եվ լացերուն կա անհոգ:
Լալով զինվորքն անաչ գան,
Զենքերն ի ուս կու դողան:
Շատ լարեցան աղեղունք,
Շատ թափեցան դիակունք.
Բայց չըզրտավ մահ տեղի
Ի գեղեցիկ Սանդըխտի:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Նրման ծաղկանց կարկտահար

Երբ նա դիտեց զորս հազար

Զիրար զարկած և ընկած

Ու զմահ իրձեն սարսափած,

Շարժեց զճակատըն սիրուն,

Արտսունք ածեց աշերուն,
Եվ հառաչեց առ Հիսուս,
«Տե՛ր իմ, հրաման տուր հոգուս»:
Երիտասարդ մի հանկարծ
Կայծակնաթափ սուր շողաց...
Ուսկի՞ց արդո՞ք էր եկեր,
Դահի՞ճ, թե տաք սիրո տեր.
Երկի՞նք՝ թե հա՞յրն էր ղըրկած.—
Ոչ ոք գիտե դայս գիպված:
Սուրըն շողաց ու վարկավ...
Շուշան Սանդուխտ՝ վարդ ընկավ:

Սուրըն շողաց մեկ մի փայլ
Սանդուխտ ծաթեց¹⁴ իրեք այլ.
Կարմիր կաթեր ի կըրծքեն,
Վարդեր բուսան շորք դիեն.
Աչքըն կոկոն մանուշակ,
Ամ՝ ի՞նչ նայվածք անուշակ.
Ափկիցք շուշանք կիսափակ.
Մեզ շրթնեբուն ի՞նչ կըրակ:
Ի ծայր լեթին Սանաարուկ¹⁵
Հրեղեն կառքեր տեսնե՞ք դուք.
Հոն երկնավո՞ր թագվորն այն,
Հոն Սանդըխտն է փեսայն.
ԶՕրիորդն հայ աշխարհի՝
Նախ քան զամեն վկայուհի
Ընտրեց յուր հարսըն կարմիր
Հանեց թըռուց երկնուց ծիր:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Թերթեր ճերմակ ու կարմիր
Ներկեր երկինքն և երկիր.
Ելե՞ք կուսանք, ժողվեցեք.
Վարդն ու շուշան զուգեցեք.
Դըրեք դալար զայն մարմին
Թաղեի հետ ի շիրմին:
Սանդու՛խտ, հայոց կույս քընքույջ,
Հանգչե՛ ի հոգս այս անուշ:

Կուսանք հայոց քեզ շուշան
Բերեն ի դաշտ Շավարշան:
Ո՛հ, թե քանի՛ երջանիկ
է Հայաստան հայրենիք՝
Որ հանց բերավ բույս կուսան
Ուսկից հազար կույս բուսան:
Երկինք կապվին երկրի հետ.
Քեզ ի՞նչ երգե նահապետ,
Սանդո՛ւխտ, անմահ թագուհի
Իմ Հայաստան աշխարհի:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Բերեք ի գաշտ Շավարշան:

ՊԼՊՈՒԼՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ, հեզիկ ու հանգարտ
Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եվ ի նահապետս, որ մըտոք մոլար
Գիշերածամիկ ժուռ գամ Ավարայր,
Ուր քաջ ու աննրման հարք մեր հայկազունք
Ընկան զէտ՝ հըսկա, կանգնեցան զվարթունք.
Միթե գա՞ս սըփոռել ոսկերաց սըրբոց
Զյունափայլ ամպեդ ոսկեթել ծածկոց,
Թե ճերմակ ճակտիդ՝ թեպետ և պայծառ,
Քաջացրս արենեն կապե՞ս կարմիր վառ.
Թե լըռիկ մընչիկ ափշի՞ս տակավին
Թե ի՞նչպես ընկավ Վարդանն ահագին,
Մահու սև ըստվերն ի սիրտ թըշնամյաց,
Զհոգին ձգելով երկին առ աստված:
Դու այլ, ո՛վ Տըղմուտ, տրտում ու արյունուտ
Որ լալով ոլրիս ի մեզ շամբերուտ,
Եվ հովիկդ՝ որ գաս ի Մակուա բարեն,
Կամ ի ծեր Մասյաց սըրբազան սարեն,
Դու այլ ինձ նըման դողզող և երեւ
Թույլ թևոք անցնիս սարեր ու ձորեք,
Անտառն անտառ, տերևն տերև

Կոծկոծելով զաս ի դաշտիս վերև,
Զայս մաշած շրնչիս վերջին հառաչանք
Չբզել ի հայոց սրբոց արձագանք:
Ռ՛հ դու բարեկամ այրած սրբոքերու,
Խոսնակ՞ գիշերո, հոգյակ վարդերու,
Երգե՛ պրլպուլիկդ երգե ի սարեդ,
Զանմահ քաջքն հայոց՝ երգե հոգվույս հետ.
Թաղեի վանուց ձենիկդ ինձ դիպավ,
Սրբոքիկս, որ ի խաչն էր կիպ, թունդ առավ.
Ի խաչին թեևն թրոս ու հասս,
Գրտա զքեզ ի դաշտ քաջին վարդանս.
Պրլպու՛ւլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին
Թե չէ հավ՝ պրլպուլ մեր Ավարայրին,
Եղիշյա հոգյակն է քաղցրազրուցիկ,
Որ զվարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ:
Չըմեոն ի անապատ կու գնա կա ի լաց,
Գարունն Արտազ գա ի թուփ վարդենյաց,
Երգել ու կանչել Եղիշինն ձայն՝
Թե պատասխանիկ մ՝ արդյոք տա վարդան:
Թե կիսահոգի պրլպուլիս նրման
Չենիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Թորգոմյան,
Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
Լըցուցին զդաշտեր, զըրբեր ու վերկինք,
Թե ի ծով սրտիդ կաթիլ մ՝ արունիկ
Կաթե հայ աղբյուրըն կամ Պահլավիկ,
Թե զփառքն հայրենյաց ձեզ այլ գրեք փառս,
Հետ նահապետիս ելե՛ք ի Արտազ:

Ա.

Կես գիշերն առել էր գիշերավար,
Լուսնակն ամպի տակ բացխրփիկ խաղայր-
Մինչ հովըն շրջկոտ կախ թևքն անտառ
Օղոց և ծառոց հանգիստ կու կարգայր.
ԶԱվարայրի մութն ու կանաչ ծոցիկ
Մայրե ծայր ճրղթեր Տրղմուտն հանգարտիկ,
Մետաքսանրման անձայն խառտուտիկ

Թավիցքենելով հազար բյուր ալիք:
Ի աստից ու անտից կան երկու բանակք
Իբրև անկրոփ ընկած մեռունակ,
Երկուցըն միշտ բարձրացած լուսնակ
Կու թրվի վահան զորաց պահպանակ.
Ոչ մեկ հրնչի ձայն, ոչ մեկ շարժի գեն.
Կարծես հաղթըվեր ամենքն ի քրնեն,
Հազիվ հազ ձիանքըն թոթվին դոփեն,
Գողան պահապանքն ի կաշեվրանեն:
Մեկ գունդն է պարսից հազար ու հազար
Որոնց վրա ամպ տարածի խավար.
Մեկ գունդն այլ հայոց է՝ թրվով ցանցառ
Լուսնի լույսով գենքըն փայլին վառ վառ.
Մոցերն ուռուցիկ, թևերն քաշույժ
Ձինչ հանչած բազեք՝ կան թևք աշխույժ.
Ձինչ ծով ահագին, որ այլոքըն խուժ
Անկրսկած՞ ծեծե զափունքըն վատուժ:
Բայց այնչափ քաջաց քան զամենքըն քաջ
Մեկիկ մի արթուն կա զընդին առաջ,
Թևի տակն առած նիզակ ծայրախաշ
Ձեռքն ի ճակտին, ոչ ձախ հայի, ոչ աջ:
Ընդ խորանաձև լուսնին ճառագայթ
Ձեռանդուն բանակըն դիտե հանկարտ,
Ձինչ մայր գարադի՛, որ գիշերն ընդհատ
Գիտե զքուն տղային կարմրիկ ու զըվարթ.
Ըզվաթուն հազար դադրած քաջերուն
Սանձըն ձեռք առած՝ վաղվան առվրտուն,
Հաղթության անիվըն սահեցնելուն
Հընարք մրտածե ու զհայոց անուն:
Ի բոլոր ազգեն առաջնորդ ընտրած,
Հաջորդ քաջամարտ ըսպարապետաց,
Պատասխանատու ազգին Հայկազանց,
Այնոր բաղդըն ինքըն տեսնու կախված:
Հիտուն հաղթանակք շահած զբրտընքով
Անցնին ի մրտացըն մեկըզմեկով,
Գեմ ինքյան կանգնին յուր փառքըն կարգով.
Սիրտն՝ առնու և տա մեծամեծ թընդով:

Յրկայն նիզակովն հանկարծ վազե դուքս,
Զինչ կրակն վիշապն ի նրկնից մըսուրսն,
Ման գա ու փրչն գընդին հայոց հուր,
Վարդանն ախ վառած ի սեր և ի սուր:
Սայի ընդ երկիր, նայի ընդ երկին,
Զափե, շափշփե զբանակքն երկոքին.
Քաշե զմեկն ի վեր ի ծոց Գրիգորին,
Թափե զմեկն ի անդունդ սանդարածնտին.
Ի մեծ բարկութուն կամ ի տարակույս
Զաշկունքըն շրջէ ի այս և այն կույս
Կանչե ի խորոց, թե ո՞վ ի՞մ հոգվույս
Տացե պատասխան հետին հարցվածույս...
Բայց ի՞նչ, բայց ի՞նչ այդ տեսիլ անկասկած
Քաշին Վարդանա Ելնն ընդ առաջ.
Ի փոքրիկ բլրակ գետոյն եզերաց
Հուր բոց վերանա ի ծոց նթերաց:
Պայծառ անձրևանման շորս դին հավասար
Բոցեր աչ ու ձախ, մեջքն լույս պայծառ,
Եվ ի մեջ լուսայն ճերմակ վեհափառ
Մեկ մի երեկ տեսօք հուշժ անճառժ.
Ունքերքն քաշեր սուր կամար կապեր
Հնոցի պես կրակտան զույգ ահեղ աշեր,
Ամպի պես շայնած նրկայն բազկընք,
Կարծես թե հրեշտակ բաղդին է իջեր.
Իջեր ի բանակն և ահեղ կրչաօք
Կըշոն գՊարսն ու Հայ, գըրն ատտեղոք.
Գառնա ի Պարսիկն հայի արհավրոք,
Դառնա ի Հայն՝ սեր կաթն արտասվոք:
Ի բլուրն ի վեր քաշըն թրուի Վարդան,
Անվախ, անկասկած ձայնն սիրական.
Ընդ Մոփսես, ներսես, քաշ մեր Մառաթյան,
Ասա՛ զի՞նչ երկինք գըրնն բաղդ վաղժանս:
Այնժամ բացափայլն երեց Վանանդա
Զաչն հրեղեն ձրգն ի ճակատ նորա,
Կընքե, ու զերկինք առչեքն բանա,
Ըղբանակն հայոց՝ Ղևնդ հոն ցալց ասա
Տեսա՛վ, հրացա՛վ Վարդանն ու կանչեց.

«Հայր, խսկի տեսիլդ մեզ չբարեաց»
Վաղիվ տի կրովինք բաշուխյամբբս մեծ,
Երկունն հանգչիմք ի դարպասն ատտեղոց»
Ասաց և առավ զօրհնութուն ծերույն.
Թոթվեց զաչն հրաթափ, փըրթավ ի բլրույն.
Ճոճ տայր նիզակին, փութայր գայր իսկույն,
Փողեր՞ ու կանգնեք ըղբունդ քաշերուն:

Բ

Դեռ չէ արեգակն ըզգրուիքն հաճել,
Նրկու բանակներն ըզգաշտն են բրունել,
Զեռ շուխտակ բերդեր դեմադեմ կանդնել
Իրար կուզեն դալ՝ փոշիլ ու փըշրել:
Նախանձափրփուր դըժոխոց աստան,¹⁰
Ը՛ղճապուհ ի ծոցն առած ու զՍասան,
Հոն թափել ուզե օձու պես դաժան
Սև ատելութուն կրկհարյուր տարվան:
Զերկհարյուր տարվան վրեժ ահեղ ու մեծ
Հայաստանն եկել է խնդրել անկեց.
Խոսքով ու Տրդատ, Երտաշեսն այլ զեզ՝¹¹
Հայրենի պարտուց պահանջեն ըզվիրջ:
Ի մեկ մի վայրկյան ամենքն են պատրաստ,
Փող կարծեն ըզձայն միմյանց անհանդարտ...
Ահա թուան գացին զարնվեցան հարտո,
Զինչ երկու վիշապք մեծ իրարսույատ.
Մեկ շարժումն ահեղ, մեկ ահեղ հոսան.
ԶԱրտազն է բրուներ թեղմամբ կաշմակամ.
Ոչ լուկ պատերազմըն թըշնամության,
Այլ զտարերքն ամեն կարծես ավրել գամ
Տրոփե ոտնվորն¹² ու դաշտըն թընդա
Հեծելըն գետին մոտցել՝ օգ գընա.
Շղճ առանց հովու զենքերով ծրփա,
Հովիտն հառաչե, կրկինքըն զոռա.
Հրդեհ է բըռնեք ճարակի նրթա,
Դյուցազունքն այրե հողու հավասար տա,
Բոցեղեն ալիք զորացըն մոճա:

Ի՞նչ ան բրնձաբանն ո՞վ կու գիմանալ
Զինչ աշխարհավեր կրակի լափերդոզ
Հանկարծ կայծ մ'ի վեր ցատկե ի ա՛ն ու գող,
Կամ ի դաշտաձև բոցեն գա խանձող
Հանկարծ երկցող ու հանկարծ ծածկող
Հանց խառն խըմբեն քաջ մի հեծելվոր
Բարձր երիվարի վըրա կանգնավոր՝
Վեր վեր վազելով զինուք ճոճավոր
Նետվի թըշամյաց մեջ քանց գունտ հրավոր
Պըղինձ գըլխանոցն ու գրե՛հ երկաթի,
Արևուն շողեն կու փայլփայլկրտի,
Ճերմակ փետուրներն ի սաղավարտի
Կարծես թըռցընեն ըզբաշ գայն մանկտի։¹³
Նայիս սարսափած սըրտիվ ալեկոծ,
Թե ո՞վ այն հանդուգն է քաշաց հայոց,
Արդյոք Արշավի՞րն հաղթող սուր թռչնոց
Թե հըսկայաձև հորհներն մարտկոց
ԶԱրտակ ու զՎահան պահ մի կու տեսնես
Իբր անխոնջ դարբինք վազեն հնոցն ի ներս
Մեծամեծ ճայթմունք, տապըլմունք լըսես,
Ըզգեն ու զինվոր փրոված կու գըտնես
Երթալով երթան ձայնքըն գորանան,
Շեշտակի շաշյունք լըսվին աղեղան,
Ահեղ կոփկոփյունք վահան ընդ վահան,
Նետք նիզակք թափին անձրեի նըման
Բլրաձև փըզաց ոտքերուն գարգափ։¹⁴
Աշտարակազարդ բըրգոք բերդակապ՝
Գաշտաց ու լեբանց արկանեն սարսափ
Երկիր ի հիմանց տա դղորդ ու կափկափ
Այլ քաջածի Հայն անվախ, համարձակ,
Անճոռնի մարմնոցն ելնե հակառակ
Կորդուացին կըշոն ձողաշափ նիզակ,
Լեռան պես փըլլի փիղն ու Պարսն իբ տակ
Արձագանգը ամեն ձայն վերացընեն,
Բանակներն ի հեռ կրկնեն ու սարսեն
Շըփոթ և աղմուկ նոր տիրե արդեն
Պատատուփն գունդք իրար տնցնեղեն։

Պարսից բանակեն հազարք են փրոված,
Ի հայոց բանակեն հարյուր է ընկած
Զիակոխ ծաղկունքն արյուն թաթաված
Գըրգոռն ըզկատողած եռանդըն գորաց
Ի Տըղմուտ գետույն եղերքըն պըղտոր,
Ուր արդեն արյուն հեղեղ կապե նոր,
Սուան ու զեռան գունդեր մոտավոր,
Մեկն անցնի, մեկն այլ շըթողու անցվոր
Բայց քաջ Գարեգին շընտրե շուր ցամաք,
Վարազդատանըման ցատկե զինչ փայլակ,
Զառչի զարկածին գլուխն՝ իբրև գընտակ՝
Զըգե յուր գորաց, որ գան համարձակ
Զեռ մըբըկոտ ամպեր՝ Հայք առնուն ձիան,
Լողալով կըռվին ի գետույն բերան,
Սըփան ու Ֆըսան, զալիքն առնուն տան,
Զըրով, արյունով հասնին հանդիման
Նլնեն զինչ քաղցած բահրիկ ծովային,
Անխըտիր դիմեն ում և պատահին,
Շատ գորք գորավարք փրոեն ի գետին,
Հեծյալ հետևակ հետ իրար պառկին
Մըրմըրան Պարսիկք զինչ ալիք վարած,
Հետ դառնան ի ձախ թև Հայոց քաշաց,
Ընկնին բարկությամբ, տան-առնուն հարված
Վեր ու վայր թըռչին հոգիք հազարաց
Հոն առաջադեմն ու քաջ Գարեգին
Հայ գորավարաց առնու պասակ նախկին
Հազար խոցերով ի գրեհըս սըրտին,
Դեռ չուզեր անխոց թողուլ թըշնամին
Զենքերըն կտորած, մարմին կիսամեռ
Դեռ հուզարկավոր հետն ընե շատեր
Ընկած դիականց մեջ՝ խնդրե սուտեր,
Կարծես հետ մահուն ալ կըռվիլ ուզեր
Ա՛հ Գարեգին, մոթն իշավ աշվիդ խած
Նա զեռ ձեռք շարժե՛լ գտուրն ամել ի քարշ,
Շունչն ի կես վըզին կանչե աղեխարշ,
«Եզրա՛րք, մի՛ թողուք զիս Պարսիցըն գարշ»
Այն ձայնեն վազեն շուխտակ կայծակոտեք

Հավասար Գարեգնի հարազատք սիրունք.
Զետ ի բարձր բուն արծվիք սուրակունք
Պաշտպանել իջնեն գյուրյանց նոր ձագունք:
Աստի ու անտի կան զինչ երկու հրեշտակ,
Գեմառդեմ վառին այտքըն կարմրորակ
Ռոստոմ թուխաշվին և ագռավգիսակ,
Վոամիկ վարդահերն ու մորթով ճերմակ:
Մինչդեռ Գարեգին սողա անբարբառ
Ընդ հոգվուն կրովի մոռնալով զաշխարհ,
Եղբարքըն թափեն հոն զինվորս հազար,
Երդնուն մեռնիլ, քան թե թողուլ դիրար:
Ո՛հ սրտապատառ վրսեմ տեսարան.
Հազիվ սուրբ երդմունքն ելին ընդ բերան
Զուխտ մի նետ՝ երկնից կարծեմ հանկարծ գան,—
Զի չէր Պարսիկն ա՛յնքան պատվո արծան.—
Գան նետերն ու զույգ զարնեն կրտրընուն,
Որ երկու ձեռք կրավեին ի բուն.
Զունեին վահան. ի՞նչ պետք քաջերուն՝
Որ միմյանց վերա կուրծք դրին սիրուն:
Եղբա՛յր... կանչեցին, ճակատ ի ճակատ
Ընկան պատեցին զերրորդն հարազատ.
Հետ բացին երեքն այլ զաշերն հանդարտ,
Երեքն այլ ի հետ փակեցին զըվարթ,
Թև ի թև ու վիզ վրզի պըլլըված
Երեք էրկոն մեկ մանկաղով հընձած,
Զկարմրիկ արյունիկըն վարդ տարածած
Անհոգ կու քնանան ի մեջ բանակաց:
Երբ հովն հյուսիսի շընչե ցուրտբերան՝
Ու կոծկոծյալ հետ ընկնին վարդ շուշան,
Ո՛ր ծաղիկ շուղե փըռվիլ ի մարզն այն՝
Ուր իշխանք ծաղկանց գետնատարած կան:
Ա՛հ. այնժամ հատան քաղցր արևքն հայոց,
Քաղեցան¹⁵ կրակե շընչեր շերմածոց...
Վասքն քո ընկան, աշխա՛րհ իմ Հայոց,
Կրտրիճք աննըմանք վեհք հյուսիսայնոց:
Ոչ մեկն ի թիկանց էառ ըզհարված,
Ամենքն ըզՊարսիկն ունին յուրյանց բարձ.

Վարդագունյն արյունք սրտերնեն բղխած
Ուժո և սիրո վըրկայք անմոռաց:
Այլ ո՛ր է Վարդան՝ ախոյանն անհաղթ.—
Զինչ առյուծ ահեղ այծուց դիմամարտ՝
Ի թանձր անտառե վազած անհանդարտ՝
Հազարով զընե զորսերըն տապաստ:¹⁶
Հանց հետ Արշավրա ու քաջ Հըմայակ
Ի ձախ թև Պարսից նետված համարձակ,
Արձրկեր կոտրեր ցրվեր հասարակ,
Կարկտահար թափեր ըզմեծ զայն բանակ.
Այլ երբ տեսավ զյուրն ըզձախ թևարեկ,
Մըռընչեց զինչ ծով, ունքեր կանգնեց տեգ,
Փայլակնանըման հըրեց ձին հրաշեկ
Քաջքն ի հետ ընկան զինչ հորձանուտ գետք.
Սև զրեհոք հեծած ի սևն երիվար
Քայր զինչ սաստկորոտ ամպ մըրրերկավար.
Սուսերն ահագին զինչ կայծակ շողայր
Քան զայն ահեղ՝ մահն իսկ ոչ երևար:
Զինչ հրդեհ բըռնած անտառի ծայրեն
Զիդադրի՝ մինչ փայտ շըլափե զամեն,
Վառվեցավ ըզհետ գընդին համորեն
Հարվածներն համրեց Աստված ի վերեն:
Անհուն հետևակք զինչ շոր եղեգունք
Գետնակոխ արար ի ձիուն ոտկունք,
Ձիանք ու փըղանք զինչ մայրիք բարձունք
Մեկմեկե առաջ թափին երազունք:
Աչ ու ձախ զարներ փըռեր ու անցներ,
Զանտառ զորքերուն անապատ փոխեր.
Մինչ Պարսիկն ահեն զինչ ընել խորհեր,
Նա Վարդանա սուրըն մա՛հ հրամայեր:
Ի փախ դարձան քաջք մընացյալ Պարսից.
Առ մեծ զորավարն հաս ձայն բոթալից
Քալրեցավ Մուշկան զինչ օձ թունալից,
Խածատեր զմատններն երդամար անթից:
Փողեր դարձընիք ըզփախուտ զորաց,
Կանչեր Արտաշրա ի վերա փըղաց.
«Փուխա՛, գազաններն ա՛ռ ե՛կ ի հոն դարձ,

Զի Վարդան մարն վարն մեր Արյացս:
Սարսեց համորեն բանակ պարսկական
Փրզոք հեծելոք գրնդոքըն Մատյան,
Քեպետե կտարած՝ դեռ անթիվ խուժան
Միաբան դիմեն դեպ արին Վարդան:
Երեք քայլ ի հետ, մեկ առաջ գային
Մեկ տային ու տասն հարված առնուին.
Շուրջ բուրեցան հեռուստ պատեցին...
Մոտեցա՛վ վայրկյանն ահավոր բաղդին:
Երեք պարիսպք դեմ քաջին կանգնել են՝
Հետևակք, հեծյալք և փիղք լեռնեղեն.
Մեկն ի մոտանց գա, մեկայլն հեռվեն
Շողալով անցնին, հրովին ու հրեն.
Հետևանց կատղած գազանքն ահագին
Չանճոռնի քրթերն քրնթրոնեցնեին,
Բոմբյունք ու գոռմունք որոտմանց տային
Ըզբերդերն հուսոցըն տատանեին.
Դեմ քաջին կարծես քաղաքք և ամրոց
Զինված են ելեր, մահ բերեր ի ծոց
Խորին Ասիո ձայնք ժողովրդոց
Միաբան վրընչեն ընդ գյուցազն Հայոց:
Բսկ արին Վարդան աչեց՝ քաջերուն,
Կանգնեցավ ի մեջ գրնդիցն երկոցուն,
Ահեղ մի գոռաց, սարեր ձայն ետուն,
Շատ կապարճակիրք կանչեց մոտ ձիուն:
Զինչ գերանդազեն անիվ շրջամահ
Ման գայր ու զարներ աստ անդ պահ ընդ պահ,
Զինչ գունտ արևուն օդուն ճանապարհ
Չորս բուր սրփոներ ու տարածեր ահ:
Կամ գինչ լեռ հրաբուխ ի սե ծոցեն խոր
Ըղարսափ բնույթյան հանն՝ նդ սե որկոր,
Բոցեղեն գետեր վազցընն հորդոր,
Քարինք կարկրտա լընու զղաշտ ու դձոր:
Քե ամպ թե երկինք ճաթին ի վերեն
Ինքն ամենևին շրդադրի վարեն,
Մինչ որ բուր կրակն հանն անգրնդեն,
Անթիվ մահերով հանգչի յուր սրբունն:

Սյապես աննրմանն Հայոց գյուցազանց
Կ՝ առնուր ըզհետին վրեժ իր հին հարանց,
Եվ վրկայեցին հոգիք Հայկազանց,
Քե քաջութենն նա շարար ինչ դանց:
Արդ մինչ չորս բուրբըն մարդով ընկած
Շեղչ-շեղչ ցորենո պես տեսավ հրնձած,
Հրնձանահարի պես դինքն այլ թաթխած
Մինչ ի ծունկ ձիուն ի արյուն կրտորճաց,
Հայեցավ երկինք, տեսավ զարեզակն
Որ զափշած դեղնած օրաշուրջ գրնտակն
Սահեր Սանատրուկ լերինն ի կրոնակ
Կամկար թևք գայր ժամըն խավարակ:
Քարթել մի աչաց կեցավ անշրփոթ,
Անկարծելի աչք մ՝ անուշ տըվավ օդ.
Երկայն մի շրնչեց հոգի երկնահոտ,
Աստուծո տեսույն սիրտն էառ կարոտ.
«Արշավի՛ր կանչեց, ահա ժամն եհաս,
Դու հայոց և իմ տանս առաջնորդ ըլլաս,
Պատմես Վահանա զայս իմ ետին դաս,
Քե զնախնիքն ու զսուրբ հարքըր լըմոռնա՛ս»:
Մինչ զայս քաջն ասեր, ընկան ոտքն անդին
Արին այն Արտակ Պալունյաց ազգեն,
Եվ հրակայակերպ կորովին խորեն,
Վարդա՛ն ձայնելով թրոան ի անտենն:
Ձրգեց քաջերուն վրա քաջըն Վարդան
Ըզմակուկաձև դիրեն մեծ վահանն,
Ըզսուր, սաղավարտ ու զհամբույր մահվան
Տըվավ առ եղբայրն յուր Համազասպյան:
Եվ իրրև արծվին ի սարից քարանց
Սլացավ ի գրնդն քաջացն Հայկազանց,
Մեկիկ նիզակավ ընդ Պարսից գունդն անց,—
Նե՛տ էր որ թրոավ, թե հուր փայլականց...
Հոն, ի մեջ երկուց գրնդից զարհուրած,
Ի վերա զորաց և զորավարաց,
Խաշածայր նիզակն ի երկին ուղղած,
Վարդա՛նն Հայոց կա հանգրստատարած...
Սոռկացան, սրացան՝ Պարսիկք հապրշտալ:

Աչք քաշին սրփոնեց նոցա սև սարսափ,
Գիշերըն խոնավ իջավ զինչ տարսափ...
Լո՛ւտ կացեք... Վարդանն է հոս ի մըբափ...

Պ

Ո՛վ ես դու, որ գաս շեշտ ի Շավարշան,
Քնոք թըռչնորեն, ոտյուք փայլական.
Գաս մոտիս մըտնուս ի գաշտրս մահվան,
Աչ ու ձախ դառնաս կաս իբրև արձան:
Երկրորդ պահ էր այն ահեզ գիշերույն,
Լուկ բարակ մըրմունչ զինչ ծովեզերույն
Լքավեր կիսամահ գորաց խոցերույն
Ցավոց և մահվան ներգաշնակութուն:
Հանկարծ քող բացավ լուսնակն երկընքեն,
Եվ սրբտապատառ բզգունդս համորեն
Տեսավ զինչ պատկեր սևանրկարեն.
Հառաչեց ի հոն հասած Եզիշեն:
Եզիշեն՝ մեղու շըրթունք, սրբտի սեր,
Որ ընդ Վարդանա հոգվով էր կապվեք,
Մինչ հասակակից առ Սահակ նըստեր
Եվ զույգ որդեպես ի սրբույն գրգվեք:
Զարմանա՛ց ձագունք, որ ի մի վանդակ
Միաթև մեծցան ի սնունդ հոգունակ.
Երբ ծիր մանկությանըն բացավ զբռնակ,
Մեկն արծիվ թըռավ, մեկայլն աղափնչակ:
Դաշտ, պատերազմ, սուր, գրեհ, ձի, կրակ ու բոց
Էին սիրելիք Վարդանա թևոց,
Անձայն անապատք, խաղաղ հովանոց՝
Աղու՛ն Եզիշյա մասն էր ընդ գըրոց:
Հավիկն հեզ՝ երբեմն արծվույն թև սլանար
Եվ ընդ գյուցազնին այն գյուցազնանար
Երբեմն այլ արծիվն ըզթևն ուրանար
Զաղավնույն մընչնիկ լքսեր՝ հեզանար:
Ճըղահյուս նավակ ի քաղցր ի հովիվ՝
Մեկն առեք զեզերքն՝ երթայր հանդարտիկ,
Մեկայլն ահեզ նավ կողով պողվատիկ

Մաղրելով խաղայր ի անդունդ և ալիք:
Այլ նավահանգիստ մեկ էր երկոցուն,
Փառաց Հայկազանց սրտերըն սիրուն.
Մեկըն հաղթանակ կանգնել գյուր անուն,
Մեկայլն հաղթողաց տալ անմահութուն:
Այսպես երկոքին սոքա սիրելիք
Եղբայրք անմեկին զինչ ավազ ու ալիք.
Մեկըն մըրմունչեր, մեկըն կայր լըռիկ:
Այլ սիրով տա՛յին իրար համբուրիկ:
Երբ ըզբաշության բացած առագաստ
Վարդան հաղթությամբ նավեր ի ձակատ,
Հայոց և Ալանաց վրա հասնեք ըզգաստ,
Կանգնեք հաղթանակ, քան զտարիքըն շատ,
Նավակն Եզիշյա ի Բյուզանդ, Աթենս.
Եվ Ալեքսանդրիա ուղղեր հեզաթևս,
Բանավոր ծաղկանց մեջ ման գայր թեթևս,
Ի միտք առնույր մեղր իմաստից պեսպես:
Երբ դարձավ ի ուսմանցն ու տեսավ զՎարդան,
Զյուր թողած կորյունն հիմ՝ առյուծ նըման,
Ընծայեց ըզմեղրն ի քաշին բերան,
Դրան երեց եղավ տանն Մամզունյան:
Անբաժ ի քաշեն շըրթեր Եզիշեն,
Ի դաշտս այլ երթար՝ ուր զենք հրավիրե,
Ի վրանին կարգայր ըզտեր ի երկն՝
Որ ըզսիրելին հաղթող դարձընն:
Բայց զառջի գիշերն որ գիտաց Վարդան,
Թե վաղիվն հասնի ժամ փառաց մահվան,
Վախեց զալարել զսիրտըն սիրական,
Խարեց ու ղըրկեց ի գեղ Շավարշանն:
Հանց երկրորդ գիշերն որ ըզդաշտն առավ,
Հոգին Եզիշյա սըբտեն դուրս թըռավ,
Երբ ի բանակեն դարձվորներ տեսավ՝
Վազեց ի գեղեն ու ի դաշտըն մըտավ:
Մըտավ արյունոտ սահմանս Արատազ,
Վարդան կանչեց... ձայն չըկայր Վարդանա,
Մահըն պատեցավ ի սրբտին վըբա,
Եվ սուրբ վարդապետըն լայր զինչ տըրտա

Լայր ու առաջեր գայր խարխափելով,
Զինչ կույր շոշափեր ոտոք ու ձեռքով,
Մինչև դեղընցած լուսին գըթալով
Սագեց գիշերվան պաղ արտասունքով:
Ժամ մի Եղիշե ժուռ եկավ լրոփի,
Տեսարանք տեսավ ողորմ ու լալիք,
Պագեցավ արտասունքն ու արյունն ի սրտիկ,
Պատեց հոգին սև պատկեր սրգով սաստիկ:
Ետտ երերագին անցուղարձ արար,
Իբր ի կարկըտե տեսավ դիրուտար
Ըզմեծ բանակացըն մանրած պատան,
Որոց վերա լայր լուսին դալկահար:
Զինչ որթատերև ու կանաչ գընտակ
Գունագույն ծաղկունք ու հասկ նորհասակ,
Եվ ծառք հինարմատք և նոր բարունակք
Ի իրար անցած և ընկած խառնակ:
Այսպես ի տըխուր դաշտին այն Արտազ
Խառնափրճորյալ կային առ իրարս
Դրոջք ընդ դրոշակիր, գորք ընդ զորավարս,
Զի ընդ հետևակ, կտրիճք ընդ տըկարս:
Այն խրոխտ մըսեղեն բըլուրն անկառի
Ընկել էր անշարժ գինչ կոճղ աճտառի.
Այն հրաշունչ մըբրկոտ վըրնջոտ ձին արի-
կարթակոտոր²¹ կայր ի տյառնեն հեռի:
Այն քաջ մանկըտիք կայտառ ու զըվարթ,
Որ դեռ առվըտուն փայլեին գինչ վարդ՝
Մայրամած դիմոք, ա՛հ, անկեր են արդ,
Անզուսպ սիրտ և աչքն այն ինչպես հանգարտ:
Այն շաջուռ²² քազուկք, այն լանջք դրահագին,
Այն ճոճան ճակատք ամուր պըղընձեն,
Որ գային զարնել զբանակն համորեն՝
Հանց փըռվեր, որ ոչ ոք զատվին ի գետնեն:
Եվ այն հորդորակ սպառնալից բերան,
Որ փողով ու անփող բյուրոց տայր հրաման,
Կենաց և մահու կարծեր գինքն իշխան,
Զուր իսկ չըպատմն զորպեսքն մահվան:
Եվ այն հին գինքեր արյունով մըխամ

Որ խոստանային դառնաչ ի տուն հարց
Նորանոր արյուն լիզելով փայլած,
Ահա կամ փըշրեր կամ գերի ընկած:
Եվ այն մոխրաշունչ Պարս կտրըճվորայք,
Որ քանց մութն ըզլույս ատեին ըզՀայք,
Ընդ ոտյուք նոցին անկյալ անըզգայք
Պաղած ու դեղին քան բանտի ծառայք:
Եվ այն, ո՛հ և այն Հայոց նահատակք,
Ո՛վ սուրբ հայրենիք, սո՛ւրբ եկեղեցյակք,
Եվ այնք ընդ զարնան ծաղկանց գեղունակ
Եվ այնք հոն նընչեն քուն անմահունակ:
Ճերմակ ու կարմիր գինչ վարդ ու շուշան,
Ո՛հ, քանի՞ ազվոր են ի Շավարշան
Գըլուխք ի խաչին և ոտք ի ատրուշան՝
Մանկըտիքն Հայոց՝ որ ի քուն մահվան:
Քաջ քաջ կըռվեցան, սուրբ սուրբ մեռանին,
Աչերն ընդ երկինք ու ի տուն հայրենին,
Հիշեն ըզճընողք ըզքաղցր ամուսին,
Մարի լույս աչացն արտունք սիրային:
Փոխան սիրելյաց ցուրտ հով գիշերույն
Աղապատելով փարի այտերուն,
Պատառտի աչք զոզոզ աստղերուն,
Ցողիկ կաթնարուխ թափի ի ամպերուն:
Մատղաշ հոգիք դեռ զշըթունքն համբուրեն
Ուսկից այնպես շուտ ի գուրս ելանեն,
Պահ մի զվարսագեղ ճակատսքն դիտեն
Եվ ըզմանկությունն երկինք փոխադրեն:
Այլ դու ե՛կ դարձիր, եղևի՛կ Եղիշե,
Թե զհոգիդ սիրես՝ քաղցր արևդ հիշե
Ահա նոսր աղիք սըրտիդ խըշխըշե
Մի՞թե մահն ըզքեզ այլ մեղեխիք քըշե:
Մի՛ աչեր մի՛ այն թոռմած դեմքերուն,
Մի՛ դըպչիր մի՛ այն ցուրտ մարմիններուն
Ահա զգլուխդ առեր թաթալ²³ ամպերուն,
Զոտկունքդ է թացեր արյուն քաշերուն:
Այլ Եղիշե, քաղցր սիրտ Եղիշեն,
Իսկի չի գաղթի թափառել անգին,

Մեկ մեկ որոնե՛ք զքաջը Հայոց զընդհն,
Համարե՛ք զվրկայք զոր երկինք զըրեն:
Բանակն այն անշարժ՝ շարժի յուր սրբոտին,
Շըրթունքըն լըռիկք մըտքին մեջ խոսին,
Քաջերն այն ընկած՝ հոգվույն մեջ կանգնին,
Մահ կենդանանա, մեռնի կենդանին:
Ի սիրտըն փափուկ մաղձ քանց մեղր անուշ
Թաղանթե թաղանթ ծավալի քընքույշ,
Զերկայնուկ թարթիչ աչացըն մեղույշ²⁴
Զորս բոլոր ածե կամացուկ և ուշ:
Ըզթեն ընդ ուսով զարկած զինչ հավիկ,
Կարծես ախանջ տա լըռիկ և մընջիկ
Զինչ ձայն կիսամեռքն արձըկեն սրբտիկք
Նեղ հառաչանոք և շընչով ցըրտիկ:
Խաղաղության զինքըն կարծես հրեշտակ,
Կամ թե կուսական փողար ողբերգակ,
Կամ պատգամավոր սիրելյաց զաղանջակ
Տանիլ զետքի ուխտն առ սիրտ ըսպասյակ,
Ծվ ահա տեսնու կուտակ մի մարմին,
Ահեղ զինչ կորյունք, փայլունք քան լուսին,
Զիրար թևոտած քանց որթ զուռենին,
Թուխ Թոստոմ, վարդ Վոամ ու թանկ Գարեգին:
Աչկունքն Եղիշյա վառին ի այն տես,
Կրակե արտասուք թափե շըրի պես.
«Պարծեցի՛ր, կանչե, ծերունի՛դ ներսես,
Ահա քաջորդիքը ընկած քաջաց պես»:
Բայց ի՛նչ է այդ կայն ի գոտի քաջաց
Ընդ մեջ Թոստոմա և Վոամկան կապած.
Բա՛րե քաջերուն, բա՛րե²⁵ սիրելյաց,
Ո՛վ սուրբ հիշատակ, մընա՛ս անմոռաց:
Միաբան ընկերք ի հայրենի տան,
Մեկտեղ կեալ մեռնիլ իրարու երզվան,
Ասին զկապն հյուսած սիրուհյաց ընծայն
Զիրար կապեցին մընալ անբաժան:
Այնու կապով մոտ եկան Գարեգին,
Անմահ սիրույն զինքն այլ հաղորդ քրին...
Ո՛վ այչքան սիրով հյուսված կապ անգին,

Ըզքեզ աստեղաց մեջ կախեմ յերկին:
Հեռի տասըն քայլ ի քաջացս անգույզ,
Վարդատիպ Վոամկան նըման կա մանուկ
Երկաթ ահագին ի կողն յուր փափուկ,
Զաջ ուսովն ի մեջ ծաղկանց կա պառկուկ:
Հանց պայծառ ձերմակ երեսքըն շողան
Որ երկնից ընկած կարծես նոր շուշան,
Անմազ ծընոտք, խաժ աչկունք փայլփըլան
Զմահն ի քուն փոխեր է Գնունին Վահան:
Մոտ ի նա ձեռքըն կիպ խաչազեն
Կա երիտասարդ զորավար մ՝ անդեն,
Ճակատն երկնադետ ծըծե զցոզ ամպեն
Ի կեանս և ի մահ ցանկալին Արսեն:
Իսկ մեծահասակ ո՞վ են դյուցազունք,
Որ իբր անտառի եղևնիք բարձունք
Ընկեր ու ծածկեր են հազար ծաղկունք,
Զիրենք այլ ծածկեն նետք սուրք գեղարդունք:
Քրսամնի դողզողա վառվի Ծղիշե,
Զահագին վահան Վարդանա դիտե,
ԶԱրտակ և Խորեն ներքե տեսանե
Ահավոր դիմոք՝ զինչ առյուծ քընե:
Հոն սաղավարտյալ Պարս զորավարաց.
Տեսնե զըլուխներ ընդ ուսյուք քաջաց,
Հայոց նիզակներ որ զույգ են շամփրած,
Երկու նահատակ գնդին թըշնամյաց:
Հոն մեծ բազմություն զինչ փայտ ի անտառ
Կամ աշնանաթափ տերև հողմավար
Ընկած ու խոկած մոտ ու վերովար
Պաշարի մարմնովք ու հայի շիվար:
Հանկարծ բըլրաձև դիականց դարեն
Փայլակ մի շոգա քան զայն որ ի երկնեն,
Երկայն լույս ցուլա ի գնն խաչազեն,
Մեկ թընգամաք սրբախ հոն գա Եղիշեն...
Երից սևազրահ Պարս զորավարաց
Վերա տարածված հանգչեք ուրքն քաջ,
Ըզձախն էր ածել ի սրբտին դիմաց,
Աչն ունեք նիզակ մահվամբ ձանձրացած:

Զրեհըն պըղնձի ձակել են հազար,
Ի ծակուցն ի գուրս շող ծաթն պայծառ
Մոցին ու ձեռաց միջուկն արյուն վառ
Գրնտաձև դիզվեր վարդի հավասար:
Ըզևազանգուր մազն ի բաց շքրչե
Ի անսաղավարտ քաշին ճահատե...
Խելաթափ լինի, թընդա Եղիշե
Ըզմե՞ծն յուր վարդան ի հոն ճանաչե:
Կեզու քաշին լուռ, խոսի ինքն ամեն,
Այտքըն թըռալի²⁶ և հոնք կըռընձկեն
Մահվան իսկ կարծես հրաման յուր մահեն
Տա իշխանաբար և ամենք սարսեն:
Ի շքրթանցըն մեջ կա ծայր նիզակիրն
Քառածայր թևոք ոսկեզարդ խաշին,
Ձոր պապն յուր Մահակ ի ժամըն հետին
Հիշատակ երես քաջապանձ թոռին:
Ընդ երես քաշին մահախառն անմահ
Ձամբողջ գիշերույն զերրորդն այն պահ,
Հայի Եղիշեն ի զարմանս և ահ,
Խորին լըռությամբ հագիվ հնչե ա՛հ:
Կըշոն զգլուխ քաշին ձեռոքն երերուն,
Որ զինքն ետ կըշիռ յուր ազգին սիրուն,
Համբուրե զճակատն ուր բաղդն Հայկազուն
Ձանդարձն էր զըրեր ապագա դարուն:
Ընդ լայնադիր լանջքըն հայի ուռած
Քաջ քաջ և վեհ վեհ սքրտից բույն սիրած,
Իբրև պըղնձի ամբոց մի կանգնած՝
Պաշտպանել զորդիք թորգոմա ցըրված:
Ընդ գեղեցիկ ձեռքն հայի՝ ում հնազանդ
Կայր ամեն հրաման և շատերուն բաղդ,
Ուսկից հաղթանակ և փառք մեծազարդ
Երեսուն տարի ելնեք պնընդհատ:
Ո՛հ, չէր նա՛ յնպես վեհ երևցած տեսոք,
Երբ հիսուն անգամ դառնալով փառոք,
Պրպակա հաղթությանց բերեք սրփոտեր լուկ
Հայրենի շիրմաց ու մատրանց²⁷ վրայոք:
Կամ երբ արծվորեն ընդ Կովկաս անցած

Թագվորներ բրուներ բարբարոս ազգաց,
Իշեցներ բըշեր տաներ տայր Արյաց,
Ինքն իբրև որսե դալով եղչերվաց:
Ինչպես հոն վերա քաջացըն հեցուկ
Հետին հաղթանակ Հայոց անանցուկ,
Ձինքըն կանգնելով՝ Պարսիկն ընդ ոտյուք,
Ինք զինքըն դիտեր հոգվույն նայեցուք:
«Ո՛հ, ես ի ճակտիդ վրա երդնում, վարդան,
Կանչեց Եղիշե, որ ձեռքն աստվածյան՝
Հոն մեծ փոխարեն է գրեր քո մահվան,
Թե բյուր գարբ անցնին, դու մընաս, վարդա՛ն»:
Ասաց Եղիշե. հեա արուսեկին
Փախավ, ծածկեցավ սիրաձայն հոգին...
Պըլպուլն ի թըփեն սովրեցավ վարդան
Կանչե զբուն գիշերըն՝ վարդա՛ն, վարդա՛ն...

Կանչե՛ պըլպուլիկ, կանչե՛ հոգեձայն,
Որ երկնուց ի վայր հայի և վարդան,
Հիշե զՀայաստան տուն յուր սիրական,
Հայաստան հիշե գյուր Կարմիր վարդան:

ՎԵՐՁԻՆ ԵՐԳ ՎԻՐԱՎՈՐ ԲԱՄԲՈՒՆԱՆԻՆ

Հեռ սևահոն աղեղնավոր կըտորճաց,
Որ անգուման՝ արունեն զգաշտըս ծաղկած
Ես որ անփորձ անգետ նետի և սըրո
Լուկ շարժեի զսիրտըս կըռվի և սիրո,
Եվ ես Փառեն բամբուհա՛ր
Հայոց քաջացս հավասար
Ընկնիմ ծաղիկ հողմավար:
Կտորեր է ձախս. այլ ի՛նչ պիտ ինձ ասպարիկ².
Աչիկս է ողջ, աչիկս ուզե գյուր գործիք...
Գնացեք, ճորտեր, անտառն՝ ուստից հովըս գա;
Կարմրիկ բամբուկս ի կաղճըխին ման կու գա.
Հոն առվըտուն կախեցի,
Երբ ըզնիզակն ընտրեցի;

Կանաչ արևս անցուցի:
 Իժիր իժիր՝ գնացե՛ք, դարձե՛ք այ նորսեր.
 Մըշուշ մահուն պաղ պաղ ՚ի աշվիս է նըստեր
 Փռթա՛, Թորիկ, մեր Եղիկերտու քրմարան,
 Չենե՛ քրմաց, որ պատրաստեն գերեզման.
 Չենե՛. «Փառեն բամբուհար,
 Հայոց քաչաց հալխասար
 Ընկավ ծաղիկ հողմավար»:
 Իմ հոր, իմ մոր տապանաց մեջ զիս դըրե՛ք,
 Երեսայիցս արևուն սև մի՛ բերե՛ք...
 Դու միայն, դո՛ւ սրտիս հոգույս կես՝ նըձիկ,
 Դու սեխ՛ր, դու նըստիր մոտ, լա՛ց անուշիկ.
 Մինչև մեծնա մեր Զավեն,
 Աչքեն, ձեռքեն ու սրտեն
 Ելեն երկրորդ քեզ Փառեն...
 Ար՛ ե՛կ հիմիկ կարմրուկ բամբուկ իմ սիրուն,
 Առջին վերջին խաղ՝ իմ խամբած մասններուն.
 Դեռ երգ մ՛ ունիմ, դեռ շունչ մ՛ ունիմ, ունիմ սեր,
 Զամենն հավսար Հայ հայրենյացս եմ տըվեր...
 Բամբուկ, Փառեն կու մեռնի,
 Ապրի՛ն սեր ու երգ հայրենի,
 Բամբուկ, մընա՛մք կենդանի:

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ Ի ՄՈՎՈՒՆ ՍԵՎԱՆԷ

Ցուրտ ցուրտ ձրմունք թրդան արմատի հողերեն,
 Միպտակ կարվանք իչան լերանց կողերեն.
 Փըչեցին պինդ քամիներն, հա՛, փըչեցին,
 Սառով ձյունով ըզսարն ու զձոր զուգեցին.
 Վարդըն քափուր վատեցավ,
 Միծղուն ծաղիկ ծածկեցավ
 Եվ Հայաստան սուգ մըտաղէ:

Սուգ էր պատել մեր գեղեցիկ աշխարհին,
 Երբ դառնաշունչ հովըն փըչեց օտարին.

Երբ հայ իշխանքըն քաշվեցան ամուր վայր,
 Ավա՛զ բամկին, որ մոլորեր վեր ու վայր.
 Արև տեսավ՝ դեղնըցավ,
 Լուսնակն ու աստղիկ սևացավ,
 Եվ նահապետ ամընչցավ:

Ո՛վ այն մատնիչք, ո՛վ այն դահիճք, ո՛վ գազան,
 Որ առ այլազգ, առ բռնավոր ձայն կուտան.
 Այդ ի՛նչ քարե սիրտ, ի՛նչ սառե շըրթունք էր,
 Որ հայրենյաց հողուն կարդաց սև օրեր.
 Անե՛ծք տըվե՛ք այն բերին,
 Անե՛ծք զըրչին ու ձեռքին,
 Որ զՀայաստան մատնեցին...

Ո՛ւր ես Աշոտ. ե՛լ իմ Թագվոր, խըղճա՛ զիս,
 Սևագունդ զորք գան վերա մեր աշխարհիս.
 Ի Բաղդատա գան, Մոսկա գան, Շամա գան,
 Խիտ քանց մարախ, սև քան զամպիրդ ի Ալան.
 Քանց ըզհովերն հասին սուր,
 Բոլորեցան ամեն ուր,
 Կու շողացին նեա ու թուր:

Հա՛ իմ Թագվոր, արե՛կ՞ Աշոտ, երևցիր,
 Քաշե՛ գերկաթդ, ըրե՛ գայդոնք ցիր ու ցիր...
 Դադարեցե՛ք դաշտք ի դողալեղ թընտալեղ,
 Թագվորն Հայոց ելավ, ահա նա ձեր հեա.
 Կու գա նըման փայլակին,
 Կայծակ Թափե՛ ի շորք դին...
 Ա՛հ, չըկա նցութ իր կրակին:

Թագվորն եկեր աշտարակաց աչք ածե,
 Առյուծաբար ձենե, ոչ ոք չի լըսե...
 Ա՛հ, սուրե՛ երկաթ շողա փայլե ի մըթան,
 Թողու երթիս մըրմըռալով ի Ալան.
 Ի քարն ելիու բարձր ամուր,
 Չորս դին կապույտ սառե շուր.
 Միտոն ի վերա հալած հուր:

Գիշերըն շորս դե՞՞ք քաշեր թանձրը մթաւոյ,
Ա՛հ, տըխուր այն երկինքըն, երկիրն այն տըխուր,
Մտտեր ծայտեր իրար անցած կու կանչեն,
Կու թվի թե զհողն Հայաստանի կու քանդեն.
Չար թըշնամին ծովուն մտաւ,
Քանց ծովն եվել մըրմըտաւ
Կու սպասե լույսն առավոտ:

Ի սե դարձավ կապույտ ծովակն ու ծըփայր,
Հառչեց խորեն ու քարն ի վեր կու փրփրաւր,
Ալին զալին զարկած, փրփուրն ըզփրփուր
Թագավորին ոտքըն ցատքըտեր բյուր ու բյուր.
Նա հայ ազգին արտասուքն էր,
Թագվորին լաց կու հաներ,
Արդյոք իրեն ճար մ' ընէր:

Քանց գիշեր մութ պատեց աշկունք թագվորին,
Քանց ըզՍևան ծով մեծ փըլավ ի սըրտին,
Հանց որ հիշեց զիր հայրն ու զորն երջանիկ՝
Աբյուն վազեց ծոցեն ի ձովն ու ցամքիկ:
Չաշերն ածեց ու ցոլաց
Փայլակն երկնուց կանգ առած
Մեջ ամպերուն պաղ մընաց:

Շարժեց ըզսե կամարն ահնդ ունքերուն,
Ըզսե գիսակն ի շուրջ սփռեց ուսերուն,
Թացավ հընոց բերանն, հառաչ մ' արձըկեց,
Անդունդ ծովին պատուած՝ հառաչ մի կրկնեց:
Հրամե՛ մեզ, քա՛ջ մեր թագվոր,
Մովս ու ցամաքս հեռավոր
Չենիդ ծառա ենք բոլոր:

Հանց որ զիր ձայնն ահեղ լրսեց քաշն Աշոտ,
Հանց որ ըզգաց ըզգարկ սըրտին կայծակոտ,
Երնուաց թընուաց հոգին, վազեց կուրծքն ի դուրս,
Գնեներն երազ ազեղզ ըզգին նետ ու թուր.
Կոփեց՝ նիզակն ի քարին:

Հազար կայծեր ցատկեցին,
Հրամեց իր փոքրը գընդին:

«Ձե՛ն առեք, ժի՛ր կացեք, ընկերք իմ սիրուն,
Հաժատարիմք ձեր թագվորին, ձեր հողուն,
Ի հազարաց մեկիկ մնացած դուք իմ հեա,
Գուք շատ եք, ձեզ չբավեն հազար թուր ու՛նեա:
Թող՝ աշխարհաց լուր լինի,
Որ քանի եմք կենդանի,
Հայաստան ո՛չ տի մեռնի»...

Հանց որ գիշերն ըզսե քողերն ծոզվեր
Եվ ծիրանին զամպոց փեշերն վառեր,
Ելավ ի բարձրը քարին, դետ կեցավ լուռ,
Լըսեց զորաց ձիոց ալյաց բարկ մըրմուռ.
Սիրտըն թընուաց ահագին,
Արտասուք ի աշքն եռացին,
Շունչըն մըրրկեր ի շըրթվին:

Իսկ երբ իշավ առավոտուն հովն հանդարտ
Եվ կապուտակ ծովին խառնեց կարմիր վարդ,
Ըզըտոս բոլորն առավ պատեց ալյազգին
Ծուայր ծովուն, եռայր ալիք ցամաքին:
Կպտղած զորաց ահեղ խումբ,
Շուրջ կանգնեցավ զինչ սեավ թումբ,
Նիզակ, աղեղ, պարս ու ուումբ:

«Ո՛ւր ես, կանչեն, Աշո՛տ, Հայոց Շահընշահ,
Ցամքեն ի ծով, ծովեղ փախչել չունիս շահ.
Տես, ո՛նց հազար որսորդ պատե զքո պարեխ,⁶
Մեջ վարմերու՞ տ՛ ինկնիս քան խեղճ մի տառեխ.
Աշոտ, դու ի՛նչ ես վըստահ:
Գիտցի՛ր, այլ չե՛ս Շահընշահ,
Գրողդ հատավ: քեզ չըկա շահ»:

Գորսուց թագվորն Հայոց, պացխուն՞ մի չերես,
Չյոթանասուն կտրիճքն ի տասն հանեց փետ,

Նիզակավ կոփ տրվին քարին Սեանա,
Քշեցին զճոճան փայտերն հանդեպ Փեղամա:
Սովքն ցրնծայր, շրորնչայր,
Դիտեր Այլազն՝ արմրննայր՞,
Հայն անհրկյուղ տռաչ գայր:

Այնժամ գոռաց, հրամեց թագվոր մեր հայոց,
Յոթանասուն աղեղք թափեն կայծ հուր բոց.
Երագ-երագ դառնան ի շուրջ ծովակին,
Իրար անցած կու հիմարի թշնամին:
Աշոտ հրեղեն զընտի նման
Փետե ի փայտ ցատքըտան
Միրտ աքս քաշացն աննրման:

Շարժին շըշեն փեանրըն մոտ ի ցամաք,
Զարնեն փշրեն ըզբըշր ու զսերն բանակ.
Կեսն ի ծովին, կեսն ի ցամքին նետահար,
Մեկն ի գետին կարած, մեկայլըն ջրատար.
Դառնան մնացորդք ի փախուստ,
Դիանն զվրաննիրն ի հետոստ,
Վըսազ կու տան ամենուստ:

Կապույտ կանաչ այլք ծովուն գունատին
Ի արյուն և մազ՝ զոր փսխե ժանտ ալլազգին.
Զըզվին ձրկունքն իշնուն անդունդքն զով վայր,
Անդընդայինքն ի վեր վազեն ալլաց ծայր:
Անմխո որսորդքն որսք որսոց
Տարուբերին ծոցե ծոց,
Ողորմ պագեն զափն Հայոց:

Կարմիր արև Փեղամա, ե՛լ սարն ի վեր,
Կրակե կըզակըզ դքրած շուրջ տար ու բեր.
Սոթից¹⁰ հովիկն ի ծովդ անու ման պըտույտ,
Ոլոր-ոլոր ստեռն զանդողքըզ կապույտ,
Որորելով զլորելով
Մափ քըծափի բերելով
Շուրջ գան զՀայոց թագվորով:

Հրամե՛ թագվոր. նետերդ բացին քեզ ճամբահ,
Ուր որ դիմես՝ դու ես Հայոց Շահընշահ.
Խաղա՛, վազե՛ ի դաշտ ու ի ձոր համարձակ,
Բըշըն փշրած կորավ զընաց անդարձակ:
Երբ որ մըտար ի ծովս աստ՝
Էիր Աշոտ լուկ երկաթ,
Հիմ՝ որ ելնես՝ կուռ պողվատ:

Հա՛ փայլիր, հա՛ սլացիր երկաթ ու պողվատ,
Հազրով, բյուրով թափե բոցեր անընդհատ.
Շուրջ շողացիր ծայրե ի ծայր հայրենյաց,
Մանրե՛, մաշե զգնեք մեր ամեն թըշնամյաց:
Հայոց հողուս դու կյանք տուր,
Երկինք քեզ տա հրաթափ՝ թուր,
Նահապետին՝ սիրտ քանց հուր:

ՀԱՅ ՀԱՆՃԱՐ

Ո՛ւր ես, Հայ հանճար.— անցե՛ր ես, անցեր,
Հին և երկայն դարք այլևայլ բաղդով,
Մեր Հայ հայրենյաց վրային սահելով՝
Սև ու սրպիտակ քողերով պատեր
Զաղվորն այն ծածկեր,
Անցե՛ր են, անցեր:

Այն աշխարհ, որ շատ աշխարհաց մաքս էր,
Որ սփռեց զազգեր մինչ ի ծայր երկրի,
Արդյամբք իր հողուն, մատամբք ճարտարի՝
Լեցուն զրկերով տաներ ու բերեր,
Զանազան բերբեր,
Անցե՛ր է, անցեր:

Այն որ զառաջին շինվածն է կանգնեք,
Սարերըն ծակեր հանց փոտած տախտակ,
Պատերով պատեր ըզծովուն հատակ,

Բերդի տակ, լեռան գրուխ գետ քաշեր,
Չանդունդ կամըրջեր,
Անցե՛ր է, անցեր:

Հայրենյաց պաշտպան՝ զինքով զինք քրջեր,
Հյուսսի, հպարտ դեմ զրններ վահան,
Վազեր արևմուտս, Աթենա՝ հմտական,
Հելլեն հանճարուն դեմ ըզՀայն հաներ,
Անհաղթ հուշակեր,
Անցե՛ր է, անցեր...

Թո՛ւ պ... լրսե՛ք թմբկին... Թո՛ւ պ. թնտան սրտեր.
Հայրենյաց է տոն; հայրենյաց համբավ.
Ո՛վ լավք, ո՛վ քաջք, ձեզ վարձք հուշակեցավ.
Արյո՛ւն և քրտի՛նք, ձեզ կապվին թագեր...
Հա՛յք, ո՞ւր արդյունք ձեր.—
Անցե՛ր են, անցեր:

Պարեն պատանիք, ծիծաղին ծերեր,
Կուսանք ամոթխածք վարդերով վառվան,
Պարկեշտ երախտյաց զովեստք բարձրացան.
Առաքինությունք, ահա պատիվ ձեր...
Հա՛յք, դո՛ւք լոկ անտեր,
Անցեր են, անցեր...

Անցա՞ն, մարեցա՞ն ուրեմն հայ լուսեր...
Ա՛հ, Հայաստան, ո՞ւր քո փառքըն փայլուն.
Ո՞ւր քո ճարտարաց աշխատանքն անհուն.
Ո՞ւր քաջ և գիտուն որդվոցդ արդյունքներ.
Ո՞նց քո բյուր փառքեր
Անցե՛ր են, անցեր...

Անցի՛ք դուք այլ սև սրտիս սև ամպեր,
Անկե՛ք հայ հողուն սև քարին վրրայն...
Ո՛հ, քանի՛ հազար կանգուն լայն ու երկայն.
Ո՛հ, ո՞նց ցեղուցեղ՝ անձինք հոն եկեր,
Եկեր ու անկեր,
Անցե՛ր են, անցեր:

Ըզսե գիրն հայոց՝ կարգացե՛ք ազգեր,
«Կարկառ՝ հանգրստյան տոհմի տան Հայկա
Համարի՛նդ մեռյալս և ինքն ի բուն կա»
Մեռյալ շե՛ն ուրեմն Հայ հայրենիք մեր.
Հայաստան անկեր,
Բայց ո՛չ է անցեր:

Հա՛յ ազգ, հա՛յ հանճար, բունն է զքեզ բուներ,
Քո՛ւն թանձր և երկայն, բայց ոչ մահ անհույս,
Ո՛վ արթնացրեն զազգն իմ ի նոր լույս,
Ես հազարներ տամ այնոր, տամ բյուրեր,
Որ զաչքըն բացներ,
Ու լըլլա՛ր անցեր:

Ո՛վ բանա զՀայկա աշխույժ աշուկներ,
Ո՛հ, ո՛վ կանգնե զքեզ հանճար հայրենի.
Ե՛լ, կանգնե՛ դու զքեզ, զավակ ես երկնի.
Լո՛ւյս ծագե մըթեղ, ե՛լ կանգնի՛ր ի վեր,
Հերիք քրնացեր,
Գիշերդ է անցեր...

Կ՛ երդնու նահապետ, կանչե ձեզ Հայե՛ր,
Հանճարն է մեզ կյանք, ըզնա վառեցեք,
Մեծ պզտիկ՝ այգոր սիրով վառվեցեք...
Մագե՛, Հայ հանճար, փայլե՛ բյուր բոցեր,
Իմանան ազգեր,
Թե Հայք չե՛ն անցեր:

ԼՈՒԹՆԿԱՅՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ա՛յ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստվածավառ դու լապտեր
Ջոր առաջնորդ գիշերո ղըրավ երկինս ինքըն Տեր.
Կույր մըթություն աչք անփակ, սրբոխ այլ դու աչք կու տաս,
Երբ շողողուն շըղթայով կախված շարժիս իմ վրաս.
Քո թելն՝ երկնից արծաթեն հյուսած, պատրույզդ ալ սակե,
Ազամանդե կայծակներ սփռես զաստղերդ շորս դե.

Յգի մեզրի նրման կաթ մի ամանեդ յիս թափած
Կու խաղաղն կրթքերս զինչ ալիք լրճիս հանդարտած:
Ո՛հ, ո՛նց պայծառ էիր դուն կենացդ երկրորդ գիշերին,
Երբ նոր քաշված Աստուծո ճախարակեն ընդ երկին.
Ո՛հ, ո՛նց փայլուն էր քո լույսն, երբ առաջին այն անգամ,
Գիշերազվարճ պրլպուլիկըն ճբգեց ձայն երկնահամ.
Շունչըն պայծառ քեզ նրման հովտե հովիտ կու խաղայր,
Ղեզիկ հովով թունդ ելած մաքուր ասվակըն հեայր.
Չրկար ականչ հողեղեն, որ զայն լրսեր ու փառք տայր,
Միայն հրեշտակք լրսերն և շարժերն բզբեզ վայր.
Եվ դուն լրոիկ շափեցիր զանամպ երկնից կես բույր,
Մով ու ցամքի վարագույր բացիր, ներքև մտաք խոր,
Երբ արեգակըն կու գայր հրեղեն ոտքն հոգս ի վազ,
Ջարշալույսո ցող սփռեր և զառավոտն հրրամազ...
Կացի՛ր արև, ետ կացիր, մ՛ ե՛լներ երկինքըդ կապույտ,
Քող լուսնեկիդ ի ման գալ դեռ ի մեջ թուխ ամպերուդ.
Կա՛ց, կա՛ց, լուսնակ, դու առաջ, լեռնն ի լեռ, սարն սար,
Մեջ ձորերուս խորերուս անցի՛ր հուշիկ հավասար.
Ղեռ քեզ ունիմ ես զանգատ, քեզ նահապետն ունի բան,
Միրտըն երկուս է ճրղքած և ցավերն, ո՛հ, զանազան.
Պայծառ լուսնակ, մի՛ փախչիր, թե տրտմության լրսես ձայն,
Ցաված սրտի մխիթարանք ես դու կանգնել երկինքն այն.
Ման զաս երկիրն Եդեմա, բայց ոչ ի հինն այն գիշեր
Երբ երջանիկ էր դեռ մարդ, լոկ սեր ու կյանք կու հիշեր,
Ճերմակ ճաճանչդ այնժամ տաք էր շրթերուն ու ծաղկանց,
Ուր որ կաթեր քու շաղիկ՝ կենդանություն էր անանց...
Գարձի՛ր նայն՝ հիմ՛ ի վայր, նայն ի փեջ սարքուս,
Նայն ի տափ տաճարիս և ի հողրանք գեղերուս.
Ա՛հ, գերեզմանքն են Հայոց, որ ոչ ևս են աշխարհի,
Մաշած նըշխարք՝ մեր հարանց՝ թաղված ի խոր խավարի:
Այն Հայկազունքն անվանի և մարդկության անդրանիկք
Որ գԱղամա տունն իրենց վարձեցին տուն երջանիկ,
Այն մեծամեծ հրսկաներն, որ հրսկայից հաղթեցին,
Լեռնանրման կրտրիճներն ի ձորն Հայոց թափեցին,
Ղեթանոսաց կուռքերուն հաղթող որդիքն այն Հայկա՛
Ընկան անոնք այլ ի քուն ներքև ժայռիցըն Հարթա:
Ղայկն, որ ամեն հայու սիրտ պիտի կանգնե զաքուց զաք:

Ղայկն այլ ի քուն է ահեղ, և ո՛վ գիտե զյուր դազար.
Ո՛ր սարգյաք սար կամ բըլուր ծածկե զհրսկայն այն բարի՝
Որ փառք որդվոցըն տրվավ ու ազատություն աշխարհի:
Ո՛ր լեռն արդյոք է քո բարձ՝ բարձրագրուխ քաշդ Արամ,
Որ ի Մարաց մինչ Մածակ վաղեցիր տեր հաղթանդամ:
Եվ դու Արայդ գեղեցիկ, ո՛ր դաշտք արդյոք, ո՛ր հովիտ
Կարմիր զանգրովրդ պըլլած ծածկես ըզխոց ճակատիդ.
Եվ որ զահեղն Աժդահակ շամփրած ի ծայր նիզակին
Ի մուք քարայրս բըշեցիր զվիշապազունս սևագին,
Դու ոսկեծամ և խարտյաշ Տիգրան, դու ո՛ր կաս քարայր.
Եվ դու ծընունդ ծիրանի երկրի ու երկրի հրեղեն այր,
Վեհատեսիլ դու Վահագն, որ ընդ աստվածքս նըստար,
Մածկն՛ց բզբեզ ապառած, թե՛ հալեցավ քան ըզսառ:
Երկհազարյան տանուտերք Հայոց հողուս Հայկազո՛ւնք,
Արդյոք ի խորըս նորին դեռ կեցե՛ր եք իբր հիմունք,
Եվ ոնց որ ողջ ըլլալով զողջ բըռնավորքըն զարկիք,
Այդպես զմեռյալ բըռնավորան հողուն ներքև այլ դատի՛ք,
Որ պըղծեցին զսուրբ երկիր մեր հարց Հայոց սեփական,
Կարծեցին ձեր քով երնչել և ի դըժոխս արթընցան:
Բոք այլ պանդուխտ հարազատք, Արշակունիք տընաշեն,
Որ զՀայկազանց հին անունն հըռչակեցիք ի ազգս ամեն,
Ի Կամախա կամարեն խըլված անգութ գերողաց
Եվ ի կտրիճ տիրաւսեր մանկանց նորեն ազատած,
Գըլուխ գլխի, Գառն ի քուն Ավագ Մասյաց մոտ վըհին,
Արդյոք խորհուրդ ընելով դեռ կու հիշե՞ք ըզվրեժն հին:
Դու այլ, ո՛վ մեժդ հրսկայից և թագվորաց սուրբ Տըրգատ,
Որ զցանկալիս քո թողած՝ զԵրեզ, Գառնի ու Արտաշատ,
Ջահեղ զըլուխդ վերուցիր և հետ մահուդ ահավոր
Մինչ ի հանգիստըն Հոգյաց վանաց առիթ քուն մ՛ այլ նոր,
Չեփրատ թողած՝ զորով վազ տըվիր երազ ի մի քայլ
Քարածորան Տիգրիսի լրսես խոխոջ այլևայլ,
Արդյոք հերի՞ք քեզ տեղդ այդ, թե դարձյալ շարժ տաս՞ քարանց:
Եվ ի Սեպուհ կամ Մասիս վազն՝ ըզմահն այլ սանձած,
Եվ դուք կարմիր Վարդանա վարդանրման դուք ընկերք,
Որ Արտազու դաշտերեն մինչ ի Համշենն եք քընք,
Արդյոք ձեր սուրբ արյան գին՝ աշխարհիդ բազդն հիշելով՝
Շարժե՞ք դեռ զքաշ բազկընիդ հոգիներուդ կրակով:

Բագրատունի՛ք շինարարք, ի Ծրագգավորս և Բագարան
Կու փրնտրբ՛ք զղաստակերտ ձեր ու զհետին քընարան.
Եվ աշտարակըս բաղբիղ՝ ազնիվն Անի աչք ձրգած
Գըլուխ շարժեք և երկիրըս սասանի սարսափած:
Տաճար, դարպաս՞, վանք, խորան՝ սփռին երկիր ավերակ
Եհնք ու անշենք գերեզման լինին Հայոց բովանդակ...
Խավար վերա խավարի հագած կանգնի սև գիշեր,
Նահապետի սիրտն այլ սև. աստվա՛ծ, զմեզս հարց մի՛ հիշեր...
Արդ իմ լուսնակ, փութա՛ւ ամպերեղ,

Ե՛լ փարատե զմութ՝ նահապետիս.
Սըփո՛ւն՝ ի երկիր դեղձան վարսերեղ,
Ղետ քարերուս կապե զսյուն սրբախա:
Ղանդարտ ու լուռ է շուրջըս բոլոր,
Երկիրս ի քուն, երկինք կիսարթուն.
Լուսնա՛կ, վառն՝ զկանթեղըդ պըլլոր՝
Ի գերեզմանս իմ հարց Հայկազուն.
Ճերմակ թևք գըրկով երերուն
Երկընցու զշահո՛ւ ամպերուդ միջն
Սարից գըլխեն, հետանց՞ ծառերուն,
Արարատ երկճյուզ գագաթեն:
Սարըն ի սարին դիզած տաւըն տակ,
Չյունակույտ սառն ի վըրան հինգ բարդ,
Ու ա՛յլ ի վըրան քո լույս սըպիտակ,
Ու այլ ի վըրադ իմ արտսուք հրագարդ:
Արդյոք հալե՛ն, արդյոք տի մաշե՛ն
Զթանձըր պատանք գերեզմաններուս,
Արդյոք ի խորշն հասնի՛ն քարեղեն՝
Լըվալ գանլաց ոսկերք հայրերուս...
Ա՛հ, ո՛հ... լսե՛ք ոգիք Հայկազանց
Նահապետիս լըսե՛ք հառայանք...
Լըսեմ լըսեմ ես ըզձայն հարանց,
Ահա շարժին, բացվին գերեզմանք:
Թարե՛վ. հանգի՛ստ ձեզ, հին Հայկազունք,
Որ մշակեցիք զագարակ նոյա,
Եվ թե ելան ձեր դեմ դյուցազունք,
Ընկան հընձոց պես ի արտիդ վերա:
Աղջից ծոցեն կանգնած մըրմուռով,

Թագապրսակ ահեղ ճակատներ,
Վարդանք, Վահանք ըզվրեժո՛ղ առնըլով,
Հարին զՍասան, հանգչեցեք զքուն ձեր:
Ո՛վ հայրապետք սուրբք, փառք աշխարհիս,
Որ նընշեցիք ի մատրանց՞ ներքե,
Նայեցեք մեկ մ՛ այլ վերա երկրիս,
Որ աչվընուզ ծագե նոր արև:
Եվ դուք կտրիճ սիրուն զորականք
Կրակաթափ թուրք, մահացան բազուկք,
Քաղցր հայրենյաց պարիսպ և պահանգք՝
Զեր քիրտն ու արյուն անմահ անմոռոցուկք.
Դարձիք ամենքդ առեք հանգիստ քուն,
Նահապետ լա դձեզ, հիշեն որդիք.
Ահա վրկա լուսնակըս փայլուն,
Դարձի՛ք մըտեք՝ ի քուն հանդարտիկ:
Իսկ դուք կայտառ ու կարմիր տըղայք,
Գրավք Գրիգորի, զինվորք Հիսուսի,
Եկեղեցվույս Հայոց զարդ վրկայք,
Ո՛վ կրակե սիրտք՝ հաղթողք հյուսիսի:
Մոյորահավատ աղգեր սևակրոն
Հըրով, թըրով եկան իմ աշխարհ,
Կ՝ ասեն, վերցվի պատարազ ու պաշտոնք,
Լուսավորչի լույսն ըլլա՛ խավար...
Ա՛յ անխժյալ օձք, սի՛րտք գազանի,
Չորնան լեզուդ ու անգութ բազկընիդ
Թե բըռնացայք հողուս հայրենի՛
Հոգիս չ՝ ինկնար ի շար ձեր ծանիդ:
Հայոց հավատն է փրկչին հավատ,
Ի առաքելոց բերած նախընձա,
Լուսավորիչըն տընկեց հաստատ
Ու մեր արյունքս ոռոգեն ըզնա:
Պարսի՛կք ի դուր ատրուշանք վառին,
Ի դուր Հագար այրե՛ գընդըրնիս.
Սուր Սըկյութին և թուր Քաթարին
Ի դուր շողան. ազատ է հոգիս:
Էսպես կանչեն կարմիր կայտառ Հայք,
Դեմ սուրերու կանգնին համարձակ:

Խաղան խնտան ընկնին նոր վրկայք,
Կանգնին փառոք, թրուչին լուսաթագ:
Կարմրածոցիկ հետ՝ հատից նրուանց,
Հետ հողմահար խայծյալ խրնձորին,
Նրման սարիցն արյան աղբրրանց՝
Թափին նըշխարք կարմիր կրտորին:
Հողն հայրենի՝ ծրծե գտուր արյուն,-
Սոցըն բանա, առնու գյուր որդյակք,
Անձարդաձայն, անծանոթ անկյուն
Կարմիր քընով նընչեն նահատակք:
Սըրտի հատոր հա՛ գան սիրելիք,
Հարցունք անեն ձորոց ու լեռանց,
Ո՛ւր մեր տըղայքն, ո՛հ, ո՛ւր ծածկեցիք-
Սարեր ու ձորեր, տըվեք մեզ նըշանց¹⁰...
Սարերքն լուռ, ձորերըն տըխուր,
Հովքն հեալով, թեերուն տա զող,
Կարկըջելով ընդ ժայռս անցնի շուր,
Տըտմյալ տերեք կաթեն անուշ ցող:
Ո՛վ ծայր, ո՛վ հայր, ո՛վ եղբարք և քորք,
Աչք տուք ի երկին, անդ ձեր սիրելին.
Եվ ամեն քայլ որ կոխե զայդ հողք՝
Մածկե զնըշխար հայ նահատակին:
Սըփոն՝ լուսնակ, սըփոն սուրբ լուսեր
Կարմիր կայտառ Հայոց մանկըտվույն,
Հողըս այս տաճար է, դու այլ լապտեր,
Նահապետն այլ ի սուգ է սիրույն:
Եվ դուք ամեն Հայ սիրտք վըշտահար,
Որ նախ քան զմահ մեռայք ցավերով,
Ձոր հալածանք կամ սուրն անդադար
Եվ կամ դիպվածք բերին շար ժամով:
Որ հանց երազ անցեք աշխարհես.
Պահ մի սիրով լըցված սուրբ ամանք,
Հանկարծ ընկաք կոտրած կուժի պես,
Շուտով խլեցին թզձեզ գերեզմանք:
Գըլուխք կանգունք զետ¹¹ բարձրը սարի,
Մազերդ ի ման ճաճանչից նըման,

Բազկունք ամուր և կուրծքեր արի,
Սոցեր ծաղկած ցողալից շուշան,
Պայծառ աշկունք շուխտակ արեգունք,
Որ կաթնիք գութ, սեր ու խընտում:
Քանի՛ շուտով անցան ձեր ճրագունք,
Եվ դադրեցավ սըրտիդ վերվերում:
Ներքև ճակտիս, ներքև այս քարիս
Ցամքած սրտեր տերևի նըման,
Ձեր սիրելյաց շունչն որդոց որդիս
Ահա հասեր՝ հընչե իմ բերան:
Ո՛վ հարք, եղբարք, որդիք Հայ հողուս՝
Անլացք անսուգք և անհիշատակք,
Ձեր սիրելյացն եմ ես արտասուս,
Հին հառաչանք, հայրենի կըրակ:
Սև ավերակք գուք, գուք Սև հողեր,
Թըրով թափած արհաս հունձք և սուճկք,
Ի գազանաց ոտնակոխ եըդեր,
Ո՛հ, ծաղկեցեք¹² դուք այլ իմ արատնուք:
Կարմիր կովտն գլուխներ, վե՛ր կացեք,
Կուսակաթ աչք մեկիկ մի բացիք,
Մեղրոտ շրթունք, մեկ մի ձենեցեք,
Ըսեք թե հաշտ եմք, ու ի քուն դարձիք:
Քամեցեք հարք ըզճակտիդ քըրտինս,
Ըզխարտյաչ մազերդ թոթվեցեք, տըղայք,
Տըվեք այդոց մարք զհետին ըստինս,
Հալալ արեք և բարյավ երթայք:
Մուրատատուր մեր սուրբքըն վըկա
Հալալ արի ես ալ ձեր հողուն,
Դարձիք ի քուն. լուսնակս այլ վըկա,
Որ անմոռաց եք ի Հայ սիրուն...
Այլ դու լուսնակ ահա կու. նվազիս,
Քաշիս ճաճանչիք ի ծոցըդ ներմակ
Քիտ արձրթի ափսե կու թուլիս
Մեչ ամսիդուն թուփ ու կապուտակ:

Կա՛ց, մեկ վայրկյան մ՛ ալ կա՛ց իմ սիրույս,
Մեկ քար մ՛ այլ կա ի Անծանոթ հովտին՝
Գրե՛նա՛, հոն կաթի գվերջին քո լույս...
Այն գերեզմանն է Նահապետին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Մաղթունքի» և «Հայրունի» հատորներից

Ի ՆԱԽԱԳԱՀՆ ՄԱՍԻՍ

Մասիս, ո՛վ լեռն էին փառք ուռճալից,
Մասի՛ս, երկնից զուգահաղորդ քան երկրաւ...
Ո՛ր սրտաբախ մատն ինձ տացի վերելից,
Որ քո ազատ գագաթան բիծ չածէ բնաւ...
Գո՛յր ինձ ի նոյնդ յանկարծ թրուչել հրաշից սար,
Զանձահուծին ծրծել զըլխոյդ հաւասար...
Ո՛վ դու Հայոց մեծաց արձան, հաւ երկրի՛,
Եւ խանձարուրք համագոյիցըս սեռի:
Ո՛հ կենսարուղիս, ո՛հ սիրունակդ ինձ Մասիս,
Աչեւորհալդ յարծաթհուսակ բիւրեղեայ,
Որ յաւերժիւք յիշատակօքըդ նազիս,
Զլիբինս համայն գրելով մանկունս առօրեայ,
Ըզսպասուոր զտերեւաշարծն Ոլիւմպոս,
Գարշապարիդ քծնող՝ թոուցիկ Պառնասոս,
Ուր երկրածինք՝ դից կառուցին օթարան,
Ի քեզ Աստուածն հանուրց ըզնախրն կայան:
Փախերո՛ւք ցնորից մուսայք ի կըղզիս...
Կաքաւաքայլ իսկուրհեաց՝ մի՛ ժպրհի պար
Ցազատավայր ի դարեանդս ի Մասիս
Սեթեւեթեալ ձրգել թեթեւ գարշապար...
Ճըշմարտութեան հիմանց՝ սուտ մի՛ անկցի օդ,
Մի՛ աստուածեանն՝ ի ստուերակերպ առցի քօդ...
Անքուն սիրոյն դուք երածիշտք անդր ի վեր
Կառուցեք քնար յազատ Մասեաց սարն ի վեր:
Հանդիսարո՛ւն տիեզերաց նաւախուրց

Մինչդեռ ըզծնունդ ակնարկութեանն թերաքամ
Իբր ի ծագաց անպարագիծն իւր ալուց՝
Նրկատէր Տէրն՝ ըզմեծ աշխարհս կիսակազմ,
Զեռեալ յուզել խուռն տարերց վրհական
Հասունանալ գոյից յանձնիւր ի պայման,
Եւ վերացեալ արարչագործն հաճութեամբ
Ոլորտանայր ի շեռուցիչ սիրոյն ամբ՝.
Արեգական շու էր չափեալ ասպարէզ,
Զեւ բրնձութեան լուսազգեցիկ բացեալ ծոց,
Դու անդրանիկ ընդ բալս աղջից՝ դիզադէզ
Ցարգանդ վրհին վակժոյժ առեալ թաւալոց՝
Երեւեցար, ո՛վ գեղապանձ երկրի սար...
Զորմէ հարեալ բուռն անմահից անհուն պար՝
Որպէս կաւ թուրծ ի հիւռ ածեալ լայնարձակ՝
Ըզմեծագիր տարրացուցին զայս զընտակ...
Իբր երկվար մըրըկուտ ի սոյր շերմանդամ,
Ցականակիտ մըրեալ բիւրեղ կարկաշուն
Ծոացուցեալ պատառէ գիւորս հեշտակամ,
Անզուսպ կոշոյ ստունկանելով՝ հեծելոյն,
Ի խորխտապանձ դու պարանոցդ ամեհի
Զահեղն առեալ դանդանաւանդ աշխարհի՝
Ի լայնալիճ վրհից ալեացն անդընդոց
Գաւակագեղ թափեր գերկիր ջըրակոծ...
Հերձեր բարձեր բարձրացուցեր ի վեր շեշտ
Սոսկավիթխար վիմահասակ նիւս բոլոր,
Եւ ահագին կարկաշանօք վէտս ի վէտ
Անհուն սահանք իբր ապաժոյժ մեծոլոռն
Ընդ բովանդակ անկերպարանըդ մարմին
Դընդընչաձայն իջիւք թափեալ ընդ գետին,
Հունըս բացին գետոց աղբերց անարեաց
Վիշապապտոյտ սողոսկմամբ յալս ընդերաց:
Դու որ գտաիւք ըզմերս տեսեր նախահայր,
Եւ յուս՝ գերկրորդ բարձեր ըզծեր վերածնող,
Անշուշտ և յա՛յնձամ դու երկրի գրեցար ծայր,
Մէջ անմահից և մահացուաց կէտ կոթոյ,
Մինչ շանթեանդն յանդընդոց թունդք արգանդից
Ընդ ծրխաշունչ փողս որկորոյ բարաքիթ՝

Կարկաչաւէտ ժայթքէին գունդ-գունդ կոհակ,
Յարահոսան դըստերց Բասխայճ մայր դայնակ,
Ծրկինք ըզքե զաղուամազ թարմն արկին հիւս
Դալարազուարճ իրբե շրդարշ կուսական,
Եւ յանարեն աւուր՝ ցուցար ոսկերոյս
Կանաչ դրոշակ սփռեալ խոնաւ ընդ սահման.
Ջի՛ հեղիկ սօսք սաղարթագեղք ու եղեւինք
Ի սոյլ հողմոց յերկրէին նուրբ սըրինգ.
Քանի՛ ամբիժ շուշան ժամուն այն շողայր
Եւ մանուշակ պարկեշտ ի սորբս զոփայր:
Իսկ մինչ ի գոգ բարձուն երկնի յեղակարծ
Գըլեալ գլորեալ թափառնաբար օդ կուտակ
Ըզհամօրէն ծրծեալ մաքուր լուսոյն բարձ՝
Իշխող վերնոց կամարաց արփ հերարձակ,
Ջարշալուսոյն շուշանափայլն եհերձ ծոց,
Եւ յաշտիճան՝ ծիրանեփառ գիրգ ամպոց
Վարդակարմիր եհատ զփայլակըն դիմաց,
Քեզ՝ Արեգակն այն նոր զնախկին փայլ ցուաց:
Ըզպետն այստեղց՝ ի գլուխ լերանց արքայիդ,
Ի նորութեան երկնից ու աւուրց տեսեալ պերճ՝
Խոն մեղանչէր արդեօք քաւդեայն անքըթիթ,
Կամ Արամազդն ի գիշերի լուսավերշ,
Համատարած հանդարտութեանն ի պահու
Ընդ հեզանազն յառեալ մահկին լուսատու
Ընդ կարակնեալ զբրգանս եղջերց բոցաթեւ,
Ծառոց ծաղկանց ցընցըղկելով ցօղ թեթեւ:
Ո՛հ, ո՛ յարդեացս եւ ինձ խուսել տայր զբաղմանց
Եւ Բիրականեան բըլրոց ի ստուերս իշեալ լոկ՝
Սըբբովք ցնորիւք ճեմել հոյլըս ծաղկանց,
Ի խարտիչուկըդ ցայգածին պիշ աշօք,
Փողփողենէջըդ պարող քերքք ոստոստող,
Որք զառաջին յօդըս առնէին քայլափոխ՝
Ջերկայնս հեղեալ լուսոյ գիսակս համասփիւռ
Մանուածաւալ՝ ի նընշախառն ի յաղթիւր:
Բարէ՛, զո՛րս յա՛յնժամ լըսէիք, խա՛ղք հովիտք,
Ըղձից յինէն հրամանուած ձայնս եւ թրուշ:
Ո՛չ եւս անդ միտք յերկունս; այլ ծիխք իսկաթիւրք՝

Ոչ մաղթելով դայնկութիւն առ զբրիշ:
Ո՛հ, անդ, Ոգի՛դ, էին ազատ քո վայրքն անդ,
Եւ անթարգման ըղձից՝ ոչ համր էր բերանդ-
Նախանձաւոր քեզ ընդ Մասեաց արձագանգ՝
Յերկնից խորոց՝ ուր տենչք թրուշին, գայր քեզ վանգ:
Ո՛հ, թէ դարուց նախնեաց իմ լեալ էր զաւակ,
Հաստչին ձեռաց մինչ յայտնագոյն գիծ յերկրի,
Եւ օրհնութեանց շուրջ զեղոյր ցօղ երկնառաք,
Կամ ի կրկնում նորակերտիլն աշխարհի՝
Ում ապաւէն արձանանայր քաջափայլ
Անդընդայաղթ լեռոն իմ՝ զահեղ վրէժ լուծեալ:
Ցոր սխրացեալ եւ հայէի սիզապանծ
Չհանուրց փրկիչն՝ հովանի գոլ Հայկազանց:

ՔԱԶԱԿՈՐՈՎՆ ՄՈՒՇԵՂ Ի ԾԱԿԱՏԱՄԱՔՏԻ ԶԻՐԱԿԱՆ

Ցուան ցայտեն փառք աստեղն Հայկայ.
Տան Սասանայ հաս օր վրիժուց.
Յարեւմտից դիմէ Պապ արքայ
Լըծեալ հելլէն շոկս առիւծուց.
ՅԱնյուշն ի բերդ՝ յուշ տուք Արշակայ,
Վերականգնին վաշտք Վասակայ.
Ի ճերմակ ճարտուկ՝ սլացեալ արծուապէս
Դիմէ սկայաքայլ՝ դիմօք բոցազէս
Քաջակորովըն Մուշեղ
Յառեալ ի Պարս ակն ի շեղ:

Ո՛վ Հայաստան, բաղդ քո յերկին կայ՝
Ազահ բրոանց անձեռնհաս.
Ա՛րկ զէն ըզքեւ, կանգնեա՛ց իբր հըսկայ.
Սասանեցան Տաւրոս Կովկաս.
Մարն եւ Ասուր ի քէն նետահար՝
Չիշխեն շարժել շիրմացըն ըզբար:
Ընթացուք ի զէն ի մարտ եւ ի յաղթ,
Հայրենեաց հիմունք ամբասցին անխախտ.
Հայոց հաւատք, Հայոց տուն,
Կացցեն ազատ հաստատուն:

Հըրո՛ւք հիւսի, դարձարուք ի սարս,
Լալով զանկհալդ ի ձէնջ գեղդուր՝
Մի՛ պայքարիք ընդ վիհազանց պարս,
Մի՛ ոք գրգռէ զթորգոմայ թուր:
Աւա՛ղ քեզ Լեկ շանթահար Շերգիր՝
Ի Կամարէն քաշէ յերկիր
Սպանդարատ կրտրեալ զաշացդ հուկ զբթիթ,
Զամուսինդ այրի եւ որք ըզմանկտիդ
Եւ զարեւուդ քաղցր ծայր,
Յանարշալոյսն հանէ մայր:

Շատ եւ քեզ վէրքդ այգ, փախիր սէզ Ունայր,
Որ ըզգագիւ սփռես բազուկ.
Քաշակորովն ըզքեզ կրոփէ այր՝
Յանպարտելի զինուն գրղզուկ՝
ԸզՄուշեղայ խնդրէիր դու զլուխ,
Տա՛ր Շապհոյ զքոյդ արինարուխ,
Եւ «Ճերմակածին՝ զայս խոցերս, սաս,
Պարգեւեաց յարեւդ՝ արքայից արքայ.
Թէ ատելի կայ քո ժանտ՝
Ըզնա՛ն Մուշեղ մատո՛ւ անդ»:

Տարամերծեալդ ի մէնջ Մերուծան
Զանգութ Շապուհ գրթեւ ի զուր,
Զուր Մազդեզանց ծրխէ ատրուշան,
Յաճին դարձցի վռամականն հուր՝
Հայր հայրենեացս ի սար Նրպատակ՝
Ներսէս պարթև կայ յօժընդակ.
Մածանի երկին հաշտարան ըզմեօք,
Զաղեղանց տարափ կուտէ զթըշնամեօք.
Խաղաց Հայկազն ի Զիրաւ
Պարսիկ բանակն յետս հարաւ:

Կա՛ց, Արծրունիդ դու, կաց ամբարիշտ
Հայոց թագին հետախընդիր,
Յարժան վարձուցդ հի՛մ խուսափես միշտ.
Ահա եհաս քեզ թագադիր.

Սըմբատ ասպետ զայս քեզ ի տրիտուր
Կունտ՝ զագաթանդ ածէ շամփուր.
Արբանեակ հըրոյ, պըսակեաց հըրով,
Ի ե՛րթ բազմեաց ի գահ յԱրհմանի ծողով.
Ա՛յս թագ, ա՛յդ գահ մատնըշաց,
Որք գրթեն Հայ հայրենեաց:

Փող հարէք Հայք, յաղթութեանց Կարօտ,
Առաքեցէք աւետաւորս.
Ուտվք ուտեաց յեռագոյն նարօտ
Բոլորեցէք ըզվերջաւորս.
Իջցէ արթայ ի բարձր ի դիտէն,
«Առ Արշակ քաջ» Պարսք զոհ եղեն:
Քահանայդ յերկինս եւ ըսպայք յերկիր.
Հընչեցէք զհամբաւ մարտիդ երկնածիր.
Վառիւ խաշիւ արծուենըշան
Վանեաց վանդեաց՝ զատրուշան:

Կարկաշահոս յակն Արածանի
Ուղղեա՛ սեղան՝ մեծըդ Ներսէս,
Յորմէ վազեաց Տրդատ հոլանի
Կընքեալ յԱստուած ու ի Գրիգորէս.
Կարմիր ճակատ հայակոյտ մանկրտին
Գոյն քաշութեան անդ մըկրտին.
Մափեն յորձեռանդըն խաղք յԱշտիշատ
Ի Կարապետին վանս ծափ ուխտաշատ.
Վազեն մանկունք թմբկահար
Ընդ Բագրեւանդ ճանապարհ:

Ճողճեալ՝ ճօճի ճերմակն օղապար
Ոտնատորոփ, ճախրասլացիկ,
Փորնչին ածէ ի Տիրինկատար,
Սըրահեշտանան ճորտք քաշածիք.
Գոռայ, Գըրգուռ, մըրընչէ Մամբուտ,
Մեզ մեղրարուխ խայտայ կրկըտ
Սուր սլաքաւ սրբէ զբրտունս իր Մուշեղ

Տարափս յազթութեանց կաթեն վարսք շքեղ.
Ցըցէ զնիզակն իւր արի
Պահպանակ Հայ աշխարհի:

**ԵՐԳ ՈՒ ԳՆԱՅՔ ԶՕՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՎԱՀԱՆԱՅ
ՄԱՄԻԿՈՆԵՆՈՅ Ի ՇԱԽԱՐՇԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԷԺՔ**

Օ՛ն ԱՆՈՐ ՅԱՌԱՋ

Բա՛մ. փորոտան՝ բարձուստ բոմբիւնք յԱյրարատեան դաշտն
ի վայր.

Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի հրազայր².
Հրաւեր հայրենեաց հրոշակի՝ նդ հանուր,
Հոգիք Հայկազանց բորբոքին ի հուր.
«Որք երկնատրի պսակին էք անձկոտ,
Ու որ երկրատրիս փառաց երկնահորդ,
Հայ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հայ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հայ՝ օ՛ն, յառաջ:

Ղայկեան փանդանց որոտընդոստ զորնչին բարբառք մարտագոռ,
Գանակոտոջ անդրաձայնէ Պարսիկ կերկեր ի շեփոր.
Շարժեն հրեշտակք թերս լուսափողփողք՝
Ճիւղք ճուճաղաց³ կայտանն ի դժոխա.
Շոինդըն շանթառք զեթերօք փարի,
Սարսափեն սանդարթ⁴ ի խօլ խաւարի:
Հայ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հայ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հայ՝ օ՛ն, յառաջ:

Մամիկոնեան սաւառնեցաւ դրօշուն յայիրո՞ս զոգ ծալ ի ծալ
Ի ճակատուց ի թրչնամեաց՝ սա ոչ գիտաց յուրաստ կալ՞.
Հեծեալ հրանըժոյգ վեհին վահանայ՝
Վրէժ կանչէ արեան Կարմիր վարդանայ.
Փորնչեալ բոցաշունչ դափր ի գարշապար
Ռազմամուտ վարգի յանժոյժ երիվար:
Հայ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հայ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հայ՝ օ՛ն, յառաջ:

Ի գուպարել մարտայարգար գարշապարաց՝ Արամայ՝
Գոռան Կորդրիք, մոնչեն Մասիք, հորնչեն սահանք Երասխայ.
Ի դոռճ ի դոռճ տալ՞ թիրուցն ոտնատրոփ
Տատանին դաշտակք, յանէ շոինդն ապշուպ.
Կոուփ առ կոուփ կոփեն կմբայք՞, տէգ առ տէգ,
Դղորդ առնուն տարերք կորովեացն ի վէգ.
Հայ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հայ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Արի՛ք ի կոփ քաջակորովքդ՝ ընդ կորակոր հրոսն Արևաց.
Հապա՛՝ համհարզք մեր բիրայաղթք, ձեզ նոր հանդէսք են փառաց.
Թո՛իք ի ոսպմ ի խազմ, առէ՛ք զէն եւ զարդ,
Նրեանիւք լըսնիւք հարուլ բերս հազարս.
Ի սուր ի սուսեր կարշնեղ¹⁰ յաղեղունս
Ըղսեալ Սասանեանց ջարդել կառափունս.
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Մինչև ցե՛րք ցե՛րք սուգ ունի զՀայս. հատէ՛ք դարուսր՝ որք
այրիք,
Հարանց հարսանց եղբարց որդոց, հանուրց Հայոց վրէժխնդիրք՝
Թինդս առեալ երթամք յասպարէզ քաջաց.
Յուշիկ հընչեն ձայնք արեան սիրելեաց.
Սօսափիւնք յերկնից արհաւիրք յերկրէ
Քաջացս օժընդակ ըզՊարսն հերքեսցէ:
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Օ՛ն անդր ի բաց հայկեան հողոյ հրակայազանց եւ սրբոց՝
Ի բա՛ց շղի՛ր¹¹ լըւառական մոխրապաշտիցըն պղծոց.
Դաշտք մեր մերժեսցեն զոսկրտտին անգամ,
Արիւնք վրկայից զճապաղիսն անժամ
Ոսն ընդ դիս տոռնեալ¹² դարձցին ի փախուստ,
Մատնակուրժք ընդ Հայս հայեսցին հեռուստ:
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Յառաջ, յառաջ,
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ:

Ա՛րք աղեղանց¹³, բարձր ի թիրախ թոռսչիք. վերջին ձեզ խրախոյս.
Առեալ տարցուք զանթիկնադարձ զայս վարդազոյն դրօշ անխոյս՝
Ի վերայ յիսնից յաղթից Վարդանայ
Պարսկատանչ բազկաւ արույն Վահանայ,
Ենշտ ի ծայր շիրմի դաշտին Եաւարշան
Տընկել յաղթանակ անժահ Հայութեան:
Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք
Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
Ի Եաւարշան գունդագունդ,
Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,

Ի յաղթանակ, օ՛ն անդր յառաջ,
Ի յաղթանակ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Մի՛ ձախ մի՛ յաջ,
Օ՛ն անդր յառաջ,
Հապ՛ օ՛ն, յառաջ:
Ի յաղթանակ:

Ի ՄՈՎԱԿԷ ԲԵՆԱԿԱՑ ԱՌ ՄՈՎԱԿԷ ԳԵՂԱՄԱՑ

Ա՛յ իմ խածակըն խածալանջ, խածահէր
Կապոյտ յատակ, կապոյտ գըմբեթ լուսայեռ,
Յով հայրենեաց, ծով Գեղամայ գեղեցիկ,
Ջորով փարի սիրտ, աչքս՝ աւա՛ղ, կան տարածիք
Ըզցանկալի հայկապատշաճ քոյդ դիմակ
Ի հոմանուշդ՝ այլ ի պանդուխտս ի Քենակ՝
Նըժդեհարար սաղապաճեմ ի նախանձ
Յառեալ դիտեմ, եւ բարբառիմ ի քոյդ խանձ.
Յալեաց յալիս հովոյ ի հով ծուփ ի ծուփ
Միտքս մըրրկեալ՝ ընդ մրկանանց շարժ եւ շուփ,
Վարեալ առ քեզ յիշատակօք հայրենի,
Ի սմա սահել՝ ի քեզ լիւղալ՝ իղձ լինի:
Ո՛վ կապուտակ ծիծաղ ծաւալ խիտ առ խիտ,
Ե՛րբ վայրայած հանգիցէ գլուխ որդեկիդ
Ի պաղպաշուն ճերմականաչ քոյին բարձ,
Անտուտ ըսթափ ի տիրագոյնն առնել դարձ.
Ըզգեղաճօճ դիտել ըստուերս Գեղամայ
Յարթունազարդ դարեւանդիցըն Գեղայ,
Եւ գվարդասփիւռ արշալըրշոց՝ Միսական՝
Անգիմակայ դաշտիդ հրոսակ սիրական.
Լըսել թղխիտ ժայռիցն հեղիկ ծնընդոց վազ
Ձկայտառ առուանցն ի քեզ հոսանս գեղանազ.
Ըզձիւնարարձ եւ ըզհրակիր դիտել սաթս՝
Քեւ բուժեալս, քեւ շիշեալս, եւ զկողսըն դալարս.
Յորոց ահեղն հայէր արքայ Տըրդատէս
Եւ հովանոց քեռքն՝ կանգնէր քաշազէս:

Միրեմ եւ ես կալ յաշտարակըս Գառնի,
Գիտել զբանակս ի գլոր յանձուկ կապանի՞.
Միրեմ լըսել զափամբ զմընչիւն Մաքենեաց
ՉՍողոմովնին եւ զՄաշտոցայն հոգեզգեաց.
Միրեմ քնընել զգեղարդն յԱյրին տիրամուխ,
Ի Վանեւման վարգել ու Աղջոցն ի նըկուդ,
Ի բարձրաճեմըն խոյանալ Հայոց-Քառ,
Եւ թեւախոնջ ի Սեւանայն գալ կարկառ:
Այլ իմ հրաթիւ նըժոյգ արկեալ սահ ընդ ջուրս՝,
Ի Տոսկուչեան ափունս վըճիտ տայ գիս դուրս.
Եւ սրտահեշտ հոտով ծաղկանց կիտրոնի
Խաղաղէ զամ մի զցնորս եւ զկիրս հայրենի:
Սարք եւ բըլուրք, ափունք, երկինք եւ ալիք
Չուգաղիմակ զինեւ փարին խաղաղիկ.
Այլ քո տես, քո տարփ, քո յուշ, քո լոկ անուն՝
Չոգիս քաղէ, ա՛յ Գեղամէ հայկազուն,
Եւ յսկութեանս այս սիրեմ զքեզ երագել,
Քեւ անունակ, զոր ունիմս արդ վայելել:

ԱՌ ՀԱՐԱՋԱՏՆ ԻՄ, ՄՈՎԱԶՉԵԼՈՎ ԱՄԵՐԻԿԱ

Միրով Սերոբիդ սիրտըս ձայն առած,
Լուռ միայնության ճրագիկըն վառած՝
Գիշերն գիշեր անծանոթ ճամբա
Մինչև Ամերիկ քո հետ կթրթոս,
Որ թողած սրտիդ հատորն աղուական՝,
Հազար փարսախով կերթաս բացական:
Ո՛հ, ես բարեկա՛մ կոչեմ եթե ոչ
Այն բաղդն, որ կրկին իմ գրկես դողող
Ձքեզ հափշտակած Ադրիո խորշեն՝
Կ՝անցընե ցամքներն ու ծովերն ամեն,
Մինչև այն երկիրն, ուր իմս՝ հակառակ
Աստղեր կու ծագեն, դառնան եղանակք:
Օվկիանոս, ծո՛վ դու մեծ եւ ահեղ,
Գիտե՛ս որ նըման ծովհովին անտեղ
Որ զհոգն ուրացած՝ ի գիրկդ անխայտն

Սրբա կու հավտա իր բունն երերուն,
Սրտիկս է ելեր ու ալիքներուդ մեջ
Անդունդն ու ամպերն ծամ ծամ ել և էջ՝
Անձկոտ կրակն վառ նրման փարոսին,
Որ հողմով ծեծված ի նավահանգրստին,
Քո մրրկաց մեջն զնավըն կու փնտրէ
Այսպես Սերոբիկըն քենն խնդրի:
Քո տարածության մեջ անբավ անհուն
Յուր մեկ հատիկ կետն է նավն անձկավուն...
Բայց ի՞նչ կտեսնամ, ծով, ինչո՞ւ ես մռայլ,
Ինչո՞ւ գույն կուտաս կառնուս այլ և այլ.
Ահեղ մրրկիկներ կելլեն չորք դիմաց՝
Սե երերագին խեղճ բնության դիմաց
Սե գարշապարով պար բռնած կիշնան,
Իսկույն կու տիրե կատաղածն ուրական՝.
Կոհակ կոհակ կվազեն ի վեր,
Ճերմակու կանաչ փրփուրն ամպն հասեր.
Վո՞ւ վո՞ւ կմոնչեն գոյմունք հովերուն,
Քափ կու տա երկինք իր թուխ ամպերուն,
Կ՝ որոտան գոռմունք օդերուն վերև՝
Կարկտախառն ի վայր թափելով անձրև,
Սվ խառնափղնթոր տարերաց ծայրեն
Կու ցատկե կայծակն իր կրակոտ դարեն՝
Պինդ պինդ քաշելով զաղեղն ամպրոպին,
Շանթեր շողալով կարծրկե փրփին.
Ի թարթել մ՝ աշիդ զամպերըն պատուած
Ալեծուփ նավուն՝ գրլուփն երկընցած...
Կեցի՛ր, շար կայծակ, կեցի՛ր, ո՞ւր կիջնաս,
Իմ Սերոբն է հոն, ամպեն կախ մընաս
Կամ թե ծովն ի ներս ըլլաս ցիբուցիբ
Որ շատ գանձ, շատ հույս, շատ լույս մարեցիբ:
Գիտեմ, օվկիան, գիտեմ, որ հատակդ
Ունիս անկողին՝ որ մահն է վերմակ.
Վըհերդ ու փոսերդ ոսկրով են փրոված,
Բայց իմ Սերոբիս քեզ տեղ չէ տըրված.
Ձէ՛, չէ՛, հավիտյան չիջնիր ի քո ծոց
Այն հույսըն պայծառ սրտիս ու Հայոց,

Որ գտերն առած ոգին անվեհեր
Բացավ առագաստ՝ հովու տվավ հրավեր,
Ղրկեց սրտին մասն յիս՝, մաս մ՝ իմ առավ
Մինչ ի Հերակլյանս մեկ ուժով թրոավ,
Մով, նա զքեզ շափեց, դու գինբրն հերիք
Լքոն՝ արդ հովերդ, ամպերն ու ալիք,
Հասնի հանդարտիկ քո ափունքդ հեռու.
Նորեն ծուխ ու բոց լրծած նոր նավու
Հաղթըված այլացդ երեսեն սահուկ,
Ավարով դառնա իմ գիրկս երերուկ.
Զորացած կրճբով փըշե մեկ մի շունչ
Դրախտ թոռմած հողվույս ծաղկի ոսկեփունջ:
Չիմ՝ ասեմ քեզիկ, Ատլանդյանդ անդունդ,
Ուսկից բյուր եզերք դողան սրտաթունդ,
Քո երկայն թևերդ մինչ հոս կհասնին,
է՛հ, բերեն բերան թող ալիք խոսին.
Ահա ես կիշնամ ի եզր ի ծովիս
Սրտիս բոցն ի գլուխս, գլխիկս ի ալիս,
Տեսնում ի՞նչ լըրիկ ունիս Սերոբեն.
Արդյոք ձանձրալի դաշտերուդ մեջն
Միայն իր ուզած ողջությունն առած
Հասա՞վ ցանկալի հանգրստին նավաց.
Դիտե՞ց ի գլխո դրոշագարդ կայմին
Ու ցատկե՞ց նրման մեծ կոլոմբոսին.
Ջայն որ ուղարկեց ծերըն Վոսպորոն
Հանեցի՞ր ցամաք, ըսե՛ ինձ, Հուղզոն.
Սվ դու, Կոնտուլա՞, պահեցի՞ր ամբողջ,
Հասուցի՞ր զավանդն անգին՝ քո տիրոջ.
Նլա՞վ, ա՛հ, ելա՞վ, նա, կոխե՞ց արդյոք
Որ ազատություն կանգնեց ըզնորն Յորթ՝.
Բարև սիրելվույս տըվի՞ք արդյոք հոն,
Քաղցր իմ Յրանկլին, քաջդ Վաշինկոտն:
Դու հայր նոր Յորթա Թունդ — Թոփ բարձրագլուխ
Խաժամուժ աշվի ու ծնոտովըն թուխ
Տեսա՞ր զայն կտրիճն, որ թեպետ հնասեր,
Քու նորեկ ափանցդ ի տեսն էր ելեր:
Դուք բաղջրակարկաչ վրտակք կանազայի,

Դուք հորդախաղաց առուք Լավրենտաֆի,
Լուսահայելի էրեյան դուք լրճեր,
Խոխոտուն սահանք ի քարուտ լեռներ,
Ո՛վ հավերժական կես գիշեր մայրիք,
Որ գաս կարդցողին ու գրողին նմանիք,
Լրսե՞ց ձեր շրշուկն արդյոք Սերոբես,
Ա՛հ, ըսա՛վ սրտեն, հիշե՞ց զանոր կես.
Հետ Սերոբ անվան իմքս Ղևոնդյակ՝
Արտսունք աչքն ի վայր բերա՛վ փայլունակ.
Ա՛հ, գնտին երկու դինն հեռավոր
Դեմ դեմ թնդացի՞ն երկու սիրտքն հրավոր:
Արդյոք հինավուրց գոգոյին՞ ներթև,
Ուր հովն օրորա ի ճղերն ու տներև,
Մտածմունքե մտածմունք, երազե երազ
Նղբայրդ ի բովիկդ հիմա կտեսնա՞ս
Արմավրա սոսյաց շրթովըն նստած,
Նրդվեցընելով մեկտեղ զԱրագած.
Կամ Արտաշատու գրամներուն հին ժանգ
Սրբելով ճակտիդ ցողով քրտնազանգ՞,
Եվ մեջ այսպիսի մտածմանց ընկզմած
Չիմացա՛ր շուքերն, որ բուրդ առած,
Մինչև թանձրացավ խավար գիշերուն,
Մինչ զեփյուռ անցավ թողով զովութուն.
Ու հանկարծ ծառեն խոշյունն որ հնչեց,
Նրբ հավն արթընցավ ու քրնեն ցատկեց,
Վեր տարիւր գաշերդ. ձայնդ՝ «Ո՛ւր եմ պոռաց,
Գոգավոր երկինքն ի հետ յուր գոռաց.
Իրա՛վ Հայաստան, Մտամբո՛ւլ, Վենետի՛կ,
Քե քո անտառաց մե՛ջն եմ Ամերիկ»:
Պարձյալ կը լռես, ձայն կու գա մտտիկ...
Ո՛հ, ի՞նչ ըսեմ քեզ, ո՛վ ձայն անուշիկ.
Ո՛ր լեռնեն կիշնաս, ո՛ր կու գաս ծառեն,
Սոխա՛կն է քո տեր, թե՛ հրեշտակ վերեն.
Ողորմուկ գերիք սրտա՛նց կհառաչեն
Քե բույրն և եղբայր գերար կը կանչեն...
Ահա շրոց կանաչ եղերքեն բունած,
Ահա սահանաց շառու ման, խառնած

Կ՛ ընդմիջե խաղաղ լուությունն ու գիշեր
Կը հընչեցընե սարեր ու ձորեր,
Ու արձագանքե արձագանք անցած
Կ՛իչնի ան սրբտին մեղըն տարածված
Որ զօվկիանոս կտրեց ծայրե ծայր,
Ադ մեկիկ ձայնեն կապվեցավ իսպառ.
Հազիվ կայծ մ՛ աչքեն թռչի դեպ լուսնակ,
Որ դեմըն կանգնած կը ժպտի մինակ.
Հազիվ կդառնա այն նոր աստղերուն,
Որ վրան կցողեն թևով շողշողուն:
Ո՛հ, գիշերն ի բուն, և չէ մեկ՛ այլ բյուր
Կուզես դու թաղվիլ մեջ զմայլմանց մաքուր,
Քե ոչ նախանձոտ դիմացեն արև
Այդ անգին ժամերդ ընե կարճատև...
Բայց ո՛ւր եմ ես, ի՞նչ կխոսիմ... ափսո՞ս,
Որ գիշեր անաստղդ զիս կպատե հոս,
Ու բունի զփետուրս ափես կու խլե,
Թմրության փոշով բոցըս կըմարե.
Ժամ է, որ երթամ գլխուս բարձն ի վար
Խաշակքեքելով ինձ ու քեզ համար,
Ղիշատակդ ի սիրտս հոն կանչեմ դաստված,
Տեսնեմ ի՞նչ երազ կա ինձ պատրաստած...

●
ԱՌ ՆՈՒՑՆ

Նրբ երկուց եղբարց հարազատ սրտեր
Հարազատք ասեմ ի արյուն, միտք ու սեր
Ցուրյանց միայնիկ ախորժ ժամերով
Դիմացե դիմաց կու կանգնին մտքով,
Ահագնատեսիլ ընդ ծովուն վերև
Սիրտ-հոգի-քերտն տալով բյուր բարե,
Իրր հորթգոնի երկու ծայրերեն
Միածանանլման վերացյալ մեկին,
Չանհուն օվկիանոս կամարածե
Կրտրելով փարիլ ազատ թև ի թև
Ժամիկ մը մոռցած զայնքան մըլոններ,

Որ մարմնովս, ավա՞զ, խտրոց՝ են անկեր,
Երկնից ու ծովուն առագաստին մեջ
Լոկ զիրար տեսնան նոր աչքով անշեջ
Մինչուկ որ հովիկ շարժե գտարր օդուն
Կտարի գեղեցիկ աղեղն յոթնագույն
Փայլուն պատառներն ամպերն ի վար գան,
Մածկին մեկն ի այս եզերք մեկն ի այն
Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի

Որ պինդ կա աղեղն ու գույնն ալ պընդի:
Երբ կրակե ճակատ կերոններու պես
Խորանին երկու դիպց՝ բոցազէս
Դեմ դեմ խոնարհած իրար կու ծըռին
Ու չիհասնելով մեկմեկու ճակտին՝
Մոցերնին ճողքած հրածորան արտասունք
Սեղանին վրա կաթկըթեն փայլունք,
Մինչև ճապաղած ձյունափայլ ու պաղ
Արձանացյալ մնան կըրից պես խաղաղ,
Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի
Որ մաքուր բոցով ճակտընին մոտի:

Երբ դեմ դեմ սրտի սափորներըն բաց
Դողողուն շարժով՝ դեպ իրար ուղղած,
Պահ մի բացխրփիկ զըսպեն զկրակըն ջուր
Պահ մ՝ արձակ թողուն գետեր սիրահուր,
Որ վազեն գեռան ու իրար մոտիկ
Հանկարծ արգելվին անարգելն ալիք,
Այն երկու սրտիցըն մեջ ի՞նչ պիտի,
Որ ջուր սափորնուն իրար խառնելի:
Ի՞նչ կա գեղեցիկ ներքև արևուն
Քանց ջուխտակ մի սիրտ, որոց նույն արուն,
Նույն փափագ ու միտք թեպետ հեռավանց
Ի նույն օվկիան կու թափին անանց.
Այլ ի՞նչ պատվական ունիս դու աշխարհ,
Որ այս մեկիկ ջուխտըս կըշոե հավասար:
Քո և իմ սըրտին, սիրուն Այիշան՝,
Այլ ի՞նչ պիտենա լինել բարենշան:
Ա՛հ, մեկիկ մի դեռ, մեկիկ պիտի այլ.
Քո և իմ Հաստիին անմահ սիրտն հրափայլ.

Նա ինք լինի կապ թե մոտինք իրար,
Նա ինքն անջրպետ թե մընանք օտար:
Աշխարհքիս եզերքն հանց է ասպարեզ:
Որ սերըն շափե շուտ ի թև ու կես.
Զուրտածավալ երկընուց խորան
Եվ գանհետազոտըն աչաց օվկիան
Ի մի օր շափե արևակին գունտ,
Զանհուպ՝ արևելքն ածե ի արևմուտ
Ո՛հ, թե մեր սրտից աստվածն է արև՝
Ինքն է այցելու և սրտից մեր թև:
Ատլանտյան նրստած դու եզր ի ծովին
Պանդուխտ, կիսակամ հայիս ընդ երկին,
Ես ազրիականս աղտաղտուկ՝ ճահիճ
Ի նույն վեր տանեմ գաշերս ցողալիճ.
Մեկ արևն երկուս է կես հայվածո
Այսպես երկոցունս հրատ՝ սիրտն աստուծո
Ե՛կ արդ իմ ազնիվ գայն սիրտն ի մեր մեջ
Սեղան ու վրկա կանգնած՝ սերն ի շեղջ,
Երկուց եզերաց տարակաց ծովուց
Դու ի երեկոյան աղոթս, ես՝ առտուց,
Մեկ ձեռն ի ճակտի, մեկ ձեռն ի կրծի,
Սրտերնես այսպիս՝ իմն աղոթք թուշի.
«Ով ամենակալ, ում խելք չհասնի
Ոչ հողույն հանճար, ոչ միտք հրեղինի,
Այլ միայն սրտից հաստվածք սիրաթև
Զիրենց շափն ի վեր բարախեն ըզթև.
Նայե՛ այս սրտիցս, որ տեղոք հեռու
Զուգակիր շանքով մոտ են իրարու.
Մեկիկ քո անմահ ձեռոջ է անջրպետ
Այնոր ալ դըրած ճականիս՝ երկնադետ՝
Մատներուդ մեջեն քըննելով զիրար
Սիրտ առ սիրտ կու տանք, կ'առնունք լուր հավասար.
Մեկըն խոսքով, մեկըն լուռ կ' իմանանք,
Մեկին շենք գտնեք հարմար դեպք ու բանք.
Ըզմեկն այս ծովուս կոհակաց նըման
Կու թավլեցընենք ծածուկ ինքն ինքյան:
Դու, որ նախ քան ջուռն ըզձայնըն լըսես,

Բոցըն շարձը կամ ըզժուխըն տեսնես,
Լքսե՛ ինչ սրտիցս, ո՛վ տեր, կա մրմունջ,
Հասո՛ւ մեկմեկու նախ քեզ ուղղաշունչ,
Ինչ անդ խառնաձայն կամ քեզ անարժան՝
Քափե, թոթափե, սրբե զայն աման.
Ա՛ռ զայս քո տաշած հարազատ սրտիկը
Միրույզ ի բուրվառ զուգագեղեցիկ
Մուխըն ծառանա դեպ քեզ բարդուբարդ,
Քան զարշալուսույն ամպեր ցողավարդ.
Կայծկունք, թե ներես՝ թռչին մինչ ի հայս,
Զոր ամեն երկրե նախ ըրիր քեզ կայս.
Զի՛ շեղիր այն նավ, որ խնդրե՞ զբեհու,
Ուր և գնան՝ քենե չգատին մեր սրտեր:
Իսկ թե չըկամիս բոցերնուս ծավալ,
Թե զՀայաստանյոք չըկա մեզ շուրջ գալ,
Թող սլացիկ ծուխերս չըգաղրին ի սպառ
Յորշափ կյանքս և սեր փարին աստ իրար.
Թե ոչ երկրավոր թողունք հայրենյաց,
Արձան մեր քրտանց, հավերժականաց,
Գոնե՛ թողունք աստ խարրսխնիս կանգուն
Ըզհարազատացս հոն դրոշմած անուն.
Սրբ հետին ծըխով մաշած սրտերնես
Թռչին զույզ աստղունք երկավորաց պես,
Եվ անմահ սիրույզ աղբյուրն, ո՛վ աստված,
Զարնեն ըզճաճանչ անվախճան կենաց,
Հոն խրվին, թաղվին, կորսվին թե կուզես,
Միայն չըթողուն զիրար և ըզքեզ»:

ԱՆՈՒԻ ԱՐՄԱՐԴ

Միջօրեի բարձր ու պայծառ կամարեն
Կայծակ թափվեր զինչ ի դարբնի բարկ փրոկեն.
Զորս զին այրած, դեզնած էր լայն անսպասու,
Տաք-տաք շոգի ելներ հավզեն՝¹ անընդհատ
Մեջ տեղն անտառ էր թանձրախիտ և ծառուտ
Ինչ փռեւջ մի մաղ ի ճակատ կուենա՞² ու կաշուտ:

Ժամ հանգրստի էր բընության ու անտառին,
Դաղրեր էր հով շըրին, դաղրեր հով ծառին.
Ի զով շըքին քընեք ամեն կենդանի,
Բայց անոթի կուշտըն միայն քուն շունի...

Անտառին ծայրեն ծածելով կու գար
Մեկ երիտասարդ մ՝ հոգնած ու մուլար,
Երեսով կարմիր, ճակատով դեղին,
Մազեր թուխ ու թավ, մորուք սևագին.
Մատներըն մազոտ, երկայն ու խաղուկ,
Աչքըն՝ կես մարած կըրակի խարուկ.
Այտերըն թոռմած դեա՞ծ կաշի նըռան,
Մընտառն կախված, կիսաբաց բերան:
Խուրձ մը նետերու ի շալակն ունեք,
Զեռաց գավազան լարթափ աղեղն էր.
Որսորդ էր կըտրիճ, այլ ուժե ընկած,
Զորն ի բուն որսիկ դարնել չէր կըրցած.
Տաքն ու հոգնություն և անոթություն
Միրտըն քաղեին՝⁴ և ույժ ծընկներուն.
Հասավ զինչ հարբած բեկկնույն ներքե,
Մարմըրած աշոք նայեցավ ի արև.
Զըգեց ըզկապարճն ուսեն ի գետին,
Փըռվեցավ ընկավ նըման յուր նետին,
Զըգեց, անիծեց զաղեղն անպիտան,
«Քընանամ» ըսավ, կու սպասեր մահվան.
Անշարժ ու դեղնած դեմքին փերեկեն
Կանցներ տրտմություն՝ ինչ շուք տերեկեն...
Օրհասարակն՞ անցեր, ետինքն՞ էր մոտեր,
Դաղրած տարերքն հանկարժ արթընցեր,
Հովն անապատեն հասեր էր անտառ,
Տերեկ տերե շարժ.ու դող կերթար.
Ի ծագոց ծայրեն փըշեց շունչ զովիկ,
Երիտասարդին դըպավ պաղ հովիկ.
Բացավ նըվաղած աչերն ու թըմրած...
Տեսավ իր նըման մեկ մ՝ հոն մոտ կեցած.
Նըման կերպարանք և նըման հասակ
Բայց փափուկ մարմնով զուեովըն ճերմակ.

Մազերըն խարտեշ, լուսերըն կապույտ,
Բոլորն հեղության անուշ երևույթ:
Ձեռքն ի կախ ուներ փայտեղեն պընակ,
Թևին տակ տաքուկ լավաշ ըսպիտակ,
Երիտասարդին շարժելն որ տեսավ,
Կանչեց անուշիկ. «Եղբա՛յր իմ Ծսավ»:
Ծսավ մարմըրած աչերըն շարժեց,
«Վա՛յ եղբայրս Հակոբ»... կես շընչով կանչեց:
Ձեռք տրվավ, Հակոբ, կըռթնեցավ ծառին,
Պընակըն տեսավ, գույն եկավ դեմքին.
«Բեր տեսնում,— ըսավ,— եղբայր, ի՞նչ ունիս,
Թե զաստված սիրես՝ ապրեցու գերիս.
Ջորն ի բուն դարտակ ծուռ եմ եկեր՝ հոս,
Քաղվեթ՞ է հոգիս, ու շեմ գրտած որս»:

Ծսավ նըստած կու նայեր,
Աչերն աղբյուր վազցըններ
Լացավ Հակոբն ալ սիրուն,
Բայց ձայն մ՝ առավ իր հոգուն:
«Հաց ունիմ տաք և ոսպնաթան,
Ինձ ու հովվիս բավական,
Ջիս ու զհովիվըս զըրկե՛մ,
Հացիկ-թանիկ քե՛զ ձըգեմ:
— Հացիկ-թանիկդ այս անգամ
Տուր ինձ, ինչ կամքդ՝ ես քեզ տամ:
— Հացիկ-թանիկ քեզ ըլլա,
Կեր ու թո սիրտն ուժովնա,
Բայց փոխարեն այս ավուր
Անդրանկությունդ ինձի տուր:
— Ո՛հ, ես մեռնիմ ու կերթամ,
Կարճ են օրերըս, կարճ ժամ.
Անդրանկությունս ի՞նչ պիտի,
Եղբա՛յր, ահա քեզ տրվի»:

Թոթվեց Հակոբ զաչն Ծսավա

«Հացիկ-թանիկ թող քեզ ըլլա,
Կե՛ր,— ըսավ,— կե՛ր և ուժովցիք
Եվ անդրանիկ զիս քեզ ճանչցիր»:

Գըրկեց զեղբայրն ու պագ տրվավ,
Հացիկ-թանիկ թողուց թըռավ:
Ծսավ հոգնած, բաղցած բացավ լայն բերան,
Կերավ լափեց և ուժն եկավ ի վըրան:
Ելավ ցատքեց, բայց բան պակսեր ի սըրտեն
Անդրանկության շընորհքն ելե՛ր էր իրմեն:
Կուշտն որ լըցվավ, աչքըն բացվավ, իմացավ,
Բայց ի՞նչ օգուտ, խոստմունքն իր դեմ կանգնեցավ.
Խոլոպուց աչքն ու դարձուց հետ Հակոբա,
Ոչ Հակոբ, ոչ անդրանկություն կը դառնա.
«Այսպես, խաբո՛ղ եղբայր,— կանչեց հուսահատ,—
Անդրանկությունս առիր, տալով ոսպի մ՝ հատ»...
Կոտրեց պընակն, զարկավ կապարճն ի շալկին,
Քաշեց զաղեղն, ու ծածկեցավ ի անտառին:

Ո՛վ դու պարծող աղեղ խելաց՞, լեզվիդ նետ¹⁰,
Որ թափառիս գիշեր-ցորեկ որսոց հետ,
Անտառ մացառ շարժես՝ անգութ թափ տալով,
Անցած տեղերդ ավեր դառնան սոսկալով.
Փախչին որսերդ ի քեն ի ձոր և ի սար...
Բայց այն սուր-սուր նետերն որ տաս վեր ու վար՝
Քանի՛ քանի՛ անմեղաց ո՛հ, զեան¹¹ բերեն,
Քանի՛ որբեր կընեն, քանի՛ բույն կավրեն.
Քանի՛ անձագ մայրեր ճվալով կը թռչին,
Լըսե աստված, ցըրվե նետերդ մեջ օդին:
Հըպարտ արվեստդ ըզքեզ թողու անոթի,
Անդրանկությունդ առնու եղբայրդ հեզհոգի.
Դու դեռ բերանդ ի հով¹², աղեղըդ լարած
Անտառ մացառ շարժես կերթա՞ս թափառած:
Փարձի՛ր, դարձի՛ր որսորդ, աղեղըդ թող տուր,
Գընա գառնուկ հովվի ի դաշտ ու ի բըլուր.
Խոտն է դալար, առվակն է զով, օդ պայծառ,
Որսո՛րդ, եկուր ի դաշտ, թո՛ղ զայդ սև անտառ.
Հոս շըքիկ կա, հոս ծործորիկ¹³, հոս լերինք,
Թող տուր հա՛յ հո՛ւյ ձայներն, եկ ա՛ռ, հընչե՛ սրինգ»:

Գառններն են հեզ, ուլերն հըլու, շունք ըզգաստ,
Հովի՛վ եղեր, ամեն բան հոս քեզ պատրաստ:
Որսո՛րդ, դարձի՛ր անտառեզ, նետըզ թո՛ղ տուր,
Ա՛ն ցուպ հովվի ու հին ցավերըն մոռցուր:
Երկինք միշտ հաշտ են, միշտ արևն է պայծառ,
Ա՛հ, սիրտք մարդկան, ինչս՛ու գուք այդչափ համառ...

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ԵՎ ՈՒՐԻՇ ԱՎԱՆՆԵՐՈՒ ՎՐԱ .

Ճշմարիտ ազգասիրի մը առջև շատ հարգի բաներ են նաև այն ավանդները, որ, բերնի բերան անցնելով, ինչվան իր օրերը հասած են: Վասն զի ազգի մը պատմությունը, բնավորությունները, սովորությունները, լեզուն ու լեզվին զանազան փոփոխությունները ոչ միայն գրավոր պատմությունների կիմացվին, հապա նաև ան գրավոր հիշատակարաններն առաջ՝ անգիր ավանդություններով կհաստատվին: Անոր համար է, որ ամենայն ազգաց հին ու նոր պատմիչները մասնավոր շանքով կտես երած են հավաքելու ազգային պատմությունները, երգերն ու առակները: Մեր հորենացին ալ շատ եռանդուն շանքով և իմաստուն ընտրությամբ իր պատմությանը մեջ իբրև անգին գանձ հավաքեր ու պահեր է մեզի մեկ քանի հին երգեր ու ավանդություններ, որոնց վսեմ գեղեցկությունը վրա ոչ միայն մենք, այլև օտարները կզմայլին ու կը զարմանան: Իրավ է, որ շատ անգամ այսպիսի երգերուն ու ավանդություններուն մեջ ճշմարտությունը առասպելներով զարդարած կըլլա, բայց հորենացիին պես լուսավոր միտք ունեցողը անոր չնայի, հապա ան առասպելը շինողին վախճանը կհասկնա և անով գոհ կըլլա: Թող լեզվին ազվորությունը, բանաստեղծական բացատրությունը և ընդհանրապես ազգային հոգի ըսվածը, որն այդպիսի ավանդությանց մեջ խիստ պայծառ կտեսնվի: Ազգասեր մարդը այնչափ համ կառնե աս ավանդություններն, որ ոչ միայն հայրենի ժառանգության պես սիրով կընդունի ու կպահե, հապա նաև անոնց

պահսութիւններուն աչք կոտցն և ան ոճերը կամ բառերն, որ
ակնաչին խորթ կրնային երևնալ, իրենց բնական ու հարազատ
ազդորութեամբը ավելի հաճո կըլլան իրեն: Որչափ որ աս խոսքս
ճշմարիտ է, նույնչափ ալ փափագելի բան է, որ մեր ազգայինք
ալ ուրիշ բարեկիրթ ազգաց պես վառվեին ազգային ավանդութեանց
սիրովը ու ձեռքերնեն եկածին շափ ջանային հավաքել այնպիսի
երգեր, անմեղ խաղեր, պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշ-
ներուն ալ հաղորդեն, կամ առանձին տպագրութեամբ և կամ ազ-
գային օրագիրներն մեկուն խրկելով: Մենք աս մեր փափագը
ուրիշ ազգասիրի մը բերնեն ալ լսելով* և գործադրութեանն ալ
օրինակը ուրիշներն առաջ տալ ուղեով, ահա կղնենք հոս մեկ
ազգային երգ մը, որ վանա ծովուն մեջ խղզված կտրճի մը բերնեն
շինված է ան կողմերուն մաքուր լեզվովը: Այնչափ է աս երգին
պարզ և գեղեցիկ բանաստեղծութիւնը, և ազդու ու վառվռուն ոճը,
որ կարդալու ատենդ կարծես թե աշխարհաբառ ըլլալը մոռցնել
կուտա քեզի. հայտնի նշան է, որ մտքիդ հետ կխոսի ու սիրտդ
կթափանցի:

Նավով Աղթամարս ելանք,
Տեխ Ավանուց ճանապարհ ինկանք.
Ուտանա դեմ երբ մենք Ռասանք,
Սև ափուր սև արև տեսանք:
Թոխ ամպեր երկինք պատեցին,
Աստղ լուսնակ մեկտեղ կորսուցին,
Պիճոյ-պիճոյ քամիներ փռչեցին,
Ափ ցամաք աչքես խրչեցին:
Գոռաց երկինք, գոռաց գետին,
Խոռվեցան ջուր կապուտ ծովին.
Հորս տեխեն կըրկտաց երկին,
Սև սարսափ իջավ իմ սրբտին:
Երկինք կա՛ գետին չերևա,
Գետին կա՛ երկինք չերևա,
Սարի պես դընդըղներ կուգա,
Խոր անդունդ առջև կըբանա:
Ծով, դու քոն աստված կըսիրես,
Խեղճ անճարիս գութ մի ամես:
Ձիկ քաղցր արևես չըբանես,
Քարեսիրտ մահիճ չըմատանես:

* «Արշալույս արարատյան», № 151:

Ամա՛ն ծովեր, առե՛ղ ծովեր,
Ձիկ մի՛ տանքք պաղի Ռովեր.
Ձեզ կաղաչեմ իմ արտուներ
Եվ սրտիս Ռազար բութ ցավեր:
Ծով գազան ըսկի ողորմ չունի,
Պըլած սրտիկս ձեռնի չլարի.
Արուն երակներս կը պաղի,
Սև գիշեր աչքերուս կիջնի:
Գնացեք ասեք իմ ծընողիմ,
Թող ճըստի լա իր սև որդիմ
Թե Հանես կուր եղավ ծովիմ,
Թըռավ գնաց արև կըտըրճիմ:

Առաջին տան մեջ պատմական նախերգանքը շատ գեղեցիկ
վերջացած է ետքի տողովը թե՛ «Սև ավուր սև արև տեսանք»:
«Տեխ» բառը «ղեհն» է, այսինքն՝ դի, կողմ, դեպի: Երկրորդ ու
երրորդ տներուն գեղեցկութիւնը ավելի կերննա սուղ ու կենդանի
ստորագրութեանը մեջ, որով կարծես թե ալեկոծութիւնը աչքովդ
կտեսնես, ու քո սրտիդ ալ կիջնա ան «սև սարսափը»: Չորրորդ
տան առջի երկու տողերը որչափ պարզ են, նույնչափ ալ ճշմարիտ
ու բնական բանաստեղծութիւն. ան փոփոխ սարսափը, որ մեյմը
վեր նետվելու, մեյմըն ալ վար ընկղմելու ատեն կըզգա խեղճ
նավակոծողը, ասկե ավելի կենդանի ստորագրութիւն չէր կրնար
ունենալ: «Ինդըղներ» ալիքներն են, «սար» լեռ, «ձիկ»՝ գիս:

Ո՛րչափ գեղեցիկ ու բնական է ան աղաչանքն, որ հինգերորդ
ու վեցերորդ տներուն մեջ կընն դժբաղդը ծովին, իբր թե խոսք
հասկըցող զորավոր մարդու մը ձեռք ընկած ըլլար: Բայց տեսնելով
որ անիկա մտիկ չըներ, անողորմ գազանի կնամանցնե ծովը և
վերջին հուսահատութիւնը կհայտնի: Սքանչելի է վերջին տան
զգացմունքը և սրտաշարժ սերը, որով բոլոր աշխարհը մոռցածի
պես՝ միայն իր ծնողը կհրավիրե ողբալու ան կյանքին վրա, որ
անիկա տվեր է իրեն, ու ծովը անխնա կատաղութեամբ ուտելու
վրա է: «Թըռավ գնաց, — կըսե, — արև կըտըրճին», ու կարդացո-
ղին միտքն ալ հետը կը թռչի: Ինչպես ամառ իրիկուն պայծառ
արևը մտնելու ատեն միակերպ նայելով կարծես թե կամաց կամաց
ծովը կընկղմի, սիրտդ անուշ տխրութիւն մը կիջնա և աչքըդ
ակամա կղարձնես ան վսեմ տեսարանն:

Ահա այսպիսի բանաստեղծութիւններն են, որ ազգին անա-
բառ ու սկզբնական հանճարը կհասկցնեն մեզի: Անարվեստ է

ոտանավորը, բայց կարծես թե անոր համար ալ ավելի բնական է: Վասն զի բնության ամեն գեղեցկություններն ալ թեպետ համեմատ են ու սիրուն, բայց մեր հաշիվներուն ու շահերուն տակը ամենը շեն իյնար, անոր համար ավելի կզմայլեցընեն զմեզ:

Ռամկական երգը ազգային տգլույն մեկ ձայնն է, որ շատ հեղուրիչ կողմանն մեռած կամ մարած առեմնն ալ՝ դեռ այսպիսի երգոց մեջ կենդանի կմնա: Անոր համար ազգային երգ ալ կըսվի: Թե որ աս երկու անվանս մեջ տարբերություն կա, աս է, որ ազգային երգը կրնա վսեմ ոճով ու լեզվով ալ գրվիլ, իսկ ռամկականը գրեթե միշտ պարզ և ռամիկ լեզվով կգրվի: Այսպիսի երգերը շատ անգամ ավելի լավ կիմացընեն ազգին հանճարը, քան թե ծանր գրվածքներ և կը գտնվին անոնց մեջ անանկ սքանչելի զուրցուածք, որ միայն իրենց ռամկական անունին համար հասարակ բան մը կը կարծվին, բայց ճշմարիտը՝ գերագույն գրվածոց կարգը անցնելու են: Աս գերազանցութեան մեծ և հայտնի պատճառը աս է, որ ասանկ երգեր կամ զուրցուածքներ ի սրտե առաջ եկած են և սիրտը միշտ վարպետ է: Իրեն վարպետութունը հոս կերևա, որ չէ թե միայն գեղեցիկ և հզոր իմաստներ կընծայե, այլ նաև շատ հեղ ան իմաստներու հարմար քնտիր շարադրութիւն մը կուտա, և տգետը անանկ լավ քերական կընն, որ իմաստունը կապշի:

Ամեն ազգի մեջ ալ պակաս շեն այսպիսի երգեր. մեր մեջ ալ թերևս կարծածներես ավելի, որոնցմն մեկին վրայոք ափոքն խոսեցանք: Եվ ուշիմ ընթերցողը թե որ մտքով ու սրտով կարգաց, կարծեմ չվախնար ան երգը, որ Վանա ծովակին եզերքը կարապի մը պես երգեց մտերիմը իր մտերմին վրա, մեր նարեկացվույն և Շնորհավույն ընտիր տաղերուն կարգը ճանչնալ: Դենեք հոս ուրիշ մըն ալ, որուն նյութը թեպետ առաջինն շատ թեթև է, բայց լեզուն ավելի մաքուր և բառերուն ընտրութիւնը սքանչելի որ կը ցուցընե, թե գրողը սակավագյուտ ընտրողութիւն մը ունի եղեր, և այս ընտրութիւնս ոչ միայն բառերուն, այլ և իմաստներուն մեջ ալ կերևնա: Կը ստեղծե բանաստեղծը կաքավ մը, որ Հայաստանի ընտիր թռչուններն մեկն է, աս կաքավին բերնն իր տխուր բաղդը և վիճակը կարծես թե մարգարեաբար կը նկարագրե, կամ թե տեսնելով, որ ուրիշները անտարբեր են իր խեղճութեանը, իրեն վրա լացող մը չկա, ինքը իր գերեզմանին վրա նստած կուպա և իր ընկերներուն ալ լաց կը շարժե:

Նըստեալ կայր ու լայր կաքավուկ

Ի վերա բարիս, ա՛յ հավեր,
Ու գանկատ կաներ ձագերուս
Թըռչուճը, ա՛յ հավեր:

Ի բարձրը լերուճը զա,
Ի բարձրը լերուճը եզա,
Ի կանաչ մարգեր անցեցա. ա՛յ հավեր:

Եկի՛մ զիս ի վեր առի՛ս,
Եկի՛մ զիս ի վեր առի՛ս

Ջառարեկ սուրըն ցըցուցի՛մ. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարկըջու՛մ վըզիկս, (կրկնե)

Ականջե ականջ գեճեցի՛մ. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարմըրուկ արբուս (կրկնե)

Ի գետի՛ն ի վար վաթեցի՛մ. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ կարմըրած կըտնուցս (կրկնե)

Կրակի՛մ կածը՛մ հատուցի՛մ. ա՛յ հավեր:

Ջայս իմ մանգութալ ոտկու՛նքս (կրկնե)

Ի ծնկացս ի վար կըտընեցի՛մ. ա՛յ հավեր:

Գեղեցիկ կերպ մըն է բաճաստեղծին սկսվածքը՝ «Նըստեալ կայր ու լայր»: Գեղեցիկ է նաև կաքավուկին շարունակած ողբը. «ան բարձրը լերուճը և կանաչ մարգերը» պարզ և ընտիր մակդիրներով վսեմութիւն և փափկութիւն մը կուտան զուրցվածքին: Բոլոր երգին մեջ ալ աս փափկութիւնը և ընտիր բառերը պահված, մեյմեկ բառով մեծ գեղեցկութիւն կուտան. ինչպես ան «Ահաբեկ սարը», ան «կարկըջուն վըզիկը» որուն ձայնը կարծես թե իր հետին շունչը քեզի ալ կը լսեցնե, և սպանման բացատրութիւնը, որ «ականջն ականջ գեճեցին»: Թողունք ան «կարմըրուկ արբուճը» և «կարմըրած կըտնուցը». բայց ան «մանտութայլ ոտկունքը» որ «ի ծնկացըն ի վար կըտընեցին» ան մանտութայլ ոտկունքը Անակրեոնի ու Կատուզոսի փափուկ բառերուն հետ շփոխվիր: Շատ բնական և գեղեցիկ կերպով կը զրուցե գունզգուն փետուրներով ողորմելի վիճակն ալ և սրտաշարժ բարև մը կուտա իր անցած գնացած վայելչութեանը: Ծուկի նմանութիւնները թեպետ սրբազան բաներն առած՝ կաքավն մը հեռու են, բայց բունազրոսած նմանութիւններ շեն, այլ նաև համեմատ են: Այսպես ալ գոց կերպով մը ուտվելը կը բացատրե լավաշով պատանվելով և կարմիր գինով թաղվելով:

Կհամարձակիմ ըսելու, թե աս երգս անոնցմն մեկն է, որոնց վրա չկրնար մեկը բան մը ավելցընել կամ պակսեցընել և կրնա

գեղեցիկ օրինակ մը ըլլալ նաև օտար ազգաց, միայն թէ հայերե-
նին քաղցրութիւնը կարելի ըլլա պահելի, որ անկարելի է: Եվ
կարծեմ, ավելի վսեմ հայկական լեզվով ալ գրված ըլլար նե՛-
նուն աղվորութիւնը չէր ունենար: Ասոր համար նորին կհայտ-
նենք փափագնիս ուսումնասիր և ազգասեր ընթերցողաց, որ այս-
պիսի ազգային երգերը, որ Հայաստանի այլևայլ գավառներու մեջ
կերպրցվին, ժողովին: Վասն զի անոնցմէ կրնան շատ մարգարիտ-
ներ ելլել և թերևս ատենով հայոց գրականութեան տաճարին մեջը
պատվավոր տեղ մը ունենալ:

- Ամեն առավոտ և լույս
- Գաբրիելն ասեր Ռոզուլս՝
- Արի՛ եկ, ել այս այգույս,
- Այս իմ նորատունկ այգույս:
- Ի՞նչ չէ պարտ էմել այգույս,
- Վե՛մ չար փուշ կա պատերուս
- Ձե՛մ կարեր էմել այգույս,
- Այս իմ գեղեցիկ այգույս:
- Ուր եմ տնկեր այս այգույս,
- Ջուսկն եմ ջրեր այս տնկույս,
- Դե՛տ չեմ կերեր ի պտղույս,
- Կասե՛մ՝ արի ել այս այգույս:
- Հճճաճ եմ շիճեր այգույս,
- Կարաս եմ թաղեր զիճույս
- Դե՛տ չեմ խըմեր ի զիճույս
- Կասե՛մ՝ արի ել այս այգույս:
- Վարդ եմ տնկեր այս այգույս,
- Կարմիր ու սպիտակ վարդույս
- Դե՛տ չեմ Ռոտ առեր վարդույս
- Կասե՛մ՝ արի ել այս այգույս:
- Առիճ զՌոզիս ի մարմնույս,
- Ժամ է որ էմել այգույս,
- Այս իմ գեղեցիկ այգույս:
- Ուրն է կանաչ այս այգույս,
- Որթըն բացվալ է այգույս,
- Այս իմ նորաշեն տրնկույս,
- Գոպպուլըն կանչն այգույս,
- Ծողն իջանն ի ամպույս
- Ամեն առավոտ և լույս:

Այս երգս զուրցողը կերևնա նորահաս անձ մը, որ կէնացը
գեղեցիկ օրերուն մեջ երկայն բարակ ցավով դեպի մահը մտու-

ցած է: Մահվան մութը արդեն շորս դին բռներ է, սակայն իր
մանկական հասակովը դեռ կը մխիթարվի, ու՛ն մթան մեջ իր
նորահաս հույսերուն կոտորած ճառագայթները տեսնելով,
կզվարճանա ու շուգեր մարմնեն բաժնվի: Հայտնի է, որ ցավն ու
մահը առջի բերան իրեն ծանր երեցած են, բայց հիվանդութեան
երկայնութենէն՝ տրտմութեան ուժը կոտորած ըլլալով, մաղձոտու-
թիւն մը եկեր է սրտին: Ասով, ան խղճալի վիճակին մեջ ալ հան-
գարտութիւն մը կզգա: Երբեմն-երբեմն բոլորովին ալ կմոռնա
ցավը, մանավանդ երբոր հանդարտ գիշեր մը վրային անցած
ըլլա, որ առտուն արթնցած ատենը կարծե թէ գիշերվան ցողին
հետ հիվանդութիւնն ալ թողած պիտի ելլէ: Բայց հանկարծ նորեն
կիմանա ցավին շոշորը, կիմանա, որ խաբված է, մահը շղագրի-
ղուռը զարնելէն, բայց իր փափուկ սիրտը ան խիստ ձայնն ալ
հրեշտակի մը հրավերքի պէս կը լսե, ու կսկսի ինքն իրեն գալ ու
բսել. «Ամեն առավոտ» և այլն:

Առավոտե առավոտ Եղեկիային պես իր մահվան վճիռը կը
լսե ու անուշ գանգատ կընն: Շատ աղեկ կնմանցնե իր հասակը
այգվո մը, պարտիզի մը: Տարիքին ուժը, առողջութեան երևութիւնը,
գեղերը, ցանկալի հույսերը շորս դին իբրև քարով, փշով, պատով
ամրացուցած կերևան, անոր համար կըսե. «Ինձ չէ պարտ ելնել
այգույս»: Իր մանկութիւնը իր դիմացն է ծաղկած ուռի մը, լեցուն
կարասի մը, վարդի ու ծաղկի նման: Ինչպե՛ս ելլե երթա՛ առանց
անոնց պտղեն, գինիեն ու հոտեն վայելելու:

Սակայն մահվան հրավերքը շղագրի: Իրավ գեղեցիկ է, կըսե
այգիդ, հույսդ շատ է, անցուցած օրերդ երկայն չեն, սակայն քեզի
համար վճիռ տրված է. «Արի եկ, ել այս այգույս...»: Ալ աս կըրկ-
նած ձայնին դեմ կենալ չըլլար: Ինձ պատանի. ճարն ու հույսը
կհատնի. ահա ան ձայնը, որ առաջ հեռվեն արձագանքի պէս
կուզար, հիմա բոլոր անձը կթնդացնե: Ահա Գաբրիել կմոռենա...
Ահհույս սրտին լեզուն մունջ է, աչքերը լույս չեն տեսներ, արեւը
կիջնա: Ա՛հ, կըսե իր ներքին ձայնը, ալ պետք է որ ելլեմ երթամ,
թողում իմ գեղեցիկ, իմ նորատունկ, իմ անուշահոտ այգիս: Ալ
ժամս հասեր է, ահա «Առին զհոգիս ի մարմնույս, ժամ է, որ ել-
նեմ այգույս»:

Կարդացողը կվկայե աս երգին սրտաշարժութեանը: Իմաստին
համեմատ զուրցվածքն ալ անուշ է, խալթ լունի, շարագրութիւնը
չհասնիր կաքվուկի երգին, նույնպէս շենքն ալ անոր չկըրնար հա-

մեմատիլ: Զորքորդին ինչվան յոթներորդ տները նույն մեկ իմաստին կրկնությունն են, որոնց տեղը թե որ մեկ կամ երկու տուն միայն ըլլար, ավելի կտրուկ կըլլար: Կերչընթեր տունը առաջիններուն հետ այնպես կրնա կապակցիլ, թե ահա այս զվարթ հասակին մեջ կելլեմ կերթամ աշխարհքես, որ տեսնողները մեռնելես վերջն ալ վրաս պիտի խղճան: Իսկ վերջին տունը կերևնա թե ետքն ավելցուցած է, և ավելի այգիեն ելլելեն վերջի վիճակը կցուցընեն, անմահության այգվույն սոխակն ու ցողը վայելելով:

Ինչպես քաշվածքը կամ պատկերը կենդանություն կուտա պատմության, այնպես ալ երգը. վասն զի երկուքն ալ բանաստեղծություն են: Եվ ազգային պատմության աս կերպով կենդանություն տվող պատկերներն ու երգերը որչափ որ հին ըլլան, այնչափ ալ ավելի ախորժելի կըլլան ազգասիրաց: Ահա աս գիտնալով մենք ալ, օրագրիս մեջ փափագ ցցուցեր էինք ազգային ռամկական երգեր ունենալու, որ հրատարակենք ու մասնավորաց քով գրեթե անծանոթ մնացած թաղված գանձերը՝ կերպով մը հասարակաց վայելելու հարստություն դարձնենք⁵: Աս մեր փափագին ինքնահոգար բարեսրտությունը կատարող ու զորավոր գործադիր գտանք ազնիվ և ուսումնական պարոն Գալուստը Երմամզանյան վարդանյանց⁶, որ քանի մը ազգային երգեր հավաքեր ու մեզի խրկեր է, խոստանալով, որ ուրիշ ալ խրկեն հետզհետե: Մենք հոս, հրապարակավ մեր շնորհակալությունը հայտնելեն ետքը, ահա ան երգերուն մեկը կհրատարակենք և կհուսանք, որ ազգասեր ընթերցողք ալ իրենց գովեստին և շնորհակալությանը արժանավոր համարին զինքը:

Աս երգին շարագրողն է Ստեփան վարդապետ՝ նախավկայի վանքեն: Նախավկայի վանքը Հին Զուղայի Շամբ անունով գեղին քովն է, և երգին շարագրողը՝ Զուղայեցվոց Ասպահան քվելուն ժամանակակից ու ինքն ալ շուղայեցի կերևնա զուրցվածքեն: Երգին նյութն է ողբ հայոց Պարսկաստան քվելուն վրա, 1605 թվականին, պարսից Շահաբբաս թագավորին հրամանավր:

Ափսո՛ս քեզ, Ռայոց խեղճիկ ժողովորո,
Ֆիրուցան ելաք անմեղ, անխորհորդ,
Գերի գնամ արք դեպի Խորասան
Քաղցած ու ծարավ, տկոր թշվառակամ:

Խաղտուր ու խազար ցավի դիմացաք,
Ճեր քաղցրիկ երկուն ուս դուրս չըղբոքաք.

Խիսի ձեր խոր, մոր գերեզման թողաք,
Տըներն ու ժամը ուրիշից տվաք:

Վախում ամ էնպես մտքերնուց ընկնի,
Ինչքան որ ողջ ար՝ մտքերնուց չընկնի.
Բալի ձեր որդվոց, թողանց պատմեցեք,
Էսպես խայրենիքն քանդած թողեցիք:

Աչքըս կուրանար, շինքս կուտուր,
Խեղճ Հայաստան, քեզ էսպես չըտեսներ,
Թե մեռած էի, ինձ երանի էր,
Քան թե կենդանի՝ աչքս բաց տեսներ:

Երկրորդ տան խոսքերը շատ սրտաշարժ են, ու ամեն մեկ տողը նշանական. վասն զի անցյալ նեղությունները, հայրենյաց քաղցրությունը, ծնողաց հիշատակը, շինվածոց ու կեղեցյաց գեղեցկությունները բոլորը մեկեն միտք կձգեն:

Երրորդ տան խոսքերն ալ շատ ազդու և զորավոր են՝ ցավագին ու հուսահատ սրտե բխած: Իսկ վերջին տունը շատ գեղեցիկ ու բրնական ձգած է, որ բանաստեղծը իրեն հայրենյաց խեղճությունը ինքնիրեն մտածելով կողբա, ու կարդացողին սիրտը կշարժեն:

Ճշմարիտ է ան խոսքը, որ կըսեն թե ազգի մը մեջ գործածված առակներն ու առակի պես կարճ զուրցվածքները իրեն բարոյականին համառոտությունը սեպելու է: Ասով կիմացվի, թե որչափ պատվական ավանդներ ու հիշատակներ են այնպիսի խոսքերը և որչափ աշխատանքով կարժե որ հավաքվին ու տպվին: Հայաստանի մեջ ալ ինչվան հիմա բյուրավոր առակներ կան, որ հայերեն կըգործածվին և մեր հարց ու նախնյաց փորձառությանը արձագանքներ են: Բայց բուն Հայաստանեն դուրս եղած հայոց շատերը աս անգին հիշատակներն ալ կորսնցուցեր են, այնպես որ թեպետ և խոսած լեզունին տաճկերեն ալ լըլա բոլորովին, ինչպես ոմանցը, բայց ան հայերեն սեպված լեզվին մեջ ալ առակ մը բսել պետք ըլլա նե՝ մեկեն ի մեկ տաճկերենը կուգա մտքերնին, ու անիկա մեջ կերեն, իրենց խոսքին հաստատություն կամ զարդարանք տալու համար: Կերևնա թե այսպիսիները չեն գիտեր, որ տաճկաց լեզվին մեջ գտնված բյուրավոր առակներուն ու խելացի խոսքերուն գոնե մեկ մասը հայերենն թարգմանած են տաճկերեն անոնք, որ իրենց լեզուն տաճկերենին հետ փոխեր են: Աս գիտնալով:

Քեպետե ղժվար բան է որոշելը, թե արդյոք տաճկաց ո՞ր առակը ատենով հայերեն է եղեր, կամ թե ո՞րը հիմա ալ հայերեն կգործածվի Հայաստանի շատ կողմերը, բայց մեկ կողմանե սիրտ ընելու աշխատելու և հավաքելու է Հայաստանցւոց առակները, մեկ կողմանե ալ ջանալու է, որ մեր լեզվովը խոսելու ատեննիս տաճկերեն առակ մըն ալ մտքերնիս գալու ըլլա նէ՝ հայերեն թարգմանենք վայելուչ կերպով մը, թե որ կրնանք, ու այնպես գործածենք:

Աս երկու տեսակ գեղեցիկ աշխատանքներուն ալ մեյմեկ փոքրիկ ճաշակը տալ ուզելով, աս անգամ դնենք հոս քանի մը առածներ ու առակներ, որ մոտեիս խրկեց մեզի մեր ուսումնասեր թղթակիցներեն մեկը Հայաստանեն:

- Ասել ան առուտոր և ոչ թե աս ու կու:
- Ծուճը շամ միտը չի ուտի:
- Պըստիկ է, բայց ճըստիկ է:
- Քարը քարին քսես՝ կրակ դուրս կգա:
- Ով չուստ՝ ան կուշտ:
- Պանիր ու Քաց, սիրտը բաց:
- Բղավան կատուն մուկ չի բռնի:
- Խուփը գորվել ա, կճուճը գտել ա:
- Գող, արտունը դող:
- Գիճի խմողը կարբի, կոիվ գճացողը կճեռնի:

Ազգային և ռամկական երգոց ճաշակներ ընծայելով ատենատեն օրագրիս մեջ, իմացանք, որ ինչպես մեզի, այնպես մերազնյա ազգասիրաց ալ հաճո են, և շինք դարդիր երբեմն-երբեմն հրատարակել նույնպիսի երգերը: Բայց կուզենք նաև մեր վսեմ հայկական գրաբար լեզվով գրված նախնյաց ընտիր բանաստեղծության կամ երգոց ճաշակն ալ ընծայել, և կհուսանք, որ հասկցող սիրտ ու ականջ ունեցողներուն հաճո պիտի ըլլան աս գրվածները: Վասն զի ի՞նչ ախորժելի քան բանաստեղծություն ու երգ, կամ ի՞նչ անուշ քան զհայրենիք և ազգային գրույցք:

Աս երկու բանն է, որ մեզի այսչափ հաճո կընեն՝ պարզապես ազգային կամ ռամկական ըսված երգերը, որոնք Քեպետե զուրկ ըլլան այն վսեմական և գեղեցկաշար լեզվին գեղեցկութենեն, սակայն շատ հեղ քան զայն լեզվով գրվածները ազդու և սիրելի կըլլան: Վասն զի բանաստեղծությունը և զգացմունքը լեզվին հետ կապված չէ, կամ գեթ այնչափ կապված չէ, հապա զուրցըված կերպին, իսկ զգացմունքը ավելի նյութին և անոր կարգացողին

մերձավորությանը հետ: Անոր համար բանաստեղծությունը կատարյալ է աս հատկություններով, թեև գնչու լեզվով գրված ըլլա, և մեր հրատարակած քանի մը ռամկական երգերը աս դիտմամբ շատ վեր են Շնորհալույն աննման քերթվածներուն շատեն: Աննման կըսեմ իր անխայթ քաղցրախոս և հայկաբան ոճույն համար, որով գերազանց է հայոց քերթողաց մեջ, բայց այն վերը հիշված հատկությունները քիչ անգամ կցուցնեն:

Անոր հակառակ կան քերթվածներ ալ վսեմական լեզվով գրված, բայց ռամկական երգոց համ կուտան, ըսել է, որ ազգային ոգվա և ակնջի անուշ կուզան: Այսպես. Նարեկացվույն քանի մը երգերը՝ կարդալով, լեզուն Քեպետե շատ բարձր ու հեռու կտեսնենք մերինեն, բայց հոգին մեր ռամկական հոգվույն հարմար և իբր թե մեզի ավելի մոտ, ուստի ավելի ալ կզվարճանանք: Ասանկ ալ կամ ևս առավել՝ թե որ բուն ազգային նյութոցը վրա ըլլա գրվածքը, ըսել է, որ գրվածներն են ազգահոգի կամ բնիկ հայկական բանաստեղծությունը: Ազգային ոգին ինչ ըլլալը դյուրին է իմանալ կամ բացատրել, բայց Հայոց կամ որևէ ազգի մը հատուկ բանաստեղծությունը ո՞րը ըլլալը և ինչու ան ըլլալը դժվար է բացատրել: Թե ազգային լեզվով և թե օտար լեզվաց բանաստեղծություններ կարդալով, կրնա իմացվիլ աս բանս:

Հայտնի է, որ բուն ազգային ոգին ազգային նյութոց վրա գրվածքներու մեջ ավելի կերևնա, և մեր հայկական բանաստեղծությունն ալ հո՞ն փնտրելու էր, բայց նախնյացմե առ մեզ խիստ քիչ քան հասեր է ազգային նյութոց վրա: Անոր տեղ կրոնական ոգին տիրած է նաև մեր քերթվածոց մեջ, որով բուն ազգային հոգվույն հատկությունը այնչափ չէ հայտնվեր այս նյութիս մեջ: Անոր համար մեր վերջի բանաստեղծից մեջ, այսինքն ԺԴ դարեն վերջը գրված երգոց մեջ, որ զանազան նյութոց վրա գրված են, ավելի կերևնա ազգային ախորժակ, քան թե Շնորհալույն գրվածներուն պես գրվածոց մեջ: Միայն թե քաջ բանաստեղծը ազգային նյութի դուրս բաներուն վրա ալ անանկ շնորհք մը կձգե, որ անոնք ալ ազգահոգի և ազգային կըլլան, ինչպես Նարեկացվույն «Սայրիկը», «Անքն ծով ի ծով ծիծաղախիտը»⁹ և այլն:

Ասոնցմով մեր հայկական քնարին ձայները իրեք կերպ պիտի հնչեն: Մեկը բուն ազգահոգի և հայկական վսեմ կամ պարզ լեզվով գրված: Մեկալը վսեմական կամ հայկաբան, բայց ոչ ազգահոգի և ոչ բնիկ հայկական: Երրորդը հայկական ոճով, բայց ար-

տաքին նյութոց վրա: Առաջին առաջին է ամեն ազգային նյութի վրա գրված վառվառուն երգեր՝ ասկե երկու հազար վեց հարյուր ասարի առաջ երգված «Հատուած գնաց Վարդգէս մանուկն» կամ «Երկնէր երկին» երգերեն մինչև մեր օրերս Ազամ Ազարին երգերը¹⁰: Երկրորդ տեսակն է հայլաբանությամբ կամ զուտ գրաբար գրված զանազան սրբազան և արտաքին նյութոց վրա գրվածներ՝ ծանր և հանդարտ կերպով, ինչպես Շնորհալույսն երգոց շատերը: Երրորդ տեսակն է, որ թեպետ օտար նյութոց վրա գրված է՝ թե սրբազան և թե արտաքին, բայց վառվառուն հոգով և խաղուն լեզվով գրված, և իբր թե հայու մտքին ու լեզվին խաղալիք ըրած է նութը: Աս կերպիս և ընդհանուր մեր բնիկ հայկական կերպին մեկ մասնավորությունն է՝ ընտանեկան, ախորժելի և խաղալու կերպով մը բառերու ձայնարկություններ և մանավանդ բառից և բանից կրկնություններ ընել: Այսպես են «Երկնէր երկինն» ալ, «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէսն» ալ, «Հատուած գնացն» ալ, Մասյաց «Սայլիկն» ալ և այլն:

- Որդիք գերութեան իմ ժողովորդք ծընեալ լերկիր օտար,
- Որ ժողովեալ եք աստ,
- Մի՛ մոռանալք, մի՛ մոռանալք ըզմայրենիմ աշխարհ
- ԸզՀայաստան քարինսն:
- Եկաք արտասուօք մեք ընթացուք ճշտօք այսօր ի Աղմ
- Ջուօնս ի տեղին տօնել:
- Ո՛րք թո Ռիշատակ կամ զոհութիւն այս մեծամեծ ձրթիցս
- Ո՛վ ժողովորդ խիստ.
- Թող զուճայնութիւնդ օտարացեալ ամբարշտեալ զայլոցն
- Եւ նորոգեալ դարձեալ,
- Քայլիւ ճըզովեա զհերետիկոսքն լուխտէ առաքելոցն
- Եւ սուրք քամանայիցն:

Ո՛հ, Հայաստան քարինք: Ո՛հ, որ այնչափ փառավոր ու սը-խուր հիշատակաց հետ՝ աս սրտատուչոր ու ազգասեր երգողին նըշխարքն ալ կամփոփեք ձեր ցրտիկ ծոցը, արդյոք հետ վեց հարյուր կամ ավելի տարիներու լսելով հոսկից անոր լուծ ընարին ձայնե-րը, պիտի արձկե՞ք այն կենդանատիպ մոխիրներեն զուրս կայծ մը, որ ձեր ազգին մեռելատիպ կենդանությունը վառե, բորբոքե, անմահացնե: Ո՛վ մոռացալ ու անարգալ «Հայաստան քարինք», արգոյք ձեր վառվառուն աստղերուն տակ կընչե՞ն անանկ կուրծքեր: որ գան ու արթնցնեն ձեր խոլ ու խորին արձագանքները, կան-

չելով իրենց նմաններուն. «Որդիք գերութեան, մի՛ մոռանալք, մի՛ մոռանալք զհայրենին աշխարհ, զՀայաստան քարինսն»: Կամ գո-նե պիտի զգա՞ն կարգացող ու լսող սրտերն այս երգույս կերպ ու կերպ փափուկ ձայները, այն Հայաստան քարերը, այն մեծ Տրդատ արքայն, այն Հնդեասասն բյուր Հայաստանյայց ժողովը, որ մեկ շարժմամբ մկրտվելու կնեալին շրջանապտույն Եփրատեսին ծոցը, այն իմ Գրիգորիսը դեռաբույս եղբայրքը, այն այսպես կոչեցար ո՛վ Հայաստանը. և այն սրտագին մաղթանքները, որոնցմով կլոն եր-գք և մեզի անլուելի սրտով դեպի երկինք գոչել կուտա: Հասա՞ն ար-գոյք, ո՛վ Հայաստան, այն տարիները, որ այդ քարերեդ թու փլած տաճարիդ կանգնելը պիտի տեսնենք: Չէ նե՛ մենք ալ զքեզ կան-չելով կանչելով, վերջապես վրանիս ուրիշ բան չպիտի գտնենք բայց եթե քենե թավալեցուցած անառ ջրերինք, ու տրտմագին շնչով եքթալով պիտի կանչենք. «Ո՛րք թո հիշատակ կամ գոհություն, ո՛վ ժողովուրդ խիստ»:

- Ահա գովքն ասեմ տեք Ստեփանոսին,
- Թագվոր նստեր նա ի մեք Սեբաստ քաղաքին.
- Եկին սուսերոք զվանքն պատեցին,
- Ջհանդերձըն ճանին գնա մերկացուցին:
- Մերկ ու բոբիկ ու գլխիբաց գնա չարչարեցին:
- Քայն դեղձան մազերն փուճ-փուճ փետեցին,
- Քայն յուր ջախուշախ բազկտիքն երկնք պնդեցին:
- Կաշքն եղեալ ըզսուրըն քաշեցին
- Սսե. Դուք տվեք զպատասխան այն ծածկագիտին:
- Այնձամ սար ու ձոր վա՛յ կանչեց յուր ըսպանողին:
- Յուր հորն ասացին կուգա թո որդին,
- Արեկ ու սրբե գքրտիքքն ճակտին ւ, երեսին:
- Յուր հարն էր նստեր դեմ ճանապարհին,
- Կիտեր թե կուգա կաղդալով յուր պարոն որդին:
- Ծաղիկ էր քաղքին, մանուշակ երկրին,
- Հանցեղ զինչ կու փալեր այն կարմիր մորուսն երեսին:
- Թոռնեցավ ծաղիկ վարդն ի յուր թըփին,
- Կարմիր ու ճեքմակ երեսվին դարձավ ի դեղին:

Այս Ստեփանոս նահատակին վարքը Հիշատակարանաց մեջ նայապես կպատմվի: 1387-ին ատենները լենկթիմուրի դեպի Հա-յաստան արձրկված ժամանակը Պուրնահասաին անունով մեկը ասպատամբեցավ Սեբաստիո ամիրապետին, ու զանիկա սպաննե-լով՝ ինքը տեղը անցավ: Բայց զորքը, անոր ըրած բռնությունները

տեսնելով, ծածուկ խորհուրդ ըրին զինքը սպաննելու: Երբոր ապրա-
տամբութեան խորհուրդը իմացվեցավ, քանի մը քսու մարդիկ Սե-
բաստիո Ստեփանոս եպիսկոպոսին վրա ալ ամբաստանութիւն
ըրին, իբր թե ինքն ալ ապստամբաց կամակից ու խորհրդակից է:
Պուրիսհատին աս բանս լսելով, մեկեն բռնեց Ստեփանոսը իր
երկու կրոնավոր ընկերներովը ու սկսավ նեղել, որ հավատքնին
ուրանան: Երբոր անոնք մտիկ չըրին, հրամմեց որ զուխնին կըտ-
րեն: Դահիճը Ստեփանոսի վզին քանի մը անգամ զարկավ, բայց
չկրցավ կտրել: Սուրբը երկինք նայելով երբոր բարձր ձայնով աղոթք
կրնէր, ամիրան բարկանալով հրամմեց, որ բերանը պատռեն ու
աս սոսկալի տանջանքին մեջ հոգին ավանդեց: Վերջը հավատա-
ցյալք մարմինը ծածուկ գողացան ու պատվով թաղեցին:

Այս սրտաշարժ պատմութեան վրա շինված է հոս դրված եր-
գերնիս, որ մեր ճանչցած հայկական բանաստեղծութեանց մեջ
աննմաներեն մեկը կսեպենք և օտարաց հետ ալ բաղդատելու ըլ-
լանք՝ կիմանամք, որ հին զգայուն բանաստեղծական զուրջվածքը
ասկե շատ անդին չերթար. երբայական և արևելյան քնարներուն
հոգին խառնած է անոր մեջ և հնութեան կերպ մը առած¹¹: Իրով
է, որ զգացմունքը և սիրտն է վարպետ և ոչ արվեստը: Լեզուն պարզ
և ուսմական ալ ըլլալով շատ տեղ, զուրջվածքը միշտ ազդու և
միտքը շատ տեղ սքանչելի: Կերևնա թե աս հոգեզարդ նահատակին
միաբան աշակերտներեն մեկը զուրջած ըլլա աս տաղս, որ գիտե
եղեր քերթութիւնն ալ. որուն վկա է շնքն ալ, երկայն և կարճ
տողերով հյուսած, որ քիչ կգտնվի մեր բանաստեղծութեանց մեջ:

Շատ սքանչելի է իր համառոտութիւնը. առջի տողն է բոլոր
առաջաբանը: Երկրորդ տողը՝ Ստեփանոսին պատմութիւնը, որով
կիմացնե թե, ինչ մեծարանք ուներ Սեբաստիո մեջ, ու մեկեն
կանցնի ողորմելի դիպվածը պատմելու ու կարծես թե տեսնել
կուտա, թե ինչպես «Հանկարծ եկին սուսերոք զվանքըն պատեցին»:
Ինչվան կեսը կնկարագրե նահատակին տեսքը, որուն համար հի-
շատակարանք ալ կրսեն, թե շատ փառատեսիլ էր և զվարթերես.
Նկարագրութիւնը արևելյան ոճով և Հայոց եկեղեցական զգաց-
մամբ հյուսած ըլլալը հայտնի կերևնա:

«Ինչըն եղեալ ըզսուրըն քաշեցին». աս տողս և վարի իրեք
տողերը դարձյալ ամենը մեյմեկ մասն են պատմութեան և շատ
ազդու ու խոր տպավորութիւն ընել կուտան Ստեփանոսին ըսած

կարճ խոսքը երկրորդ տողին մեջ՝ «Ինչ տըվեք» և այլն, և շորոր-
դը «Այնժամ սար ու ձոր վա՛յ կանչեց յուր սպանողին»:

Հորը իմաց տալը այնպիսի ներհակական բացատրութեամբ
նույն գործքով ետևի զգացած ցավին մծութիւնը իմացնելու հա-
մար է: Իսկ հորը այն սև շորեքշաքթի առավտոր նստած սպասելը
կհիշեցնեն Սիսարային մորը հոգով սպասելը իր որդուն, որ պատե-
րավմի գացեր էր. այն պարոնին կարդացած երգն ալ՝ անոր բերե-
լու հաղթանակները: Իսկ արյունոտ զուխը՝ Սիսարայի կապույտ
երանգները. «Մայրն Սիսարայ հայեցեալ դէտ ակն ունէր ի վան-
դակապատ պատուհանէն. ընդէր յետնեցան կառք նորա ի գալոյ...
և եզել զաղիս նորա: Կապույտ երանգոցն Սիսարայ, կապույտ երան-
գոցն գոյնագոյն նկարուց, այն էր պարանոցին նորա կապույտ»:

Հորը սիրտն, որ տրտմութեամբ կհալի, արյուն կդառնա ի փո-
րին, հապա մորը կսկիծը ի՞նչ պիտի ըլլար: Հոս է նկարագրութեան
զծվարութիւնը, հոս է արվեստը: Վարպետ պատկերահանի մը հա-
մար կպատմեն, թե տխրական պատկեր մը քաշեց, ընտանյաց
ամեն մեկ անձին մեյմեկ կերպ, մեկմեկ սաստիկ տրտմութեան
դեմքեր տվավ, բայց երբոր եկավ անոր, որ ամենն ավելի տըր-
տում պիտի ըլլար, ճարը հատավ, վրձինը կապվեցավ ու ան ան-
ձին երեսը քողապատ նկարեց, նոր վարպետութեամբ շիկրցած
վարպետութիւնը ծածկելով: Իսկ հոս հայկական քնարը, որ շիկըր-
նար ան սուտ քողը բանեցնել, մորը կիրքը կսաստկացնե խելքը
կորսնցնել ու թափառել տալով ինքնիրմե դուրս ելած այն Անվայր
վայրին մեջ, որ շատ ավելի զորավոր կիրք և բացատրութիւն է,
քան թե ըսել մարեցավ ընկավ:

Շատ սրտառուլ դիմառնութիւն է սաղմոսին տարեկուսած
մնալը ատենին մեջ, այսինքն եկեղեցվո դասին և գրքերուն հոն կու-
տելը առանց կարդացվելու, որ կհիշեցնեն մարգարեին ըսածը. «Ի
մէջ ուռնաց նոցա կախեցաք զկտակարանս մեր... զիա՛րդ երգես-
ցո՛ք զօրհնութիւնս տեառն յերկիր օտար»: Վերջաբանն ալ առա-
ջաբանին և պատմութեան ոճին պես համառոտ: Երգիչը իր սրտն
անցած սուրը կզարնե ընթերցողին սիրտը առանց կրկնելու և շար-
ժելու, կթողու, որ ցավը ինքն իրեն բանի: Խորունկ զգացմունքներ
շատ հեղ այսպես կարճախոս կըլլան:

Իայց իմ սրտիկն Ռես այս քնարիս առած ոյր,
Հայաստանի ցուրտ սարերուց կանչե բոլոր,

Ե՛րբ զիմ նախնաց հրեղեն երգերը դուրս տի տալք,
կամ մանավանդ ե՛րբ տի մտառք զանոնք, ո՛վ հայք:

ԱՄՍՈՑ ԲՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

ԱԳՐԻՆ. Կտեսնես, կիմանաս, Գրիգորիկ, որ սաստիկ հովերը կղաղրին, և անուշ հովեր կուզան, որոնց զեփյուռ կըսենք: Լեռներուն վրային ձյունները կհալին, ու գետերը կիջնան: Անոր համար շատ գետեր ու հեղեղատներ լեցվելով դաշտերը կկոխեն:

Ան բլուրներն, որ առաջ հեռվանց քարոտ անապատ կերևային, հիմա կանաչով ծածկված կերևան:

Ամեն ծառ կանաչցած կտեսնվի, ամեն տեղ ծաղկերն երով կըզարդարվի: Ա՛հ, թե որ սառած եղյամը աս ծաղկերնուն վրա իջնա նե՛ ինչպե՛ս վնասակար պիտի ըլլա անոնց: Մտերուն ճյուղերը կզարդարվին ծաղկերնով, դաշտերը կգեղեցկանան, ինչվան թուփերն ու փշերն ալ կարթըննան: Բոլոր բնության երեսը կզվարթանա, ամեն արարածք գարունը կողջունեն:

Գառնուկները մտերուն քովեն երթալով կցատկոտեն, կովն ու եզը իրենց դանդաղութունը մոռացածի պես կծրանան:

Մանր թռչնիկները մեծ ուրախությամբ անդադար կճլվըլան, կվազվզեն, կճխան: Այս ամսուս մեջ շա՛տ վարուցան կըլլա և տունկեր կտնկվին:

Առջի օրերը կցանվի կտավը հարմար երկրի մեջ: Կտնկվին գեղձի ծառ, սալոր, հասմիկ և կծու տունկեր, ինչպես սոխ, սխտոր և այլն: Պարտեզները զարդարելու ատենն ալ աս է. ելակներուն ավելորդ տերևները պետք է կտրել:

Թե որ հովերը փշելու ըլլան, պետք է ջուր տալ բույսերուն, բայց ծնեբեկին ջուր պետք չէ:

Ջերմանոցներու մեջ ծածկի տակ դրված տունկերը, ինչպես լեռներ և այլն, աս ամսուս մեջ դուրս կհանեն: Շերամ որդին հավկիթները կտաքցնեն, որ ձագերը ելլեն, երկիրն ալ անոնց կերակուր կպատրաստե: Հասմիկի տերևները կծլին, վերջը թթենին ալ կուզա:

Անձրևները երկայն շին քշեր. ասդիս անձրև եկած ատենը անդին երկինքը կծիծաղի, և անձրևին կաթիլներուն վրա կտարածվի գույնզգույն ծիրանի գոտին: Մշակը աշխատանքին պտուղը վաստակելու հույսով կուրախանա, քանի որ օդերը կըրտկվին:

ՄԱՅԻՍ. Ե՛լ, Գրիգորիկ, ե՛լ, ասկե վերջը ամոթ է տնկողինեն ուշ ելնելը: Ահա պատուհանը կբանամ. նայե՛, դեռ արևը չէ ծագած, բայց արշալույսը ծիրանի գունով ներկվեր է: Ինչպե՛ս օրերը երկընցեր են. դեռ ժամը հինգ և կես է: Տե՛ս ինչպե՛ս հստակ ու պայծառ է օդն ու երկինքը: Շո՛ւտ ըրե, ելլենք դուրս:

Սկուր դեպի սա գեղեցիկ ծաղկած դաշտը երթանք: Մայիսը ամիսներուն մեջ ամենեն գեղեցիկն է. դաշտերն ալ ամենեն ավելի աս ամսուս մեջ զվարճալի կերևան: Ահա տես, արևը կելլե, ճառագայթները լեռներուն ու բարձր ծառերուն զլուփները ոսկեզույն կզարնեն: Անուշ հովիկը, որ թփերը կորորե, ծառերուն տերևները կշարժե, կարծես թե կփութա արևուն առջևն վազելով իմաց տըվող ըլլալ:

Մտիկ ըրե սոխակներուն՝ ծիծառնուկներուն ձայները. ի՛նչ զվարճալի, որչա՛փ փոխփոխ եղանակներ կընեն: Կարծես թե մեկմեկու բարև կուտան, մեկմեկու պատասխան կուտան և արևուն երևնալը կտոնեն:

Սկուր հիմա սա ցանկերուն շուքին տակը կանաչ ճամբեն երթանք:

Կտեսնե՛ս, Գրիգորիկ, որ հիմա բոլոր աս տունկերը ծաղկեր են, բոլորն ալ իրենց հոտը կբուրեն, ամենուն բուրմունքը մեկտեղ խառնված՝ մարդու սիրտը կզմայլեցնեն: Տե՛ս, որչափ տեսակտեսակ ծաղկներ կան: Սկ ամենեն ալ ժողովինք, փունջ մը կապենք: Ան ծաղկերենն ալ, որ առանձին հոտ չեն տար, դու ժողովի մեկտեղ բեր, կտեսնես թե ի՛նչ անուշ հոտ կուտան:

Սա թռչունը կտեսնե՛ս, որ անդադար կերթա կուզա. հայտնի է, որ հոն տեղը բուն դրեր է: Սկուր կամաց կամաց երթանք ու խոտերը վեր առնենք նայինք: Տես տես ի՛նչ սիրուն են. դեռ փետուրներն չէ եկած: Ա՛հ, խեղճեր, կարծեն թե իրենց կերակուր բերած ենք, կտուցնին կբանան: Բայց թո՛ղ, թո՛ղ մեկդի քաշվինք, մայրերնին դեպի հոս կթռչի: Թե որ կասկած առնե, թե մենք դպեր ենք բունին, կբնա բոլորովին երեսե թողու, խեղճ ձագերը անոթի կմեռնին...

Նայե հիմա շորս դիդ, Գրիգորիկ, տունկ մը չկա, որ կանաչած ըլլա: Ան բարձր կաղնին ալ վերեն վար տերևներով զարդարվեր է: Մառ ու ծաղիկ, դաշտ ու երկինք, ամեն բան պայծառացած կերևան: Բայց տես, թե ամեն մեկ բույսը ինչպե՛ս առանձին

կազմվածք ունի, ի՞նչ դանազան ձևով ճղեր ու տերևներ. ինչվան կանաչ գույներնին ալ մեկմեկե տարբեր է:

Մտնանք հիմա աս պարտեզը:

Նայե, պարտիզպանն ալ ի՞նչ հոգով մաքրեր է, որ անպիտան խոտ մ՛ ալ չկա մեջը: Թե որ ան ամեն ժլած տունկերը թողուր, հիմա աս արտը բոլորովին խոկած՝ իրար անցած կըլլար և այնչափ ճղերուն վրա հազիվ քիչ մը պտուղ ու ծաղիկ կերևնար:

Նայե, կեռասներն ալ սկսեր են հասուննալ: Անոնց կարմրիկ գույնը՝ կանաչ տերևներուն գեղեցկութուն մը կուտա, ան կանաչն ալ ասոնց կարմրութունը ավելի դուրս կցատքեցնե: Պարտեզին տերը ահա կուգա. կարծեմ քեզի կեռաս պիտի տա:

Նայե, որ տա նե՝ չափազանց քաղաքավարութիւնով մը չըսես, ոչ ալ աչքածակութիւնով մը ժողովես: Առնելիք վերջն ալ պատշաճ շնորհակալութիւնդ ըրե:

Աս ամիսը, որ բնութիւն մեջ ամենն գեղեցիկն է, և քաղաքական կենաց մեջ հանդիսավոր, հավատացյալք ալ անոր համեմատ, արժանավոր ազնիվ բնութիւն մը ընծայեր են, որ է աստուծո և մեր մայրը՝ որ իրավցնե աշխարհիս գարունը բերավ:

ՀՈՒՆԻՍ. Տաքը օրե օր կսաստկանա. թեպետ երբեմն երբեմն անձրևները քիչ մը ցուրտ կբերեն, բայց երկայն շրջմանար: Ամառը, որ աս ամսուս 21-ին պիտի սկսի՞, շտապելով վրա կհասնի:

Եկուր մտնենք աս դաշտը: Կտեսնես, որ առաջինին պես ծաղկով զարդարված չէ հիմա: Ծաղկներուն տեղը հիմա հունտերը թափած են. ցորենը հասունցեր է, հնձելու ժամանակն է: Աս ցորենին մայիսի ցորեն կըսեն, ինչու, որ շատ տարի մայիսի մեջ կհնձվի:

Տես հնձողները սա ուռենիներուն շարքին տակը. ինչպե՞ս իրենց գերանդիին վրան ծռած կկտրեն: Անոնց հետեն ալ գեղացի տղաք կտրած ցորենները օրա կկապեն, ոմանք հնձված տեղին մեջ կխաղան, կթավալին:

Վարսակը իր կանաչ գույնը կորուսեր է. հասկերը կդեղնին ու քիչ ատենեն կճերմկին. քիչ ատենեն կսկսին իրենց ճերմակ-ճերմակ գլուխները գետին ծռելով, մշակները հունձքի հրավիրել: Թե որ գեղացին սպասե, որ փերճեկը ցորենին վրայն ելլե, ու հասկը լավ մը չորնա, հնձելու ատենը միայն հարդ կհնձե:

Պարտիզպանը աս ամսուս մեջ լուբիային, վարունգին, ձմերուկին, սեխին և ասոնց նմաններուն նեցուկ ու ամրութիւն կդնե: Հասմիկին ու պտղատու ծառերուն գետինն ալ կդարմանե: Շաբաթը

մեկ երկու անգամ պատվաստները աչքե կանցնե, ավելորդ ծիւրը կկտրե, ընտանի ճյուղին վրա օտար ճյուղ չթողուր:

Միսկակին թաղարները շուքի մեջ կառնե, որ արևն չթոռմին: Ծաղկելեն վերջը նորեն դուրս կհանե, կտրտած ծաղկներուն ճյուղերն ալ կկտրե, որ նոր ծաղկածները լավ ամրանան: Մեծ հոգ ունի անպիտան խոտերը խլելու ու պիտանիներին շուր տալու:

Քու սիրտդ ալ պարտեզ մըն է, Գրիգորիկ, ու պարտիզպանը դուն ես: Նայե, որ առաքինութիւն միայն ցաննա աճեցնես ու մոլութիւն բուսերը խլես փճացնես:

ՀՈՒՆԻՍ. Ե՛կ, Գրիգորիկ, յա կանաչ շուքին տակը կեցած, դաշտը նայինք: Ան գերանդավոր մարդիկն որ կտեսնես, հնձողներն են. դիմացնին ընկնող տանողն ալ իրենց տերն է:

Աս խեղճերեն շատը ուրիշ դաշտերե կուգան, ուր որ իրենց հունձքը լավ առաջ եկած չէ: Ուրիշի ծառայելով աս տաք արևուն մեջ, իրենց վարձքն ու ապրուստը կառնեն: Եվ այսպես շրջան ընելով, ավելի տաք երկրներեն դեպի ավելի պաղ կողմերը կերթան, որպեսզի միշտ աշխատանք ունենան՝ նոր-նոր հունձեր գտնելով:

Շատ կողմեր կգտնվին ասանկ հնձողներ, որ հունձերուն հետեան ճամբորդութիւն մը ընելով, ինչվան շրջանն՝ տուն չեն դառնար: Բայց երբոր գան իրենց տեղը՝ հոն պետք է ըլլաս, որ տեսնես իրենց զավակացն ու բոլոր ընտանյացը խնդումը:

Խե՛ղճ մարդիկ. երանի՛ իրենց, որ քիչ շահուն վրա ալ անանկ գոհ են, որ ալ ձմեռը կարոտութիւն քաշելու վախ չունին: Ասոնք են, որ սեպտեմբեր ամսուն մեջն ալ կերթան լեռները թափած շահանակները ժողովելու, շթափածներն ալ գավազանով կթոթվին:

Հիմա եկուր մոտենանք անոնց ու լավ մը դիտենք: Ահա ամենքը մեյմեկ ակոսի մեջ մտած կպատրաստվին հնձելու: Ոմանք մեկ ձեռքով մանգաղ առած, մեկալ ձեռքով ալ փունջ մը հնձելու խոտն բռնած, կկտրեն: Ոմանք ալ երկայն գերանդիներով երկու ձեռք բռնած կհնձեն: Կտրածներն ակոսներուն մեջտեղը կդիզեն վրայն վրա:

Ուրիշ աշխատողներն ալ ատ որաներեն մեկտեղ կժողովեն ու կկապեն քանի մը հատը մեկտեղ և աս կըսվի շեղջ կամ գաղիշ՞: Ամենքն ալ որոշված չափով մը հնձելեն վերջը, միաբան շուքի տակ կբաշվին ու պարզ կերակուր մը առնելով, ուժերնին կհաստատեն: Նորեն կսկսին աշխատել ինչվան կեսօր, ու կեսօրվան կերակուր-

նին առած՝ մեկ մեկ դի կբաշվին, ականջնին ճպուած ձայնին տը-
ված:

Երբոր բոլոր հունձքը կլըմըննա, գեղացիները սայլերով կու-
գան, ու բաց տեղ շինած ծածկի մը տակ կտանին գաղիշները:
Բայց հոն դիգիլն առաջ կնային որ լավ շորցած ըլլան. թե չէ՝ հար-
դը կմզլի ու ցորենը կապականի: Ասանկ հոն կթողուն տասնհինգ
կամ քսան օր մը, որ ցորենը ավելի կպարարտանա, հասկին կամ
հարդին մեջ մնացած խոնավութիւնը ծծելով:

Բայց դու տես, Գրիգորիկ, աս ցորենին համար, որուն ամեն-
քըս կարոտ ենք, խեղճ գեղացիները որչափ կաշխատին: Ընծելու
ատեն արևուն տակը կխաշին, վերջը կալին մեջ ծծե՛նու ատեն՝
որչափ կբրտնին, գեթ կալը ծեծող եղնիքը ու ձիերը կառավարելու
համար: Ահա այսպէս մարդուս կյանքն ալ բոլոր աշխատութիւն
է: Առանց այս աշխատութեան պտուղ չկրնար վայելիլ:

ՕԳՈՍՏՈՍ. Աս ամիսը պտղավետ ամիս է, գեղեցիկ խնձորնե-
րով ու տանձերով կգարդարվի: Նախ կբերն մեզի ծիրան, հետո
անուշահամ դեղձեր տեսակ-տեսակ, վերջը կամաց-կամաց կուգան
սեխը և ձմերուկը, վարունգը ու լուպիան, դգումը և ասոնց նման
զովարար բույսերը:

Դաշտային աշխատութիւնը աս ամսուս մեջ ալ գեռ չմըն-
նար:

Ամսուս սկիզբները կհնձեն վուշը և կանեփը ու կփտեցնեն:
Վուշը փտելեն վերջը կշորացնեն արևու մեջ ու մեկ գործիքով մը
վրայի կեղևները կզատեն մեջի փայնն: Աս ամսուս՝ ապրիլին ու
մայիսին մեջ ցանված սիսեռները, բակլաներն ու լուպիան կծեծեն,
կծողվեն:

Պարտիզպանը զանազան աղցաններ կտնկե՝ զգուշութեամբ:
Կցանե բարդ հազարը (մարու), կզատե նեխուրը (քերվիզ)⁴ ակոս-
ներուն մեջ ու լավ կշրե զանոնք: Բիբերն ալ տնկելու ատեն կնայի,
որ տունկերը մեյմեկ ոտքի շափ մեկմեկ հեռու ըլլան: Այսպէս
պետք է, որ մարդս առաջուց հոգա իր ապագան:

Աս ամսուս օրերը պայծառ են, օրերը տաք: Բայց թե պայծա-
ռութիւնը և թե տաքութիւնը ամսուս հետ կնվազին, ու տարվոյն
վերջի գորավոր օրերը կրնան ըսվիլ:

Սեպտեմբեր. Աս ամսուս մեջ ամառվան տաքը կիջնա, աշունը
կհասնի և գիշերն ու ցորեկը հավասար կըլլան: Մշակները ամսուս
սկիզբները կերթան այգիները աշքե անցնելու: Նշան կդնեն լավ

որթերուն վրա, որ անոնց ճյուղերը տնկեն անշահ որթերուն տե-
ղը: Անկե վերջը կսկսի այգեկութի պատրաստութիւնը, որ ան ալ
մեծ հանդես է:

Պարտեզներու մեջ ալ աշխատանքը պակաս չէ. ձմեռվան հա-
մար կաղամբ ու աղցաններ կտնկեն. պահելու դոմաները կծողվեն
ու արևու մեջ կդնեն. գետնախնձորը հողուն տակեն կհանեն. տաք
տեղվանք ձմեռվան պտուղները կծողվեն: Մաղիկ հոգացողը կտնկե
նարգիզը, անեմոնը⁵, հասմիկը, հրանունկը, մանուշակը ու մեխա-
կին արմատ ձգած ընձյուղները կզատե: Հասած հունտերն ալ կծո-
ղվեն:

Վերջապես, պարապ անցնելու ամիս չկա երկրագործին, ու
մեկ ամիս մը պարապ կենա նե, բոլոր տարվոյն վնաս կըլլա:
Ասանկ ալ ուամունքե հանգիստ ըլլողը աս միջոցիս, թե որ բոլոր
ատենը պարապ անցնե, միտքը կտկարանա ու վերջը շատ կհոգ-
նի:

ՆՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աս ամիսն է այգեկութի ընելու ամիսը, վասն զի
խաղողները լավ հասունցած կըլլան, իսկ խաղողին հասնելուն նը-
շանը՝ ողկուլդին կոթին սենալն է: Աս ամսուս մեջ կշորցնեն նաև
տանձը, խաղողը և սունկը: Ձմեռվան պտուղները կծողվեն, այ-
սինքն՝ տանձ, խնձոր ու սերկեխ, ունապ, տխիլ և այլն:

Աս պտուղներուն հասած ժամանակը որոշ իմանալը դժար է:
Վասն զի տարի կըլլա որ շուտ, տարի կըլլա որ ուշ կհասնին, ան-
կե զատ՝ իրենց տեսակն ալ շատ տարբերութիւն կընեն և ինչվան
նույն ծառին վրա եղածներն ալ, ոմանք կանուխ կհասնին, ոմանք
ետքը:

Ընկուղին վրայի կանաչ կճեպը հանելեն ետև՝ ողջերը կշորցը-
նեն կպահեն, իսկ որդնոտածները կճզմեն ու եղը կհանեն: Աս եղը
կբորժածվի վառելու, ներկերու հետ խառնելու ու փայտերը փայ-
լեցնելու համար:

Ամսուս ետքերը հերկած ու պատրաստած արտերու մեջ կցան-
վի ցորենը. պարտիզպանը կտնկե մեկ քանի դիմացկուն բույսեր,
ծաղիկ պահողը արթուն կկենա՝ աշնանային ծաղկանց հունտերը
ծողովելու, շորցնելու ու պահելու, մեխակներու բողբոջները կզա-
տե, կտնկե, հակինթին սոխերը գետնի կամ թաղարի մեջ կտնկե:
Կտնկե նաև կակալ, վարդ, հաղարճ, հատիկ և ասոնց նման ծաղ-
կերնք:

Քիչ ատենեն քեզի ալ ուսմանց դաշտերը կրացվին: Հոն ալ առանց ցանկելու ու ժողովելու վայելք չըլլար:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ. Աս ամսուս մեզ գեղազնացութեան ժամանակը լմըննալով՝ ամենքը տնեքնին կղառնան, իրենց բանին, գործքին հետ կըլլան:

Դաշտերն ալ շեն կրնար ասկե ետև զվարճալի երևնալ: Պտուղները՝ հունձերը անցեր են, ծառերը զարդերնին կորուսեր են, տերևները թափթփած կղեղնին, ճյուղերը մերկացած կշորնան: Ա՛լ ծիծառները շեն երևնար. առավոտվան դեմ թռչնոց երգերը շեն լսվիր. ճնճողուկներուն ծվլալը կղազրի. ծառերը կթողուն իրիկվան դեմ ու մարագներու վրա կթառին:

Դաշտերուն վրա ագռավները կկանչեն, օդուն մեջ ճամբորդ կուռնկներուն սուր ձայնը կլսվի: Մեզն ու անձրևը շատ հեղ արևուն լույսը կարգիլեն:

Արևմուտքեն ցուրտ հովեր կփչեն, ինչվան ձյուն ալ կբերեն: Պարտեզը մնացած ծաղկներն ալ կիմացնեն, թե ձմեռը հասնելու վրա է: Տնկագործը մեծավ գուրգուրանոք կծածկե պտղատու ծառերը:

Զիթապտուղը կսկի սենալ, երբ որ բոլորն ալ սենա՝ կբաղեն ու եղը կհանեն: Սերմնացանը կնայի, որ անձրևե եկած ջրերը արտերուն վրա չլճանան, ու ջրի ճամբաները զոցված չըլլան: Ավելորդ ջրերը դեպի փոսերը կամ առվակները կշտկեն ու կպարպեն: Աս ջրերը թե որ չպարպեն՝ հունտերը շեն աճիր: Ասանկ ալ թե որ սրտեղ շհանես տգիտութունը և մոլորութունները, ուսմանց պատվական սերմը կփճանա և ատենին ուրախութեան պատճառ չըլլար քեզի համար:

ԳԵՎԵՆՄԵՐ. Ցուրտը քանի կերթա կսաստկանա, օրերը կկարճընան, արևուն երեսը հազիվ կերևնա ու մեկեն կծածկվի: Ինչվան ամսուս քսանմեկը այսպես օր օրվան վրա կկարճնա ցորեկը ու գիշերը կերկրենա:

Զմեռը սկսելուն նշանները բոլոր բնութեան վրա կերևան: Կովերը, եղներն ու ոչխարները ախոռնին փակված են: Գեղացիներն ալ գիշերները հոն ժողոված՝ տնական գործքերու հետ կըլլան: Մարդիկ իրենց անասունները կհոգան ու մշակութեան հարկավոր գործիքները կպատրաստեն: Կանայք կմանեն, կհյուսեն, կկարեն:

Հովիվը փայտի տաշեղներով ու տերևոտ ճղներով անկողին կպատրաստե անասուններուն: Այգեպանը տնկելու որթերուն հա-

մար տնեղնը կպատրաստե, գետինը կծածկե այնպիսի կերպով, որ հողը չլեցվի մեջը:

Ուսումնասիրաց ալ զվարճալի ու հարմար ատեն կուտան երկայն գիշերները, իրենց ախորժած ուսմանցը հետ զբաղելու, որով բոլոր գիշերն ալ կարճ կերևնա: Ուսմանց տված մտավոր զվարճութենեն վեր զվարճություն չկրնար ըլլալ: Երանի՛ անոր, որ համը առեր է:

ԹԵ ՈՎ Է ՏՂՈՑ ԱՄԵՆԵՆ ՍԻՐԵԼԻ, ԶՈՐԱՎՈՐ ԵՎ ՀԱՐԿԱՎՈՐ ՎԱՐՊԵՏԸ

Շատ խեղճ է ան ժամանակը և շատ ողբալի է ան մարդը, որ կրթութեան օգուտը շեն ճանչցեր, անով մարդու ազնիվ բնութեան հարգն ալ շեն գիտցեր: Ասոր հակառակ, երջանիկ է ան դարը և երանելի ան մարդը, որ բոլոր սրտանց աս ամենահարկավոր բանին ետևե ելած է: Մենք կրնանք ուրախանալ մեր դարուն վրա ալ, որ նոր-նոր ջանքով ու հնարքներով կրթությունը ավելի դյուրին և օգտակար ընելու ետևե է, և իրավցնե ամեն տեսակ գործիք կրթութեան համար պակաս չէ, ու երթալով կավելնա, ասով վարպետներն՝ ալ ավելի կհորդորվեն: Բայց ինչն է, որ շատ հեղ աս ամեն հնարքները բավական շեն ըլլար տղա մը շտկելու և վարպետը բոլոր սրտանց աշխատելեն վերջն ալ՝ տրամութեամբ ու ակամա կհարկադրի, որ հուսահատի: Աս մեծ ու հարկավոր հարցմունքին պատասխանը տալ ուզելով, կըսենք:

Վասնզի ան տղան առաջ ինչպես որ պետք է, լավ չէ անցած ստաջին սիրելի, զորավոր ու հարկավոր վարպետին ձեռքեն, որ է իր ծնողը և մանավանդ՝ մայրը: Կտեսնենք, որ փայտե գավազան կտրցնողները գործիք մը ունին մեկվեկ մանր ծակերով և ինչվան որ ամենեն պզտիկն շանցնի, գավազանը չձեռնար: Բայց բանի որ ան գավազանը դեռ խորդուբորդ է, նախ ամենեն մեծ ծակեն կանցընեն. անով թե առջի ձեռք կառնե և թե կդյուրանա մեկալնեքուն մեջ մտնելը, թե չէ՝ անկարելի է մտցնելը: Ասանկ ալ տղան, թե որ ծնողացը ձեռքը ան առջի բրտութունը չկորսնցնե, և կրթութեան առջի ձեռք չառնե, ո՛հ, շատ դժվար է (չըսեմ թե անկարելի) որ բարեկրթութեան ձեռք ետևի եկած վարպետներուն ձեռքովը առնի:

Գերագույն նախախնամութեան մասնավոր շնորհքը պետք է սեպել, որ տղոց փափուկ և տկար հասակին հարմար՝ անուշ ու երկայնամիտ դաստիարակ մը պատրաստեր է՝ իր մայրը: Եվ քանի որ բարեպաշտ ծնողք իրենց մեծ շնորհք և զվարճութուն կսեպեն բարի զավակաց տեր ըլլալը, իհարկե ամենեն մեծ հոգեբնին ալ ան պիտի ըլլա, որ զավկին լավ կրթեն, որպէսզի իրենց պաշտոնն ալ աստուծո դիտած և մարդկանց փափագած վախճանին հասնի: Ասով կիմացվի, թե ասանկ բանի մը անհոգ ըլլալն ալ ի՞նչ վտանգավոր բան է: Իրավ ծանր բան է, որ մեկը գթասիրտ ծնողաց ըսե, թե զավկներուդ ամենն ավելի թշվառութեան պատճառը դուք եք. բայց պիտո՞ւ, որ շինք կրնար ինքզինքնիս խաբել ու լքսել, թե աշխարհքիս վրա այսչափ մարդկանց անկարգ ըլլալուն առջի պատճառը իրենց ծնողքն են:

Բանի որ ծնողի մը ու զավկի մը մեջ ան բնական սեքք և քաղցրութիւնը կա, որ ուրիշ վարպետ մը չկրնար ազդել, հայտնի է, որ ծնողքն է ամենն սիրելի և զորավոր՝ տղուն վրա իշխողը: Իրավցընն, ո՞վ կա, որ այնպէս սրտանց սիրե զինքը տղա մը, կամ պատվե, կամ հավնի ու հնազանդի անոր, ինչպես իր ծնողքը: Արուսթեայեան ամեն երախտացը տղուն խելքը չհասնիք, բայց խելացիներն ավելի կիմանա անոր զորութիւնը իր վրան և կարծես թե առանց իմանալու ալ գիտե, թե անիկա է իրեն կյանք ու սնունդը՝ ավողը, իրեն մեկ հատիկ բարեկամը և իրեն տղայութեան մեկ հատիկ հոգացողն ու ապավենը և թե պետք է որ ինքն ալ ասանկ անձի մը ամեն կերպով հլու ըլլա, անոր կամքն շանցնի, իրեն հոգացողը հոգա: Աս այսպէս ըլլալով, ի՞նչ բաներ կրնա մեկ սիրելի մայր մը իր սիրուն զավկին մատղաշ սիրտը տնկել: Մի՞թե իր մեկ քաղցր նաշվածքը բավական չէ ամեն հորդորանքի տեղ, կամ թե մեկ ընթացիներուն շարժիլը բավական չէ ամեն հանդիմանութեան տեղ: Մի՞ վրեժ փափուկ ծաղկի մը արևնն, հովնն, անձրևն և ոտի վտանգներն այնպէս լավ պաշտպանել, ինչպէս ան բույրը, որ ծնեք է գծադիկը ու երբեմն տերևներովը կպաշտպանե, երբեմն աքուն կգործեն, երբեմն ցողերը վրան կկաթեցնեն: Բանի որ տղուն բնավորութիւնը բացված չէ, կրնանք ըսել համարձակ, թե մայրն է անոր խելքը և ոչ միայն մարդիկ, այլ կարծես թե աստված ալ ձեռքը տղեն քաշած՝ անոր ամեն հոգը մորը հանձնեք է: Աս ի՞նչ մեծ իշխանութիւն է, աս ի՞նչ քաղցր և ինչ զորավոր խնամք է:

բայց ի՞նչ հարկավոր ալ է, որ մարդու բոլոր վախճանք շատ հեղանկե կախված է...

Ա՛հ, քանի՜ քանի զավկներ իրենց դժբախտութեան ատենը, քանի՜ մարդիկ իրենց ետքի վայրկենին մեջ շին անիծած իրենց ծնողքը, որ մարմնավորին հետ հոգովն կյանքն ալ շին տված իրենց: Քանի՜ ծնողք իրենց զավակաց կրթութեանը անհոգ ըլլալուն համար բոլոր կյանքներին շին լացեր և թերևս՝ թե աս կյանքիս մեջ և թե անգին: Ընդհակառակն, ո՞րչափ խելացի տղաք և առաքինի մարդիկ տեսած ենք, որոնց լավ ըլլալուն ամենն մեծ պատճառը իրենց ծնողացը լավութիւնն է: Ո՞րչափ առաքինիներու վարք կկարդանք, որ իրենց մորը վաթին հետ լավ կրթութիւն ալ ծած ըլլալուն՝ երգանդի եղեր ան աշխարհքիս վրա և ավելի երջանիկ անդիս աշխարհը:

Մարդկանց ընկերութիւնը, աշխարհքիս շինութիւնը և ինքն իսկ աստված, ծնողքներն կսպասեն ու կպահանջեն ընտիր անձինք զանելու:

Իրավ է, որ հայր մը կամ մայր մը բավական չէ տղուն կատարյալ դաստիարակութիւն տալու: Բայց իր պարտքն է, որ ճամբան բանա, կամ գոնե ճամբան չզոցե ետևիններուն: Ասոր տարակույս չկա, որ իր տված լավ կրթութիւնը ետևի եկող վարպետներուն մեծ հաջողութեան պատճառ պիտի ըլլա, գեշ կրթութիւնն ալ անոնց ջանքը շատ հեղ անպտուղ պիտի ընե: Փոսի մը մեջ ձրգված առջի քարը ամենն վար կմնա. հանես նե ալ ամենն վերջը կելլե. ասանկ են նաև տղուն սիրտը ձգված բաները: Արդ՝ ինչ որ ծնողք կուզեն որ ըլլան տղանքին, ամենն առաջ ան բանը պետք է մտցնեն անոնց միտքը: Գիտնան, որ անիկա կզորանա սրտին մեջ՝ թե լավը և թե գեշը: Աս բանս ամեն ատեն ճանչցված առաջապարված է: «Ինչ բանի մեջ որ կուզե մեկը գերազանց ըլլալ, — կրն Պլատոն, — պետք է տղայութենն անոր կամ անոր նման բաներուն ետևն ըլլա ամեն ատեն: Կով երկրագործ կամ ճարտարապետ ըլլալ ուզողը՝ պետք է որ խաղալու ատենն ալ ան արվեստներուն բաները ձևացնե, վարպետներուն ալ կիմյա, որ անոնց անանկ մանր գործիքներ տան: Դարձալ, ինչ բանի մեջ որ ամենն ավելի վարժիլը հարկավոր է, ան բանին ամենն առաջ պետք է տղաքը վարժեցնել»: Իսկ եթե հարցնենք, թե ի՞նչ բան պետք է նախ սորվեցնել, թող ասոր պատասխանն ալ տա նույն փիլիսոփան: «Բայց ըլլալ թե ծուռ իմանաք իմ քսած կրթութիւնս... հար-

կազմող դաստիարակութիւնը առ արհեստները չեն, հապա կրթութիւնն ան է, որ պզտիկուց զմարդը առաքինութեան կղարձնեւ և լավ քաղաքացի ըլլալու ջանք կուտա և կսովորեցնեն արդարութեամբ հնազանդիլ և արդարութեամբ հրամայել: Աս միայն է կրթութիւնը ըսածդ: Իսկ ստակ ավելցնելու, կարողութիւն ու փառք շատցընելու կրթութիւնը, կամ ասոնց նման արդարութեան ու խելքի դուրս եղած բաները ռամկական և անարգ բաներ են, կրթութեան անվանն ալ արժանի չեն»: Վերջապես կրսե. «Ամենքն ալ կխոստովանին, թե որոնք որ առաջուց լավ կրթվեցան՝ անոնք լավ մարդիկ եղան. անոր համար ամենեկին պետք չէ անհոգ ըլլալ աս բանիս: Վասն զի մարդու ամեն բանն պատվականը իր լավութիւնն է»²:

Ուրեմն ամեն բանն առաջ ծնողք պիտի նային, որ բարեպաշտութեան սկզբունքներ և ետքը ընկերութեան պարտքեր տպավորեն զավկներուն սիրտը, որպեսզի վերջի վարպետներն ալ հաջողութեամբ աճեցնեն զանոնք. ասով աշխարհքս ընտիր քաղաքացիներ ու մարդիկ լավ ընկերներ կունենան: Մեր խեղճ ազգն ալ կճանալու, որ իրեն մեկ հատիկ փառքը, պատիվը, հարստութիւնն ու հաջողութիւնն է՝ լավ ազգայիններ ունենալ:

ԱՄԵՆԱՀԱՐԿԱՎՈՐ ՈՒՄՈՒՆԸ

Որովհետև իմաստութեան և ուսմանց սերը ազգերնու մեջ կամաց կամաց կծավալվի, ու նոր նոր հորդորանքներ կգրվին անոնց հետևեն ըլլալու, մեծ պարտք և օգուտ կսեպենք հիշեցնել մեկ ամենահարկավոր ուսման մըն ալ փուլթը, որ թե իրեն ազգավորութեամբ, թե օգտակարութեամբ, թե մշտաձև վախճանավը և թե ամեն մարդու ալ սորվելիք ըլլալովը, ամեն ուսմանց գերազանցն է: Աս ուսմունքն է առաքինութիւնը:

Թերևս ոմանք զարմանք գալով հարցնեն, թե առաքինութիւնն ալ ուսմունք է: Այսպիսի հարցմունքը այն գերազանց ուսման քիչ գործածվիլը կցուցնե: Չէ նե՝ ավելի պետք է զարմանալ Պլուտարքոս իմաստասեր պատմագրին հետ, որ մարդ ամեն արվեստի ետեև կըլլա սորվելու, ինչպէս խոհարարութիւնն ու ձիադարմանութիւնն ալ կսորվի ու միայն առաքինութիւնը անուն մը կկարծե և սորվելու անփուլթ է. թերևս փայտահատը ավելի հնարքներ սորված է անտառները շարդելու, քան թե մեկ կրթվող մարդ մը

իր կիրքերը կոտրելու: Ամենքը առաքինութեան անունը լսած են, բայց կերևա թե շատերը կարծեն, որ երևակայութեան պես տուրք մը պիտի ըլլա, որ ոմանց միայն տրված է: Թե որ կհավատանք, թե բնական օրինաց լույսը շուտով մեր ընդարույս կիրքերին կխափանվի և թե միայն բնական լույսը բավական չէ մարդս իր կատարելութեանը հասցնելու, և թե փորձով ալ պետք է կրից հաղթելու վարժիլ և թե աստուծո կամքը կատարելու համար մեզի հնարքներ տրված են, պետք է որ կարելի ըլլա սորվիլ առաքինութիւնը. և թե որ սորվիլը կարելի է, սորվեցնելն ալ անկարելի չէ:

Իսկ աս ուսմունքը սորվելու գլխավոր միջոցն է՝ ճանշնալ անոր ազնվութիւնը, հարկավորութիւնն ու մեծութիւնը: Այս ճանաչմունքը երբոր տիրապես ու կատարյալ ըլլա, մարդու միտքը կհավանեցնե և հավանմունքը սիրելի կընե առաքինութիւնը, որով ինքն իրեն ալ կսորվի:

Առաքինութեան այս սքանչելի հատկութիւնները քիչ շատ ամենուն ալ ծանոթ ըլլալով, այսչափս հիշենք հոս:

Թե որ հարկավոր են գիտութիւնք մարդու միտքը զարդարելու, առաքինութիւնը հարկավոր է նույն գիտութիւնները զարդարելու: Անոնք ամենն ալ մեկմեկ գեղեցիկ գույներ են, բայց մեկ բան մը կպակսի իրենց, որ է լույս, և առաքինութիւնն է աս լույսը տվողը: Առանց անոր, լուսավոր ըսված մտքերն ալ խավար հոգի մը ունին և երկնքին գաղտնիքը հասկացող աստղաբաշխն ալ մութ անդունդի մը քովերը կպտտի: Թող չկարծե մեկը, թե երբոր հասարակաց ուսման ջանք կքարոզենք, կուզենք ըսել, թե միայն ուսմամբ մարդս մարդ կըլլա. քա՛վ լիցի: Չէ նե՝ ուղած կըլլայինք մեր կարդացողներուն գեղեցիկ տաճար մը կանգնել տալ, առանց հաստատուն հիման: Ուսումնական մարդիկ շատ եղած են՝ Նիպտացվոց քուրմերն սկսած ինչպէս այսօրվան փիլիսոփա ըսվածները, որ թերևս մեր ազգին մեջ ալ կգտնվին: Աշխարհքս ասոնց իմաստուն զուրցեր է, ասոնց գրվածքն ալ թերևս մտքերնիս կզըվարճացնե, բայց ինչո՞ւ է, որ սրտերնիս չվառեր զանոնք սիրելու ու իրենց մոտիկնալու: Վասն զի անոնց առաքինութեան պակասութիւնը հավիտենական անդունդ մըն է մեր ու անոնց մեջ: Աշխարհքիս վրա ալ լավ կերևնա, թե մարդիկ ինչ աչքով նայած են առաքինյաց վրա և ինչ աչքով առաքինութիւն շունեցող իմաստնոց և մեծագործ մարդկանց վրա: Ասոնց անունը շատ հեղ իրենց պատմութիւններովը մոռացութեան ու ավերակի մեջ թաղված են, իսկ

անոնցը դարեր կանցնին թեթև կերպով: Ասոնց անունը քաղաքական և ուսումնական պատմությունը բռնադատված է հիշելու շատ անգամ անեծքով, անոնցը՝ թեև քաղաքական բաներու հետ խառնրված ալ ըլլան, հոժարությունը և երախտագիտությունը կհիշվին: Կհիշվին Ղոժմուզոսի պես, Արտաշեսի պես, Նաբուգոդոնոսորի պես մեծ աշխարհակալներ, բայց մեկուն ալ սիրտը չընդար անոնց վրա: Կհիշվի Նումա, Վաղարշակ, Կարլոս Մեծն և այլն, և ամենուն սիրտը կշարժի վրանին, վասն զի ասոնք առաքինի էին: Այն բազմաթիվ Ղոժմա կայսերաց մեջ, որոնց անունը ամոթով թաթխած է, մի՞թե չկային մեծագործ և ուսումնական մարդիկ. կային, ու շատերը իրենց ատենի երևելի ճարտասաններուն, բանաստեղծներուն կարգն էին, շատերն ալ մեծ-մեծ քաջություններ քրած են: Բայց հիմա անուննին սոսկում կբերե մարդուս, միայն ախորժով կհիշվին Տրտոսի պես, Տրայանոսի պես, Ավրելիանոսի պես մարդիկ, վասնզի անոնք առաքինի էին: Ժամանակն ու անգութ թուրը շատ հաղթական կամարներ ջնջեց, բայց շատ առաքինության հիշատակներն պատկառանքով ետ կեցավ: Ո՞վ դադրեցուց հյուսիսային լեռներեն գետի պես վազող բարբարոսաց իշխանը Ատտիղոսը¹, որ բոլոր կայսերաց տերությունը դողացուց. միայն քահանայապետի մը առաքինությունը: Ո՞վ այնչափ իմաստունները ազատեց թագավորին սպառնալիքեն. Դանիելի առաքինությունը: Սրբոր Հայաստան տեսակ-տեսակ կիրքերով ու շարժներով կորստյան գիրկը կիյնար, ո՞վ բռնեց. Վրթանեսի պես, Ներսեսի պես, Սահակ պես, Աետղի պես, Վարդանա պես անձինք, որ առաքինությունը իրենց զարդ ու զրահ քրած էին: Ասոնց անունը միշտ լուսափայլ մնաց, իսկ իրենց ժամանակակից ուրիշ երևելի մարդիկներունը ժանգաճար կեցած է: Թե որ կույր նախանձ մը և բռնություն մըն ալ անոնց պատվական արձանները կոտորեց, սակայն իրենց արձանեն ավելի հաստատ մնացին մարդկանց մեջ: «Թող չարդեն,— կըսեր Դեմետր Փաղերացին Աթենացիոց համար,— թող չարդեն իմ արձաններս, բայց շն կընար կործանել ան առաքինությունը, որուն համար որ անոնք կանգնվեցան»: Ահա փարավոնին գերեզմանը, իր երկնաշափ բարձրությունը՝ կանգնողին ցածությունը և իր մեծությունը անոր ոչնչությունը կցուցնե մեզի: Իսկ անոր մոտ ցամաք անապատի մը մեջ, ժայռերու մեջ ծածկված ճգնավորի մը անունը, որ և ոչ թիզ մը հիշատակարան թողուց երկրիս վրա, անմահ փառք ունի այսօրվան օրս: Ան ատենները Ալեքսանդրիո ճե-

մարանը մեծ մեծ իմաստուններով լեցված էր, այսօր ի՞նչ մնաց անոնցմե: Այն իմաստունները, այն աշխարհակալները սահուն աստղի պես անցեր գնացեր են, միայն առաքինիք արեգական ու լուսնի պես միշտ կմնան: Անոնց պարծանքն ու առավելությունը իրենց համար՝ շատ շատ հիսուն կամ վաթսուն տարի քաշե, ասոնցը միշտ կմնա, վասն զի անոնցը իրենց վրա ծեփի պես զարնված է, որ մահը շուտով կփշրե, ասոնցը՝ իրենց հոգվուն թելի հետ խառնված կմնա, որչափ որ հոգին կմնա: «Այլք ի տրամադրութեանց,— կըսե մեր իմաստասերը Հովհաննես,— ժամանակաւ տրամակայեալ՝ լուծանեն զմիմեանս. իսկ առաքինութիւն հանապազորդ ի մեզ խնդրէ բնականաւ»²:

Ո՞հ, ան ի՞նչ ցավալի բան պիտի ըլլա, որ մեկը բոլոր կյանքը կամ կենաց մեծ մասը աշխատելով, ըլլա լավ բանասեր մը, լավ նկարիչ մը, ոսկեգործ մը, ճարտասան մը և այլն ու կենաց ծայրը հասած ատենը չգիտնա ուր կոխելը, ամենահարկավոր ուսմունքը սորված ըլլալուն համար: Ընդհակառակն, ի՞նչ միփթարական բան է անոր, որ՝ «Ինչպես ծովով ճամբորդները հեռուն ծաղկանց հոտեն կիմանան, թե ցանկալի ծովեզերքին մոտեցեր են, այնպես ինքն ալ իր առաքինությունցը հոտեն իմանա երկրի ապահով նավահանգիստը»: Բայց ան հոտը արգեն իր բոլոր կենաց մեջ սրբոտեն կզգար ու անով աս աշխարհքիս մեջ ալ երջանիկ էր: Վասն զի միայն առաքինությունն է զմարդը երջանիկ ընող, թե հոս և թե հոն: Պինդարոսի գերաթողի միտքն ալ վկայեր էր, թե՝ «Մեծ բարիք է փառքը, բայց առաքինությունը ամեն բարյաց մեծն է»: Իմաստությունը, որ մարդուս երջանկության օգնականն է, շատ հեղանոր թշվառությունը պատճառ է՝ առաքինության հետ չմիանալուն համար. շատ ուսմունք գիտե, բայց չգիտեր տան կառավարություն, ոչ ուրիշներու բնությունը համբերել, ոչ հասարակաց հոգով վարվիլ, ոչ ինքզինքը կառավարել: Որչափ անգամ տեսնված է իմաստնոց ժողով, ուր մեկը իր տրամաբանության եղջյուրները կշարժե, մեկալը իր ճարտասանության ժանիքները կցուցնե, մեկալն ալ իր մատվներուն ճարտարությունը ոգեսպան ճանկերու դարձուցած է: Ինչպե՞ս կվերջանա ասանկ ժողովքը, ի՞նչ կընեն առանձնության մեջ աս իմաստուն գազանները... Իսկ առաքինիք, թեպետև զուրկ ալ ըլլան զանազան գիտություններե, սակայն գիտեն մեկմեկու համբերել, գիտեն ուրիշի օգնել, գիտեն դժբախտությանց մեջ Անքննելի մեծության կամքը ճանչնալ, գիտեն

իրենց ունեցած պարտքը վճարել առ ընկերս: Շատ երջանիկ է այն առաքինի հայրը, որ ճակտին քրտինքովը իր մահու դատապարտած ընտանիքը կպահե, քան թե ան իմաստուն որդին, որ օտար աշխարհքներե կդառնա ուսմունքներ շահած, առաքինութենեն մերկացած: Շատ ավելի սիրելի ու հաճո է երկրի և երկնից խոնարհ, առաքինի եղբայր մը, որ իրեն տգիտությամբն ալ՝ իր հարցը անմեղ ճամբաները կերթա, քան թե իրեն գիտուն եղբայրները, որ միայն առաքինությունը չգիտնալնին կհայտնեն իրենց թափառական ընթացքովը: Անոնք խոր ծովերու մեջ նավել ուզելով անշուշտ կկորսվին, ասիկա ծովեզերքն առած՝ կգտնե իր նավահանգիստը:

Առաքինության մեծությանը մեկ մեծ ու հայտնի վկայությունն ալ աս է, որ առաքինի շեղողներն ալ կուզեն անոր շնորհքն չզրկվիլ ու կեղծավորության դիմակը կառնեն երեսնին: Անով է, որ աշխարհքիս դիմացը շատ իմաստուններ առաքինի կերևան, բայց վերջապես խաղը կըլլան:

Վերջ տալով խոսքերնուս (որ միայն նյութույն հարկավորութենեն երկնցավ), աս ալ հիշենք, որ թեպետև աս ուսմունքը ամեն հասակի համար է, բայց աս ալ մեկալններուն պես ավելի մանկանց սիրելի է: Շատ դժվար է, չըսեմ անկարելի, որ հասակը առած մարդ մը ինքը զինքը նոր կրթե առաքինության մեջ, վասն զի, նորեն Պլուտարքոսի խոսքին գալով՝ «Առանց սորվելու անկարելի է առաքինության մեջ կրթվիլ»:

Ճանչնան ուրեմն դեռահասակ ուսանողք իրենց բաղդը և ամեն բանն ավելի ասոր ետևե ըլլան, որ զիրենք ամեն բանն վեր երջանիկ կրնա ընել: Աս ուսմանս գրքույկը գրած է իրենց սրտերուն մեջ, իրենց խղճմտանքին վրա: Գրած է առաքինի անձանց ճակտին ու բերնին վրա, գրած է խելացի ու հոգեշահ գրքերու մեջ, գրած է իրենց վարպետներուն բարի խրատուցը մեջ: Եվս առավել ուսուցիչք և վարպետք շանան սորվեցնել աս ամենահարկավոր ուսմունքը անոնց, որ ազգին և աշխարհքիս ակնկալություններն են: Ամեն բանն առաջ տնկեն ան փափուկ սրտերուն մեջ առաքինությանց սերմունքը և միշտ խնամեն ու մշակեն, աշակերտության առջի օրեն ինչվան ետքի վայրկյանը: Դպրատանց ներսը դուրսը գրած ըլլա՝ առաքինությունն է հոս սորվելու ամենահարկավոր ուսմունքը:

Մեծ դարմանքի և գովության արժանի են այն հին իմաստունները, որ իրենց վարժարաններուն ու կոնատուններուն սրահը և իրենց դասատետրին ճակատը կգրեին Մ Ա Ն Ի Ր Զ Ք Ե ԶՂ, իբրև առաջին և ամենահարկավոր դաս կարգացողաց՝ լավ գիտնալով, որ բուն զմարդս մարդ ընողն է ինքզինքը ճանչնալը: Եկուր նայե, որ այս ամենամեծ և օգտակար գիտությունը ո՛րչափ հարկավոր է մարդուս նե, այնչափ ալ դժվարին է սորվիլը, ինչպես որ ամեն ատենի մարդիկ վկայի են: Բայց որովհետև աս ալ հայտնի է, թե որչափ մեկը ավելի ճանչցի է ինքզինքը, այնչափ օգուտ տեսեր է, և որչափ որ իրեն անծանոթ է եղեր՝ այնչափ իրմե դուրս ելեր ու վնասվեր է, ամեն մարդ պիտի քաջալերվի ինքնաճանաչության դժվարություններուն հաղթելու:

Աս դժվարություններուն պատճառը մեյմը ան է, որ մեզմե դուրս եղած բաներուն ալ տգետ ենք. մեյմը մեր անձնասիրությունն է, մեյմն ալ անհոգությունը: Արտաքին գիտությունները մեզի մեյմեկ աչք կուտան՝ մեյմեկ անգամ ավելի խորունկ նայելու մեր վրա, ու զմեզ դրսի արարածոց հետ բաղդատելու, ուստի ով որ տգետ է ուրիշ բաներու մեջ, զարմանք չէ, որ ինքզինքնին ալ լավ չճանչնա: Անձնասիրությունը մեր թե՛ կիրքը, թե՛ ձիրքը, թե՛ կարծիքը մեզի սիրուն և հաճո երեցնելով թող չի տար, որ անոնց պակասությունը լավ քննենք: Անոր ներհակ, ուրիշներունը մեզի անախորժ կցուցնե, կամ հպարտ նախանձ մը կբերե, որ չենք ուզեր զմեզ անոնց հետ բաղդատել ու շտկել: Կարծիքն ալ շատ հեղ հոժարությանց հետ մեկտեղ բռնանալով՝ շուգեր գիտցածեն տարբեր բան գիտեալ. այնչափ որ, երբեմն ինչվան հայտնի ճշմարտություններն ալ անընդունելի կըլլան, և հայտնի մոլորությանց մեջ մնալն ալ հանձ կառնվի: Իսկ անհոգությունը մինակ ալ բավական է զմարդ ապականելու: Անիկա է, որ բանավոր մարդը անբան կդարձնե ու անոր պես առանց իրեն բնության ու բարքին վրա մտածել տալու, մեկ կյանքը անփոփոխ ջրի մը պես վազել կուտա կամ նույնաչափ մեքենայի մը պես շարժիլ, ինչվան որ ինքնիրեն դադրի: Մարդս, որ պզտիկուց անհոգ ըլլա ինքզինքը քննելու, անկարելի լըսեմ, բայց շատ դժվար է, որ ետքեն խելքը գլուխը ժողվե:

Աս դժվարություններուն շտկե շիտակ առաջը աննելը դյուրին բան չէ, մանավանդ տարիքը առած մարդկանց, բայց աս գիտու-

թենն են կենալն ալ հանձն առնելու չէ: Անոր համար դյուրին ճամբա մը սեպելու է ինքզինքը ճանչնալու, բոլոր մարդկութեան վրա նայելը կամ մարդու բնութիւնը քննելը: Մարդու բնութիւնը քննելու համար լավ խրատ կուտա իմաստուն մը. «Պետք է նայիլ, — կրսե, — անկե վեր և անկե վար եղածին», այսինքն՝ ճանչնալու է մարդու մեծութիւնն ալ, ցածութիւնն ալ, միայն մեծութիւնը ճանչնալը՝ շարաշար կհպարտացնե, միայն ցածութիւնը ճանչնալը՝ կնվաստացնե, ու սիրտը կկոտրե, իսկ երկուքն ալ գիտնալով՝ միջին ճամբան ալ կտեսնե իր վարքը շտկելու և կազատի ինքզինքը չափեն ավելի կամ պակաս ճանչնալու մոլորութենն:

Մարդու մեծութեան մտածութիւնը առջևնիս մեծ վախճան մը կրանա, որուն համար եղած ենք, և կհորդորե, որ ան վախճանին հարմարինք: Մարդու մեծութիւնը շատ կերպով կերևնա՝ թե հոգևուն կարողութեանցը մեջ և թե մարմնույն, որոնց վրա համառոտ հիշատակութիւն մը ընենք:

Մարդու մարմնույն սքանչելի կառուցվածքը միայն բավական է խելացի քննողի մը ճանչցնելու, թե աս արարածը մեկալ արարածոց հավասար չէ, հապա գերագույն բան մը պիտի ըլլա՝ գերագույն վախճանի մը համար: Զգայարանաց փափկութիւնն ու կատարելութիւնը, արտաքին վսեմ ու շնորհալի տեսքը, ամենակերպ շարժմանց հաջողութիւնը, ձեռքին ճարտարութիւնը, ոտքին վարպետ քայլվածքը, որ միայն գարշապարին ու թաթերուն ծայրերովը կպտըտցնե բոլոր մարմնույն գեղեցիկ շինվածքը, բոլոր շորքոտանիներեն կզատեն զինքը: Այն բարձր գլուխը, որ շիտակ կանգնած է բոլոր իր բնութեանը վրա, կցուցնե իր իշխանութիւնը, այն աշվները, որ շիտակ նայվածքով երկնքին կեսը կբովանդակեն և այն երեսը, որ սրտին հայելին է, ասոնք ամենն ալ մեզի կվկայեն, թե մենք փղեն ու առյուծեն, կապկեն ու սիրամարգեն շատ վեր ենք: Թե որ քիչ մը մարդու ներսն ալ մտնենք, պետք է որ կանչենք Գրիգոր Աստվածաբանի՞ հետ, թե մարդս է համառոտութիւն տիեզերաց կամ գլուխգործոց աստուծո:

Արտաքին կազմվածքին ամեննն մոտն է իրեն ճարտարութիւնը, որով ինքզինքը կպահպանե: Ինչ աստիճանի կատարելութիւն ունի մարդս աս բանիս մեջ. բեր թե որ կուզես, փղին ահագին մեծութիւնը և ուղեղը, առյուծին ուժը, վագրին սրտոտութիւնը, կապկին հարմարութիւնները, ջրշունին որմնադրութիւնը և

ընկերական կյանքը, կամ մեղվին ճարտարութիւնն ու միաբանութիւնը և ուրիշ որչափ կատարելութիւններ որ կուզես, ասոնց դիմացը հանենք Փիղիասա պես, Միքելանջելոյի պես, Պլատոնի պես, Խորենացիին պես մարդ մը: Ո՛ւր կմնան այնչափ բազմութեան ձիւղերը: Բայց մենք ինչո՞ւ ասանկ պատկառելի անունները այսպիսի անարգ արարածներու կմտեցնենք: Երթանք խեղճ խրճիթի մը, սառնապատ երկրի մը, վայրենի անտառի մը մարդ մը դուրս հանենք, որ մարդկային բնութեան վերջի սահմանները հասած կսեպվի, և անբանից ամենակատարյալ ժողովարանին մեջ կեցընենք: Այն տմարդի մարդը թեպետև դժնդակ կերպարանք մըն ալ առած ըլլա, բայց մեկեն կիմացընե, թե ան ցուցանքավոր դեմքին տակը մեծ բան կա: Ան մարդը, եթե հանկարծ հրացան մը պարպե ան զազանաց առջը, ո՞րը առանց սարսափելու և ապշելու կրնա տեղը կենալ, հապա թե որ այն մարդը թակարդ մը, որոգայթ մը լարե այն ահագին գազաններուն, ո՞ւր կմնա իրենց. բոլոր զորութիւնը: Թե որ ջրշունին ու մեղուին վրա քննութիւն ըլլվի, թե այնպիսի հազարավոր տարիներե ի վեր ի՞նչ նորութիւն, ի՞նչ դյուրութիւն ըրեր են իրենց տնակներուն մեջ, անոնք նորութեան գաղափարն ալ չունին: Կամ կապկին ու թութակին հարցնես, թե դուք ալ չունի՞ք մեզի սորվեցնելու բան մը, որ միշտ մեզնե կսորվիք, անոնք գիտցածնին ալ չեն ճանչնար: Մարդս է միայն, որ տերութիւն կցուցնե ամեն արարածոց վրա և օրենք կուտա անոնց: Ինքն է տկար անմեղ կենդանաց հոգացողը, կատաղիներուն դեմ կեցողը և ամեննն ալ իրեն օգուտ հանողը: Ինքն է, որ հողուն երեսը կփոփոխե, ջրին նոր ճամբաներ կսորվեցնե, օղը իրեն ջաղացընելուն ու նավերուն կծառայեցնե, աննվաճելի կրակը կսանձե ու իրեն ուզածին կծառայեցնե՝ տկար անասնո մը պես: Բայց իր զարմանալի կատարելութիւնը ավելի ասով հայտնի կըլլա, որ միայն ինքն է, որ միշտ կառաջադիմե ու ավելի կատարյալ կըլլա, որով հայտնի է, թե միայն ինքն է, որ խելք ու միտք կբանեցնե:

Խելք ու միտք, ասոնք են գլխավոր և եզակի ձիւղ մեծութեան մարդո, որով ինչվան երկինք բարձրանալու կարողութիւն ունի, բավական է, թե լավ գործածե այս կատարելութիւնը: Խելքին հետ մեկտեղ մարդու տրված է խիղճ մտաց կամ խղճմտանք, որ թե հանդարտ վկայութեամբ թե դատողական հանդիմանութեամբ իմացնե մարդու իր մեծ վախճանը: Նույն վախճանին մեկ մեծ պայցույցն ալ մարդու անհագ փափագն է: Օվկիանոսին խորքը

չափող ահագին կետ ձուկը հազար տարի կթափառի ան ջրերուն մեջ առանց սրտեն փափագ մը անցնելու, որ նոր տեսարան մը տեսներ, այլ միայն այլաց հետ թապալտըկելով՝ օր մը ինքն ալ ալիքի մը պես ժայռի մը կզարնվի կխորտակվի կմնա: Իսկ մարդս միշտ կարոտ՝ ունեցածեն ավելի կփափագի, փափագածեն ավելին կուզե սիրտը և թե բոլոր աշխարհք իրեն տաս՝ դեռ ալ ավելին ալ կուզե:

Փոքրիկ ըստեղծուած փոքունց կարօտիմ,
հայց ես աշխարհուս իսկ բնաւ ոչ յագիմ,

ըսավ իրավմամբ Ինճիճյան՝ վարդապետը: Երկրիս վրա մարդ մը և անբան կենդանի մը նույնչափ տեղ կրունեն. բայց մարդուս միտքը աշխարհքներ կստեղծե, երկիրքներ կլիցնե, «Ավերակներու մեջ կթափառի,— կըսե Տրոգ՝,— բայց անմահութեան կդիմե»: Անմահութուն, ո՛վ սքանչելի և ամենապայծառ կնիք մարդկութեան. աս ձայնն կիմանամ, որ մարդուս ամեն կատարելութուններուն պատճառն ու նպատակը աս է եղեր: Ասոր համար է, որ երկիրս իր սըրտին պզտիկ կուզար, այն անհուն սրտին, որ շի քաշեր որ մահվան օրները հանկարծ գա ու խոռվե իր վայելքը, իր կարգերը: Հապա կուզե ազատիլ այն բռնական օրինաց ձեռքեն ու ճշմարիտ ազատութեան գազառը գտնել և հոն իր անշափ սիրտը անշափութեան մեջ ընկղմել: Ասոր համար ըսին իմաստունք, թե մարդս աստված մըն է աքսորյալ: Մեր ներսեն ուրիշ ԵՍ մըն է հոգին, կիմացնե միշտ իրեն մշտամնա բնութիւնը, ու կհիշեցնե իրեն դիտած մեծ նպատակը, մեծ բանը, իր երջանկութիւնը, որին միշտ իբրև իր բեռնին կդիմե իր էութիւնը:

Իրավ, ծաղկներ ու տունկեր օտար երկրի մեջ ցամքեցան մեռան, հունտեր պտուղնին այլափոխեցին, անասուններ պանդխտութեան մեջ մեռան, թռչնիկը վանդակին մեջ իր հովասուն ծառերուն սիրովը մարեցավ, բայց միայն մարդս իր հայրենյացը մեջն ալ ուրիշ հայրենիք մը կփնտրե:

Տեսնենք հիմա մարդուս բնութեան մեկալ երեսն ալ: Մարդս միայն մեկ երեսով էր առաջուց, միայն իր մեծութիւնը կերևնար, երբոր եղեմա մեջ ծաղկները իր ոտիցը բարձր կըլլային, առյուծը իր կառքը, արծիվը իր հրամանատարը, երկիրս իր խաղաղ սահմանը և երկիրք իր երջանկութեան ձեռունը: Բայց մեկ ցավալի դիպած մը, որուն ամեն ազգաց հին ավանդութիւնները կվկա-

յեն, մեկ մեծ դիպած մը մարդուս երանավետ բնութիւնը այլալից: Ամենաբարձրյալի գթութիւնը ձեռքը երկընցուցած՝ շթողուց, որ իր պատկերը բոլորովին փոխվի, բայց թող տվավ, որ այլափոխութիւն կրե: Եվ այն գեղեցիկ պատկերին վրա սե շուք մը ընկավ մարդուս նվաստութիւնը՝ թե մարմնով, թե մտքով, թե հոգով:

Մարմնու ցածութիւնը կամ տկարութիւնը ամենուն հայտնի է և գծախտաբար չափեն ավելի հայտնի եղեր է. որով ոմանք զայն միայն կտեսնեն, այսինքն հազար ու մեկ մարմնավոր վիշտեր ու ցավեր, տարերց սպառնալիք, ցուրտն սառիլ, տաքն տկարանալ և ինչվան խելքը կորսնցնել, ջրերն հալածվիլ կամ անոնց ծոցը թաղվիլ, անարգ ու ցած գազաններ իբրև պատամբ ծառաներ փախիլ, քրտինքով հողը կակղցնել և շատ հեղ հացը չգտնել, հոգնածութեամբ շարչըրկված՝ շարենալ հարկավոր աշխատանք մը ալ անել: Մեկ խոսքով, սովու, սրածութեան, կրակի, պատերազմի վտանգներն դողալ, տեսակ-տեսակ հիվանդութիւններ փորձվիլ, ամեն գործքի մեջ վտանգներու հանդիպիլ, թշնամյաց պատահիլ, սիրելիներն զրկվիլ և ամեն անկյան մեջ մահը կեցած տեսնել մեյմեկ զենքով: Աս և ասոնց նման նեղութիւններն ալ բավական շեղեցիկ մեյ մ՝ ալ ինքն իրեն բաներ հնարել, մարմնունց տեսակ տեսակ փափկութիւններ փնտրել, որոնք կամ չզբոսնալով տրտմիլ, կամ գտնելով՝ շարաշար վարվիլ և բնութեան վրա մնացած պատիվն ալ անասնական ցածութիւն իջեցնել: Ինչվան երբեմն, որ ըսելու ալ սոսկումն կբերե, անխելք մտածութեամբ մը ինքն իր ձեռքով կենաց թելը կտրել և հուսահատութեամբ ձգել մարմինն ալ, հոգին ալ այն անդունդը, ուսկից միայն հեռացնել պիտի ջանար մարդ ինքզինքը:

Մտքին նվաստութիւնը հայտնի է իրեն տգիտութենեն, որով չէ թե միայն հեռու և մեծ բաներու խելք չենք հասցնել, հապա և ոչ ձեռներու տակի բաները կճանչնանք, ինչպես ըսավ Սողոմոն: Եվ ինքն, որ ամենախիմաստունն էր, աս ըսավ, հապա անոնք, որ ոչ իմաստութեան հետևող կըսվին, ի՞նչ պիտի ըլլան: Անոնք, որ իրենցմե մատ մը դուրս բան չեն գիտեր և իրմե դուրս բան չգիտցողը իր վրա ի՞նչ տեղեկութիւն կրնա ունենալ: Տգիտութեանը ո՛րչափ շարաց մեջ կձգե զմարդս, ո՛րչափ կնվաստացնե անոր բնութիւնը՝ կարծեմ բավական ծանոթ է ամենուն: Ի՞նչ ըսենք հապա սրտին նվաստութեանը, որ ամենն ավելի ողբալին ու լա-

րչաց առիթն է, ինչպես բազում անգամ վկայված է, թե ամենայն շարիք սրտեն կելնեն: Անկից է այն ծուլութեան ու դանդաղութեան հոգին, որով շինք շարժի բարին փնտրելու, անկից է վախ ու վրճատութիւն, որ հոգիներուս թեկը կթուլցնեն, անկից է ցած ու անարգ բաներու ցանկութիւն, անկից է այն մեկ ուրիշ մարդն ալ, որ մեր մեջը կա և մեր խղճին դեմ ընել կուտա, ինչպես ըսած Պողոս առաքյալ: Ո՛ր թողունք աս ցածութեանց հետ մարդուս ամբարտաւանութիւնն ալ, որ շուգեր իր նվաստութիւնը ճանչնալ կամ խոստովանիլ: Հապա նախանձը, որ իրեն բարձր պատճառ ըլլալու տեղ ավելի կշարացն ինքզինքը, խորամանկութիւնը, խաբեութիւնը, կեղծավորութիւնը, վրեժխնդրութիւնը, կասկածը և այլն, որ անդադար մարդուս սիրտը կվրդովեն և իր սքանչելի վախճանն հտ կձգեն: Երբեմն կուզեն մարդ դառնալ անոր, բայց մեկ տխուր ու տղայական մոլորութեամբ մը իրեն նմաններուն բազմութեանը նայելով, իրեն օրենք մը կսեպն մոլորութիւնը: Երբ մարտութիւնը կտեսնեն ու հոգովոյն թեկը կերկնցնեն անոր, բայց սիրտը համառութեամբ կամ կանխակալ կարծիքով կամ ունայն հեշտութեամբ գինովցած՝ շարութեան սոսկալի գավազանովը ինքզինքը երկինց սահմաններն երկրիս տղմին մեջ կձգեն: Ոտվեներուն տակը շատ հեղ կտեսնեն ի՞նչ փոսեր կան, բայց սուտումուտ պատրվակներով կշանա ծածկել, որ իբր շտեմնելով մեջը կիյնա: Իրավ շին դադիր ներսն խղճին ձայնը, դրսն՝ շիտակ ճամբա ցուցնողներունը, բայց ինքը մեկ ալլանդակ խլութեամբ և կուրութեամբ մը, իր մոլար ճամբեն շուգեր դառնար և ինչվան այն վես հոգին, որուն վախճանը երջանկութիւն և անմահութիւն էր, ինքն իր ազատութեամբը կզրկեն անկեց, և նոր վախճան մը կբանա, որուն կրնանք ըսել հավիտենական մեռելութիւն և թշվառութիւն:

Մարդս իր մեծութիւնը և նվաստութիւնը ճանչնալեն ետև, հետևանքը կրնա ինքնիրեն վրա բերել, այսինքն ջանալ չկորսնցնելու այն մեծութեան ձիրքերը և պատերազմիլ իր վարմնույն՝ մտքին և սրտին բերած ցածութեանցը դեմ, այն ատեն սորված կըլլա աս դասը՝ ՄԱՆԻՐ ԶՔԾԶ: Զգուշանալ մարմնո նվաստութենեն՝ խոհեմութեան և շահավորութեան կանոններով, որով մարմինը հոգվույն հետևող ընէ և ոչ աքացող, լավ գիտնալով, որ բարեկարգ մարմինը բարեկարգ հոգվո օգնական է և նշան: Եվ ինչպես որ թագավորական ազնիվ պատկեր մը ազնիվ շրջանակի մեջ կդնեն, այնպես ալ պիտի ըլլա մարմինն ալ հոգվույն վրա: Փախ-

չիլ պղերդութենն, որ ամեն շարաց փոս կփորեն, փախչիլ փափկութենն, որ ողջ-ողջ զմարդս կթաղեն, փախչիլ մտքին նվաստութենն, լուսավորելով զայն օգտակար տեղեկութեամբ, մանավանդ այնպիսի բաներով, որ ինքզինքը իրեն կճանչնեն և իր վախճանին կշտկեն, փախչիլ սրտին նվաստութենն, զսպելով և բանավորութեան կնարգին բերելով անոր կրքերը, որոնց վրա հաստատած է իր բախտը: Փնտրել, գտնել և հետևիլ այն կանոններուն, և շնրմանիլ անոնց, որ մարդկային և ինքնահնար կանոններով նոր ճամբա կուզեն բանալ անօգուտ ջանքով, անոնց նման, որ կուզեն ծովուն հատակը փոխել: Եվ սակայն ասանկ նոր ճամբաներ, նոր կանոններ հիմակվան ատենս շատ կտարածվին, մեր ազգին մեջ ալ բացված կտեսնվին, որոնց խղճալով մը ըսելու է թե ծանիր զբեզ:

Բայց անոնք կըսեն. մենք լավ կճանչնանք և կուզենք ուրիշներուն ալ ճանչնել իրոնց բնութիւնը, իրենց ազատութիւնը, իրենց մտքին ճամբաները. աս ըսելով կաշխատին: Եվ վերջապես իրենց ճանչնալը կնմանի մեր նախածնողաց ճանաչմանը, որ ունեցան իրենց երանութեան վերջին վայրկենին մեջ: Մարդկութիւնը ճանչնալու լ. մաստակութիւնը զորացած է, զգուշ կեցիլ չխաբվի: Աս իմաստակները մարդուս կարողութեան և ազատութեան ծայրերը բռնած, վրան խատուտիկ կեղծավորութեան հագուստ մը հագուցած, զարմանալի բանի մը պես կցուցնեն իրենց քարոզներուն, իրենց գրվածներուն մեջ, նման խանութներու մեջ գրած պաճուճապատանքի, որ թեթևամիտ տեսողաց համար նմանութեան օրինակ կըլլան: Հարցո՛ւր իրենց, տեսնես ի՞նչ խելք կա քովերնին, ի՞նչ բաներ գիտեն մարդուս վրայոք, որ մեր պարզամիտ և պարկեշտ հայրերը շին գիտեր, ի՞նչ շանքով ետևե եղեր ու ճանչցեր են իրենք զիրենք: Բայց վախեմ թե ասոնց համար ըսած է Ռակբերան վարդապետը. «Նայե զգուշացիլ շատ բան ճանչնալեն, գուցե ինքզինքդ ալ ճանչնաս»:

Բայց ով որ իր մտքին հավանութենն անխոռով ներքին ձայն մը կըսէ, թե ծանիր զբեզ, կրնա ճանչնալ աս նոր ծանոթարարները և զգուշութեամբ ճշմարիտ ծանոթութիւն տվողներուն հետևիլ: Անոնք ինքզինքը մեկ բարեկամի մը պես իր դիմացը և ըսել է՛, մարդ, բու վիճակդ բարձր ու մեծ է, եկուր նայինք, ինչպե՞ս պիտի հասնիս անոր: Մեկզի դիր սա մարմնույդ մտքիդ հոժարութիւնները, որոնց խիղճդ չհավնիր, կտրիճ կեցիլ աշխարհքիս գեմ:

քննե ատ նոր վարդապետութիւններն ու օրինակները և անոնց հետեւ, որ քու խղճմտանքիդ և մանավանդ առաքինի մարդկանց խղճմտանքին հարմար են և ճշմարտութենէ առաջ կուգան: Եկուր նայինք, դու ի՞նչ բնավորութեան տեր ես, ի՞նչ խառնվածքի մարդ ես, ի՞նչ պակտութիւններ ունիս բնութեանդ մեջ, ի՞նչ բանի կարող ես մարդ ըլլալու և ի՞նչ դեղ պետք է նե՛ առ. ծանխ՛ր գրեզ և մարդ եղիր:

Միտքս առակ մը ընկավ, ան ալ զուրցեմ: Մեծ թագավոր մը իրեն համար ոսկիի թագ մը շինած, կուզեր ազնիվ քարերով զարդարել. գտավ, բայց ավելի պետք էր: Կային թագին համար ուրիշ պատրաստ քարեր ալ, բայց դժբախտութեամբ տղմի մեջ ընկած կեցած էին: Իմացան աս քարերը իրենց ինչ ազնիվ բաներ ըլլալնին, և ինչ խեղճ վիճակի հասած ըլլալնին և թե դարձեալ կրնան իրենց բնական փառքին հասնիլ: Միտք ըրին, ցատկեցին ջրի մը մեջ, լողացին, մաքրվեցան, գունեղնին, լույսերնին առին ու վերացան թագին բոլորն առին, մեծ թագավորին պայծառ թագին վրա փայլփլեցան:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն սակավավոր անձանց մեկն է աս վարդապետը, որ թե՛ իրենց անարատ վարքովը, թե՛ ազգին բարերար ըլլալով և թե՛ օտարաց օգտակար, արժանապես մեծ կըսվին երկրիս վրա ալ, երկինքն ալ: Հայաստանի երկու հազար տարվան հյուսած ուսումնական պապին ամենեն պայծառ ծաղիկն է: Մեր ազգին բարերարաց մեջ այնչափ իրավունք ունի առաջին ըսվելու, որչափ որ անոնց շատին բարիքն հիշեցնողը ինքն է մինչև այսօր: Հայոց ազգին անհրաժեշտ մեկ պարտքը պետք է ըլլա նաև այնպիսի անձի մը վարքը գիտնալը, որ արժանապես ըսվեցավ հայր եկեղեցւոյ և հայր դպրութեանց, սուրբ և մարգարե, պատմաբան, հնախույզ, գլուխ բանասիրաց, պերճախոս, քերական, քերթողահայր, աշխարհագիր, թարգմանիչ, դպրապետ և այլն, թեպետև իրեն այսչափ մեծամեծ արդիւնքը և մեր պարզ ոճը չեն ներեր իրեն արժանի վարք մը, թող թե մեծ գովեստ մը հյուսել հոս:

Զորրորդ դարուն վերջերը (կամ 370-ին) Հայաստանի ընծայվեցավ Մովսես, Տարոն գավառին Խորեն կամ Խորնի ավանը, անոր

համար Խորենացի ըսվեցավ: Աստված գինքը իր ազգին կրկին պարզ և ընելու համար կյանքը ինչվան 110 կամ 117 տարի երկրեցուց¹: Բոլոր ան դարը Մովսես երկու բանի ետեւ եղավ՝ աստվածաշարժութեան և իմաստութեան և երկուքին մեջ ալ, կրնանք բնել, թե հասակին հետ աճեցավ և ան վսեմական զգացմունքներով գրեթե երկիրս ու իր երկրպագոր նյութը մոռցած էր: Բնութեամբ փափուկ, մտավոր աշխատանքներով մարմինը տկարցած և այնչափ երկար ապրիլը իր սակավապետ և ժուժկալ կենացը նշանն է:

Ան ատենն, որ աստված նորաստեղծ հայկական տառերով սրբույն-Մեսրոպա ջանքը վարձատրեց, հանեց զԽորենացին ալ իր ջանասեր ընկերներովը, որ իրենց ճարտար գրչովը Հայկա ու Արամա լեզուն խոսեցնեն նաև մարդու աչքերուն: Կերենա թե նորահաս երիտասարդ մըն էր Մովսես, ընկերներուն հետ իմաստութիւն սորվելու խրկված ատենը. միտքը զարդարված վառվռուն աշխուժով, սուր հիշողութեամբ, ընտիր ախորժակով, իմաստութեան սիրով ու նախանձով և «կատարելագոյն յարմարութեամբ», ինչպես ինքն ալ կվկայե: Ժամանակին ազատ, գրքեր խառնելու անխոնջ, շրջան ըրավ, պտղտեցավ Սյունիք, Եղեսիա, Անտիոք, Բյուզանդիոն, Աթենք, Հռոմ, Պաղեստին, Աղեքսանդրիա², մեկ խոսքով, ան ատենվան աշխարհիս ամենեն ծաղկած քաղքները, խելացի մեղուի պես քաղցր ծաղկներու վրա իջնալով և ճարտար նկարչի պես զանազան գույներով միտքը զարդարելով: Երկար ատեն կեցավ Աղեքսանդրիա, որ գրքերու շտեմարան էր, հոն երեւիլ իմաստասեր մը գտավ, որ իմ նոր Պլատոնս կանվանե: Զգիտցվիր, Կյուրեղ Աղեքսանդրիոն³ հայրապետն էր աս Պլատոնը, թե՛ արտաքին իմաստասեր մը, ուսկից շատ բան սորվեցավ: Հոն թերևս Պապ Աղեքսանդրիացւոյն⁴ աշխարհագրութիւնն ալ աչքե անցուց և Պտղոմեոսի⁵ գրածին հետ բաղդատելով, շիբեց համառոտ աշխարհագրութիւն մը: Գրքերն գատ՝ շատ բան ալ իր ընկերներեն և իր ազգային ճամբորդներեն տեղեկացավ, անանկ որ իր դարուն ամենեն հմուտ անձանց մեկն էր աշխարհքիս վրա:

Այսպես կենդանի գրատուն մը դառնալով, «Այնչափ աշխատանքս վերջը,— կըսե ինքն իր բերնովը,— կդառնայի հանգիլու իմ հարցս քով: Սահակա և Մեսրոպա: Անոնց մեկ քաղցր նայվածքը, մեկ ժպիտը իմ ամեն նեղութիւններս մոռցնել պիտի տային: Ո՞ գիտե, ի՞նչ տաք սրտով զիս պիտի գրկեն, ինչպե՛ս պիտի քնենն զմեզ ու զարմանան մեր առաջադիմութեանը վրա, ի՞նչ

հայրական աննախանձ սրտով պիտի ցնծան, երբ որ տեսնեն, որ գիրենք ալ անցուցեր եմ... Ես ալ իմ ուրախությանս երգերը կպատ-
քաստեի անոնց առաջին ճխալով երգելու: Ափսո՛ս, նման ան որդ-
վույն, որ երկար օտարութենէ դարձած՝ ծնողական տունը մտած
ատենը հորը դիակը դուրս հանելուն հանդիպի, Մովսես մտավ Հա-
յաստան: Ո՛ր են ան ուրախական երգերը, որոնց պատասխանը
կարծես թէ չերգած պիտի լսե: Տխուր լուություն չորս դին պատեր
էր, կախված երեսներ դիմացն ելան. ցավալի՛ փոփոխություն: Հյու-
սիսային Ասիո ամենեն երեւելի թագավորությունը՝ Արշակունյաց
վեց հարյուր տարվան գահը կործաներ էր, արեւելյան եկեղեցվո
փառավոր մեկ քահանայպետության ցեղը հարյուր հիսուն տա-
քի վերջը դադար էր, Սահակ ու Մեսրոպ, Մովսեսի սրտին մխի-
թարանքը ու սիրելիները՝ գերեզմանական քարով ծածկվել էին:
Ալ անկե ետև «Ալվներս արցունքի աղբյուր, շրթունքս ողբոց եր-
գարան դարձան»⁶ կրես: Աս ցավը, աս սուգը ինչվան իր մահը
չկրցավ մոռնալ, վասն զի իր արծվային հոգետես աշքովը լավ կը-
տեսներ Հայաստանին ըրած կորուստը և ապագա շարիքը, որուն
սկիզբը իրոք ալ տեսավ:

Թե որ բազմ ըսածդ կույր լըլլար, մանավանդ՝ թե որ աստու-
ծո կամբը մեր փափագին հետ միանալու ըլլար, Մովսեսի՛ իրեն
ուզած Արամա ու Տիգրանա օրերը պետք էին, որ թագավորական
ուժին վրա կոթնած՝ Աթենքի դարերը Հայաստան փոխադրե և Հու-
նաստանի նախանձելի նախանձորդ ազգ մը հանե: Բայց զուրկ
մնացինք աս երջանկութենեն: Պարսից նպատերազմը Հայաստանի
եկեղեցին ալ, ատյանն ալ, ուսումնարանն ալ պղտորեց: Վրած-
շապուհ չկար, որ ազգին արթնցած եռանդուն հանճարները գրկե՛
ու վարձատրե, Սահակ ու Մեսրոպ չկային, որ Մովսեսը իրենց
վարժարաններուն գլուխ դնեն: Երկայն ձմեռներ վերջը խաղաղ ու
զվարճալի գարուն մը տիրեր էր քսան տարիի շափ Արշակունյաց
մեջ, իսկ հիմա մրրկալից եղանակ մը հասեր էր, ուր ամեն մարդ
իր գլխուն ճարը կմտածե, ոչ մեծին նայող կա, ոչ փառավորի:
Պետք եղավ, որ Մովսես ալ հասարակ մարդու ու աննշան վար-
դպետի մը պես մոռցվի, աչքի տակ շինկնա ու Հոմերոսի պես բե-
ռը կունակը շալկած, գեղեզեղ, դոնեդուռ պտբտի, ժանր հառա-
չանքով մը սրբելով ան ճակտին քրտինքը, որ երկրորդ անգամ ծը-
նավ մեզի մեր Հայաստանը. և սակայն շունչը բերանը հասած
տեսնեն ալ մեկ հանգստարան մը չէր գտներ, ինչպես ինքը կվկա-

յն: Տխուր ու ամոթալի փոխարեն, որ շատ անգամ մարդիկ իրենց
մեծամեծ բարերարացը հատուցեր են, ու ցավով սրտի պետք է խոս-
տովանինք, որ մեր հայերն ալ շատ հեղ: Անոր համար մեր նոր
ուսմանց ծնող երանաշնորհ Մխիթար հայրն⁶ ալ կըսեր իր աշա-
կերտներուն. «Բարձրուք ըստ Մովսեսի երեսնացույ ինքնին
զպարկս մեր ի ճանապարհի»:

Տասը տարիի շափ ասանկ անցնելեն վերջը ժամանակը քիչ
մը հաշտեցավ: Խաղաղության հով մը փչեց, արևը սկսավ երևնալ
Հայաստանի վրա, թեպետ և միշտ ամպերու մեջեն: Անծանոթ շք-
նաց Մովսես. այսպես լույսը վերջապես կհայտնվի, թեև երբեմն
շատ ուշ: Որչափ որ անմխիթար էր Հայաստանի բախտին վրա,
այնչափ ուրիշներուն մխիթարության ինքը պատճառ եղավ և սկը-
սան բան ճանչցողները Սահակ Արծրունվույն հետ վկայել իրեն, թե՛
«Դու մեզի երկրորդ Սահակ ու Մեսրոպ ընծայեցար՝ անոնց առ
աստված փոխվելեն ետև»: Աս վկայությունը երեկ դարերն ալ հաս-
տատեցին, միշտ զինքը երկրորդ ուսումնական Լուսավորիչ սեպե-
լով: Եզնկա Կողբացվույն մեռնելեն ետև զինքը Բագրևանդա և Ար-
շարունյաց եպիսկոպոս ըրին: Շատերը եկան իրեն աշակերտելու,
որոնցից զխավորները կերևան իր պատիկ եղբայր Մամբրե, իր
քեռորդին Դավիթ Անհաղթ, Ստեփաննոս Սյունեցին, Թեոդորոս և
այլն: Ինքն առաջինն եղավ, որ հայերեն լեզուն քերականական ու
ճարտասանական կանոնաց վրա առավ, անոր համար ալ Քերթո-
ղահայր ըսվեցավ. ամեն ուսմանց ալ վարդապետ կրնար ըսվիլ,
անոր համար կկարծվի, որ ինքն էր սրբույն Սահակա դպրապետ
ըսված Մովսեսը, թեպետև աս բանս իր դուրս երթալեն առաջ պի-
տի ըլլա: Ինքն էր նաև հայրապետանոցին դատավոր ըսվածը Վար-
դանանց պատերազմեն առաջ, ինքն էր Կարին քաղքին շինությանը
կամ նորոգությանը վերակացուն. թե որ աս իրավ ալ ըլլա,
կրուցնե իր մեծ անունը և հարզը: Ինչվան խոր ծերություն իր
բանը և գործն էր հոգևոր և ուսումնական Լուսավորությամբ լու-
սավորել իր ժողովուրդը, շատ բան շարադրեց, ավելի շատ ալ
Քարգմանեց: Շատերը իրմ տեղեկություններ կուզեին, ամենուն
ալ սիրով կուտար: Այսպես իր մնացած գրվածներուն մեծ մասը
մեկ իշխանի մը կամ աշակերտի մը խնդիրքով գրած է:

Զգիացվիր, թե ո՛ր տարի գրկվեցավ Հայաստան իր կենդանի
փառքին, իմաստնոց նեստորեն: Ե՛րբ ան հողին դարձավ երկին-
քը, որուն ազնվագույն պարզեները միայն երկրիս վրա կփնտրե,

այսինքն է՝ երկնային սերը և իմաստութիւնը: Մեր ժամանակագիրները Ձենոն կայսեր ատեն՝ 487-ին կրնեն իր մահը:

Իսկ իր հարյուր տարվան մտավոր աշխատանքները ո՛րք են հիմա: Բարե՛, գրատուններ կարդացողին ու գրողին գործքերը մե՛կ հատորի մը մեջ ամփոփված են... Ո՛վ անխնա ժամանակ, որչա՛փ պարտական ես խորհնացվույն և Հայոց դպրութեանը: Ո՛հ, արգո՞ք պիտի տեսնե՞նք ան երջանիկ տարին, որ իր գրվածներն նոր բան մը երևան հանելով՝ քու խիստ թանկագին հափշտակութիւններդ մեկը շնչես վրեժխնդիր իմաստութեան ցանկեն: Ո՛ր բարերարը արդո՞ք պիտի ժառանգե այն անհամեմատ փառքը, որ ասանկ գլուտ մը ազգին ծանուցանե:

Բայց քանի որ աս ցավուն ու կսկծելի հուտ մը մեջ ենք, դառնանք գոնե աչք մը տանք ան մեկ քանի մնացորդներուն, որ հազար շորս հարյուր տարվան ժամանակին ալեկոծութենէն ազատած՝ հասան մեզի և զանազան կողմերի մեկտեղ եկած՝ առաջին անգամ 1843-ին բոլոր մատենագրութիւնը տպվեցավ: Աս գլուխով ձեռքներս են. Պիտոյից գիրքը, որ իր Թեոդորոս աշակերտին համար գրեց, ճարտասանական գրվածքներ և օրինակներ՝ Թեոփի Աղեքսանդրիացի հետտորին հետեւելով, շատ բան ալ քովն շինած, կորսված հույն հեղինակներու վկայութիւններ ալ կբերե, թե՛ պետե զուրցվածքը և միտքը խրթին, բայց սքանչելի և հստակ դարձվածքներ ունի: Քերականական գրվածքներու հատվածներ, որոնցմե ոմանք ուրիշ Մովսիսի մը գրվածք կկարծվին: Հոփսիմյանց ճամբորդութեան պատմութիւնը, որ հայոց պատմութեան և հին կրօնիցը վրա ալ լույս կուտա: Հոփսիմյանց վրա գեղեցիկ և սրտանց գրած ճառ մը, որ իր վերջաբանին մեկ խոսքէն կկարծվի, թե խորհնացվույն առջի գրվածքներն մեկն ըլլա: Վարդավառի ճառը: Սուրբ Աստվածածնա ազգատոհմին պատմութիւնը, որ Պաղեստին եղած ատենը տեղեկացեր էր, և Սուրբ Աստվածածնա հրաշալի պատկերին և անոր ննջմանը վերափոխման պատմութիւնը: Աս պատմութիւնը, Սահակ Արծրունիին գրելով, մարգարեութեամբ իրեն կգրե, թե քու ցեղեղ իրեք եղբարք հավատքի համար պիտի բռնվին, մեկը պիտի ուրանա, երկուքը պիտի նահատակվին, ինչպես որ եղավ երեք հարյուր տարինն ետև: Նույնպես կգուշակե, թե քու ցեղեղ թագավորութիւն պիտի ելլե, որ ան ալ եղավ: Եարականներ: Աղոթք մը: Վերոհիշյալ աշխարհագրութեանը՝ համառոտ, բայց շատ հմուտ, այնչափ որ Սեն-Մարտեն դադ-

դիացի հայագետը՝ աս դարուս սկիզբը պնդեց, թե ատիկա խորհնացինն ետքը գրված է՝ մեջը շատ տեղեկութիւններ ըլլալուն, որ եղևի դարերու մեջ իմացվեցավ: Ասոր լավ պատասխան տված է բազմարդուն Ինճիճյանը¹⁰. Հայոց պատմութիւնը, որ գանձ է անգին:

Իսկ թարգմանածներն, որ խիստ շատ էին, հիմա և ոչ մեկը հայտնապես իր անունովը կճանչցվի, հապա կարծիքով միայն կըսվի, թե իրն ըլլան Աղեքսանդրի վարքը, Աստվածաշնչի մեկ մասին սրբագրութիւնը, սրբոց հարց քանի մը գործքեր, թերևս Եվսեբիոսն ալ և այլն: Ասոնցմե զատ պատմութեան մեջ շատ երեկի դիպվածներուն վրա կխոստանա զատ գրել, որ անշուշտ գրած ալ կըլլա: Ասոր մեկ ապացույցն ալ է իր պատմութեան շորորդ մասը, որ դժբախտութեամբ դեռ մեր ձեռքը չէ հասած, բայց Քովմա Արծրունիին Թ դարու մեջ կվկայե թե «Գրեաց զգիրս պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշազան յօրինուածով, սկսեալ յԱդամայ մինչև ի Ձենոն կայսր... Որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի Չորրորդ դրուագի խոստարանութեան պատմութեան Մովսեսի խորհնացույ, վերագարձութեան ի վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին»¹¹:

Աս պատմութիւնը, ինչպէս հիմա ճանչցված թե Մովսիսի և թե Հայաստանի ամենէն պատմական գրավոր գործքը ըլլալով՝ թե մեր և թե օտար ազգաց առջև, շնք կրնար հոս լուրջամբ անցնիլ, վասնզի անով է, որ Հայաստան իր հին ու կորսված գրականութեան մեկ ճաշակը կառնե: Անով հազար շորս հարյուր տարվան ի վեր Հայք իրենց ազգը և փառքը կճանչնան, ան է բոլոր աշխարհիս դիմաց մեր հին ազնվականութեան վկայագիրը, որ ուրիշ ազգ մը չկրնար հափշտակել կամ ուրանալ, անով կրնա Հայաստան պատմագրութեան մուսային իմացնել, թե կրնա առանց առասպելաբանութեան հին պատմութիւն մը գրվիլ, անով հունաց և հռոմայեցվոց պատմիչները քանի մը տեղ սրբագրել և տեղ-տեղ հնութեան կամ ընդհանուր պատմութեան վրա նոր լույս ծագել, որ ուրիշ տեղէն անկարելի է աննելը:

Խորհնացվույն պատմութեան գլխավոր աղբյուրներն են. Ա. Մարիթասա գրած պատմութիւնը Վաղարշակ թագավորին հրամանով, որ Նինվէի հին դիվաններն հանեց: Բ. Քանի մը ազգային և մեծնական պատմիչներ, ինչպես են Ղերուբաս, Ուղյուպ, Խոռհրուտ, Բարդաժան և այլն: Գ. օտար պատմիչներ արեւելյան և արեւմտյան ազգերէ: Դ. Դիվանական գրվածքներ՝ թե՛ թագավորաց

Է թե՛ առանձին իշխանաց և Ծ. Ավանդութիւններ, ազգային երգեր, զանազան հիշատակարաններ:

Այսչափ աղբյուրներն հանած պատմութիւնը կցուցնե, թե խորենացվույն ջանքն էր ճշմարիտ պատմութիւն գրել, վասնզի բուն պատմութեան հոգին ալ ճշմարտութիւնն է: Անոր համար, ուր որ ուրիշ պատմիչներն կտարածայնի, հայտնի է, որ ավելի ճշմարտանման և հիմա կորսված պատմաց հետեւեր է, որոնց մեկ քանիին անունն ալ կհիշե, և թե որ մեջը առասպելներ ալ կան՝ հոն ինքն ալ կվկայե, թե ասոնք առասպելներ են: Ոչ երբեք ճշմարտութիւնը շուքի տակ կթողու, ինչպես կընեն հին հունաց և հռոմայեցիոց պատմիչները, անոր համար գաղղիացի մատենագիր մը կըսե. «խորենացվույն մեջ չհավատալի բանին ալ հակառակ վիճել զժվար է»: Բայց ափսո՛ս, որ աս բանիս լավ ուշադրութիւն չընելով, և արեւմտեան գաղափարներով նախապաշարված, որ խորենացին ալ արեւելեան թանձր մատենագրաց կարգը դրեր էին, քանի մը հեղինակներ անոր ճշմարտութեանը դեմ տարակույսներ հանեցին և վար զարկին, ինչպես Տրերբ, Վոլնեյ, Վիսկոնտի և այլքն, թեպետև շատ տեղ ալ գովելով, անկեց վկայութիւն կբերեն: Վոլնեյի հոգով գրողին, որ իր իմաստութեանը վրա շափեն ավելի վստահացած՝ չէ թե միայն Մովսես խորենացիին պատմութիւնը, հապա Մովսես մարգարեին գրածն ալ կուրանա, ավելորդ էր պատասխան տալ: Բայց որովհետև ավելի բարեսերներ ալ նույնպիսի կարծիքներ ունեցեր են և կունենան, համառոտիվ հիշեցնենք որ՝ Ա. Բոլորովին ծուռ է ան կարծիքը, թե Մովսես արեւմտեանները թողած արեւելաց կհետեւի, որովհետև ինքն իսկ խորենացին պատմութեանը սկիզբը կվկայե, թե ընդհակառակն, ավելի հունաց գրովածներուն հետեւած է՝ անոնց ավելի ջանքով գրելու համար: Ասով հայտնի է՝ Բ. Թե ուր ալ որ քաղղեացիոց կամ պարսից հետեւեր է, լավ քննութեամբ հետեւեր է: Գ. խորենացիին հունաց մատենագիրներն ալ մաղած ըլլալը հայտնի է հիշած մատենագիրներն, որոնցմէ ոմանք կորսված ըլլալով, շնք կընար անոնցմէ առած բանի վրա վճիռ տալ: Ո՛ւր թողունք, որ շատ տեղ տարակուսական բաներու համար շատ վկայութիւններ մեկտեղ կբերե խորենացին և կբազդատե, հայտնի է, որ շատ տեղ ալ լեւելեան կընե աս բազդատութիւնը. աս ալ իրավ է, որ խորենացվույն մեկ խոսքն շատ բան իմանալու է և խոր քննելու է: Գ. Ինչ որ վերը ըսինք, քիչ մը եվրոպական նախապաշարմունքն է, որ հունաց և հռովմայեցիոց

պատմիչները շափեն ավելի Պարզի սեպած է, կամ թե ըսեմ արեւելեանները շափեն պակաս: Իսկ խորենացվույն համար պետք էր մտածել, որ թեպետ արեւելցի, այլ ամենեւին հունական կրթութեամբ և իմաստասիրութեամբ վարժած՝ անոնց իմաստուններն իր լեզվովը միայն տարբեր է, իսկ արեւելեան բաներու տեղեկութեամբ, գերազանց, ինչպես ինքն Տրերբ ալ կհարկավորի խոստովանիլ, թե խորենացին արեւելցի ըլլալով՝ արեւելեան բաներու ավելի տեղյակ է և պատմութեան մեջ քանի մը բան կա որ պետք է իրմէ լույս առնել, կամ հունաց հետ բազդատել¹²: Ծ. Ասով չկարծեն եվրոպացիք, թե մենք ալ, ազգասիրական նախապաշարմամբ, խորենացին անսխալ կճանչնանք. այսպիսի տարակույս աստվածաշունչ գրոց վրա միայն է, որ չունինք: Հապա խորենացվույն ջանքին, հմտութեանը և սրբութեանը վրա նայելով կվկայենք, թե ոչ երբեք կամավ սխալվեր է, կամ առանց քննութեան դրեր է նաև ան բաները, որոնցմով կտարածայնի ուրիշներն: Թերևս տեղ տեղ իր ընտրութեանը մեջ սխալած է, զարմանք չէ և ոչ այնչափ ամոթ, որչափ զինքը խրաբարել ուզողներուն սխալմունքը:

խորենացու գլխավոր պակասութիւնն է իրավցնե՝ ժամանակագրութիւն չընելը, որ այնպիսի գործքի մը խիստ հարկավոր էր և առանց անոր շփոթութիւններ կծագին: Ինքն որ այնպես մտադրութեամբ քննեք էր Կտեսիասը, Դիոդորոսը, Ափրիկանոսը, Հովսեփոսը, Ծվսեբիոսը, Աստվածաշունչը և Աստվածաշնչին վրա գրած մեկնութիւնները և իր պատմութեան սկիզբը զանազան համեմատութիւններ կընե, ինչու պատմութեան մեջ ալ շխտանց՝ չգիտցվիր: Թերևս միտք ունեք գրելու, կամ թե գրած ալ ըլլա ժամանակագրական ցանկ մը բոլոր պատմութեան հետեւն:

Ճշմարտութեան հետ ունի խորենացին ուրիշ հարկավոր և լավ հատկութիւններ ալ՝ ստույգ հնչմունք արեւելեան անվանց, անկողմնասիրութիւն և արդար դատաստան: Թերևս իրեն նման պատմագիր մը չկա, որ ազգային հոգին արդարութեան հետ այնպես լավ միաբանած ըլլա: Կսիրե ազգը և շատ ալ, բայց ոչ երբեք պախարակելի գործք առանց հանդիմանութեան կթողու, ինչպես և ոչ ալ առաջինին առանց գովութեան: Այնպիսի դիպվածներու մեջ մեկ վսեմ և ծանր կերպ մը կառնե, որ կարծես թե անդիի աշխարհքին անայլութեանը մեջ դատողական աթոռի վրա նստած է, բայց դեռ սիրող հայրենացը վրա կբարբախե: Ազգային և հին սովորութեանց տեղեկութիւն կուտա, թեպետև ոչ որչափ կփափագենք, բայց աս

բանիս մեջ ալ շատերի վար շմնար: Եվ ինչպես Հոմերոս ամեն ազգաց գաղափարներուն աղբյուր է, այնպես ալ Խորենացին մեր ազգային պատմաց և հնախոսաց աղբյուրն է եղած: Իրեն հատուկ է լակոնաբանութիւն, այսինքն՝ կարճ զուրջվածք, բայց ճարտասանական ուժով, գեղեցիկ դարձվածք, աշխույժ նմանութիւն մը, ախորժելի զվարճաբանութիւն մը, լավ հայկաբանութիւններ, խելացի իմաստներ և խորհրդածութիւններ, որոնցմով քանի մը մթութիւնց և հելլենաբանութիւնց պակասութիւնը կլեցնեն և այնչափ ավելի ներելի է աս բանիս մեջ, որչափ որ ինքն ալ կխոստովանի, թե ծերութեան, հիվանդութեան և զանազան թարգմանութեանց զբաղմունքով չկրցավ ուզածին պես կոկիլ գրածը: Բայց այնպիսի առթից մեջ այսչափ գեղեցիկ գրելը կցուցնեն իր մտքին սովորականն վեր ուժը և կատարելութիւնը և չկրնար մեկը այս վկայութիւնը տալ իրեն, երբոր տեսնեն, որ մեկ ժամու մեջ վարպետ նըկարչի պես ուզած գրիչը կշարժեն, երբեմն պերճախոս, երբեմն նկարագիր, երբեմն ողբերգակ, երբեմն իմաստասեր, երբեմն սուր վարդապետ և մարգարե. և իրեն լայն ճակատին վրա ճառագայթած՝ Երոզոտոսի, Հոմերոսի, Պլատոնի հանճարը և Երեմիայի լույսը:

Արժան է, որ Հայաստան նոր երախտագիտութեամբ մը նայի աս մարդուն վրա, որ ճշմարտապես իրեն հայր եղավ և ազատեց իրեն անունը և փառքը ժամանակին զրկանքներեն, ծուռ կարծիքներու զննքներեն և արևելյան աննշան ազգաց կարգեն: Խորենացի վույն հետ փառավորվի իր մեկենասն ալ՝ Սահակ Բագրատունին, որ այնպիսի օրհնյալ ձեռքի մը շարժիչ եղավ և անոր գրվածքին գլուխը՝ արժանացավ իրավապես իր անունը և գովեստը կարգալու:

* Խորենացի վույն պատմութիւնը առջի անգամ թարգմանվեցավ լատիներեն 1788-ին, Վիստոն ըսված անգլիացի երկու եղբայրներուն շանքովը. ասոնք աս պարճանքս ունին, որ արևելքի ամենեն պատմական գրոց մեկը եվրոպական տաճարը մտուցին: Ասկի տասը տարի մը առաջ Լը Վալյան ասպետը գաղղիսերեն թարգմանեց ու տպեց Փարիզ և նորին սրբագրելով կրկին տպեց 1841-ին հոս Վենետիկ: Հոս տպվեցավ 1841-ին իտալերեն թարգմանութիւնն ալ ընտրելու շարժութեամբ, առաջաբանութեամբ և ծանոթագրութիւններով: Գաղղիացի թարգմանիչն ալ 1845-ին Փարիզ տպեց ընդարձակ ծանոթութիւններ Խորենացի վույն մեջ հիշված հատուկ անվանց վրա: 1809-ին, Հովհաննէս անունով հայ տարկավագ մը ուսուցիչն թարգմանեց Խորենացին ու տպեց ի Պետերբուրգ:

Բնատուր մեծ հանճար՝ կրթութեամբ և երկար ուսմամբ կըրկին մեծցած և զորացած, բարակամիտ ըմբռնումն և վարպետ բացատրութիւն, լեզու և արվեստավոր, բայց հատուկ և հայկաբան: Արտաքին և աստվածային գիտութեանց հմտութիւն, քաջախոհ դատողութիւն, վսեմ և անգրգիռ ոգի, անխոնջ հետաքննիչ և միրող ստուգութեան, պատկառելի ծանրութեանը հետ զվարճախառն ընտանութիւն, միանգամայն և մեկ զարմանալի խորհրդավոր կերպ մը՝ որով կարծես թե ինքզինքը կըողարկեն հասարակ նայվածքներեն, — ասոնք են մեր մեծանուն Հովհաննէս Սարկավագ վարդապետին՝ հատուկ բնութիւնը, բարբը, ձիրբը, որ ախորժելի պարտք մը կընեն մեր վրա, որ ծանոթութիւն մը տանք իր վրայոք իրեն համազգացը: Վասն զի աս ձիրքերովն է, որ ինքը իր գտնված ժամանակին և դիպվածոցը մեջ զինքը ճանչցողներուն զարմանք բերելն զատ, իմաստութեամբը թողած հիշատակարաններովը անմահ է այսօր ալ և անմահ պիտի մնա միշտ մեր գրականութեանը և ընդհանուր իմաստնոց կարգին մեջ և իրեն հավասար անձինք գտնելը միշտ աշխատալի և դժվար գործ պիտի ըլլա մեզի:

Մեր գրականութեան մեջ հայտնի է բանասիրաց, որ երկու նըշանավոր դար ունեցեր ենք, մեկ մը հինգերորդ դարը, որ է թարգմանաց ոսկեգրիչ ժամանակը, մեկ մ՝ ալ երկուտասաներորդ դարը, ուր մեկ դպրոցն ելան սուրբն ներսես Շնորհալի և իր եղբայրը Գրիգոր Վկայասեր, Սարգիս Շնորհալի և Իգնատիոս վարդապետ, և իրենց մերձավորները՝ Ներսես Լամբրոնացի, Գրիգոր Տղա և այլն, որոնք նորոգեցին ոսկեղեն գրիչները և հնազանդ մտաց ծննդոցը վրա նոր ծաղկափթիթ շնորհք մը բերին, այսինքն՝ հաստակագույն բացատրութիւն մը, որ ավելի հարմար է այս նոր դարերու: Սարկավագ վարդապետ ան դպրոցեն չէր, բայց կրնա հայր ըսվիլ անոր, որովհետև քան զայն քիչ մը առաջ նույն շնորհքով փայլեցավ, հանդերձ հին վսեմութեամբ և իր վարպետ զուրջվածքովը եղավ եզակի և աննման մատենագիր մը: Մետասաներորդ դարուն կիսն ինչվան ԺԲ դարուն երեսներորդ տարին ըջեց իջ կյանքը, ըսել է թե իր խոր ծերութեան անտեսը վերոհիշյալ վարդապետները գեռ երիտասարդ ու միշահասակ էին և գրեթե ինքը գրիչը թողու ատեն անոնք ձեռք կանուխին: Ան ատեններս քաղաքական հին Հայաստանն ալ նորոգվելու վրա էր: Բագրատունաց

տերութիւնը նոր վերջացած, Հայոց մեկ մեծ մասը իր բնական աշխարհքեն ելած՝ ուրիշ աշխարհքներ գաղթականներ կհաստատեր: Ոմանք դեռ իրենց մեծ տերութիւնը կտորներուն վրա կըռվըտելով՝ ան հին աշխարհքին ամուր կողմերը որը ապավինած, որը բռնացած կեցեր էին, աստղաբաշխից կարծած, մեծ մոլորակի կտոր մանր մոլորակաց պեւ: Ոմանք ալ ասդիեն անդիեն մեկտեղ եկած մեկ ամբողջ ջահ մը վառել կշանային, այսինքն մեր Ռուսիայն և Պահլավյան իշխանները էլիկիո մեջ: Զասոնք պայծառացնելու համար աստված հանց Ներսեսներն ու Գրիգորները, իսկ վերին կողմերը մնացած հայոց, որոնց հետին փայլումը հասեր էր, պարգևեց աս լուսատու վարդապետը, և իրմն վերջը իրեն հաւասար մեկը շեղով հոն:

Իր հայրենիքն էր Արցախ աշխարհին Փառիսոս կամ Փառնես՝ գավառը՝ Սյունյաց բնիկ Սիսական գավառին դրացի, որ աս ատեններս գատ թագավորութիւն ունեցավ՝ Սիսակառի կամ Փառիսոս անվամբ և իրեն իշխանները հին հայկազանց սերունդն էին: Սարկավազին աշխարհք եկած ատենը ասոնց սակավատե փառքն ալ մարը մտնելու վրա էր: Իր մանկութիւնը՝ հայկական վեհասպանծ օրերուն տեղը անոնց վարատական գաղթիլը և Սկյութացվոց հարձակմունքները տեսավ: Ալփալսանին ըրած արյունները դեռ կմխային աշքին առջևը և անանկ տպավորութիւն մը ըրած է վրան աս բարբարոս ազգին մեր աշխարհքը գալն ու տիրելը, որ ան ատենն մտքին մեջ նկարված պիտի ըլլան այն պատկերները, որ վերջը գրով ավանդեց հետոնց. երանի՜ թե մեզի ալ հասած ըլլար: Բայց աս շփոթութիւնները իրեն դաստիարակութիւնը և ուսումնասիրութիւնը արգելք չեղան: Հայրը-արդեն քահանա էր և ինչպես կերթնա՝ այն սրբազան աստիճանը իրենց ցեղին մեջ շատը ունեցիր էին: Ուստի իր տղան ալ, որ Հովհաննես կըսվեր բնիկ անվամբը, և կերևնա թե շուտով սարկավազ ձեռնարկել տալուն՝ Սարկավազ և կերևնա թե շուտով սարկավազ ձեռնարկել տալուն՝ Սարկավազ ըսվեցավ անկե վերջը, ուզեց նույն ճամբան դնել: անոր համար պզտիկուց զրկեց, որ ուսմունք սորվի: Ան ատենի երեկելի ուսումնարաններն էին վերջին Բագրատունյաց և Վրաց թագավորաց ծաղկեցուցած վանքերը, Հաղբատ, Սանահին և ուրիշ քանի մը անոնց մոտ վանքեր. աս տեղվանքս անցուց Սարկավազ իր անհագ ուսումնասիրութիւնը մտոված հասակը: Իր ազնվական բարքը և բնատուր սրամտութիւնն ալ ջանիցը հավասար. անկատար հասակին մեջ ալ զինքը կատարելոց կարգը անցուցին: Եվ ինքն իսկ կրնա

վկա սեպվիլ աս բանիս իր խոսքովը, որ գրվածի մը մեջ կըսե. «Ի նախնեաց բարեպաշտից և յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք անուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց առնել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնումն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան»³:

Առջի ուսումնական տարիները անցուց, ինչպես կերևնա՝ անդադար կարգալով և հմտանալով, ետքն ալ գիր անցնելով իր հասուն մտքին պտուղները, բայց ինչպես որ ընտիր ընթերցվածներու սիրող էր, այնպես ալ իր գրվածքը ընտիր կուզեր: Անոր համար մեծ ջանք ըրած կերևնա գեղեցիկ ոճ մը ստանալու, միանգամայն և բարձր ու վսեմ, վասն զի արծիվ միտքը արծիվ թև ալ կուզե: Եվ հիրավի, իր ամեն գրվածքներուն մեջ կերևնա մեկ ճարտար ու սովորական վեր իմաստասիրական շարադրութիւն մը, ամենեկին իմաստակութեն և արվեստակութեն հեռու, և միանգամայն պարզ և խորամիտ, որ մեկեն կցուցնե, թե այսպիսի գրվածք միայն իրենն է և ոչ ուրիշի: Շատ լավ կըսե ասոր համար կիրակոս պատմիչը, թե՛ «Սորա բանք ամենայն իմաստասիրական ոճով է, որպէս զԳրիգորի աստուծաբանի, և ոչ գեղջուկ»⁴: Աստվածաբանին հետ հիշելու էր մեր Հովհաննէս իմաստասերն ալ, որուն թերևս միայն հետևող եղավ Սարկավազ և անոր ճարտար ոճը, Շնորհալվույն քաղցրութիւնը հետ խառնած, կրնա Սարկավազի գրչին գաղափարը սեպվիլ:

Հովհաննէս իմաստասիրին անունն ալ, մականունն ալ, գրիչն ալ ժառանգեց Սարկավազ, և ամեն պատմիչք և հիշատակողք շնն կրնար անունը տալ, առանց կոչելու իմաստասեր կամ Մեծ իմաստասեր, Աստվածային իմաստասեր, Գերունակ վարդապետ, Մեծ սոփեստես և այլն: Այս ետքի զուրցվածես կրնանք իմանալ, որ զուտ իմաստասիրական գրվածքներ ալ ուներ, որոնց հետքը միայն կերևնան հիմա. միանգամայն և ճարտասանական և քերթողական արվեստից հետևեցավ, և հաջողութիւնը ցըցուց իր շարադրութիւններովը: Ինչպես ասոր ալ վկայութիւն կուտա ինքն իրեն համար քանի մը խոսքով Սարեկի գիմառնական երգույն մեջ, որ կըսե.

«Որով յաղթեալ մեզ իմաստնոցս և կարծեցեալ բանաստեղծացս».

Եվ զարձալ Սարեկին քաջ երգեցողութիւնը գովելով.

«Աստ զաս նըստիս մերձ առ ինն իբր արուեստիս ինձ յանգակից,
Իագմադեալ երգարանաւ եղանակես և կարաւես
Հոմերական տաղիցըն չափ քն ծանուցեալ լինի բազմաց
Յոտանատր և ցուցական ըստ քերթողացըն տեսակի,
Կամ թէ ևս ավելագոյն որպէս թըրի ինձ գիտողիս»:

Իսկ իր անխոնջ ուսման զբաղելուն համար կըսե հոն.

«Ուսա ևս դեգերմամբ ևս ի բազմաց ամաց ճեւտ,
Ջի տքնեցայ զօր ամենայն և ըզգիշերըն բովանդակ,
Առ իմաստըն ցանկութեամբ, նաև սիրովն, որ առ Ռանճար»:

Վերոհիշյալ պատմիչն ալ կըսե. «Մեծիմաստն գիտութեամբ
քան գյուղիս և հանճարեղն յամենայնի և մտահարուստն, Սա բա-
զում ինչ աշխատասիրեաց ՚ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ... վասն
զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդա-
րեալ»⁴:

Այսպիսի գորավոր միտքը ուսմանց երեսովը շէր բավականա-
նար, հապա խորերը իջնալ կսիրեր: Անոր համար դժվարութիւն-
ներն չփախչելով, ինքը զանոնք գյուրացնել կշանար ուրիշներու
և տարակուսական բաներու մեջ ստուգագուն աղբյուրները քննել
կուզեր, ինչպես աս մեկ դիպվածես ալ կիմացվի: Շատ ատենն ի
վեր էր, որ Մաղմոսաց սուրբ գիրքը, որ քան զամեն գիրք հասա-
րակ էր մեր ազգին մեջ ալ ինչպես այլոց, շարագրութեան և զըր-
վածքի տարբերութիւններով շփոթութեան պատճառ եղեր էր կար-
դացողաց և հարագատր որն է՝ կուզեին իմանալ: Աս բանս Սար-
կավագին ալ մեծ հոգ եղած էր և շատ օրինակներ քննելէն ետև,
փնտրելով գտալ Հաղպատու գրատանը մեջ ամենն տակը գրած
մեկ հին սաղմոս մը, որ թարգմանչաց ձեռքովը գրած էր, կիսա-
մաշ ու բարակ գրերով: Ան գեղեցիկ հիշատակարանը համբուրե-
լով և աշացը վրա դնելով՝ առավ գնաց, աշխատութեամբ անոր օրի-
նակը առավ և ուրիշ շատ ալ օրինակել տվալ ու ցրվեց Հայաս-
տանի ամեն կողմը: Ասոր նման, բայց ասկէ մեծ արդյունքն ալ
եղալ հայու տոմարի շտկելը, որը թեպետ Ձ դարեն ի վեր ջանա-
ցեր և կարգի մը խոթեր էին, բայց շարժական ըլլալովը դեռ շփո-
թութիւնները դադրած չէին: Իրավ, Անանիա Շիրակացի և Անաս-
տաս կաթողիկոսն է դարուն մեջ ջանացին աս բանս շտկելու, բայց
կաթողիկոսին մահվամբ փիլիսոփային ջանքը անզորձ մնաց:
Իսկ Սարկավագ վարդապետը նորեն աշխատեցալ, տարեկան տո-

ները հաստատուն ըրալ և հայու տոմարը ուրիշ ազգաց տոմար-
ներուն հետ բաղդատելով՝ համեմատութիւն ըրալ: Աս կարգավո-
րութիւնը մերոնք կանվանեն Սարկավագադիր կարգ, բայց ավի-
սո՛ւ որ իր դրած կարգն ալ մասամբ միայն կատարվեցալ և որ
ցավալին է՝ իր գրած տոմարեն ալ միայն քանի մը կտոր տեսեր
ենք մենք, և շնք գիտեր, թե ամբողջը կա՞ և ո՞ւր կգտնվի:

Այսպիսի գրվածներն են, որ իմացուցին, թե կա ազգին մեջ
ասանկ ամենահաս և կարող գրիչ մը, անոր համար շատը իրենց
տարակուսաներուն լուծմունքն իրմե ուզեցին, ինքն ալ աննախանձ
և բարեսիրտ ըլլալով՝ լցուց կարոտութիւննին. այսպես են մեզի
հասած քանի մը մանր գրվածքները Հովերու և Երկրագալթի պատ-
ճառին վրա⁵, Բայց իր ուսումնական ամենն մեծ արդյունքն ան
եղալ, որ ուսմանց նորոգող եղալ և ընտիր ախորժակ մտցնող:
Ինչ որ ժժ դարուն մեջ սկսան ելրոպացիք, ինքը մետասաներոր-
դին սկսեր էր, կամ թե իրեն ժամանակակից դպրոցականներուն
հետ: Եվ թեպետ չհասան մեզի այն գրվածքները, բայց հայտնի է,
որ ինքը դասատվութեամբ ալ ան նոր ոճը բանեցուց, անոր հա-
մար ըսվեցալ «Մեծ սոփեստան Հաղբատալ»:

Սարկավագ վարդապետին մտաց ուժը՝ գիտութեանց, հոգին ալ
աստուծո և աստվածայնոց նվիրված էր, ինչպես որ ամեն ասանկ
գորավոր և զգոն իմաստասիրաց հատկութիւնն է: Եվ իրեն զըր-
վածքներն ալ կվկայեն, որ աստվածային բաներու մեջ խորամուխ
էր, միանգամայն և մեծ հեղինակութեամբ վառված, ճշմարտութեան
և վարուց ուղղութեան բերելու գուրիշները, բայց առանց կովասեր
վիճման և բռնադատութեան, այլ անհակառակ և խելացի հավա-
նողական խոսքով և գրով: Այս հոգին և այս մեծ հանճարն էր, որ
զինքը Հաղբատու վանաց առաջնորդ ըրին: Ան պաշտոնն ալ, ինչ-
պես իր պատճառով ուրիշներուն՝ ասանկ ալ իրեն, շատ օգտակար
եղալ միտքը ավելի բարձր աստվածականները ոչ միայն իր սրբ-
տին զովացմանը համար գրեց, հապա նաև անոնց, որոնց հոգը
իւր սիրտն էր առել: Անոր համար ըստ զանազան հասակի և կրից
հոգով շարագրեց՝ տղոց համար անոնց հասակին հարմար շնորհք-
ները խնդրելով և մեղավոր ու աւելից համար ուրիշ կերպ, վառած
սրտի համար ուրիշ և այլն: Համբակները իմաստութեան սիրուն
հորդորելու համար գրեց իմաստութեան հորդորներ, որոնց մնա-
ցորդները հասան մեզի. քահանայից՝ իրենց ահավոր պաշտոնը
արժանավորապես պաշտելու համար քահանայութեան վրա ըն-

տիր ճառ մը գրեց խոհական վարդապետութեամբ. սրբոց և մա-
նավանդ մեր եկեղեցւո չարաց հիշատակը նորոգելու համար իրենց
որդովցը սրտին մեջ՝ գեղեցիկ ներբողներ Լուսավորչա և անոր թո-
ռանցը վրա, եկեղեցական պաշտոնն ալ զարդարեց ընտիր երգե-
րով: Այսպիսի ջանքն անկարելի էր որ անպտուղ մնար. իրեն ար-
ժանի աշակերտներ ունեցավ, բայց ժամանակը՝ որ վարպետին
գործը շինայեց, աշակերտներունն ալ բոլորովին մոռացութեան
մեջ թողուց: Բայց ինչպես որ առաջ ըսինք, աստվածային բաներու
մեջ ծանրութեամբը՝ մարդկանց քաղցր ընտանութիւնը շնորհալի,
հապա գիտեր զիջանել մարդկանց և կենակցիլ քաղցրաբանու-
թեամբ, ինչպես որ Զվարթատես ալ կանվանեն գինքը: Զվարթու-
թիւնը ոչ միայն երեսին, այլ և լեզվին և արթուն մտացը վրա կը-
փայլեր, որով շատ օգուտ բերավ իր վանքին ալ, իր մոտ գտնը-
ված ազգայնոց ալ, վասնզի շատ իշխաններու և բռնավորներու
սիրտը կտոներ աս ձիրքերովը, նման իր պատվակից Լովհաննես
Իմաստասերին. և Դավիթ վրաց թագավորը այնչափ լավ ճանչցեր
էր աս մեծ մարդու հարգը, որ շատ հեղ հետը կտեսնվեր և գլուխ
ծոնելով օրհնութիւնը կիսնդրեր: Սարկավագ ալ, մեծութիւն չժա-
խելու համար Դավիթ մարգարեին խոսքը հարմարցնելով կրօն-
քար ըզ՛Դաւիթ ծառայ իմ, և իւրով սրբով իմով օծի գնա. ձեռն իմ
ընկալցի ըզնա և բազուկ իմ զօրացուցէ զնա»:

Ժամանակին խնդիրները և Լուսաց հետ վիճմունքը ստիպե-
ցին մեր Սարկավագը, որ աստվածաբանական գրվածքներ հանել:
Ասոնց ոճն ալ, թեպետ երբեմն Սարկավագին է, այլ երբեմն ալ
շատ հեռու է անկեց և ասանկ գրվածոց մեջ օտար ձեռք խառնվիլը
նոր բան չըլլալով նաև մեր ազգին մեջ, չենք կրնար աստիճանի
հասցնելու. լավ ճանչցավ մարդու սրտին ճամբաները և անանկ
թափանցող եղավ, որ հոգետասութեան ձիրք ունեցած կկարծի:
Քաղցրութիւնը իրեն գործիք էր ըրած սիրտ շահելու, բայց ոչ եր-
բեք անով թեթևութեան մը իջավ: Վսեմութիւնը իրեն խոսքին հա-
վանեցուցիչն էր, սքանչելի վարքը և օրինակը՝ անխոս և բռնադա-
տիչ քարոզ, քկարաց և կարոտից համար՝ գրվածքները միշտ հի-
շեցուցիչ և արթնցնող: Տեղին հարմար խտութիւնն ու անաշա-
տութիւնն ալ՝ վարդապետական պաշտոնին համեմատ և անոր պա-
տոնին անարժան քահանա մը, շատ անգամ խրատվելով, բայց իր
անկարգ վարքին հետ չկենալուն՝ Սարկավագ վարդապետը գինքը

պատարագեն արգիլեց: Անօրինը ոչ վարդապետին քաղցրութիւնը
և ոչ սաստը, և ոչ էլ ժողովրդայն արհամարհանքը (որ ծաղրելով
Ջոմգոմա կկանչեին իրեն) բանի տեղ դրավ, հապա զայն որ իր
անարժանութեանը արգիլք կըլլար սուրբ խորհուրդը մատուցա-
նելու, ուզեց անոր սուրբ նախանձավորութեանը զոհ ընել. վասն-
զի ճշմարտութիւնը ծանր կուգա ծռած ըղբղններու: Օր մը ճամբան
հանդիպելով իր վարպետին, ավազակաբար հարձակեցավ՝ այն
մեծ և պատկառելի գլխույն վրա ձեռք վերցնելով, իսկ վարդապե-
տը իր անխոռով և քաղցր ծանրութեամբը ըսավ.— Սիրելի որդակ,
ինչո՞ւ կուզես շարչել քու վարդապետդ.— Պատասխանեց լիր-
բը.— ինչպէս հիմա Ջոմգոմա էի, հիմա սիրելի՞ դարձաւ ինչո՞ւ
գուն ալ զիս սպաննեցիր, զրկելով եկեղեցիէն: Վարդապետը տես-
նելով, որ խրատը բավական չէր ըլլար անոր պարտը ճանչցնե-
լու, ուզեց աստուծո թողուլ դատաստանը: Տարավ զանիկա եկե-
ղեցին և ծանուցումն ըրավ, թե աս եղբորս հանցանքը զրպարտու-
թիւն սեպելով, կներենք և կազատենք բանադրանքե, իսկ աներնը
այն չափը համեր էր, որ հանդգնեցավ նույն օրը պատարագ մա-
տուցանելու: Բայց աստուծո բարկութիւնը վրան հասնելով՝ դի-
վահարածի պես ընկավ, ինչպէս որ նույն հոգևոր վարդապետը
ազոթքով թե անոր առողջութիւնը պարգևեց և թե խելըը գլուխը
բերավ:

Իր հոգեխիրութեանը համար ըսվեցավ «Այր տեսող և լի հոգ-
ւով», և իր սքանչելի մտածականներն ալ նույնը կցուցնեն: Եվ
ինչպէս կերևնա, աս Սարկավագին ընծայել բոլոր գրվածքը, ինչ-
պէս որ ստուգագույն օրինակներ շունենանք ձեռվինս: Լոս հի-
շենք ինչպէս հիմա անոր՝ մեզի ծանոթ եղած գրավոր աշխատու-
թիւնները, որոնք ամենն ալ ընտիր գրվածոց կարգն են:

Ա. Սուրբ Լուսավորչաց վրա ներբողական ճառ մը, որ բավա-
կան է Սարկավագ վարդապետին ոճը և ճարտարութիւնը իմացը-
նելու, լեզուն իմաստներով և կարճ խոսքերով՝ ինչպէս իրեն եզա-
կան ձիրքն է: Լուսավորչա վրա գրված ճառերուն մեջ ասիկա ամե-
նեն կարճն է, բայց ամենեն ալ գերազանց: Աս ճառիս սկիզբն է.
«Ձնահատակի սրբոցն տօնէ եկեղեցի» և այլն:

Բ. Գ. Գ. Սրբույն Սահակա, Մեսրոպա և Մեծին Ներսեսի վրա
ալ ճառեր գրած է, կավանդեն, բայց դեռ չենք տեսած. և թեպետ
կան մեկ երկու ընտիր գրվածքներ ասոնց վրա, որ Սարկավագին
կընծայվին, այլ իր ոճեն հեռի են:

Ե. ՎԱՍՆ ՄԱՍԱՆՅ ՊԱՏՈՒՅ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱՅ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԵԱՆ. արժանի իմաստասեր անունը գրված, թե խելքը և թե ոճը և վսեմ գուրգվածքը: Ասոր մեջ կցուցընե թե ինչ անտիճան պատիվ տալու է պատկերաց, և սկիզբն է. «Յանտեղիսն ճարտարագոյնք և հանճարեղք յանբանութիւնս» և այլն:

Զ. ՎԱՍՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՐԿՐԻ. համառոտ գրված մը կամ գրվածի մը կտոր, ուր հովերը երկրիս տակի սասանությանց պատճառ կըկարծե և քանի մը բնական երևույթներու վրա կխոսի:

Է. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԻ ԵՎ ՅԱՂԱԳՍ ԱՆԿԻՆԱԿՈՐ ԹՈՒՈՑ, որուն ինչպես հիշեցիք, միայն քանի մը հատվածը ունինք:

Ը. ԲԱՆ ԽՐԱՏՈՒ. իմաստասիրության վրա վարդապետություն մըն է, մեկ երեսիկ մը բան, բայց պզտիկութան մեջն ալ այնչափ ընտիր, որչափ են պզտիկ գոհարները:

Թ. ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ, զանազան վերնագրերով. մենք քսան հատ մը ճանչցիր ենք, ամենն ալ ընտիր, վսեմ, սրտաշարժ, որ և ամեն մեր նախնի աղոթագրքերեն գերազանց և կերպով մը նարեկացիեն ավելի բնական և կատարյալ, թեպետ նարեկն ալ անհավասարելի է իր կարգին մեջ:

Ժ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆՔ, քսան կամ քսանուհինգ գլուխ բան, որոնց մեջ միայն, ինչպես վերը ըսինք, ավելի հասարակ գուրգվածք կամ անհարազատ ոչ կերենա:

ԺԱ. Սրբոց Ղեկնողանց վրա համբարձիին շարականը՝ ՊԱՅՄԱՆԱՑԻՐ, որուն ամեն բանասերք ծանոթ պիտի ըլլան:

ԺԲ. Անշուշտ իր ամեն գործքերուն մեջ գլուխգործոց սեպվելու է իր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, որ հիմա կորսվածներուն կարգն է մեզի, բայց Վարդան, Կիրակոս, Մխիթար Այրիվանեցի, Սամուել Անեցի կհիշեն զայն և կվկայեն անոր ընտիր, հմուտ և սքանչելի գրվածքին: Աս ետքի պատմագրիս երախտագետ պետք է ըլլանք, որ իր ժամանակագրական պատմությանը մեջ երկու իրեք հատված կրեր աս ցանկալի պատմութենեն, որ որչափ ուրախության պատճառ է մեզի, գոնե ան մեկ թղթի պատառիկը ունենալնուս և անով ամբողջ գրքին վսեմությունը և ազնվությունը ճանչնալնուս, այնչափ ալ ցաւ կուտա անոր կորստյան վրա: Վասնզի այն հատվածները, նման վերոգրյալ գրվածոց վսեմության, անխաբելի փաստ մը կրնան ըլլալ, թե այն պատմությունը մեր գրականության ընտիր գրվածքներեն մեկն էր, և իր տեսակին մեջ թերևս ամենեն ընտիրը: Աս պատմությունը կերենա թե երկու գլխավոր մաս էր, մեկ

մը ընդհանուր Սկյութական ազգաց ծագմանը և արշավանացը վրա, որ ԺԱ դարեն սկսան գալ Հայաստան, Սելճուկյանց և Տուղրիկյանց վրա, Ալփալսանին և անոր նախորդացը գործքերը: Մեկ մ'ալ Ալփալսանի որդւոյն, Մելիքշահին գործքերը, որուն մահվամբը կղաղարեցնե Սարկավագ իր պատմությունը⁹, Զկրնար մեկը անոր ճաշակը առնելեն վերջը մեզի հետ շփափագիլ ամբողջ պատմությունը տեսնելու և հորդորելու աղաչելու ուրիշ բանասերներն ալ, որ ուր որ գրոց ծանոթություն ունին քննեն, և թե հաջողի մեկը գտնելու և մեզի փափագողացս ալ հաղորդելու, մեր երախտագիտությունը բոլոր ազգին երախտագիտությանը հավասար սեպի նույնպես, թե որ ուրիշ գրվածք ալ գտնվի նույն հեղինակին, որ անշուշտ ենք թե պիտի ըլլա զանազան կողմեր, և ահա աս բանիս վկա ըլլա Սարկավագին:

ԺԳ. Վերջին գրվածքը կարճ ու իմաստալից բանաստեղծություն մըն է սարեկին վրա: Ասիկա ոտանավոր գրվածք մըն է և բոլորովին նոր գաղափար մը կընծայե մեր ազգին հին գրվածքներուն մեջ: Աս երգը Մարզվանի ազգային դպրոցին մեջ հին աղոթագրքի մը մեջ գրած էր Սարկավագին ուրիշ գործքերուն հետ մեկտեղ, որ դպրոցին մեծերը հաճեցան անցած տարիները մեզի համար օրինակել տալու:

Աս բանաստեղծության վրա շատ խորհրդածություններ կըրնայինք ընել՝ հարգը ավելի ճանչցնելու մտքով, միանգամայն քանի մը պակասություններն ալ ցուցնելով, բայց ընթերցողաց արտոժակին և ընտրությանը ձգելով բոլորովին աս աշխատությունը, հոս շենք կրնար շհիշել, որ աս քերթվածն ալ շենքին ու շափերուն կողմանն մեկ նոր ապացույց մըն է Վիրգիլիոսի «Մշակականացը» թարգմանչին կարծյացը, այսինքն թե՛ աս տեսակ ոտանավորն է մեր բուն ազգային շափը և անիկա ալ պետք է ծաղկեցընել: Նաև իբրև ավելի ազդու և դաշնակալորու Աս թարգմանության ուպագրությունն ալ օրերս լմընցած ըլլալով, ընթերցասերք անոր ընդարձակ առաջարանին մեջ տեղն ի տեղը կրնան տեսնել աս բանիս հիմունքն ու զանազան ապացույցները¹⁰:

Սարկավագ վարդապետին մեր ճանչցած այսչափ ուսումնական հիշատակները թեպետև գեղեցիկ, այլ իրեն ընդարձակ և սուր մտքին նայելով՝ դեռ քիչ են, անոր համար հիշելով նորին իսկ հեղինակին իղձը, որ նույն երգին մեջ կհայտնե՝

մեծ հույս ունինք, որ ժամանակը ուրիշ գրվածքներն ալ հայտնեւ
Ասոնցմե ղուրս, ժամերգութեան մեջ համառոտ մաղթանք մը կա
«Յիշեա տէր» վերնագրով, որ Սարկավագ վարդապետին անունով
կհիշվի, բայց ասիկա իրմե քանի մը դար առաջ հիշված աղոթք է.
Ըսել է թե ան աղոթքը սարկավագի զուրցելու աղոթք է, կամ թե
ուրիշ Սարկավագ անունով մեկը շինեք է: Վասնզի Սարկավագ
մականունով ուրիշ մարդիկ ալ կհիշվին մեր մեջ և անոնց մեկն է
անշուշտ՝ Հաղարծնու վանքին առաջնորդն ալ, որուն արձանագրու-
թյունները կան նույն եկեղեցվոյն մեջ:

Ինչ մեր Սարկավագին մեկ միայն սխրալի և սգալի արձանա-
գրութիւնը կգտնվի Հայոց և Վրաց սահմաններուն վրա, Լոռի քաղ-
քէն օրով հեռու, Հաղբատա վանքը, աստվածածնա եկեղեցվոյն
գեղեցիկ զանգակատանը ոտքին քով, անմահական քարի մը վրա,
այսպէս գրված. «Արձանս այս՝ սեմական է սոփեստոսի սարկավա-
գին»: Այն արձանին ներքիւ կհանգչի յոթ հարյուր տանութ տար-
վընե ի վեր աս մեծ իմաստասիրին անմահ գլուխն ու ձեռքը,
իբեքն զարմանալի և խորհրդավոր անձին հարմար աս եզական և
խորհրդավոր տապանագիրն ալ ունենալով, որ թերևս ինքն իրեն
համար շինած ըլլա:

Սակայն դ՛վ հանճար, ո՛րչափ մեծ և զարմանալի է քու զո-
րութիւնդ, որ այն մեծ ու սրբազան քնարանին մեջ, ուր ահավոր
և սրտաշարժ քուն մը կքաշեն թագավորներ՝ Աբաս և Կորիկե, վա-
յելլազարդ զշխույթ Մարիամ, Թամար, Ռուսուզան, Բարինա, իշ-
խանք և զորավանք, ինչպէս Քուրդ Հասան, Սևադա և այլն, եպիս-
խանք և վարդապետք ինչպէս Հովհաննես Մործորեցի, Դավիթ
կոպուս և վարդապետք ինչպէս Հովհաննես Մործորեցի, Դավիթ
Քոբայրեցի, Թորոս, Գեորգ և այլն, ասոնք ամենքը զանց ընել
տառով՝ յոթը դարեն վերջը մեր միտքը կհամաշտակես և միայն
Սարկավագի արձանին վրա նոր արձանի մը պես կկանգնես և ար-
չափ թագավորաց, թագուհիաց, իշխանաց, եպիսկոպոսաց, վար-
դապետաց պերճ գերեզմանները միշտ գերեզման թողլով, միայն
իմաստասեր վարդապետին գերեզմանը տաճարի պես պատվել կու-
տաս: Արդ դու, որ ոչ միայն քու իմաստուններդ կսիրես, այլև զի-
մաստունները պատվողն ալ շես արհամարհեք, ընդունե՞ թե որ
բոլորովին անարժան շես սեպեր, աս ետքի տողերս ալ, որ քու բա-
րեկամիդ արձանին նայելով՝ գրեք է անոր զարմացողներեն մեկը:

Ընդ սեմական ամենախոթեան ոչ ընդ մահու յառեալ արձան,
Սքիթաճայ տուն Հայկազի, Ասխանճարիու քն հանուրց գոլ.
Իստանբուլ խոթիցըն հեճը՝ յինքեանց դատող սարսեճ յաջորդ
Ջոր պաշտէն սիրահամբոյր հսկող հանճար յանկերևոյթս
Անդ ըզբանըն զիսկական արեճախատըն դիտելով
Ի յանհասից շնորհաց պըճեալ զիմաստնարանդ երկնապարիկ.
Ում թե բնութիւն մոռացամիտ ժխտեաց անդրի արժանուր,
Իտաք կացեճ կամարակապ և ժամանակց իցէ տաճար:

ՇԱՏՈՐԻԱՆ

Այս տարի հուլիսի 4-ին վախճանեցաւ Շատորբիան գաղղիա-
ցին, որ բոլոր Եվրոպայի ու նաև բոլոր աշխարհիս գիտուններին
ծանոթ էր և ամենուն առջևն ալ իրավամբ մեծ պատիվ ուներ:
Մնած էր 1769-ին՝ և իր ութսունամյա հասակին պատմութիւնը
գրեթե բովանդակ հյուսված է Գաղղիո քաղաքական ու մատենա-
գրական պատմութեանը հետ: Իր վառվռուն ու ճարտասան գրվածք-
ներովն ու խոսվածքներովը, վսեմ իմաստներովը, անկեղծ արդա-
րասիրութեամբը, անընկճելի ու աներկյուղ աստվածապաշտութեամ-
բը Գաղղիո թագավորութեանը սյուն և ամբողջուն եղաւ տասնը-
վեց տարի: Անկեց առաջ Նապոլեոնի պես թագավորին անտեղի
պահանջանացը դեմ այնպէս վարվեցաւ, որ Նապոլեոն կպատ-
կաներ ու նաև կվախնար իրմե:

Ազնվական ծնողաց որդի ըլլալով՝ իր վիճակին համեմատ
լավ կրթութիւն առեր էր պատկուց, անով քսան տարվան հազիվ
եղեր էր, երբոր սկսաւ քանի մը բանաստեղծական գրվածքներով
անուն հանել: Գաղղիո մեծ խոտվութեան ատենը, 1789-ին, թողուց
կլավ հայրենիքեն՝ ու դեպի Ամերիկա ճամբորդութիւն մը ըրաւ:
Հոն, Նիագարա գետին ջրվեժը տեսնելուն գնացած ատենը, երբոր
սանդուխով մը վար իջնալու վրա էր, սանդուխը կոտրեցաւ ու ին-
քը ընկաւ, մեկ թևը կոտրեցաւ և թեպետ շուտով բժշկվեցաւ, բայց
այնպիսի մահվան վտանգեն անկարծելի կերպով ազատիլը աղեկ
սանձ մը եղաւ իր երիտասարդական համարձակութիւններուն:

Հայրենյացը և ազգին սիրույն համար 1792-ին դարձաւ Գաղ-
ղիա, բայց հարկ եղաւ, որ քիչ ատենեն նորեն փախչի երթա
Անգլիա: Ան ճամբորդութեանը մեջ այնչափ աղբըրցաւ, որ ինչ-
վան հաց մուրալու կարոտ եղաւ: Սրտին արիութիւնը չէր թողուք
իրեն, որ հուսահատի, բայց իրեն մեծ դժբախտութիւնն ան էր,

որ խեղճութիւնը ատեն կրօնի մխիթարութիւններեն ալ զուրկ էր: Վասնզի երիտասարդական տարությամբ ինչվան ան ատենները նույն դարուն սուտ փիլիսոփայից մոլորութիւններովը տողորված ու կեն մը անհավատի պես էր: Բայց 1798-ին, երբ որ լսեց թե իր բարեպաշտ մայրը մեռնելու ատեն ցավագին սրտով խնդրեր է աստուծոյն, որ իր պանդուխտ որդւոյն դարձ տա, զղջումի եկավ, աստուծոյն, որ իր անկեց ետքը ինչվան մահը հավատոս և եկեղեց-վաբը փոխեց, ու անկեց ետքը ինչվան մահը հավատոս և եկեղեց-վո պաշտպան ու ախոյան եղավ իր գրվածքներովն ու վարքովը այնպիսի ժամանակ, որ գրեթե բոլոր Գաղղիո մեջ անհավատու-թիւնը տիրած էր:

Գարձավ Շատորիան Գաղղիա 1800-ին, շատ իմաստուն ու գրագետ մարդկանց հետ բարեկամացավ և իր գրվածքներովը՝ որոնց զխաւորներն էին «Ոգի քրիստոնեութեան», «Ռընե», «Աթա-լա»⁵ և այլն, շատ մեծ անուն հանեց ոչ միայն Գաղղիա, այլև Անգղիո մեջ:

Շատորիանին թե քաղաքական և թե մատենագրական պատ-մութիւնը ամբողջ մեծահատոր գրքի մը նյութ է, ևս առավել եր-կայն կըլլա իր բազմաթիվ գրվածքներուն հիշատակութիւնը: Առայժմ մենք գոհ կըլլանք այսչափս ըսելով, թե Շատորիան իր նոր ու գեղեցիկ ոճովը սեպկեցավ հայր այժմու մատենագրութեան Գաղղիացւոց, գեթ ինչվան աս վերջի տարիներս: Իսկ քաղաք-ական կարծիաց կողմանե Բուրբոնյան ցեղի թագավորներուն իրա-վանցը պաշտպան ու անոնց կուսակից էր: Անոր համար քանի որ ան ցեղը թագավորութենեն զրկվեցավ, ինքն ալ ամեն տեսակ մե-ծամեծ պաշտոններեն հրաժարած ու մեկզի քաշված հանգիստ կապ-բեր, ամենուն պատկառելի և ամենուն սիրելի:

ԱԶԳԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԳԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Իրավամբ գրուցված է, թե բարերարութիւնն մեծագին է, բայց հարմար ատեն կամ կերպով եղածն՝ կրկին կամ անգին բա-րերարութիւն է: Այսպես և դաստիարակութիւնն, որ ժողովրդան ամեննն մեծ և հարկավոր բարիքն է, այն ատեն ավելի մեծ օգուտ կընեն, երբ ընդունողին պիտոյիցն պատշաճ և բնավորութեան հարմար կերպով կտրվի: Դաստիարակութեան վախճանն ամեն ազգի համար ալ նույն է, բայց վախճանին հասնելու միջոցներն

կրնան տարբեր ըլլալ և պիտք է որ ըլլա, վասն զի ամեն ազգ նույն մարմին և նույն արյունն ունի, բայց ոչ նույն խառնվածք և նույն բնավորութիւն: Եվ ինչպես բնական ախորժակը զանազան են մարդկանց մեջ, զանազան են նաև բարոյականք, և ինչպես որ ըստ ախորժակաց կզանազանենք բնական կենաց սնունդն, այնպես ալ զանազանելու է բարոյական կենաց սնունդն, որ է դաստիարա-կութիւն կամ կրթութիւն: Մի՞թե հացին նյութն այլուր ու ջուր և աղ չէ, բայց որչա՞փ տեսակ շաղված հաց կա զանազան քմաց համար: Այսպես դաստիարակութեան նյութն ալ միշտ ուղիղ բարո-յականն պիտի ըլլա, բայց կանոնքն զանազան ըստ ընդունակու-թեան կրթվողաց: Թե որ այսպես չըլլա՞ կամ քիչ օգուտ կընեն դաս-տիարակութիւնն կամ ոչինչ, կրնա նաև վնաս ընել. ինչպես որ նույն դեղն զանազան հիվանդաց, նաև նույն հիվանդութիւնն ունեցողաց՝ բայց զանազան բնավորութեան և կազմվածքի տեր եղո-ղաց տալու ըլլանք, կրնա զմեկն առողջացնել, մեկուն ամենևին օգուտ չընել, զմեկալն ալ ավելի հիվանդացնել: Այս բանիս չգիտե-լին է շատ անգամ դաստիարակութեան անպտուղ ըլլալն և շտա-րածվիլն:

Երկայն ատենն կրթութեան սով քաշած ազգ մը, իրավ է որ առջի բերան որևէ սիրտ բռնելու բանով գոհ պիտի ըլլա, բայց առ-ջի ոգեպահիկն առնելն վերջն՝ պետք է իր բնութեան հարմար սնուն-դն փնտրել: Մեր ազգն ալ, թեպետ և շատ տեղ դեռ առաջին կրթ-ութեանն ալ կարոտ է, բայց շատ տեղ ալ խել մը տարի դպրոց-ներով կրթութեան ճաշակն առած՝ կրնա հիմա իրեն բուն հատուկ դաստիարակութիւնն փնտրել, որպեսզի լավ օգուտ գտնեն: Այս բանիս պետք է մտադրութիւն և հոգ ընեն որոնք որ ազգերնիս կրթելու փափագն կամ հոգն կամ պաշտոնն հանձն առած են. ընդ-հանուր կրթութեամբ զմարդս անբաններեն որոշելին ետև, պետք է զազգն ալ ուրիշ ազգերն որոշել: Այս զանազանութիւնս պետք չէր ընել և պետք չէր ընել, բայց այն ատեն միայն՝ երբ ամեն ազգ նորին Բարեխոնի-շտարակեն առջի վիճակն մտնեն: Իսկ քանի որ լեզու, կրօնք, քաղաքական կառավարութիւն, հայրենի ախորժակ, նախապաշարմունք, առանձին սովորութիւնք բնականական կենաց, մասնավոր հարմարութիւնք մտաց և ձեռաց, և մասնավոր պակա-սութիւնք բարոյականք զհայն հոռմեն կզատեն, զթուրքն հրենն, կամ զանգղիացին զաղղիացիեն, զիտալացին գերմանացիեն, պետք

է որեմն առանձին կամ ազգահատուկ կրթութիւն տալ հայուն և առանձին հոռմին, այսպես և մեկալնոնց:

Բայց կարելի է մեկն ըսել, թե այս կերպով ոչ երբեք մարդկային կրթութեան և կատարելութեան միութիւն կըլլա և միշտ զանազանութիւն ուզու ընել է: Մենք կըսենք թե այդպես չէ, հապա բոլորովին հակառակն. միօրինակ կրթութիւնն զանազանիչ կսեպենք, զանազան կրթութիւնները՝ միացուցիչ: Վերի հիշած դեղերուն օրինակն որ կմտածենք, մտքերնիս կպակուի այս բանիս. կընդունինք թե ամենուն վախճանն միևնույն պիտի ըլլա, բայց ճամբաներն և ընթացքն տարբեր: Երբոր զանազան մետաղներ ուզենք հալնցնել նույնչափ ժամանակի մեջ, ի՞նչ կընենք. մետաղաց կարծրութեան և խտութեան համեմատ՝ զանազան շափով կրակ կուտանք, շուտ տաքցողին և լուծվողին քիչ, ուշ տաքցողին շատ. այսպես մեծ ու պզտիկ մեքենաներ ալ մեկնն որ շարժել ուզենանք, պետք է մեծին ավելի ուժ հասցնենք: Երուսաղեմ գնացողներուն մի՞թե մեկ սիրտ, մեկ ուխտ չէ: Բայց ճամբանին՝ մեկուն ծով և մեկուն ցամաք, ծովուն նավերն ալ զանազան զորութեամբ և զանազան ընթացքով կշարժին, ցամաքնն գնացողք ալ զանազան գրաստ կգործածեն երկրին համեմատ: Անապատն անցնողք ձին կթողու, ուղտի վրա կհեծնի, քարոտ տեղվանք ջորին և ավելի պզտիկ կենդանի մը ավելի հարմար կսեպել, կա որ իր բնական քայլարաններովն իր ոտքըն կշափն ուխտին կտրած ճամբան: Եվ սակայն ամենքն ալ նույն վախճանին կհասնեն:

Արդ կմնա մեզի ալ քննել, թե ազգերնիս բարոյական վախճանին հասցնելու համար ո՞ր ճամբան պետք է բռնենք: Այս դժվարին խնդրույս-դիտրին լուծմունքն կերևնա այս, որ նայինք մեկ մը մեր շորս դին ինչպիսի երկրի վրա պիտի ճամբա ընենք, մեկ մ՛ալ (և աս է գլխավորն) նայինք մեր բնավորութեանն: Մեր շորս դին առողջն են՝ քաղաքական վիճակն, որուն տակն որ ընկած ենք, որ ամենայն տեղ նույն չէ, ազգերնու ցրվելուն պատճառովն: Մեր դրացի կամ բնակակից ազգերն ալ են, որոնց հետ նույն քաղաքական օրինաց հպատակ ենք, ու տեղվույն հարմար պետք եղած նկատմունքները պիտի ընենք, բայց ասոր վրա խոսիլը կթողունք յարաբանչուր տեղի բնակչաց զգուշավոր ու կենցաղագետ խոհեմութեանը: Իսկ մեր բնավորութեանին ճանչնալու համար՝ պետք է դիտել թե հիմակվան վիճակի և թե պատմութեան ժամանակներուն հայոց բարքը, խառնվածքն, ընդհանուր մտավոր զորութեանց

չափն և բերմունքն, իր բնիկ կատարելութիւններն, մասնավոր պակասութիւններն կամ մուրթութիւններն, իր առջի հաջողութիւններն վրան մնացած տպավորութիւնն, իր երկայն թշվառութիւններն ստացած շարիքն, իր զանազան ատեն ունեցած կրթութեան վիճակն, և առաջ կամ ետք մնալուն պատճառներն: Ասոնք քննելով խել մը բնավորութիւն երևան կելլան ազգերնու վրա, թե լավ և թե գեշ: Ան ատեն դաստիարակին կմնա որ լավ ձիրքերն աճեցնեն և հաստատեն, վատ բնավորութիւններն ցուցնեն թե որչափ վնասակար եղած են ազգերնու և մարդկութեան և խել ջանա, իսկ վարպետութիւնն հոս պիտի ըլլա, որ իր խրատներն և կրթութիւնն հարմարեցնեն իրեն ճանչցած հայու սրտին, մտքին և ակնջին:

Այս բանս որ լավ դիտվի և բարեսեր հոգով կատարվի, կըրնանք մեծ հույս ունենալ, որը ազգերնիս կրթվի անշուշտ, կրթվի լավ և կրթվի շուտ: Գիտենք, որ կրթութեան մեծ հնարքն է օրինակն. արդ այս կերպս զկրթութիւնն օրինակի վրա առնելու պէտ է: Երբ որ դաստիարակն ազգին լավ հատկութիւններն կճանչնեն, զով և հետեւելու ճամբան կցուցնեն, զգալուն աշակերտն դժվար է որ չհետեւի, վասն զի լավութիւնն, որ սովորաբար դիտրին շերտնալուն համար հետևող շունենար, հոս ազգային պարծանաց աղերվական հպարտութիւն մը օգնական գտնելով, կդիտրանա: Նույնպէս ալ, երբ ազգին ընդհանուր սեպված պակասութիւն կամ մուրթութիւն մը ցուցվի և ցավելով առաջ բերվին անոր մեզի տված շարիքն և թե որչափ անով ուրիշ ազգերն ետ եմք մնացեր, նույն սիրտն, որ առաջ ազնիվ հպարտութեամբ մը կբարձրանար, հիմա ալ ազնիվ ամոթով մը կցածնա, կբաշվի և կհորդորվի այն նախախնքն վերցնելու իրմեն կամ ազգն:

Աս օգտիս համար է, որ կփափագինք, կազդենք, կաղաչենք ազգին հատուկ դաստիարակութեան փուլթ ունենալու և նույն վախճանին համար մենք ալ աս նյութիս վրա քանի մը մտածութիւննիս կհրատարակենք և շնք տարակուսիր, որ մեր պատվական ընթերցողք արդեն ճանչցած ըլլալով որ զմեզ շարժողն ազգերնու սերն է, բնավ ազգասիրութեան պակասութիւն չեն սեպեր, երբոր ստիպվինք երբեմն ազգերնու պակասութեանց վրա ալ ցավով խոսնելու և բնավ չկարծեն, թե խոսքերնիս մասնավորի համար զրուցված ըլլան:

Արդ հետև գեռ ազգերնու մեջ կրթութեան լավ ծավալած չէ

և իհարկե լավ կրթողներն ալ շատ չեն, թերևս ոմանց լավ երևա-
օտարազգաց ձեռքն հանձնել իրենց ու մեր ազգին հույսն ու հա-
ջորդներն: Այս բանիս մեզի անպատշաճ երևնալն ցուցնելն առաջ,
պետք է զանազաններ դաստիարակութիւնն գիտութեանն: Գիտու-
թիւնն, ինչպես լեզուներ, բնաբանութիւն, մեքենականութիւն և
այլն, զմարդ կրթիւլ չեն ընել: Կրթութիւնն է շտկութիւն ընդհա-
նուր և առանձին մարդկային բնութիւն կրից և մտաց, որուն կհե-
տևի մտաց զարգացմունքն ալ, որ կըլլա պեսպես գիտութեամբ:
Գիտութեանց համար չենք հակառակիր, թե օտարաց մեջ կրնանք
զանել մեզի լավ վարպետներ, բայց թե այն օտարքն կարող ըլ-
լան լավ դաստիարակել զմերայինս առվել քան զմերայինս, մեզի
ընդունելի չերևնար:

Ո՞վ կընդունի, որ գաղղիացին ըզոռուսն կրթե, ուսն՝ զգերմա-
նացին, գերմանացին՝ գիտալացին, իտալացին՝ զգաղղիացին կամ
զանգղիացին: Ոչ որ խելացի շընդունիր և շընդունելուն գլխավոր
պատճառն, ինչ որ ըսեն, աս է, որ ամեն ազգ զանազան բնավո-
րութիւն և ազգային ոգի մը ունի և ինչպես զանազան լեզու ունե-
ցողք զանազան բացատրութիւն ունին, գրեթե այսպես ալ զանա-
զան կերպ ունին ըմբռնման և մտածման: Ասով է այն արեւելքի և
արևմուտքի մեծ զանազանութիւնն, ասով յուրաքանչյուր ազգաց
թե կրթիւլ և թե անկիրթ իրարմե տարբեր արտոյտակներն, սովո-
րութիւններն, բարբերն: Եվ ինչպես մտածմունքնին տարբեր է,
այսպես ալ՝ մտածմունքն հաղորդելու և ըմբռնելու կերպն, թող
զսերն, որ նմանաց մեջ ավելի կազդե. քանի որ այս զանազանու-
թիւնն կա, օտարի կրթութիւնն կամ քիչ կամ ոչինչ կհաջողի, կամ
կրթվողն իր ազգային ոգին կկորսնցնե: Իսկ արդ՝ թե որ այն վե-
րոհիշիւլ ազգերն, որ մեջերնին ավելի նման են իրարու, քան թե
մեզի, չեն կրնար մեկմեկու կրթիլ ըլլալ, ինչպես կրնան հայկա-
զանց կրթող ըլլալ: Մի՞թե մեր ազգին խորանշնան կերպարանաց
զանազանութեան շփ՝ չկա մեր և անոնց ոգվույն մեջ ալ զանա-
զանութիւն մը, մի՞թե հայերն, ամեն բան կորսնցնելով, իրենց
ազգային ոգին ալ բոլորովին կորուսեք են, որն որ անկարելի է
կորսնցնել, քանի որ կա ազգային լեզու, ազգային ավանդութիւն,
ազգային ծես և արեւելյան զգացմունք մը:

Գիտի ըսեն, թե այն հիշված ազգերն կիրթ ազգեր ըլլալով,
մեկմեկու կարող չեն, մենք անկիրթ ենք, անոր համար կուզենք
անոնցմե կրթիլ առնուլ: Թող այս ալ ըսեն, թե հապա այն ազգերն

ինչպե՞ս կրթվեցան, իրենք զիրենք կրթեցին, թե կարգավ մեկն
զմեկալն կրթեց, կամ թե մեկ մը ելավ ու գնաց զամենքն կրթեց:
Նայինք ո՞ր բարեբար ազգն էր, որ ելավ բոլոր Եվրոպան կրթեց և
ինչո՞ւ մեկն չկրթեց. վասնզի գիտենք, որ իտալացի մը, գաղղիացի
մը, անգղիացի մը, գերմանացի մը, ռուս մը նույն ատեն կրթված
չեն: Իսկ եթե մեկն զմեկալն կրթեց, ցուցնեն, թե ինչ զարմանալի
կարգավ եղավ այս բանս, կարելի է մենք ալ իմանանք մեր ազգին
կարգն: Իսկ չէ՞ թե որ այն ազգերն իրենք զիրենք կրթեք են մե-
ջերենն ելած խելացիներու ձեռքով կամ համորեն ջանքով և ուրիշ-
ներեն լույս ու օրինակ առնելով: Կարծեմ շատ ավելի դյուրին է,
որ հիմա կարենանք զիրենք կրթել հայերն ալ, որոնց մեջ
կրթութիւնն չորս հազար տարվնե առաջ մտած է, և ոչ երբեք
բոլոր ազգով բարբարոսութեան վիճակ ունեցեր են, քան թե այն
եվրոպական ազգերն, որոնցմե բաց իտալացիոց, ամենն հին
կրթութեան սկիզբն ունեցողն ալ հազար չորս հարյուր տարի չկըր-
նար համբել, շատերն ասոր կես թիվն ալ:

Չմոռանանք վերի ըրած զանազանութիւննիս, թե այլ է կըր-
թութիւն և այլ գիտութիւնը: Ամեն տեղ տղոց դաստիարակ մը և
դպրատան ուղղիչ մը կպահանջվի, որ տգետ չըլլա, բայց ոչ երբեք
անկե կպահանջվի, որ գիտնա այն ուսմունքներն, որն որ առանձին
վարժապետք կսորվեցնեն: Եվ գրեթե միշտ երեւելի և բարեկարգ
դպրոցաց անվանի ուղղիչներ զովվեր են իրենց բարեկիրթ և աշ-
քարաց ըլլալուն համար, այլ խիստ քիչ կա, որ գիտուն ըլլալուն
համար: Թե որ մեր մեջ ալ խել մը ատենն վեր գիտուն մարդիկ
պակսեր են, ե՞րբ պակսեր են աշքարաց, ճարտիկ, հանճարեղ ու
զգաստ մարդիկ, որ թե արեւելք թե արևմուտք զանազան տեքու-
թեանց անանկ ծառայութիւններ ըրեր են, և կընեն, անանկ գոր-
ծարանաց և ընկերանոցաց վերակացու եղեր են, անանկ մեծ գործ-
քեր առաջ տարեր են, որոնց խիստ շատ անգամ միայն իրենք
հարմար գտնվեր են, թե իրենց պես հպատակ ազգաց մեջեն և թե
իրենց իշխողաց մեջ ալ: Թե որ իրենց շահուն հարմար հայերն
ասանկ վարպետութիւններ ցցուցեր են մեծ գովութեամբ, հիմա
իրենց զավկներն ալ կրթելն այն շահերն վար կսեպեն: Հայերն
(պարծենալու համար չէ նե՝ արդարութեան համար ըսենք), անոնք
որ շատ դարեր վեր բոլոր արեւելքի մեջ գրեթե առաջին բարեկիրթ
և ճարտար ազգն ըլլալն զատ, շատ եվրոպացիոց ալ մեծամեծ

ճարտարութեանց ճամբա բացեր են, հիմա պիտի՞ չկարենան իրենց տղոց կրթութեան վրա աչք ունենալ և օտար ձեռքերու թողուլ:

Չենք ըսեր, որ ամեն ազգային ալ վերադասելի է քան զօտարն, հապա կհամարանք, որ բնութեամբ զգաստ մարդ մը իր կես գիտութեամբն ալ միշտ առավել է, քան զշատգետ օտարն կրթութեան հոգուն մեջ, վասնզի ունի անհամեմատ գիտութիւն մը ազգային ոգւո և սիրո, որն որ անկարելի է որ օտար մը ունենա: Շատ մեծ և անսովոր նախախնամութիւն մը պիտի ըլլա, որ գտնվի օտար մը, որ բոլոր ջանք ու հոգն դնե զհայերն կրթելու: Եվ սակայն թե որ գտնվի ալ, մի՞թե այն մարդն ալ վելի ջանք պիտի չընե, որ նախ ինքն կրթվի հայակրթութեան մեջ: Երկայն ք...ութեամբ ճանչնա մեր բնավորութիւնն, զննե մեր երակներն և զմեզ իրեն հարմար-ցուցած՝ զինքն մեզի հարմարցընե: Իսկ արդ ո՞րն է դուրին՝ անոր զմեզ ճանչնալն ու մեզի հարմարիլն, թե խոհական և ազգասեր հայու մը անոր կրթութեան կերպերն առնուլն, անոնց լավ դպրոցաց ո՞ն զիտելն և ըստ այնմ ինքն ալ իր ազգին դպրոցին զնույնն հարմարցնելն: Ե՞րբ տեսեր ենք, որ եվրոպացի մը հայու կերպ առած ըլլա, բայց շատ, շատ հայեր տեսեր ենք, որ անոր կերպերն կատարյալ ընդօրինակեր է: Ե՞րբ տեսեր ենք այն բարակ մարդիկներն մեկն, որ հետ երկար տարիներու վարժմանց ալ կարենա հայու հայերեն մը խոսիլ, բայց շատ հալ կճանչնանք, որ իրենց հաստութեամբն ալ քանի մը տարվան մեջ անոնց նման լեզուն ալ խոսեր են և գիրք ալ շարագրեր են: Արդ՝ թե որ մերոնք այս հարմարութիւնս ունին, նախ պետք է հուսալ, որ շուտով կրնան առնուլ լավ կրթութեան կերպերն և մտցնել իրենց մեջ, երկրորդ, վախնալ որ չլլա թե օտարաց կրթել տալով իրենց տղաքն՝ այն օտարներուն բնութիւններն ու բարքն առնուն և իրենց ազգութիւններն ավերել տան: Օգտակար կրթութիւնն պետք է՝ առնուլ պատմաստի պես մեր բնութեան վրա, չէ թե մեր բնութիւնն անոր վրա պատմաստել: Ինչպես կըսեր մեկն, որ կովեն ալ պատմաստ կընդունիմ, բայց հանձն չեմ առնուր երակներու մեջ առյուծի արյունն ալ: Ուրեմն ազգերնու հատուկ կրթութիւն տվողն ըլլա ազգային, օտարներն մեզի կերպեր ցուցընեն. անոնք մեզի լույս տան, բայց հայու ձեռքն ըլլա չահակիրն. դժվարին ալլաց մեջ մեզի ծովացուց ըլլան, բայց նավապետն մեզնե ըլլա:

Գանք օրինակի և մեզմե առնունք օրինակն ալ: Ազգերնու մասնավոր կրթութիւնն առջի անգամ սկսած է ասկե 1550 տարի

առաջ, ի ձեռն մեր հոգովոց և մտաց անմահ Լուսավորչին և իրեն գործակից մեծ Տրդատին: Այն ատեն ազգերնիս շատ ավելի անկիրթ և նախապաշարյալ էր թանձր սովորութեամբք և խոր խավարի մեջ. անհրաժարելի պետք էր, որ դրսեն մարդ բերվի զայն կրթելու կամ մերոնցմե դուրս ղրկելու: Նայինք ինչ ըրին մեր Լուսավորչիքն: Նախ՝ թեպետե գիտեին հունաց առավելութիւններն և ասոնցմե ալ վարպետներ² առին, բայց ավելի ասորիներեն բերին, ինչու որ, ազգերնուս բնութիւնն ավելի նման էր ասոնց: Երկրորդ, ոչ այնչափ դուրս ղրկեցին հայ մանկտին, որչափ դրսեն վարպետ բերին և ներքին կրթութեան ինքնին Գրիգոր և Տրդատ Լուսավորչիք հոգ կընեին դպրոցներուն այցելութեամբ, ինչպես կիմանանք Ագաթանգեղոսեն, որ ականատես էր: Երրորդ, ամենեք ատաջ քրմերուն տղաքն սկսան կրթել, որոնք հայոց ոգվույն գրեթե ավանդապահն էին, և զանոնք եկեղեցական պաշտոնի ալ հասցնելով. հոգաբարձու դրին մնացածներուն կրթութեան: Եվ աս բանս լավ կհայտնեն իրենց թղթովն, որ գրեցին քանի մը եպիսկոպոսներու հրավիրելով զանոնք գալ ի Հայաստան, «Ձի գեռ մանկուց երկրիս ի դպրոց են և ոչ ոք ի նոցանէ բաւական քահանայութեան»: Ըսել է, որ առջի տարիներին գրվեցավ աս թուղթս: Եվ ահա մտքերնին դրեր էին, որ մեկ մ՝ որ այն տղաքն կարող ընեն վարպետութեան, ալ դրսեն շատ կարոտութիւն պիտի լուսնային: Ասոնց նման ըրավ երկրորդ Լուսավորչի մ՝ ալ, մեծն ներսն Հայրապետն, Հայաստանի մեջ հազարավոր դպրոցներ բացավ իր ազգն կրթելու ավելի իր եպիսկոպոսաց ձեռքով քան թե օտարաց: Պետք է խոստովանինք, որ թե Գրիգորի և թե ներսի ջանքն հաջողապես առաջ զգնաց, բայց ինչու: Մեկ մ՝ որ երկուքին ալ մեռնելին կամ քաշվելին վերջն՝ Հայաստան քաղաքական խռովութեանց և ոտքի տակ ընկավ, ամեն բան տակն ու վրա եղավ, նախարարներն անհոգ, վրանին ալ դեռ կռապաշտութեան շոշորդ կար, մեկ մ՝ ալ, որ ազգային գիր չկար, որն որ ազգային կրթութեան զարգացնող ջուրն կրնանք ըսել: Այս պակասութիւնս լեցնելու սահմաններ էր աստված զՍահակ և զՄեսրոպ:

Այս երրորդ Լուսավորչիքս հայոց գիրն հնարելով, լեզվին իր բնական ճամբան, մեզի ալ հայոց կրթութեանն ցըցուցին. հայոց բնաբեր տղաքներն ղրկեցին երեւելի քաղքներ գիտութիւն սորվելու, բայց նախ իրենք տվին անոնց մարդկային և ազգային կրթութիւն: Քանի որ պզտիկ էին՝ ինքն հայոց ուսուցչապետն Մեսրոպ տարավ

զանոնք Մելիտինե՞ն, երբոր անոնցմե զատվելու եղավ, տեղն թողուց: Ղևոնդ երեցն, որ արդեն տարվոք էր. մեկալ թարգմանիչքն ալ, որ վերջն գացին զանազան կողմեր, ամենքն ալ նախ Հայաստանին մեջ կրթված և շափահաս անձինք էին: Ասոնք դառնալեն վերջն իրենք պիտի ըլլային հայոց դաստիարակներ և վարժապետներ, մեղվի պես ամեն ծաղկե ժողովելով Հայաստանի փեթակն պիտի լնուին ու հայու մեղր պիտի տային հունական, ասորական, քաղղեական ծաղկներն: Մեծ և անմխիթար դժբախտություն, որ իրենց ալ նույնն պատահեցավ, ինչ որ Գրիգորի և Ներսիսի և սակայն բանն այնպես ետք շմնաց: Վոսմշապուհ Ղևար, բայց գտնը վեցան մեկ Սահակ Բագրատունի մը, մեկ Վահան Ամատունի մը, մեկ Մամիկոնյան մը, և ուրիշներ ալ, որ ձեռք դրին թարգմանչաց: Անոնք ալ դպրոց բացին, իրենք եղան վարպետ, և ահա այն ատենն էր որ, կըսեն հետագա պատմիչք, սկսան անոնք բազմացնել դասդաս ճարտասաններ, քերթողներ, պատմիչներ, և ինչ որ երկայն ատեն մեծ մեծ օտար իմաստուններ չէին կրցած ընել, իրենք ըրին: Մեկալներն չէ թե միայն այս հաջողություններս շունեցան, հապա երբեմն արգելք ալ կըլլային հայոց առաջադիմության ինչպես Գլափա վանքին մեջ, որ ամենեն հին և երևելի վանքն էր հայոց՝ Ձեռքոր Ասորին ըլլալով առաջին վերակացու, հետևիներն ալ ասորի էին, և թեպետև Սահակ ու Մեսրոպ երկնքն ալ գիր իշուցին, բայց անոնք համառոյալ՝ ասորերենը շթողուցին, ինչպան որ հարյուր տարիեն ալ ավելի ետքը Թողիկ հայ առաջնորդն անոնց դպրությունն ալ, գիրենք ալ հալածեց այն տեղեն: Այսպես է շատ հեղ օտարաց հիշատակն. կուզան այգիդ մշակելու, կամաց-կամաց իրենք կըլլան տեր, ուզածնին կցանեն, քեզի ալ իրենց ուզածն կկերցնեն: Մեր թարգմանիչներեն առաջ երկու հազար տարվան միջոց, հայերն երևելի հանճարավոր մարդիկ ունեցեր են և թերևս այն թարգմանիչներն ալ վեր, որոնցմե ոմանք արձանի ալ արժանի եղեր են Հոռովա և Բյուզանդիոնի մեջ: Բայց ո՞ր են այսօրվան օրս իրենց փառքն, իրենց գործքերն, իրենց անուններն ալ, որոնցմե հազիվ մեկ երկուքին լսեր ենք այն օտարներեն, որոնց որ այն ատեն պարծանք եղեր էին մեր հայրեն, իսկ այսօր ոչ անոնց պարծանք են և ոչ մեզի, վասնզի շենք ճանչնար և մեզի օգուտ մ՝ ալ չեն քրած: Այսպես ալ ետևի դարերուն մեջ ինչպան մեր ատեններն, եղեր են հայոց մեջ շատ հմուտ բժիշկներ, թարգմաններ, դեսպաններ թե հարեկու և թե հարևուտ: Ո՞ր են անոնց անուններն Հա-

յաստանի մեջ, անոնցմե ոմանք կրթյալ օտարաց մեջ չէին սորված, և սակայն ի՞նչ օգուտ ըրին իրենց ազգին: Ավելի վերադասելի չե՞ն հիմակվան ազգային կրթության փուլթ ունեցող վարժապետներն, որ թեպետև անոնցմե շատ պակաս են կատարելությամբ, բայց շատ ալ ավելի օգուտ կընեն զանազան ազգային դպրոցաց մեջ, իրենց ազգային հոգվովն:

Հուսանք, որ իմացան բարեսերք, թե մեր միտքն օտարներն խորշիլ չէ, հապա անոնց շթողուլ մեր զավակաց, մեր հույսերուն կրթությունն, իսկ անոնցմե ուսմանց վարպետ անուլ, կամ մեր տղաքն անոնց քով դրկել՝ կընդունինք ալ, կհորդորինք ալ: Միայն թե այն ատենն ալ, թե որ ուսանողքն դեռ համբակ են, կփափագինք, որ ազգային ձեռքի տակն ըլլան, և այս բանիս օրինակ կուտան այսօրս մեզի նոր կրթվող ազգերն ալ, հույսք, օսմանյանք, եզիպտացիք և եվրոպացիոց մեջ վերջի կրթված ազգերն:

ՄՈՎՍԵՍ ԲԵՐԹՈՂԱԿԱՅՐ ՀԱՅՈՑ

Արդյոք քանի՞ և քանի՞ անգամ ազգային դպրություն սիրող սիրտք, հայկական քնարի մը ձայն լսելով, չեն հառաչած մեզի հետ, թե ո՞ր են հայկազանց երգերը, ուր են հայ Հոմերոսները: Հնացյալ ժամանակին անհուն և անհայտ ծոցուն մեջ այս հառաչանքներն հնչեր, ծավալվեր, կորեր են: Նախնի ժամանակներուն դուրսազնական հեթանոսական երգերը կրկնելն գրեթե բոլորովին հուսահատած, հայկական քնարը կղառն: Երիտասարդության նորոգած դարերուն վրա և անկեց կկանչե իր նոր թելերուն վսեմական, բարձրաբարբառ ձայնը: Շատ հեղ կհանդիպին պեսպես և զեղեցիկ ձայներ, բայց այն փնտրած մեծին երգերը դեռ չփարեցան իր աղեղանցն վրա: Գիտե մեկ հայ և սրբազան Հոմերոս մը, որ հունաց հին Հոմերոսին պես՝ իր հայ ազգին մտաց և աշխուժից ներշնչողն է: Հայաստանի հնացյալ ավերակաց և հիմնահարկ մեհենաց վրա կեցած՝ կկանչե մեկ Մովսես մը Հայաստանի տխրազգայց եկեղեցւոց և մթացյալ վանորից: Մեկ Մովսես մը, որ հրեից Մովսեսի նման, իր ազգին ընդհանուր և ամենաարվեստ վարդապետն է, ինքըն ըլլալով պատմահարց ակնադրյուր, ինքն բանաստեղծության վառիչ, ինքն ճարտասանության օրինակատու, ինքն աշխարհագրաց նախաշավիթ, ինքն քերականաց առաջնորդ, ինքն թարգմանչաց զահազուլիս, ինքն եկեղեցական եղանակաց երաժշտապետ,

ինքն բանասիրաց մեջ ամենահմուտ, ինքն մեր վարդապետաց վարդապետն, ինքն հնագետ նաև մարգարե, և այս ամեն անուններեն վեր հատուկ կոչմամբ ինքն Քերթողահայր Հայոց:

Քերթող կրավին մեր քերականք և ավելի տաղաչափ բանաստեղծք: Խորենացին գիտենք, որ հին քերականություն գրեր է, կամ բացատրեր է, բայց զնույն իրեն աշակերտակիցքն չա՛ Մամբրե, Դավիթ, Ստեփաննոս և այլք գրեր են: Միայն անոր համար չկարծելիք, որ Քերթողահայր ըսվի, հապա ավելի բանաստեղծական կամ երգահան գրվածոց համար, և թե այս մտքով այս անվանն արժանավոր է, վկա ըլլան մեզի իր ծանոթ սքանչելի շարականներն, որոնց շափական շենքն ալ, իմաստն ալ, եղանակներն ալ կցուցնեն, թե շատ գերազանց ոգի և ճաշակ ունի եղեր մեր Խորենացին: Սակայն միայն ասոնց համար ալ չեմք կարծեր, որ Քերթող ըսվի, ինչու որ այս երգերես կերևի, թե ծերության և վերջի ատեններն երգած է՛: Իսկ Քերթող անվան սկիզբն կվկայե, որ այն ատեն առած ըլլա, երբ որ իր ընկերներն իրենց փառավոր մականուններն աներ են, երբոր նոր Աթենքեն դարձած, մանավանդ թե դեռ հոն իսկ, իր եղբայրը Մամբրե վերձանող կրավեր, Դավիթը՝ Անհաղթ, Ղազարը՝ պատմագիր և ճարտասան, Աբրահամը՝ հեռուոր, բացի Աթենացի և Բյուզանդացի ըսվելեն, այսպես ալ մեկալնոնք մեյմեկ գովանի անվամբ ըստ յուրաքանչյուր առավելությունց, որ վերջն Հայաստանի մեջ ավելի պայծառացուցին: Ըստ այսմ, և Խորենացին ալ քերթողության անվան արժանի գործք մը երևցուցած պիտի ըլլա, որուն համար Քերթող և վերջը Քերթողահայր ըսվի:

Բանաստեղծական ոտանավոր գրվածքներ ունենալուն ստույգ հավաստիքն ունինք իրեն. պատմության Գ. գրոց ցանկին վերջը, որ ողբեն ալ վերջը կգրե. «Տաղը շափաւ յինքն և ՚ի Սահակ Բագրատունի»: Որչա՛փ փափագելի է աս տաղս, այնչափ ալ սրտերնուս մեծ զրկումն, որ վերնագիրն ունենանք և բուն գրվածքը չգտնենք: Այս է միայն մեր գիտցածը, բայց հայկական քնարն անտարակույս իրավամբ դեռ շատ երգեր և շափական տաղեր ալ կհուսա իր Մովսիսեն, թեպետ մե՛ղք, որ դարերի ի վեր բաղդը չէ օգնած հուսոյն, թեպետև ինքը դեռ հուսահատած չէ, բայց ցավն ալ պզտի չէ: Այս ցավուն սուտ միտիթարություն, մանավանդ թե ալ ավելի ցավի պատճառ մը կգտնե մեզմե առաջիններուն ցավն ալ Խորենացիեն զրկվելուն պատճառով. միայն մենք չենք եղած իրեն

կարոտ, ինչվան իր կենդանության ատենն ալ իրեն կարոտողք կան եղեր: Երբոր սուրբ Սահակ և Մեսրոպ մեռնելեն վերջն Հայաստան դարձեր է Խորենացին, ուզեր է անոնց բռնած ճամբովն և իր «Ամենիմաստ արուեստովն և կատարելագոյն յարմարութեամբն», ինչպես ինքն իսկ կվկայե, Հայոց մեջ ծավալել իր զանազան գիտություններն և գեղեցիկ կարգերով զարդարել զՀայաստան: Բայց տեսնելով մեկ կողմեն աշխարհքին ավերմունքը և պարսից հալածանքը, մեկալ կողմեն նախարարաց անհոգությունն ու թշնամությունը, մեկ կողմեն եկեղեցականաց և կրոնավորաց պաղուծությունն և ուսումնատեղությունը, մեկալ կողմեն անոնց թանձր ու ծրդած ախորժակները, բողոքեր է, թե՛ «Ո՛վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախացի ընդ յառաջադիմութիւնս, մասամբ ինչ յաղթահարեալ. ո՛վ զմեզ սփոփեսցէ գովելով: ...Ո՛վ ոք ի ձէնչ թողակս յաղագս մեր. ո՛վ ոք վարդապետացն մաղթանս. ո՛վ ոք բան յօժարեցուցող կամ յորդորական. ո՛վ ոք երթալս մեր բեռնաբարձս. ո՛վ ոք ի գալն մերում հանգիստ կամ տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»²: Ասոնք սրտեն ըսելով և անմահ գրչով գրելով այն ազդու ողբերն որ կկարդանք իր պատմության Բ. և Գ. գրոց վերջի զլուխներուն մեջ, սև աչք մը տալով Հայաստանին սև երեսին, ծածկեր է ինքզինքը: Եվ թեպետ իր քեկերակիցներն ալ շանացեր են կամ իրեն նմանիլ, կամ զինքն իրենց նմանցնել, բայց կրկուքն ալ չեն կրցած: Իրենք մնացեր են հայոց մեջ ծանոթ, իմացնելու համար թե ինչպիսի՛ անձն գուրկ մնացինք և իրենք իսկ շատ տարի փափագեր են տեսնելու իրենց պանծալի աշակերտակիցը, բայց զո՛ւր ջանք: Գլուտ կաթողիկոսն ալ, որ իր հին դասընկերն էր և անոր համբավն լսած, շատ փնտրելով էր է, բայց չէ գտած: Այս կերպով պատճեր է Մովսես Քերթողահայր մեր ապերախտ հայրերն, իր ողբախառն բարկությանը մեջ Խորանիլ նման հանդիմանելով զանոնք. «Արք Արամեանք, մինչև յե՛րբ եք ծանրաօրոտք... քանզի զենէք զննումն անօրէնութեան և զյուսացեալն ի Տեր՝ արհամարհեցէք»:

Քանի որ այս զրկմանս ցավը սրտերնուս վրա տպավորված է՛ դիպված մը պատմենք, ուսկից հուսամ, որ միտիթարվինք ալ. աս դիպվածս Գլուտա ատեն կպատահի և թե գրով, թե բերնով ավանդված է:

Գլուտ՝ նախնի և հիմակվան ընտիր հայրապետաց սովորութեամբ իր վիճակին եկեղեցիներուն այցելություն ընելու ատեն:

անգամ մ' ալ Վաղարշապատու մեկ գեղ մը կիջնա, որ ոմանք Օշականն է կրսնն, էջմիածնա մոտ և անոր եկեղեցվույն ալ այցելութիւն ընելին ետև, տեղացոց գլխավորը զինքը կընդունի և հարկինք³ մը կընէ մեծ պատվով, անոր հետ եղած եկեղեցականաց և իշխանաց ալ մեկտեղ: Հարկինքին ատեն բազմութիւն մարդկան հոն կղիզվին զանազան կողմերն և պատվո համար կսկսին ամենքը մեյմեկ երգ, մեյմեկ գովեստ երգել կաթողիկոսին առջև գալով, որ անոր ալ շատ հաճո կանցնի: Այն բազմութիւն մեջ աղքատ ծեր մ' ալ ծանր ու լուռ կեցած՝ հանդեսը կղիտն եղեր: Ուրիշ մեկ մ' ալ, որ շատ անգամ զայն ծերը տեսեր ու գիտն եղեր, որ ան գեղին է և ձայն ալ ունի, ծերուկ, կսե, դուն ալ բան մը շերդէ՞ս մեր կաթողիկոսը պատվելու: Նա խպնելով ետ կբաշվի, ես տգետ պանդուխտ ծեր մ' եմ, քսելով, բայց մեկալը սիրտ տալով ու անոր ճերմակ կախված մորուքը շոյշոյնելով առաջ կբաշե կաթողիկոսին առջև ու կտախպե, որ բան մը երգե: Մեկ մ' ալ ի՞նչ կտեսնես, հանկարծ ծերը կփոխվի, նոր մարդ մը կըլլա, նույն ծերն՝ բայց նոր դեմք մը, նոր ձայն, կարծես թէ Մովսես մարգարէին ճառագայթավետ լույսը վրան կիջնա, գետնակոր գլուխը կվերցնէ, կուրծքը կտնկէ, երեսները կարմիր կվառնի, աշվները կրակի պես կփայլափայլին, շրթունքները վարծ նվազարանի մը պես կշարժին և ծերացած ծոցին երիտասարդ ձայն մը կլսվի նման հնացած քնարի եղանակի, որ հննալովը միայն ավելի անուշութիւն առած ըլլա: Այն ձայնը, ամենուն ապշած, լռած, անշշունջ ժողովին մեջ այսպես կերգե, երաժշտական ներդաշնակութիւն մը խաղալով, ոլորելով.

Ո՛վ արքայակերպ տեր քաճանայապետ սուրբ
 Եւ Ռոփի բարի,
 Իր յերկնայինսնըն նրմանեալ Ռեշտակատեսիլ
 Երբզեմզեմըք քեզ գերգս, քեզ գերգս, երգեմք քեզ
 գերգս, երբզեմըք քեզ գերգս:

Եւ ի շորթանց քոց բողխեալ ջուր կեճդանի
 Երանգ-երանգ ներքնեքբակամ ծաղկօք.
 Երբզեմզեմըք քեզ գերգս (և այլն):

Վասն որոց և զբառոցն ավետարանին գետք,
 Զանուցն և զօգտակարն,
 Արքուցանելով զգալաբունըն ծարաւեաց
 Երբզեմզեմըք քեզ երգս (և այլն):

Կլոն ծերն ու անշարժ կկենա, բայց դեռ երկայն ատեն լսողներն ալ անշարժ կմնան, կարծելով թէ դեռ անիկա կգեղգեղե իր «Յրբզեմզեմըք քեզ գերգս» վարպետ երգն, որ զմայլած մըտքերնուն ու ականջներուն մեջ դեռ կթրթոա, ինչվան որ ծերուն մոտ կեցած երիտասարդ մը, որուն վրա որ այն երգին ատեն ամեննն ավելի այլալլութիւն մը կերևնա, ալ չդիմանալով առաջ կվազե կաթողիկոսին և անորն ալ և ամենուն ալ լուութիւնն ու զարմացմունքն ավելի մեծ դարձանքով մը ու լուութիւն մը կկտրե, կանչելով. «Ո՛վ սուրբ հայրապետ, սա է ի ձեռք կորուսյալն ծերացյալ աշակերտն Սահակ և Մեսրոպա, Աթենացին Մովսես»: Կաթողիկոսին գրեթե խելքն զլխն գացած, կես թմրած կես արթնցած, տեսածին շհավտալով, բայց լսածին հավնելով, երկայն ու խորքն ելլողի մը պես կհատաշե. «Ո՛վ ավետական ձայնս, ո՞ տայր ինձ տեսանել զնա»:

Երիտասարդն արցունքները գետի պես բխելով, սիրտը տակն ու վրա ու գրեթե շունչը կտրած, հազիվ կրնա նորեն կանչել. «Արդարութիւն մը ասեմ, սա է ծերացյալն Մովսես»: Այն ծերն է եղեր մեր անգին, անբաւ, անմահ Խորենացին, որ զինքն այն աղքատ կերպով ծածկած՝ մոտիկ երեսուն տարի լուութիւն մը քաշված էջմիածնա Շողակաթի մեծահիշատակ վեսմական և սրբազան շուքերուն մեջ, և իր ամենասիրելի քեովույն ու վարդապետին, սրբուն Մեսրոպա գերեզմանին սրտաշարժ լուութիւնց քով, կաշխատի եղեր մեր ազգը փառավորելու իրեն փառքով. այն երիտասարդն ալ իր խորհրդապահ աշակերտն է եղեր: Այս ծանոթութենես վերջը Մովսեսի ցուցած դեմքը, Գլուտա թուշին ու իր աննման աշակերտակցին հետ պլլվիլն, այն երկու մեկմեկե վսեմ ծերերուն իրարու գուրգուրալը, բազմութիւն հանդիսականաց ուրախութիւնն ու լացը, շորս դին ձայն երգելը, Դավիթ Անհաղթին ու իր դասընկերաց մեկ քանիին հոն հասնիլը, շատ իշխանաց և ժողովրդյան հոն վազել գալը, հազար ու մեկ հարցմունքները, հազար ու մեկ ուսումնական խնդիրներն և հանձնարարութիւններն, որ կընեն Խորենացվույն, և կաթողիկոսին հոն զինքը Բագրևանդա արքեպիսկոպոս ձեռնադրելն և այսպես Հայաստանի իր հաղթական գանձը գտնելն, ինչպե՞ս պատմե գրիշ*:

* Վերոգրյալ երգիս տեղ ավանդութիւն մը կկարծե, թէ մեր Քերթոզհայրն երգած ըլլա իր սքանչելի և հրեշտականվազ ծննդան ճրագալուցին հարցը, «Ո՞ր գառուց կրկնաուրացա: Բայց հավանական է մեր դրած երգն, որուն խաղերն ալ կցուցնեն թէ շատ վարպետ և անուշ եղանակ պիտի ունենա, շնքն ալ նման է այն հին մեղեդեաց, որոնց ոճն հայտնապես կցուցնեն թէ Բարգմանյաց դարին նոր շնն»:

ԱԶԳԻՆ ԳԱԿԱՌՈՒԹՅԱՆԸ ԿԱՄ ԿԱՏԱՐՆԵԼՈՒԹՅԱՆԸ ՎՐԱ

Որովհետև ամեն մարդու պարտքն է իր ազգը սիրել, պաշտպանել, հոգալ և աս պարտքս առանց ճանաչողության չըլլար կամ լավ չըլլար, պետք է արդարությամբ ճանչնանք մենք ալ մեր ազգին շահին: Սրբենք մտաց աշվնիս, որ չըլլա թե տգիտությամբ և վատությամբ մթնցած՝ շտեսնե անոր գեղեցիկ ձիրքերն ալ, կամ չըլլա, որ շլացությամբ, որ է շահազանց տեսություն, տեսածներնու կերպարանքն այլաչլե և սեն ալ ճերմակ տեսնենք: Աս երկու տեսակ նայողներն ալ կրնան գտնվիլ ազգերնու մեջ: Ոմանք Հայու ազգը ցած, անարգ, սինլքոր, կոշտ, սև բան մը կսեսկեն, ոմանք ալ տեսակ մը հպարտ և համառ ազգասիրությամբ շեն ուզեր, որ մեկ կերպով մը ազգին դիպվի, ազգին վրա արատ մը դրվի, իբրև թե ազգը սիրելը անոր պակասություններն ալ պաշտել ըսել է, մեկեն ազգը պաշտպանենք ըսելով՝ անոր պակասություններն ալ կը պաշտպանեն, առանց իմանալու կամ իմանալով:

Ազգին պակասությունը պարտկել խելացություն է, բայց պակասությունը չճանչնալ՝ մեծ անխելություն: Ազգը միշտ վար դարենել, անդադար պակասություններն հիշել, ողբալ արհամարհել, ասոնք մարդուն սիրտը կկոտրեն, կթուլացնեն, կհուսահատեցնեն, կկատաղեցնեն: Միշտ գովելն և գովելի ցուցնելն ալ՝ սիրտը կուռեցրեն, միտքը կկուրացնեն, սնապարծ ազգասեր մը կընեն, օղու մեջ պարող մը, որ հաստատություն չունի, ու խելացին փուֆ մը ըսե, վար կիյնա:

Ազգ մը արթնցնելու վեր վերցնելու ատեն իրավ է, որ առջի բերան սիրտ տալու, հուստ և գովություն ձայներ պետք է տալ, ինչպես որ եղավ ալ մեր ազգին, և մենք ալ երբեմն ալ ձայներս ավիք և մեծ մխիթարությամբ իմացանք, որ ազգերնու մեջ կենդանություն կա, վասնզի գովեստ ըսելը և ուրախանալն և քիչ մը պարծիլն ալ՝ նշան է սրտին կենդանությունը. թե որ աս նշանս չըլլար, պետք էր հուսահատիլ մեր ազգեն: Բայց որովհետև գովելով միայն կրթություն չըլլար, ինչպես տղա մը՝ անանկ ալ նոր կրթվող ազգ մը պետք է իմանա իրեն տիրող պակասությունները, որ ըստ այնմ զգուշանա ու շտկե զինքը. բոլոր ճարտարությունը հոս է, թե ինչպես, ինչպե՞րպով իմացնելու է: Շատ կսխալին անոնք, որ ազգը կուզեն շարժել հանդիմանող, կծու ձայնով, կկարծեն, թե փոսը ընկած է՝ մը կվերցնեն հրելով, մշտելով, կանչվառելով:

հայհոյելով, այս բանս շարժելու տեղ ավելի կջլատե, կկոտրե ուժը, արգեն հիվանդ մարմինը ավելի կվատուցնե: Նույնպես ասոր հակառակ, շահազանց փայփայելն շողոքորթերն ալ՝ կրնա շարաշար գիրություն մը բերել հիվանդ սրտին, որ նույնպես վնասակար է անոր: Ուրեմն շահավոր գովեստ մը, մանավանդ առջի բերան, կրնա լավ օծանելիք մը ըլլալ վիրաց, ոչ շատ ճզմելով, ոչ շատ շոյելով:

Հիմա տեսնենք երկու հակառակ կարծյաց կամ նայվածքին պատճառներուն: Անոնք, որ ազգը իբրև կատարյալ կամ առավելալ կցուցնեն, կարծեմ ուրիշ մեծ պատճառ չունին, բայց եթե իրենց և իրենցմե առջիններուն կարծիքը, համառ ազգասիրությամբ մը, որ է տարածյալ ինքնահավանություն մը, խոշոր և հոգնակի եսություն մը, և ահա այս կարծիքն է, պետք է հոս խոստովանինք, ազգերնու գլխավոր պակասություններն մեկը, որ ուրիշ տեղ կընենք: Ազգասիրությունն շատ լավ բան է, բայց ճշմարտութենն դուրս շեղելն ամենեն լավն է և ազգասիրութենն ալ դուրս չէ. «Ազգին վրա փոշի մը չնստեցնել ուզելն՝ ազգը քարկոծելու վտանգի մեջ ձգել է» կըսե Խիկարը: Թե որ մենք հայ ըլլալնուս համար հայու ազգն զարմանալի կատարյալ, գեղեցիկ սովորությամբք զարդարյալ պետք է տեսնենք, ամեն ազգեր ալ պետք է այնպես տեսնեն իրենցը: Իսկ թե որ մենք գիտենք, թե անոնց մեջ պակասություններ կան, անոնցմե իմանանք, որ մեր ազգի մեջ ալ կան:

Ո՞րն են մեր պարծանաց աղբյուրներն. քաղաքական զորություն, խելացի քաղաքավարություն, դիտությանց զարգացմունք, երևելի գործոց համբավ ու փառք: Ի՞ժբախտաբար ասոնցմե խիստ բեքը կտեսնենք հիմա: Իսկ թե որ անցածներուն վրա է պարծելիքնիս, պետք է անցյալը ներկային զանազանենք, ու ըսենք թե ունեինք, թե չէ ունինք: Ու երբոր հիշենք, թե մեր պայպերուն քով կնրատով լեցուն ստակ կար, հիշենք ալ, որ մեր քսակը պարապ է: Երբ որ անոնց սամույրները հիշենք, նայինք թե մեր ուսերն ալ կտաքնա՞ն: Երբ որ անոնց վայլած դահամուսքն՝ և գուսանաց ձայները հիշենք՝ նայինք թե մեր փորն ու ախանջն ալ կկշտանա՞: Թե որ ասոնք մեզի հիմա օգուտ մը չունին, և ոչ ալ իրենց մեծությունը, հարստությունը, խելքը գիտությունը, սրբությունը օգուտ մը կրնան բերել, ինչվան որ մենք ալ շանք շրենք մեր քրտինքովը զանոնք վաստկելու: Դրախտին՝ Հայաստանի մեջ ծաղկիլը,

զմեզ չկրնար ազատել հիմակվան փուշերեն, որ լեցուն է ճամբրնուս վրա, տապանին՝ իր նավահանգիստը մեր Այրարատ լեռանը վրա գտնելն, չէ կրցած զմեզ բարբարական շրնել. թերևս ամեն ազգե ալ եվել: Մեր անմասն դուցազունք և քաջերն և երևելի մարդիկը շեն կրնան մեր գերության և խեղճության վիճակը մեզի մոռցնել, մեր՝ լուսավորչա որդիք. ըլլալը, չկրնար մեր միտքը շքերել, թե հրեայք ալ Աբրահամու որդիք էին: Եվ թե ամեն ազգի ալ մեկ լուսավորիչ մը տրվեր է, որ ջանան անոր լույսը առնելու և իրեն նմանելու, չէ թե անով պարծելու: Ասանկ պարծողաց համար կըսե Նիկարը թե՝ «Բերաննին լեցուն է, բայց փորերնին միշտ պարապ»: Նախնիք այն ատեն պարծանք են մեզի, երբ մենք ալ իրենց նման կըլլանք, ինչպես որ մեզի նախատինք ալ շեն ըլլար անոնք, թե որ մենք անոնցմե լավ ըլլանք: Մեր ինչ ըլլալը մեզնե կախված է, անոնց պարծանքն ու փառքը մեկ լույս մըն է մեր ճամբուն վրա, բայց մենք պետք է աշխիս բանանք ու ոտվինս շարժենք, չէ նե՝ «Ոչ ճամբան գիտնալն կարավանը՝ իր իշեանին կհասցնե, ոչ նավահանգիստը ճանչնալն զնավը կմոտեցնե» կըսե Նիկարը:

Թե որ մեր աստվածատուր բնական ձիրքերն են մեր պարծանաց պատճառ, ասոնք իրավ են և շնորհակալ պետք է ըլլանք, որ հայու ազգին տրված է շատ կարողութուն, ուսկից շատերը պակաս կերևնան, բայց շնորհակալ ըլլալու տեղ ըլլա որ անխելությամբ հպարտանանք և ավելի ամոթալի ըլլանք, վասնզի բան ունենալը պարծելի չէ, հապա բանեցնելն և օգտակար ընելը: Մենք շատ զենքեր ունինք, — կըսեր մեկը, — սնտուկով սուր ունինք, պատերնես հրացաններ կախված են»: «Եվ անշուշտ պատին վրա ու սնտուկներին մեջ կենալնուն համար է, — ըսավ լսող մը, — որ ճանճ մ՝ ալ չես հալածած»: Թե որ կուզենք հավտացնել, մանավանդ թե հավտալ թե ունինք, պետք է գործածելով ցուցնենք, չէ նե՝ կամ շունենալու, կամ ագահության, կամ շարության, կամ անհոգության նշան կուտանք և հիրավի, այս պակասություններուն մեկը պիտի ըլլա մեր վրան: Հա՛պա ուրեմն ցուցնենք նախ մեր ձիրքերը, մեր առավելությունները ու վերջը սկսինք (թե որ կվայլեն) մեր քովինները դատել: Վասնզի աս ալ մեկ պակասութուն մըն է մեր կարծեցյալ ազգասիրաց, որ շեն կրնար հայու ազգը գովել կամ պաշտպանել, ինչվան որ կամ հոռոմը, կամ ասորին և կամ հրեայն վար չզարնեն. «Այսպես կընեն տղաք, — կըսե Նի-

կարը, — պատի վրա ելլելու ատեն. ընկերնին կպակեցնեն, որ վրան ելլեն»: Անիրավությամբ և անխելությամբ խստնած է այս հնարքը, վասնզի նախ՝ որ ուրիշի պակասությունը մեզի առավելություն մը շտար, և երկրորդ՝ շատ անգամ, չըսեմ միշտ, սխալ կդատեն աս բանիս մեջ: Չհայը գովելու կամ պաշտպանելու ատեն հոռոմ մը, կամ հրեա մը, ասորի մը, դիմացնին լու մը կերևնա, բայց որչա՞փ տարբեր պիտի երևնային անոնք, թե որ իրենք ալ այն ազգերեն ատաջ եկած ըլլային: Արդո՞ք որչա՞փ այն ատեն հոռոմությունը բարձր պիտի երևնար, քան զհայությունը: Թե որ հասակը չափել կուզես, կանգունը վրադ դիր, քովինիդ վրա մի դնիր, իսկ թե որ երկուքնուդ հասակն ալ կուզես չափել, երկուքին ալ մեկ կանգուն բանեցուր:

Թե որ հայու՛ ազգը լավ հատկություններ ունի, ուրիշ ազգեր ալ ունին, թե որ անոնք պակասություններ ունին, հայն ալ ունի: Վասնզի աղզ ըսածդ պարտեղի մը կնմանի, որ անկարելի է թե զեջ և անօգուտ խոտ ալ չբուսցնե. բանը սա է, թե՛ որ պարտեզ ավելի մոլախոտած կըլլա: Հայտնի է. որն որ ավելի անհոգ, անմըշակ թողված ըլլա: Այնպիսովն թե հողը լավ ըլլա, բայց դարմանող ձեռք չըլլալուն համար կրնա բոլորովին անպիտան խոտերով լեցվիլ և օգտակար բույսերն ծածկվիլ և խղդղիլ. շուրանակյալ կրթությունն է, որ զազգերն ավելի կծաղկեցնե, քան թե անխնամ թողված բնական ձիրք: Ունեցե՞ր ենք արդո՞ք, կամ ունի՞նք մենք ալ աս շարունակյալ կրթությունը... Ուրեմն լուծյամբ և արդար ցավով խոստովանինք, թե մեր մեջ ալ շատ պակասություններ կա, շատ հետ մնացեր ենք: Թե որ պակասության անունը մեզի պժգալի է, ավելի զգվելի ըլլա անոր հետևանքը: Չանանք ճանչնալ ու խելի աս գեշ խոտերն, ան ատեն առանց քարոզելու ալ լավ կերևանք:

Արդար և ճշմարիտ ազգասիրաց թողով աս բանս քննելն ու խորհրդածելը, դառնանք մեկ մ՝ ալ անօնց, որ առջիններուն պես ստանց իրավանց զազգը բոլորովին վար կզարնեն, կարհամարհեն, ոչնչացնել կուզեն: Աս բանիս ստույգ պատճառը իրենց ազգասիր ըլլալն է. թե որ քիչ մը սեր ունենային, շատ մը աչք կունենային: Չասոնք պետք է խրկել, որ նախ ազգասիրության դաս մը լսեն, վերջը բերին իրենց պատճառները: Մեծամեծ տերությանց և ծաղկած ազգաց վրա զմայլած՝ հայոց ազգն ալ ա՛զգ է կըսեն. արեւելյան խաժամուծներն մեկն է: Իհարկե աս ըսողն ալ հայու

ազգեն մեկն է. թե որ ինքը զարմանալի կիրպով ազնիվ, բարակ բուսեր է այն հաստ ազգեն, ցուցնե թող մեզի իր առանձնաշնորհությունը, չէ՛ թե որ հանձն կառնու ըսել թե ինքն ալ հաստ է, ազգն ալ հաստ է, պետք է հանձն առնու հաստերուն մեջ ամենն հաստ ինքն ըլլալուն պատիվն ալ, որ այնպես վատությամբ զինքըն ալ իր ազգն ալ կուզե խայտառակել: Իսկ թե որ ինքը կըրթված, գիտություն սորված ըլլալուն համար զազգը անարգելի տգիտության և անկրթության մեջ կտեսնե, գիտնա, որ մեկ կողմեն քիչ մը պակաս մնացեր է իր գիտությունն և կրթությունը, այսինքըն՝ ազգասիրության և մարդավարության կողմեն: Վասնզի խելացի և գիտուն մարդը կդատե իր ազգն, բայց չդատապարտեր, անոր վերքերը կտեսնե գոցելու համար, չէ թե արևուն ցուցնելու համար. գիտե, որ ամեն ծաղկած ու փառավոր ազգեր, որ կտեսնե ու կզարմանա, ատեն մը հայու ազգեն խեղճ են եղեր և մեղերն են խելացիները չէ թե ազգերնին ատելով, ուրանալով ու մեղեն ելնելով, հապա սիրելով, ջանալով ու ամեն կերպ զոհ ընելով՝ մարդ են ըրեր ու աս աստիճան փառավորության հասուցեր են:

Թե որ ազգը պակասավոր ըլլալուն համար կանարգե, պետք է իրեն ուրիշ աշխարհք մը փնտրե, վասնզի այս աշխարհիս ամեն ազգերն ալ պակասավոր են: Իսկ թե որ իր ազգը շատ պակասավոր է, պետք է ավելի ցավիլ, ինչպես ծանր հիվանդի մը վրա, չէ թե անարգել թողուլ երթալ: Իսկ թե որ խիստ ընդհանուր կտեսնե այս պակասությունս՝ ինքն ալ պլըշկտված պիտի ելլա, պետք է որ ցավակից ըլլա հասարակաց, ինչպես ուրիշներն ալ իրեն ցավակից կըլլան: Ազգին պակասությունները պետք է ատել, բայց զազգը պետք է սիրել և այնչափ ավելի, որչափ որ պակասություն տեսնենք: Հիվանդներուն ալ այսպես չեն ըներ: Որչափ ավելի է ցավը, այնչափ ավելի հոգ կընենք, այնչափ ավելի սրտերնիս կշարժի, վրանին կգործադրանք, դեղ դեղի վրա, բժիշկ բժշկի վրա կհասցնենք, բովերնին չենք զատվիր. այսպես ալ մեր ազգին վրա աչք տանք: Եվ մխիթարությամբ ալ տանք՝ այս աչքը, վասնզի բնական հիվանդութիւնը շատ հեղ անբուժելի կըլլան, մեր ամեն ջանքը փուկ հանեն, բայց բարոյականք՝ ինչպես մեր ազգինը, ոչ երբեք անհուսալի են, որչափ ջանք ըլլա, այնքան ավելի և շուտ կբժշկվի:

Թե որ քաղաքական խոնարհ վիճակնուս համար է աս անարգ համարմունքը, պետք է գիտնալ, որ բազմին անիվը մեր ձեռքը չէ, միայն թե ջանքով կրնանք քիչ մը շարժել: Աշտարակին ամենն

աղվոր բարը ամենն բարձրը չէ, հապա այն, որ իր տեղը լաւ հարմար կեցեր է:

Թե որ բնական անկարող անհաջող ազգ մը սեպվելուն համար է հայոց անարգությունը, ասիկա զորավոր պատճառ կըլլար, միայն թե որ իրալ ըլլար, վասնզի աս բանիս դեմ՝ մեր վկայութեան ավելի ճշմարիտ և ազդու է օտարաց վկայությունը, որ զհայոց աղբը շատ արևելյան ազգերի վեր կրնեն, մանավանդ անոնցմե, որ մեզի պես անտեր են: Մեր ազգին պատմությունն և ինչպան հիմա աս վիճակիս մեջ մնալն ալ կցուցնեն, որ մտավոր ուժ ունեցող ազգ մը եղած պիտի ըլլա, որ այսչափ դիմացեր է: Թե որ հին ազնվականություն շունինք կրսեն, քանան սրբազան և արտաքին պատմությանց առջի թղթերն, և կտեսնեն, որ մեր ազգին պես փառավոր ծագումն ոչ ոք ունեցեր է և կրնա հավիտյան ունենալ: Իսկ թե որ այն ծագման համեմատ պայծառ հաջորդություն չենք ունեցած, կրսեն, ասոր մեջ ալ կսխալվին: Հիշեն՝ այն անաշտ և արդար ազգասեր խորենացին, որ զազգը հանգիմանելուն ատենն ալ կխոստովանի. «Զի թէպէտ և ե՞ք այժմու (կամ՝ աժու) փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ և զօրութեամբ տկար... սակայն բազում գործք արուժեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի գրոց յիշատակի»³: Հիշեն, որ միայն այս ազգը ամեն հին ազգաց մեջն կրցեր է իրավամբ առնուլ և անջինջ պահել քառասունչորս երկայն դաքերն անցնելով՝ հսկայի և քաջի նախանձելի անունները, ՉԱՅ և ԱՐՄԵՆ կոչվելով իրմե և օտարներն:

Ամչնա ուրեմն և պոկունքք խածնե այն ցուրտ բերանը, որ օդը պզծելով կհամարձակի ըսելու, թե կցավիմ հայ ծնած ըլլալուս: Այդ ցավը չէ իրեն, հապա իր ազգակցացը պետք է՝ ասանկ ազգակից մը ունենալուն համար: Բայց ես հավանած եմ, թե այն զրուցողը խոսքին ուժը չհասկցած կզրուցե, չէ նե՛ խենթերու թագավոր պետք է դնել զանիկա: Ազգին պակասությունը չէ՛ անձին անշահությունն է, որ զրուցել կուտա այնպիսի խոսք: Թե որ լավ մարդ է՝ իր ազգին մեջ ավելի պիտանի և փառավոր կրնա ըլլալ, քան օտարաց մեջ, մանավանդ ազգերնուս հիմակվան վիճակին մեջ, որուն մթության մեջ ինքը աստղի մը պես ավելի կրնա փայլիլ, քան արեւի մը պես ուրիշ լուսավորչալ ազգաց ցորեկվան մեջ: Զե՛ն եղեր աս ետքիս ատենները ալ, կամ թե չկա՞ն ազգերնուս մեջ անանկ մարդիկ, որ չէ թե Ասիո մեջ, հապա Եվրոպայի ծաղկալ ազգաց

մեջն ալ գովությամբ և փառոք կհիշվին ու ազգին պարծանք մը կըլլան: Ո՞վ կարգիւն զայնպիսին, որ ինքն ալ թե որ այնչափ մեծ խելք ունի, անոնցմե մեկը ըլլա, կամ թե վարպետ գրիչ ունի, մատենագիտությամբ անուն ու համբավ ընե իրեն ալ, ազգին ալ: Իսկ թե որ ուրիշ ազգաց լուսավոր ինքը ծածկել կուզե իր գեշությունը, ան ալ փուշ շանք է: Թե որ անոնց փառքովը ինքն ալ բան մը երևնալ կուզե, իրավցնե կերևնա իշամեղու մը: Խելացի մարդը շնայիր օրոցքին վրա, ուսկից ընծայվեր, է, հապա դեպի գերեզման, որն որ ինքն իր արդյամբքը պիտի պատրաստե:

Արդ թե որ անիրավ է այսպես արհամարհել մեր ազգը, կամ անպատճառ մեծցնել, խելացի մարդուն կվայելե, որ արդար աչքով նայի անոր վրա և սիրե, և այս սիրույն համար ճանչնա անոր կատարելություններն ալ, պակասություններն ալ: Առանց հարկի չբանա այն վերքերն, որ պետք է բժշկել. հարկ որ ըլլա՝ զգուշությամբ դպչի, դողդղուն ձեռքով, արտասովոր աչքով, տաք շնչով. արդարությունը միայն բանա զայն, կարեկցությունը պատե, իմաստությունը դարմանե, սերը անհետ ընե սպիններն ալ:

ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգին վրա քիչ կամ չափեն շատ համարմունք ունենալուն՝ ազգասիրության դեմ ըլլալը ցուցնելին ետքը՝, կուզենք խոսք մ'ալ ըսել, թե ինչ է աս ազգասիրությունը, որն որ այսչափ կհիշվի մեր ազգային օրագրաց մեջ ալ, և բերնե բերան անցնելով քանի մը տարիե ի վեր, մոգական կամ ալքիմիական բառ մը դառնալ կսկսի. շատ տեղերե ալ նույն ձայնը ելլելով, երբեմն լսողին զբխուն շփոթություն ալ բերելու պատճառ կըլլա: «Թմբուկը անդադար զարնելը, — կըսե երկար, — զմարդս անդադար կհոգնեցնե, մոտեն զարնելը՝ կխլացնե, իսկ գլխուն զարնելը՝ կճաթեցնե»: Բայց զմեզ վախցնողը ավելի իր մեկալ խոսքն է. «Ստվորաբար մարդիկ այն բանին վրա շատ կխոսին, որ չկա կամ չունին»: Ազգասիրություն լսելով, ազգասիրություն ըսելով, ոմանք կկարծեն թե ազգասեր եղան, լըմնցավ, ոմանք ալ իմանալով, որ բան մը չեղան, կկարծեն թե ազգասիրություն ըսածը Անզգիտ ստեբլին ոսկիին կնմանի, որ ոչ երբեք ձեռովին պիտի անցնի. վասնզի անունը կա և ինքը չկա:

Չենք ուզեր մենք ալ Թմբուկ մը զարնել ազգասիրության, ինչպես որ կրնա պահանջել այս մեծ անունը. մեզի բավական կսեպենք մանկանց փողիկը, քիչ մը մեր ընկերները կաքավեցնելու չափ, ինչպես որ ունինք մեր ողբերն ալ՝ քիչ մը կոծեցնելու չափ: Միայն թե չըլլայինք այն խեղճ մանկանց պես, որ իրավամբ գանձատեցան ընկերներուն թե՛ «Փողս հարաք ձեզ և ոչ կաքաւեցեք, ողբացաք և ոչ կոծեցարուք». կամ այն սարեկին նման, որուն համար ազգային երգ մը կըրուցե:

«Սարեակն ի տօմ Ռուսէր կարդալո,
ոմքն զարնէր, իմքն խաղալո»:

Ազգասիրությունը երկու բառ է, երկու բան է, կեսը կավ, կեսը կրակ: Մենք չենք ուզեր հոս կրակը կայծակեցնել, կթողունք զայն ուրիշներու, բավական է որ զուրիշները տաքցնելու տեղ անխոհեմությամբ իրենք իրենց ձեռքը շայրեն. մենք կուզենք քիչ մը՝ այն կավը քննել, լմել, կակղցնել:

Ազգն է այս կավը. ազգն է միություն այնքան մարդկանց, որ մեկ նահապետե մը առաջ եկած են, մեկ հայրենի լեզու ունին, նման բնավորություն ունին և շատ հեղձ նույն կրոնք, նույն օրենք, նույն վիճակ: Ասոնց պարտքն է, որ սիրեն մեկզմեկ, կամ բոլոր զանոնք, որ ազգ բառով կիմացվին. այս է ազգասիրությունը: Մարդկային բնություննիս մեզի կտորվեցնե մարդասեր ըլլալ, սիրել մեր ազգայինները, քան զուրիշ ազգեր: Սուտ է այն փիլիսոփայն, որ ազգասիրությունը մարդասիրության դեմ կկարծե, որ հայրենիքը հերձված կսեպե երկրես, և կըսե. բոլոր երկիրս ալ հայրենիք է լավ մարդու, ինչպես թռչունին՝ բոլոր երկիրքն և ձկան՝ բոլոր ծովը: Այդպիսին չէ վերուցած մեկ մը աչքը տեսնելու թռչունը, որ թեպետ բոլոր երկիրքը կթափառի, սակայն ունի բուն երկ մը, ուր իր ամենն սիրելի բաները կգնե, ոսկից շերտաբ բաժնվիլ, որուն մեջ գինքը ավելի ընդարձակ կգտնե, քան բոլոր օդուն անհուն տարածությանը մեջ: Կհտն ալ, որ ասագին օվկիանոսին ալիքը կեռացնե, ծովեզերք մը խորունկ փոս մը ունի, ուր միայն կգտնե իր երջանկության նավահանգիստը: Շատ տեսակ փիլիսոփայություն կա զանազան անվամբ, վերի ըսվածքը Շնահան ըսված փիլիսոփայութենե առաջ կուզա, թե որ այն մաքուր անվի: Իր ազգը չսիրողը հավիտյան մարդասեր չըլլար: Թե որ կրակը մոտինները շտաքցնե, հեռվինները ինչպե՞ս կտաքցնե:

Մարդասիրութիւնը ընդհանուր պատմութիւն է, ազգասիրութիւնը մասնավոր պատմութիւն է: Մարդասիրութիւնը կսորվեցնէ զամեն մարդիկ սիրել, վասնզի մեզի նման են, ազգասիրութիւնը զազգայինները ավելի սիրել կսորվեցնէ, վասնզի ավելի նման են մեզի: Ուրեմն մարդասիրութիւնը ավելի կհաստատե զազգասիրութիւնը, քան թէ կվերցնէ: Ինչպէս որ ծնողքնիս շփրենք, շենք կրնար ազգականնիս ալ սիրել, անկե ալ սերը կանցնի խնամինեբրու և դրացիներու, այսպես աստիճան և կարգ կա մեր սրտին բերմանը: Մեր ընտանիքը և բոլոր մարդկութիւնը սիրելու մեջ ալ մեկ աստիճան մը կա, որ է ազգը: Ուրեմն թէ որ մարդասիրութիւնը պարտք է, ևս առավել և մոտիկ պարտք է ազգասիրութիւնը:

Մարդասիրութեան պարտքը դեողը մեր փիլիսոփաները շեն, բնութիւնն է: Ազգասիրութեան պարտքն ալ իրմեն կուգա: Քանի որ մարդիկ այրարատեան երկիրներուն երջանիկ սահմանովը կբովանդակեն, աշխարհիս վրա ազգասիրութեան անունը պետք չէր ըլլար: Բայց երբ որ Բաբելոնի դաշտերն իջան, աստված հոն լեզունին խառնակելով, գրեթէ իր ձեռքն բաժանեց ազգերը և կամաց-կամաց զանազան բնավորութեան և կերպարանաց տեր ըրավ: Նույն ատենն ի վեր՝ տնկեց զանոնց սրտին մեջ ազգասիրութիւնը, որպեսզի մարդիկ զանազան գաս բաժնված՝ կարենան ավելի դյուրին կերպով մեկմեկ հոգալ, քան թէ մեկ մեծ խումբ մը ըլլալով: Կրնա ըսել մեկը, թէ մարդիկ բոլոր մեկ ազգ մեկ լեզու ալ ըլլային՝ կրնար ըլլալ, որ զանազան գավառ բաժնվեն, ինչպես զանազան վիճակք մեկ տերութեան մը: Այսպես ալ որ ըլլար՝ անկարելի էր առանց ազգասիրութեան զմարդիկ կառավարել: Վասնզի այն ատեն զանազան գավառք զանազան ազգեր պիտի ձևացնէրին մեկմեկ զանազանութեամբ, ինչ որ հիմա ալ կերևնա բազմագավառ տերութեանց մեջ, որոնց լեզուն ալ նույն և նման ըլլալով՝ ուրիշ աննմանութիւն մը մեկմեկու դեմ կգրգռէ շատ անգամ: Քող որ լեզվաց միութիւնը հանդերձ միութեամբ բնավորութեանց, կամ մեկ տերութիւն մը կուգե, որ անկարելի է երկրիս ընդարձակութեանը համար, կամ մշտնջենավոր պատերազմ՝ զանազան տերութեանց սահմաններուն համար: Բնութիւնը այս բաներու հետեվանքները վերցնել ուզելով, ամեն ազգի սահման շափեց իր բնիկ լեզվին տարածութիւնը, և թէ որ դժբախտութեամբ այն տարածութենէն դուրս ելլէ՝ իր ազգութեանը նշան և կապ դարձյալ նույն լեզուն տվավ, որ ուր ալ իր ձայնակիցը տեսնէ, հիշէ իր պարտքը:

Թէ որ կա մեկը, որ աս բանիս տարակուսի, թէ որ կա մեկը, որ ազգ ի՞նչ է, ազգասիրութիւնն ի՞նչ է, կրսե, դրկեցեք զայն հեռու քողաք մը, օտար ժողովրդոց մեջ, ուր ոչ մեկը զինքը չճանչնա, ոչ ինքն զմեկը: Օր մը երթա մեկ հասարակաց ընկերանոց մը, ուր շատ ազգե մարդիկ տեսնէ, որ իրենց ազգակցաց հետ կխոսին, առանց իրեն երեսը նայելու: Մեկ մ՝ ալ հանկարծ անժանոթ մարդ մը դռնէն մտնէ՝ որուն կերպարանքը իր վրա քիչ մը ազդեցութիւն ընէ, մեկմեկու մոտենան ինքնաշարժ պատահմամբ մը, և հարցընեն, ինչ ազգե ըլլալնին և գրեթէ մեկտեղ ըսեն թէ ես ալ հայ եմ և աս քողքիս մեջ ուրիշ հայ չկա: Ան ատեն կիմանա այն ազգասիրութեան անհավատք, թէ ի՞նչ ըսել է եզեր ազգ, ի՞նչ ազգասիրութիւն: Իսկ թէ որ չիմացավ, կրնանք ըսել, թէ մարդկութենէն դուրս ելեր է այնպիսին:

Այս նախատինքը կրնա մեզի ալ դպչիլ, թէ որ շատ խոսինք աս նյութիս վրա, վասնզի հոր մը որդեսիրութեան և տղու մը ծնողասիրութեան խրատ տալին մեծ նախատինք մը կրնա ըլլալ: Հսել է թէ բնական և աստվածային օրինաց առաջին և զորավար պարտքն պակասած են. առեակ պարտքե մը պակասած սեպել է մեր ազգը, թէ որ ասոր նման պարզ խոսքեր շատ գրուցենք. օտար ազգ մը լսելու ըլլա, իրով որ կգոթիմակղի մեր վրա, կարծեմ մենք ալ շատ աժոթով կմնանք: Բայց որովհետեւ մենք ալ մեկ անգամ կուղենք զրուցել, եկեք ըսենք կամացուկ մը աս երկու խոսքս ալ:

Կարելի է որ մեկուն ամենեկին հոգը ըլլա ազգասեր շրջվելուն համար, կամ իրեն բերնովն ալ ազգը արհամարհած ըլլա. այնպիսին չէ իմացած, որ շատ ամոթալի սխալմունք ըրեր է: Ազգը շփրելը, իր ծնողը շփրելն վար չմնար. ծնողը շփրողին ի՞նչ կրսենք: Ի՞նչ կրսենք նաև անոր, որ ծնողը շփրելուն պատճառ բերն անտեց ազքատութիւնը կամ յեղձութիւնը կամ հիվանդութիւնը. մարդ չէ, զազան է կրսենք: Իր ազգը շփրողը, իր ազգը շատովողն ալ՝ չազգի, ամարդի բան մըն է: Հարստութիւն, փառք, առողջութիւն, գիտութիւն, ասոնք շեն մեր ծնողը մեզի սիրելի ընող, հապա այն կյանքն է, որ մեզի տվեր են, այն շարունակութիւնն է, որ մեր աւշի հորեն իրենցմով մեզի անցեր, մեզմե ալ մեզմե վերջններուն պիտի անցնի: Մեր ծնողքն է մեզի կյանք տվողը. իրեն կյանք տվողն ալ մեր ազգն է. մեր ազգն է մեր հայրերուն հայրը. մեր ազգն է զմեզ մեզի տվողը. մեր ազգն է մեզի աշխարհիս մեջ ամենեն սիրելի անձինքը տվողը՝ հայր մը:

մայր մը, եղբայրներ, ու քույրեր, մեր ազգն է մեզի տվող այն անձնասիրութիւնը, ուսկից զորավոր կիրք և վայելումը շունինք և թե որ լավ գործածենք՝ չկա քան զայն մեծ հնարք մը լավ և փառավոր ըլլալու. մեր ազգն է մեզի մարդկութեան մեջ պատիվ մը տվող, ազնվականութիւն մը տվող. որ թե որ մեկը ծոած խելքով ուրանա իր ազգը՝ ուրիշ բան չվաստակելին զատ, կ'ստնն ան դժբախտ զավակաց կարգը, որոնք ծնողքնին չեն ճանչնար և մարդկանց անարգանք կ'սեպվին: Աս է ազգատյացին գտնելիքը, թե փնտրե և թե չփնտրե:

Ուրեմն թե որ անիրավ է իր ազգը շիրտոյն, ավելի անիրավ կըլլա հայ մը, թե որ ազգը հայ ըլլալուն համար շիրտոյն: Թե որ սամոյեղ մը, շինկյանն մը, քամշատացի մը ազգերնին նախատեին, թերևս քիչ մը իրավունք կրնային գտնել, բայց մեկ հայ մը, որ իր ազգը նախատե, թե կուզենք արդարացնել, պետք է ըսենք, որ ամենատգետ է, կամ ամենախենթ է, թե չէ՝ ըրածը յոթը դժոխքի հայհոյութիւն պետք է սեպել: «Ծնողքը անխնային լեզուն կկրտորեն,— կըսե Նիկար,— զսպար անխնային լեզուն արմատեն խելու է, վասնզի իր ծնողացը ծնողքն ալ կանխծե»: մենք ավելցնենք, թե հայ ազգը անխնային՝ քիչ մ' ալ խոր իջնալու է, վասնզի հայութեամբ ամենուն նախածնողն ալ կանխծե: Թե որ ազգաց մեջ հայ ազգին ինչ ըլլալը կուզես իմանալ, առջև դեր հիմակվան քու զարգացած երեւելի ազգերդ կամ տերութիւնները, դիր թե անոնցմէ մեկն ալ հայու ազգեն է, վերջը առ ան ամեն ազգաց հին պատմութիւնները ու սկսե ծայրեն կարգալ ինչ որ անոնց վրա կամ անոնց երկիրը անցեր է սկզբանե ի վեր: Մեկ մ' ալ հայոց ազգին և երկրին պատմութիւնն ալ կարգա մտադրութեամբ. մեկն կիմանաս, որ առաջ տղայահասակներու վարք կկարդաս եղբր, ետքը հարկեր ծերերու մը վարք կկարդաս, որուն գլխեն շատ մեծ, շատ փառավոր բաներ անցեր են, ժամանակին մեջ քիչ մը վեր ել, քիչ մ' ալ, ու մեկալ ազգերը մեկմեկե ետև աչքեդ կծածկվին՝ քաղքի մը մեկմեկե ցած շնքերու պես, ինչվան ալ բան չերևնար: Իսկ հայոց ազգը դեռ իր Արարատ լեռանը պես գլխուդ վերև կեցեր է. ելի՛ր, բարձրացի՛ր քու օղապարիկ մտքդ, ան դեռ կեցած է. ելիր ալ ավելի, բայց գրեթե չես հասնիր անոր արեգակնաճեմ գազաթանը: Հիմա խփե գրքերդ, ու առանց նայելու՝ հիմակվան նորելուկ ազգերուն փառալորութեանը վրա, ըսե ինձի. թե որ դուն անաղբի ըլլայիր, ո՞ր ազգեն կուզեիր ըլլալ, կամ թե երկրորդ

հայրենիք մը փնտրեիր, ո՞րը կընտրեիր. չեմ տարակուսիր որ Հայաստանին ազգը կուզեիր: Ինչո՞ւ. իր տերութեանը, իր վիճակին համար. չէ՛, վասնզի ուրիշներն ալ նույնը ունեցեր են՝ ավելի կամ պակաս: Հապա ինչո՞ւ. վասնզի անոր մեջ կտեսնես անանկ հին պարծանք, անանկ հին ազնվականութիւն, անանկ դիպվածներ, որոնց դիմաց տերութիւն և ուրիշ անցավոր փառք ոչինչ կերեվնա, որ բախտին խաղալիք տուրքն է, այսօր կուտայ, վաղը կառնու: Ուրեմն թո՞թափենք բախտին հրապույրը և կտեսնենք, որ հայոց ազգին վրա անոնք վերցնելին վերջն ալ՝ կ'մնան անանկ պանծալի նշաններ, որոնք ամեն բախտե վեր են և հավիտյան ամեն ազգաց ալ նախանձելի կրնան ըլլալ: Ան ատեն կտեսնենք, որ հայոց ազգը մարդկութեան բազմաճյուղ ծառին վրա միջին ճյուղն է, որուն ծայրը վար քաշած կապվեր է և շորս դիեն ուրիշ ճղեր բարձրացեր են. բայց մեկ մը կապը քակելուդ պես՝ իր ծայրը ամեն ճղերու ծայրեն ալ բարձր կելլե:

Այս խոսքերս թերևս չափազանցութիւն երևնան: Այնպես կըլլային, թե որ ուրիշ ազգի մը համար զրուցեինք. չափազանցութիւն են անոր, որ ընդհանուր պատմութիւն կարդալով չէ կրցած զարմանալ հայու և հրեի երկրին և ազգին վրա եղած զարմանալի նախախնամութեանցը. չափազանցութիւն են միայն հիմակվանը գիտցող և հինը չգիտցողի մը, չափազանցութիւն են չազգասիրի մը: Իսկ ազգասեր հայու մը համար մեծ ճշմարտութեան պղտի հայտնութիւն մըն են:

Թե որ բավականապես իմացվեցավ, թե ի՞նչ և ինչո՞ւ է ազգասիրութիւնը, պետք չէ երկայն խոսիլ թե ի՞նչ պարտք ունինք ազգին, ինչպես պիտի անոր սիրենք: Ամեն սեր իր օրենքն ալ հետը ունի: Արեւելեան գրոց մեջ կպատմվի, թե այն կողմեն երկրի մը հարուստ և իմաստուն և բարեպաշտ իշխան մը տասներկու զավակ ուներ, անոնցմէ անդրանիկը քովը պահեց, մեկալնոնց բաժնեց իրենց ժառանգութիւնը. և զրկեց: Անոնք ալ ելան, հեռու տեղմանք գնացին և զանազան վիճակի տեր մարդիկ եղան: Շատ տարիեն վերջը իր ծերութեան զավակներ, իր հույսը, իր անդրանիկը մեռավ: Մեկալ տղան ալ քովը չըլլալուն, ծառաները աս ծերուն գլուխը ելան, իշխանութենեն ձգեցին, ծերն ալ տրտմութենեն, տղուն ցավեն, աղքատութենեն հազիվ կրցավ ուրիշ քաղաք մը քաշվիլ, որ ինքզինքը ծածկե: Բայց ան աստիճանի մեծ էր ամոթն ու ցավը, որ խելքն ալ կորսնցնելու պես եղավ, վրան ծանր հի-

վանդութուն մը ալ եկավ, իջևանի անկյուն մը ընկավ, որուն տե-
քը բարի մարդ ըլլալով և ճանչնալով դեմքեն, որ աս ծերունին
ազնվական եղած պիտի ըլլա, հոգ կտաներ վրան: Օր մը մեծ կա-
րավան մը եկավ այն քաղաքը, զանազան ազգերի ժողոված, որոնց-
մե շատը եկան այն իջևանը իջան, ուր որ ծերը պառկեր էր:
Անոնցմե մեկ իշխանավոր մը պանդուկապետին ըսավ, թե ես աս
մտտի քաղքեն եմ և կուզեմ, որ աս օրվան հասած քարավանիս
մեջ եղող իմ քաղքցիներուս հոս ժողովես, որ իրենց ընթրիք մը
տամ: Ըսավ ու գնաց: Իրիկվան դեմ դարձավ իջևանը ու տեսավ,
որ տասը հոգի գտնվեր էին իր քաղքեն, զանազան վիճակի տեր
մարդիկ, որոնց հարցուց ինչ ըլլալին և իմացավ, որ մեկ երկու-
քը իրեն պես իշխանավոր են, մեկը իրենց կրօնին քահանա է
եղեր, մեկը բժիշկ, մեկը կարդացող, մեկը արվեստավոր, երկուքը
վաճառական, մեկալ երկուքն ալ աղքատ բանվորներ, բայց լավ
բնավորութամբ: Երբոր հարցուց, թե ինչո՞ւ կերթաք ձեր քաղաքը,
ամենքն ալ մեկ բերան ըսին, թե հայրերնիս տեսնելու: Զարման-
քով հարցուց, թե ո՞վ են ձեր հայրերը. ամենքն ալ մեկ բերան
նույն անունը զրուցեցին: Հարցնողին ալ, զրուցողներուն ալ գրե-
թե գույներնին կտրվեցավ, սկսան կանչել, թե ուրեմն մե՞նք ենք
ան տասնմեկ եղբարքն, որ ասկե քսանեհինգ տարի առաջ մեր
հորմեն բաժնվեցանք և ահա ասանկ զանազան վիճակի հասեր
ենք: Երթանք ուրեմն տեսնելու մեր ծեր հայրը, և մեծ եղբայր-
նիս, որոնցմե ատենն ի վեր է որ լուր մը չենք առած: Պանդուկա-
պետն, որ անոնց հորը անունը լսեց, իմացավ, որ ան ծերուն տը-
ղաքն են, լոցուց զանոնք և կամաց-կամաց իմացուց, որ այն
անունով ծեր հիվանդ մը կա իր իջևանին մեջ, բայց շուգեր, որ
իր անունը իմացվի: Անոնք անհամբերութամբ կատիպին, որ
ցուցնե իրենց այն ծերը, և ինչ մեծ զարմանք, ինչ մեծ կակիծ
եղավ, երբ որ տեսան իրենց իշխանավոր ծերունի հայրը այն խեղճ
վիճակին մեջ: Բայց շուտով իմանալով, որ այն հիվանդութունը
և այն մտքի կորսնցնելը տրամութեան սաստկութենն է, չէ թե
բուն խելքի և կազմվածքի ավերմունք, հույս առին զինքը կանգ-
նեցնելու: Ամենքը թեպետև զանազան խելքի և զանազան վիճակի
մարդիկ եղեր էին, բայց մեկ սիրով, մեկ հոգով ձեռք զարկին հո-
րերուն օգնելու: Բայց թե յուրաքանչյուրը ինչ ըրավ, կամ ձեռ-
քեն ինչեր եկավ հորը սիրուն, ալ ձեզի կթողում մտածելը, կըսե
պատմիչը ու կլռե:

Մենք ալ մեր լսողներուն թողով աս խեղճացած ծեր հորը
հետ՝ մեր ազգին վրա մտածելն ալ, օգնելն ալ, կլռենք հիմա, քա-
նի մը խոսք ալ թողով ըսելու երբոր աս մտածունքն կարթըն-
նան:

Ազգասիրութեան ինչ ըլլալը իմանալեն ետև իմանանք թե ինչո՞ւ
մեր ազգին մեջ պակսեր է աս աննման առաքինութունը: Ասոր
առաջին պատճառն էր ազգասիրութեան ինչ ըլլալը չգիտնալն, որն
որ ասկե առաջ ջանացինք ճանչցնել: Աս շճանչնալուն պատճառն
ալ տգիտութենն կուզա, որ մարդուս ամեն հարկավոր պարտքերն,
ամենն մոտ գիտելիքներն ալ կմոռցնե: Լավ դաստիարակութունը
կիմացնե մարդուս, որ ինքը միայն իրեն համար կամ միայն իր
ընտանյացը համար չէ երկրիս վրա. ավելի մեծ ընտանիք մ՝ ալ
ունի, որ է ազգը:

Երկրորդ պատճառ՝ մեկ անիրավ վհատութուն մը, հուսահա-
տութուն մը, արհամարհանք մը: Ազգը խեղճութեան մեջ տեսնե-
լով, ոմանք կկարծեն թե այն խեղճութունը ազգին բնութեանը հետ
կպած է, կամ թե հայը միշտ այնպես պիտի ըլլա, կամ թե մեր
բազմին անիվը միայն մենք խորտակեր ենք մեր ձեռքով, առանց
արտաքին բնութեան ալ և թե խոր տղմի մեջ ընկղմված է՝ ուս-
կից հանել չըլլար: Ուր որ հուսո տեղ կա, հոն ամեն բան կզրտ-
նրվի: Իսկ հուսո համար հին բարոյախոսք կըսեն, թե աշխարհիս
վրայն ամեն առաքինութուն վերանալուն պես եղան նե, առա-
քինութեան ամանին մեջ միայն հույսը մնաց: Ուրեմն թե որ ազ-
գերնուս վրա մեկ լավ բան մ՝ ալ կտեսնես, գիտցիր որ ան երկ-
րորդն է, անկեց առաջ կա հույսը:

Երրորդ պատճառը կրնանք մասամբ, գոնե հիմակվան ատե-
նիս համար, բաղդին տալ, որ է հեռավորութունը մեր հայրենյաց
երկրեն և մեր ցրվիլը զանազան երկիրներու մեջ. աս հեռավորու-
թունն է, որ հայրենյաց սերն ալ կհեռացնե սրտեն: Մեր հայրե-
րը, որ շատ ավելի թշվառութեան մեջ ընկան, մեզնե ավելի ազ-
գասեր էին, վասնզի իրենց հայրենյաց մեջ էին: Հայրենյաց քա-
րինքը ավելի տաք են, քան Բաբելոնի փռները: Երկիրը ինքն իրեն
կպատմեր անոնց իրենցմե առաջիններուն գործերը: Այն հողը
կկոխեին, ուր որ իրենց նախնիքն ալ կոխեր և վերջը ծածկվեր էին,
այն հովանիներուն տակ կաշխատեր երկրագործը, որն որ իր սի-
րելի նախորդներուն ալ եղած էր, այն եկեղեցյաց մեջ կաղոթեին,
որ իրենց մեծ հայրերուն բարեպաշտութունը կանգնեցրէր, և ան

գերեզմաններուն մեջ կքնանային, որն որ իրենց նահապետները փորեր էին: Բայց այս դժբախտութիւնս զմեզ չպիտի անհույս ընեն. մեր սերը չկրնար մարել, թե որ մենք շուգենք: Հայրենյաց հիշատակն ավելի զորավոր է, քան զօտար երկրին ներկայութիւնը: Բարեխոսի ուռիներն ալ կրնան Երուսաղեմա քնարներն հնչեցնել, Եփրատա ալիքներն ալ կրնան զՀորդանան հիշեցնել:

Ուրեմն շորորդ պատճառ՝ հիշատակաց մոռացութիւնն է: Թե որ նյութական երկիրը, քարերը, լեռները, գետերը, շենքերը մեզի չեն հիշեցներ մեր ազգը, թող հիշեցնեն զայն իրեն պատմութիւնը, ազգային հանդեսներ կամ տոներ, ազգային երգեր, երեկի մարդկանց և սրբոց տարեդարձի ներբողներ, անոնց պատկերները, արձանները և մեղալները: Եվ մանավանդ հիշեցնեն մեզի մեր նախնիքը՝ անոնց հայկական լեզուն, որ հինգերորդ պատճառն է, վասնզի գրեթե ասկե զորավոր հորդոր չկա ազգասիրութիւն: Ուր որ լեզուն մնացեր է՝ դեռ ազգասիրութիւն ալ կա հոն, ուր որ բոլորովին լեզվակորույս են եղեր՝ հոն նաև ազգասիրութիւնը բոլորովին կորածի պես է: Լեզուն բնական բան մը կերենա, բայց զորութիւնը գերբնական կամ բարոյական է. մեր մտածութիւն հետ խառնված է զրուցածնիս: Անկարելի է, որ մեկ գաղղիացի մը, մեկ ռուս մը, մեկ պարսիկ մը, մեկ մոնղոլ մը նույն բանը նույն և նման կերպով մտածեն ու բացատրեն: Թե որ մեկը իր ազգին լեզուն չգիտնա ու օտար լեզու մը իր ծնողացմե առած բանեցնի, կրնանք ըսել թե այն լեզվին տերը եղող ազգին նման գաղափարներ կունենա քան թե իր ազգին, անոր համար ալ անտարբեր կամ պաղ կըլլա իր ազգին վրա. այս անտարբերութիւնը կնամանի խի՛ն ականջին, որ քնարին ձայնը և կատվին մլավելը հավասար կրնա սեպել: Լեզուն կորսնցնելիս ետև և մանավանդ անոր հանդեպ անհոգ ըլլալն ետև մեկալ ազգային սովորութիւնը և հիշատակը և նշանը շուտով կկորսովին, ուրեմն ազգասիրութիւն մեծ և խիստ մեծ օգուտ կրնի ազգին լեզուն: Իրացի ազգեր ունինք, որ մեր վիճակին ալ հաղորդ են, հոռոմները ու հրեաները: Ասոնց վրա, թեպետ շատ ավելի անկիրթ են, բայց ավելի ազգասիրութիւն կա: Անկեց է այն սրտոտութիւնը, այն հպարտութիւնը (որն ունի իր գովելի մասն ալ), որ ունի հոռոմը և այն ընկերասիրութիւնը և իրարու օգնելը, որ ունի հրեան: Վասնզի մեկը կհիշի իր հին պարծանքները, իր հարցը լեզուն կխոսի և այն լեզվով կերգի, այլազգերն խոսելուն ատեն ալ իր ծոմոված լեզուն վկա է, թե իրեն բնիկ չէ այն

խոսածը: Մեկալն ալ չկրնար մոռանալ թե մեկ հոր երանելի մը որդիք են, և աննման վիճակ մը ունեցեր են ատենոք և ասով սիրտը տաք է իր նմաններուն վրա և հույս մը ունի:

Մենք ալ ասոնց չափ մեր նախնիքը, մեր դուրացուները, մեր իմաստունները, մեր սուրբերը, մեր հին եկեղեցիները ու գերեզմանները հիշելու ըլլայինք, շատ ավելի ազգասեր և սրտոտ կըլլայինք: Զըլլանք պարծենկոտ, բայց շոտանանք մեր պարծանքները. շատ լճեացնենք, բայց չպզտկցնենք ալ, վասնզի շատ քրտինքով և արյունով վաստկեցան մեր նախնիքը. ո՛հ, անիրավ ըլլանք անոնց հանդեպ: Ապերախտութենն մեծ մեղք ու գարշելի մոլութիւն չկրնար ըլլալ: Զըլլանք կովող, ըլլանք վիճաբան, բայց կրակ դառնանք, երբոր մեկը մեր նախնիքը, մեր ազգութիւնը կնախատի: Զըլլանք ռիակալ, ըլլանք թշնամի, բայց այսպիսի հայհոյութիւն ցուրտ ականջով չլսենք: Մարդու առաջին պատվական բանը կյանքն է, երկրորդը իր պատիվը, ուրեմն պաշտպանելու է մեր պատիվը: Մեր նախնիքը հիմա կյանք չունին, բայց միշտ պատիվ ունին, ուրեմն պետք է պաշտպանենք մեր նախնյաց պատիվը, թե չէ՝ շատ մեծ պարտքի տակ կմնանք: Առնունք օտարներն գեղեցիկ սովորութիւններ, բայց առանց պատճառի մերինները լքողներ: Յուր բան մը կա նե՛ շտկենք, չէ թե ջնջենք: Այն բանն, որ մեր մեջ իրավախոհ ըլլալով կրնանք լմնցնել, չհանենք օտարներու առջան, մեկզմեկ խնայտառակելու համար: Ըլլանք մարդասեր, բայց լիակշիւք շողորթի կամ հացկատակի պես ազգի մը հետև ու առնունք անցնինք անոր ըրածը չրածը զրուցելու, խենթութիւններն ալ խելոքութիւնացը հետ պաշտելու:

Վեցերորդ պատճառ մ՝ ալ հետեւեր է երրորդ պատճառն. հայրենիքը կորսնցնելով գրեթե հայրենակցութիւնն ալ կորսնցուցեր է ազգերնիս, և ուրիշ կերպ հայրենակցութիւն մը մտեր է, որուն ավելի համշիրակութիւն կրնանք ըսել. հայրենասիրութիւն տեղ ալ զավառասիրութիւն: Ինչպես մեղերնին զավառական լեզուներ մտեր են հայկականին տեղ, ասանկ ալ զավառական բան մը մտեր է, որ սեր ըսելու ալ արժանի չէ, վասնզի շատ ծիծաղելի, անարգ և վնասակար բան է: Զեմ գիտեր յուրաքանչյուր խումբ իր երկիրը գովելու կամ պաշտպանելու համար: Թե՛ իր զավառակիցներին կողմ ելլելու, թե՛ ինչպես ավելի կերենա, մեկալնոնց հակառակելու համար, տեսակ տեսակ զանազանութիւններ մտեր են, մեկ մը զրսեցի, մեկ մը ներսեցի, մեկ մը պուսեցի, մեկ մը կեսարացի

կամ գաղափարացի, մեկ մը քաղցրի, մեկ մը հայաստանցի, մեկ մը հատտ, մեկ մը բարակ, մեկ մը վարի աշխարհեն, մեկ մ' ալ չեմ գիտեր, թերևս լուսնի աշխարհեն: Ավելի ծաղրելին ալ կուզե՞ս: Մեկ մը էՍՆԱՑ, մեկ մը ՍԱՌԱՑ, և ասոնց նման կերպ կերպ զանազանություններ, որ շատ հեղ տուններնիս, փլցուցեր են, կրնան հիմներնիս ալ փորել: Ամեն ազգի մեջ ալ ասոնց նման զանազանություններ կրնան գտնվիլ, թե որ ուզեն զանազանել, բայց ասանկ վնասակար հետևանքներ շատ հեռու կփախչին, որոնց իրը վնաս, ընելը՝ անմտություն: Մեր ազգին սկիզբը ոչ ի Պոլիս եղեր է, ոչ Գաղատիա, ոչ Կաֆա, ոչ Կալվաթա, ամենքս ալ մեկմեկե առաջ հետև Հայաստանեն եկած ենք և հիմա ուր ալ որ ենք, պանդուխտ ենք: Վերջենք ուրեմն աս գաղափարական զանազանությունները, որ բարակ առուններ կնմանին, շատերը տղմի մեջն են թափվում և բուն աղբյուրը փնտրենք ու միանանք մեր ազգակցության սիրովը, իմանանք որ ասոնք են մեր մեջ առակ եղած ու նզոված անսահմանությունը սնուցանող:

Յոթերորդ և ծանր պատճառ՝ հավատքի կողմանն տարածանություններն և հակառակություններն են, որոնց ազգասիրության տված մեծ վնասը ամենուն հայտնի է մեր մեջ պատահած ցավալի և անվայել դիպվածներն: Կրոնքը ամեն բարոյական կրթե ավելի մարդուս բնության խորը թափանցած ըլլալով, հոգվույն հետ խառնած, անկե շարժած սիրտը սաստկություն մը կշարժի, թե բարվույն մեջ թե շարին, մանավանդ մեր ազգը, որ ի բն կրոնասեր կամ կրոնապաշտ ազգ է՝ շատ սաստիկ ունի աս կիրքն ալ: Այն գովելի կրոնասիրության հետ, ամենազգովելի համառություն մ' ալ ունենալով՝ տգիտությունն ալ վրան եկած, խոսք խոսքի հետ չկարենալով համեմատել ու արդար դատել, շատ հեղ կոխվեցրու, ատեալությանց և մեծամեծ շարյաց պատճառ եղած է: Վերջապես ազգերնիս հրեից թագավորության պես երկու բաժնված է վերին վար: մեկ մասը Հուդայի, մնացածը Իսրայելին: Հիմա փոխանակ զգուշությամբ և խաղաղությամբ աս բաժանմունքը միացնելու, թե որ բնություն մեկմեկու քաշվի, ի՞նչ կըլլա. Աքիա Սիլոնացվույն վերարկուին պես տասներկու կտոր ալ ըլլա՞ր: Ամենեն բարձր գիտությունը աստվածաբանությունն է, մեր մեջ այբը բնեն զատուղն ալ աստվածաբանություն կուզե ընել, տասը տեսակ տգիտության դրոշ բացող վարդապետն ալ կկարծե թե կրոնագիտության գորշակիրը ինքն է: Կրոնքի մեջ ամենքը կհափշտակեն աստուծո

գաղափարներ, ամենքը կուզեն դատել և դատապարտել, փոխանակ որ պետք էր ամենքը իրենց աստիճանին վրա կենային, մեկը բարոզեր, մեկը աղոթեր, մեկը սիրով խոսեր, մեկալը լուր, ամենքըն ալ լսեին, քննեին, սիրեին:

Մեզի ընկած սերը մենք միշտ ցուցնենք, փափագինք և ջանանք, որ ամենքս ալ միակրոն ըլլանք ուղղություն մը, բայց քանի որ դեռ փափագնիս չէ հաջողած՝ նախ մեջերնես ատելությունը վերջենք, անով փափագնիս ալ կրնա կատարվի: Ընդհակառակըն, քանի որ ատելությունը կա՝ թող չի տար ճանչնալու զճշմարտությունը, շիտակը ծուռ կերևցնե, ծուռը շիտակ, տգեղը վայելու, վայելուը՝ տգեղ, որով ոչ կրոնական ամենափափագելի միությունը կըլլա և ոչ քաղաքական անխտիր ընկերակցություն, որով ազգասիրությունը միշտ ետք կմնա:

Ութերորդ պատճառ այն սխալ կարծիքն է, որ կսեպե թե ամեն մարդ ալ ազգին օգուտ չկրնար ընել, որով ազգասեր ըլլար: Ազգին օգուտը միայն ստրկով ըլլար, ասկե զատ ազգասիրության ամեն հարկավոր հանգամանքներն ալ կրնան ունենալ ամեն ազգայինք, վասնզի մարդկային բնության մեջ է անոնց սկիզբը, ստրկին հանքերուն մեջ չէ: Եվ սակայն ազգասիրությունը ստրկով չի գնվիր. այրին իր երկու լուսայիկովը ավելի ողորմած եղավ, քան ոսկի տվող մեծատունը: Ազգասեր է հարուստը, որ ամբողջ դպրատուն մը կկանգնե, բայց ես ավելի ազգասեր կըսեմ այն խեղճ կնկանը, այն այրի մորը, որ աստված գիտե ի՞նչ զրկմունքներ ընելով, կճարե իր տղուն կրթության վարձքը և այն դպրատունը կդնե: Այս կինը իր դասին մեջ ավելի վեհանձն է, քան թե այն մեկալը իր դասին մեջ խելացի, վասնզի իր ավելորդ ստրկին մեծ մասը, որն որ ուրիշ դասակիցները իրենց կամ իրենց որովոցը ընդունայն հաճոյիցը կծախսեն, ինքը ողորմություն տվեր է ազգատաց: Շատ գովելի է ասոր առատաձեռնությունը, բայց աղբատի մը ուրիշ աղբատի ողորմություն տալը դյուցազնական է: Ուրեմն միայն հարուստներուն շթողունք ազգին օգնելը, մենք ալ ավելին կրնանք ընել, թե որ ազգը ավելի կսիրենք: Մենք աղբատաք, մեր ծոցուն մուտեն կհանենք կուտանք տաք-տաք, անոնք շատ հեղ հեռու պաղ քսակներն կհանեն: Թե որ հարուստին թողունք ազգը հոգալը, ինքն ալ իրմե հարուստին կթողու, ձկները միշտ իրենցմե մեծ եղբորուն կղրկեն: Որչափ քիչվոր ըլլան ազգին բարիբարները, այնչափ քիչ կըլլան ազգին ալ, անոնց ըրածին ալ պաշտպա-

նություն ընողները, իսկ երբոր ամենքը մեկեն մեկ բան մը կանգնեն, ամենքն ալ անոր պաշտպան կկենան, ամենքն ալ անոր հաջողելը կմտածեն, ամենքն ալ վրեժխնդիր կըլլան, թշնամին չկընար դուրսով մտնելու:

Բայց այս ամեն բաներն վեր՝ ճշմարիտ ազգասեր ըլլալու համար պետք է լավ մարդ ըլլալ: Առանց ասոր, թե որ ազգասեր մը կտեսնեք, իմացեք որ սուտ է, կեղծավոր է, հացկատակ է: Անկարգ մարդը, զեղխը, կովողը, խարողը, ընտանիքը - չհոգացողը, սուտը իրավեն չգատողը, ազգասեր չէ՛ և չէ՛, թեպետև ազգասիրություն ալ քարոզի, ծախս, կանչի: Այս է վճիռ իմաստուն բարոյախոսաց: Ասոր ալ փոխադարձ, ճշմարիտ ազգասերը անկարելի է, որ լավ մարդ չըլլա, վասնզի ազգասիրությունը կպահանջի ամեն մարդկային պարտքեր:

Ազգասիրությունը ունի մեծ զորություն մ՝ ալ, որ չեն կրնար տալ ուրիշ կրքեր, նաև լավերն շատը, այսինքն է՝ մեծարտություն մը, կամ ազնվասրտություն մը: Ասկե պատվական բան չունի մարդկային բնությունը, վասնզի սրտի մեծությունը մարդկային բնության մեծություն կամ բարձրությունն է: Ազգասիրությամբ անարգագույն վիճակի մարդ՝ թագավորներն ավելի մեծասիրտ և մեծախորհուրդ կըլլա: Այս սիրտն է, որ ՄԾՄ ՄԱՐԴ կշինեն, այս սիրտն է, որ իբր թե երկրորդ անգամ կծնանի զմարդիկ, մեկը ազնվական կշինի թեև հետին ուսմիկ, մեկալը թեև արքայազն՝ ցածության մեջ կմնա, այս սիրտն է աղբյուր մը առաքինական գործոց և մտածությանց, առանց ասոր գրեթե երևելի գործք մը չէ շինված, արժանավոր արձան մը չէ կանգնված, գեղեցիկ հանճար մը չէ տաքցած: Այս սիրտն է, որ ընծայեց հունաց և հռովմայեցվոց հռչակված դյուցազունները, այս սիրտն է, որ մեր ազգեն ալ հաներ է անոնց հավասար դյուցազունք, թեպետև մեր պատմիչքը չեն բանեցուցած հունաց և հռովմայեցվոց պարծենկոտ ու պաճուճյալ գրիչները, որով մեր մեջ ավելի ճշմարտություն, անոնց մեջ ավելի երևակայություն կգտնվի: Այս սիրտն է, որ ինչվան սպարտացի բիրտ կնիկներուն ալ այն վսեմական խոսքերն ըսել և այն արիական գործքերն ընել տվավ, որոնց վրա ինչվան հիմա իմաստունը ալ կգարմանան: Նույն սիրտը հայոց ընտանի սպասուհիներուն, փափկասուն տիկնանց ալ տվավ այն բարակ դյուցազնական կրքերը, ինչպես Նղիշե կնկարագրե, որ ոչ միայն իմաստնոց, ոչ միայն դյուցազանց, այլև սրբազանից զարմանալի

են: Այս սիրտն է մարդու ամենն ցանկալի, ամենն մեծ, ամենն հարուստ և անկորուստ ստացվածքը. երանի ունեցողին, որ թեև բանտի մեջ նստի, սիրտը՝ զինքը դատապարտողներն բարձր կպտտի: Այս սիրտն է, որ շատ հեղ վտանգները արհամարհեց, պժարությունը շտեմավ, մահվան վրա ծիծաղեցավ: Այս սիրտն է, որ մեռավ ու դեռ կապրի, Աբելի արյանը նման դեռ իր ազգասիրությամբը, իր քաջությամբը կխոսի երկրիս վրա: Առե՛ք հայկական վիպասանություն մը, առե՛ք մեր Մակարեին, մեր Վարդան պատմությունը ու ըսեք, ինչե՞ր չի խոսիր Վարդան, դեռ ողջ չէ՞, կարդացեք ձեր հայրենի հիշատակարանները ու ձեռվնիդ սրտերնուդ զարկելով ըսեք, դեռ չե՞ն խոսիր Հայկ, Արամ, Արա, Տիգրան, Վահե, Վահաններ, Աշոտներ, Սմբատներ, Գուրգեններ, Գեորգներ, Սահակներ, Ներսեսներ. Տիգրանուհի մը, Խոսրովիդուհի մը, Սոփի մը, Մարիամ մը, Այծեմնիկ մը և այլն: Ուրեմն չէ՛, չի՛ մեռնիր այն սիրտը, այն սիրտն է, որ անմահ կմնա: Ժամանակը միշտ իրեն հետ կգտնի զայն, մարդիկ միշտ կտեսնեն զայն, պատմությունը միշտ կհիշի զայն, բարոյականը միշտ օրինակ կուտա զայն, զգայուն մարդն ալ միշտ կգարմանա, միշտ կնախանձի, միշտ կփափագի անոր նմանելու: Այս սիրտն է, որ առաքինությամբ ալ ուժովցած, վեր թռչելու ատեն մեծադույն թևեր կանուկ և երկնքին ալ բարձրագույն սահմանները կելլեն. երբ սրաչվի արծվու պես այն բարձրութենեն ալ դեռ կտեսնեն երկրիս վրա իր բույնը, իր հիշատակները, որոնք իր մեռնելեն վերջն ալ չեն դադրի շարունակելու իրեն ազգասիրությունը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ՄԸ, ՈՐ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐԸ ԿԱՐԳԷԼ

Ազգի մը հետամնացությունը, այսինքն կրթութենե հետ մնալը, կամ իր անճարակ տկարամիտ բնությանը համար պիտի ըլլա, կամ դրսի արդելքով մը: Մեր ազգին՝ ի բնե անկարող, անճարակ ըլլալը առաջ ցուցրցեք ենք, ուրեմն ուրիշ պատճառե կուգա իր հոք մնալը: Այս պատճառը քաղաքական անտեր վիճակեն, կամ հարստություն չունենալնեն չէ, ինչպես ոմանք կկարծեն, կամ գոնե այնչափ անկեց չէ, որչափ կկարծվի: Վասնզի հիմա փորձով կտեսնանք, որ քանի մը տարիե վեր ազգերնիս կծաղկի, ոչ քա-

դաքական միճակը փոխելով և ոչ ալ ավելի հարստանալով, թերևս ավելի ալ աղքատ ըլլալով քան թե առաջ: Կմնա որ իրմե ունենա ներքին պատճառ մը, որ իր կարողութիւնը իր ճարտասանութիւնը արգիլէ, և իր հոգեկից եռանդը դարձնէ ուրիշ բանի մը վրայ, վասնզի արթուն հոգին և թեւավոր միտքը անգործ չեն նստիր: Տաղանդավոր ազգ մը, ինչպէս մերը, երբոր քաղաքական և բանական զարգացման անհոգ է՝ պետք է որ իր մտաց և ջանքին ուրիշ զբաղմունք մը գտած ըլլա:

Ո՞րն է մեր ազգին գլխավոր հոգ ու զբաղմունք եղածը: «Ահա սկիւմայ ճառագրեմ» ես ալ Եղիշե վարդապետին հետ իմ ազգիս հարվածը, և իրեն հետ իմ սիրտս ալ «Իսառնայ յարտասուս... և եթէ ի վերայ միոյ ազգի այսպէս, ո՞րչափ ևս առաւել ի վերայ ողջոյն ազգի միոջ»¹: Թողլով ուրիշ թանձրագուն հոգերը, ինձի կեանքս թե մեր ազգին գլխավոր հոգ եղածն է մեկ շփազանց շահասիրութիւն մը, հանդերձ կծծիությամբ և դուրակեցութեան սեր. իր ուժը ծախած է շահու համար, շահը՝ դուրակեցութեան համար: Աստուծոյ քաղաքականութիւնը և բանականութիւնը ծաղկեցնել չէ կրցած, վասնզի անոնց միջոցը, որ են ստակ և եռանդն սրտի, ուրիշ բաներու ծախսը է:

Բոլոր աշխարհք գիտե, որ հայոց ազգը մասնավոր սեր և հաշտութիւն ունի վաճառականութեան. ազգի մը մեջ, որ վաճառականութիւնը ծաղկած է՝ անկե շատ բան կրնա հուսացվիլ: Վասնզի «Մշակութիւնը կանուցանե գտերութիւններն,— կըսե իմաստուն մը,— վաճառականութիւնը կզարգացնէ»: Մեր Ագաթանգեղոսն ալ կըսե վաճառականաց համար. «Նաև զաղբատու մեծացուցանին փոքր ինչ յարգանօք, և զաշխարհ պսակեն նոր և շքնաղ գիտիք. նոքա և զփափագելի մարդկան զպէտս պատրաստեն»²: Անոր համար վաճառականութիւնը ամեն ազգաց փափագելի է, մեր ազգն ալ իրավունք ունի փափագելուն և պարծանք ունի հաշտողելուն: Բայց աս ալ քննելու է, թե վաճառականութեամբ՝ զոր իր տերութիւնը կորսնցնելեն վերջն ալ, և թերևս ալ ավելի՝ ծաղկեցուցիչ է, ի՞նչ օգուտ բերեր է իրեն, ի՞նչ նոր ու շքնաղ գոյուտի գտեր է վաճառականութիւնը մայր բարգաւաճանաց կրավի, մեզի ի՞նչ բանի մայր եղեր է: Ո՞հ, զժբախտութեամբ՝ ամուլ կամ սակավածին գտնվեր է Հայաստանի մեջ աս մայրը ազնվական ծնունդներու ու իր հասարակ թանձր հետեանքներովը բազմածին: Հայոց տերութիւնը բոլորովին վերցվելն վերջը կես հազար տարի է հա-

յոց վաճառականութեան տերութիւնը միշտ բանուկ մնացեր է: Վաճառականութեան արգասյոք այնչափ դարերու մեջ քաղաքականութիւնը և բանականութեան զարգացումը որչափ առաջ գացեր է, ոսկեզլուխ և արծաթաբազուկ վաճառականութիւնը որչափ առնջ բալցուցեր է հայութիւնը մարդկութեան ճամբուն մեջ...

Ինչո՞ւ աս հարցմանս զվարթ պատասխան մը չկա: Վասնզի վաճառականութեան քաղցր աղբեր քով շահասիրութեան լեղիահամաղբիւրն ալ վազելով, խառնվեր ջուրը դառնացուցեր է, անարգ շահասիրութիւն մը տիրեր է ձեռաց և մտաց: Ստակը մտավոր զվարճութեանց, իմաստութեան և գիտութեանց հրավիրակ ըլլալու տեղ, կամ նոր ստակ քաշելու, կամ անցավոր վայելմանց գործի եղեր է, ազնվական բաների ձեռքը քաշած կծկեր է, կծծութիւն եղեր է: Այս օրվան օրս ալ, որ գիտութիւնը քիչ մը ճանչցվեցան մեզինիս և ծաղկիլ սկսան, դեռ շահասիրութիւնը չէ՞նք տեսնար, որ անոնց հետ կկռվի: Շահասիրութիւնը չէ՞, որ տղոց կրթութեան մեջ ալ իրեն հարմար ուսմունքները կպատվիրե, ան չէ՞, որ ամեն բանն վեր վաճառականութեան վերաբերյալ բաները սորվիլ կհորդորե, ան չէ՞, որ այնչափ օգտակար և խելք տվող ուսմունքները թողլով, մեծասիրտ և հայրենասեր ընող ազգային դպրութիւնը կերթա օտար լեզուներու հետեւ կըլլա և անանկ լեզուներու, որոնց բնական արժեքը շատ չնչին է, բայց առուտուրի բանուկ է:

Իրավ է, որ մարդու ամեննն պատվական բանը կյանքն է, և շահը հարկավոր է կյանքը պահելու համար: Բայց գիտնալու է, որ լավ ապրիլը, այսինքն մարդավայել կյանքը ավելի հարկավոր է, քան դուրութեամբ ապրիլը: Թե որ աս բանս լավ ճանչցվեր՝ չէինք լսեր այն ծաղրելի և դատապարտելի զրույցը, թե քերականութիւնը հաց չբերեր, գիրն ու գրիչը փոր չեն կշտացներ... Ասանկ սկզբունք ունեցող ծնողաց տղաքը ի՞նչ պիտի փնտրեն. իհարկե իրենց համար աշխարհքիս մեջ ամեննն վայելու բանը հացը պիտի ըլլա: Ամեն ջանքերնին ան պիտի ըլլա, որ ստակ շահին, որպեսզի հաց ուտեն, գիտութիւնը մեկդի թողու է, մեկնն ձեռագործի կամ վաճառականութեան ետեւ ըլլալու է, որպեսզի հաց ուտեն: Հաց ուտելու համար աշխարհ եկանք, մարդկանց դպրոց ախոռներն պիտի ըլլան և դասատու խոզերն պիտի առնունք: Հաց ուտելով որչա՞փ պիտի ապրիս, շատ շատ ութսուն տարի. իսկ հացի տեղ իմաստութիւն շահելով՝ հավիտենականութիւն մը կապրիս:

իրենց կենաց նպատակ հացը դնողներն շատ քիչերը իրենց բնության երջանիկ լախճանին կհասնին, բայց որոնք որ իմաստութունը իրենց վախճան են դրեր, անոնք խելքով աս կյանքես վերջն ալ երջանիկ կըլլան:

Թե որ բերականությունը հաց չբերեր, հապա հացն ալ բերականություն կբերե՞, աշխարհագիտություն կբերե՞, բնագիտություն կբերե՞, աստղագիտություն կբերե՞: Հասարակ ձեռնարկատ մը միտքը կպայծառացնե՞, քաղաքականություն կսորվեցնե՞, աշխարհքիս մեջ եղած-չեղածը կճանչցնե՞: Վաճառականությունը՝ օրենք, փրկիստփայություն, բարոյական, դպրութուն կսովորեցնեն: Քսակ քսակին քով անտուկին մեջ դնելը կսորվեցնե՞ մարդու առ ինքն, առ հայրենիս, առ մարդիկ ունեցած պարտքերը: Ընդհակառակն, ուսմունքներն չե՞ն, որ շահու ալ նոր և մաքուր՝ ճամբա կբանան, բերականությունը չէ՞ որ շատին հաց գտնելու պատճառ եղեր է, խելքը չէ՞, որ արդար կերպով և հաջողությամբ վաստակցնել կուտա, իմաստություն չէ՞ որ վաճառականության ճամբաներն ալ կընդարձակե, կդյուրացնե, և ծոռությունը կվերցնե: Բարոյագիտությունը չէ՞, որ ստրկին գեշ հետեանքները կտրն կտրվեցնե: Մեկ խոսքով, մեկ գիտություն մը ավելի սորվիլը, քիչ մ'ալ ավելի զմարդս անբաններն կգատե և բնությանը կմոտեցնե: Մեկ պատառ մը ավելի հացը, մեկ փափկության զվարճություն մը քիչ մը ավելի զմարդս անբանի կմոտեցնե, մեկ ավելի ստակ մը ո՞ր կրնար մարդկության օգուտ մը ընել և փուճ կմնա կամ կծախվի՞ մեկ անարգանք է մարդկության: Ատենոք, երբ որ տգիտությունը ամոթ կսեպվեր հունաց մեջ, մեր ըսած իմաստության համար ագահ ու զվարճությանց համար շռայլ մարդուն մեկը շատ մտածելն ետքը կամք կընե վերջապես զո՞հ մը ընել, ու իր զավակը ուսման տալ: Կերթա կհարցնե իմաստասիրի մը, թե ի՞նչ տարեկան վարձք կուզե տղուն ուսմունք սորվեցնելու: Իմաստասիրը կըսե անոր ինչ որ սովորականն էր, բայց ան, որ միտքը դրեր էր, թե փափկության ու զվարճության բաները միայն կրնան ծանրագին ըլլալ, երբ որ լսեց տարեկան վարձապետին վարձքը՝ վեր վեր ընկավ ու կանչեց. այդչափ վարձքով ես թեատրոնը նստարան մը կընամ վարձելու, որ տղաս բոլոր տարին երթա զվարճանա: Իմացավ իմաստասիրը թե ինչ կերպ մարդու հետ կխոսի և որովհետեւ ան ատենը թեատրոնի նստարանները քարե էին, դարձավ ըսավ մարդուն. աղեկ է, գնա ըսածդ ըրե ու տղադ թեատրոն խավրե, որ

երթա ու քեզի պես քարը քարի վրա նստի: Որչա՞փ արդյոք ասանկ քարե մարդիկներ կրնան գտնվիլ հիմա ալ՝ որոնց ոսկին ու արծաթը իրենց քովը շատ ավելի հարգի ըլլա:

Այս բաներս միայն հարուստներուն համար չկարծվի, որովհետեւ քիչ են այն աստիճանի աղքատները, որ չկարենան գոնե կրթության սկզբունք մը առնել տալ իրենց տղոցը: Թե որ աղքատը գիտնար երբեմն հարկավոր երեցածեն ալ զինքը զրկել, թե որ շափավոր սեպվածը՝ հիրավի զինքը շափավորել և թե որ հարուստը՝ իրեն ավելորդն կարոտին մասն հանել, մեր ազգն ալ հիմակվան վիճակին մեջ կրնար բոլորովին դաստիարակություն առնուլ: Բավական է թե ճանչնար որ կրթութենն պատվական բան չկա աշխարհիս վրա, վասնզի ինքն է մարդկություն, թե որ ճանչնար, որ անթությամբ ապրելին շատ գեշ է տգիտությամբ ապրիլը: Տգետք արդեն մեռած է մտոք, անոթին դեռ կապրի: Մարդ մը կուշտ կամ փափկակյաց ապրելուն համար չէ գովված, բայց իմաստության հետեւ ընկնող և անթությամբ ապրողները միշտ գովելի են եղեր. առաջիններուն համար նախանձ և անեծք կարդացվեր է, ետքիններուս համար օրհնանք և զարմանք:

Ո՛ւր են հիմա այն պորտաբույծ, կարճամիտ նախարարները, որ անշուշտ ավելի հանգիստ ապրելու համար՝ իրենց գլխին փառքը, նախանձելի Արշակունյաց թագավորություն մը հանձն առին կործանել և մոխրապաշտից հնազանդիլ: Թերևս անոնցմե ոմանք փափագածներուն պես դյուրությամբ ապրեցան ալ, բայց այս հազար շորս հարյուր տարի է ամենքը անոնց թուք ու մուր կուտան: Իսկ ասոնց ներհակ՝ քանի մը տառապյալ անձինք ալ կային ան ատենը, թեպետե ալ լեւորած, կարոտության համար ոտքով ճամբա կընեին, մեղուի պես իրենց քաղցր իմաստության բեռները իրենց կոնակը շալկած էին և պանդուխտի պես իրենց հայրենի Հայաստանին դաշտերուն մեջն կանցնեին, ու երբոր հոգնած, քրտնած, իրեկունը տեղ մը հասնեին, այն մեր շահը ուսմունքե վեր դնող և անձնդյուրությունը քան զիմաստություն ընտրող նախազգիները. անոնց հանգչելու տեղ մ'ալ չէին տար և ոչ դանկ մը գիտության կամ գիտնոց համար: «Ո՞վ ոք է ձէնչ թոշակս յաղագս մեր, ո՞վ ոք վարդապետացն մաղթանս... ո՞վ ոք յերթալս մեր բեռնաբարձս, ո՞վ ոք ի գալն մերում հանգիստ, ո՞վ ոք տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց»։ Կլեո՞ք ետրենացվույն բողոքը: Եվ ահա այսօրվան օրս ինքն է և իր նման ընկերներն, ոթ աղգերնուս ամենեն մեծ

պարծանքներն են, բոլոր աշխարհիս դիմաց ալ փառավոր են, երկնից ալ գովելի են: Թե որ Խորենացին ալ ոմանց պես միամիտ գտնվելով հավատար, որ քերականությունը հաց չբերեր, այսօրվան օրս աշխարհքիս մեկ մեծ մասը մութ պիտի մնար իր պայծառ Պատմութենեն զրկվելով: Թե որ անիկա իր փորը կշտացնել մտածեր, քանի՞ քանի՞ ազգային և եվրոպական մտքեր անոթի պիտի մնային այնչափ ծանոթություններե, որ իր գրքերեն կառնունք: Եղիշե, լեռները պտտելով, մարմինը մարախի պես շորցած, Ղազարը իր հայրենական ստացվածքն ալ վաղարշապատու ուսումնարանին համար ծախսելով, հազար ու մեկ նեղություն քաշելով և հալածվելով, թողուցին մեզի այն պատմաբանությունները, որ հունաց ամենեն ընտիր ոճով գրած պատմություններուն կհամեմատվին: Անդին դաս մը մարդիկ, որոնց վիճակը կհարկադրեր անոնց նման ըլլալու, բայց անշուշտ պզտիկուցմե հացի, քան թե քերականության դաս լսած ըլլալուն՝ ասոնց վրա կծիծաղեին, մեզի Աթենքեն ու Բյուզանդիոնեն նոր վարպետներ կուգան ըսելով և սակայն այն նոր վարպետներն ինչվան այս օրս ալ վարպետ են հայկական դպրության, իսկ այն ծաղր ընողներն այբի կտոր մ' ալ չեն թողուցած մեզի:

Մեկ երկու օրինակ ալ բերենք, որ իմացվի թե իմաստությունը փափկութենեն ցանկալի է, թե աղքատն ալ ուզելու ըլլա՞ հնարք կգտնե բան սորվելու. կհուսանք, որ բարեսեր ընթերցողք կներեն խոսքերնուս երկայնությանը, վասնզի այսօր կուզենք լմնցնել և վերցնել մեր մեջեն սա քերականության և հացին դատաստանը Եկե՞ք պատանիք, եկե՞ք ծնողք պատանյաց, որ վաճառական ըլլալ, վաճառական ընել կփափագիք: Այս փափագս նույնպես գորավոր էր ազգերնուս մեջ ան ատենն ալ, որ Հայաստանեն Հունաստան թե՛ շահասիրության, թե՛ իմաստասիրության ճամբաներն բաց էին: Շատերը իժիր կերթային առջինն, որ շահին հարստանան, գնացին, եկան, շահեցան, ապրեցան, մեռան, մեզի շոր անուն մ' ալ չթողուցին: Անոնց հետ մեկտեղ պատանի մ' ալ ելավ խոր Հայաստանեն, բայց իմաստասիրության ճամբան բունց Աթենք հասավ: Բայց ինչպես որ գիտենք, քերականությունը հաց չբերեր, ինքքն ալ հացի կարոտ էր: Բանի տեղ չդրավ պատանին, հացի տեղ գիրք գնեց ունեցած ստրկովը, մտավ Աթենք, բայց աղքատությունը զինքը չթողուց: Ինքն ալ աղքատության հետ կովեցավ, անթոթության հետ կովեցավ, խելքն ու միտքը ավելի բարակցուց, անուն հանեց,

սիրելի եղավ, ճեմարանին գուռը բացվեցավ իրեն: Բայց այն սուսկալի աղքատությունը կպեր էր հետը, քերականությունը դեռ հաց չէր տար, պատանին ոգեպահիկով միայն կապրեր: Ան ալ բավական չէ, պետք էր կոկ զգեստ մ' ալ ունենա, որ կարենա ճեմարան մտնել, հիմա ի՞նչ ընե աղքատ տղայն: Կգտնե իրեն նման աղքատ և ուսումնասեր տղա մ' ալ, գլուխ գլխու կուտան, երկուքը մեկ զգեստ մը կշինեն, օր մը մեկը կհագնի կերթա ճեմարան, խելք կտորվի, ընկերը անկողնի մեջ կամ սենյակը փակված կմնա, մեկալ օրը ընկերը կհագնի կերթա ճեմարան խելք սորվելու, ինքը փակված կմնա գիրք կարդալով: Ասանկով քերականություն ալ կտորվին, ճարտասանություն ալ, իմաստասիրություն ալ, որով թե՛ հաց կվաստկեն և թե՛ զգեստ: Եվ ան Հայաստանեն եկած աղքատ, անհաց պատանին գիտե՞ք ինչ կըլլա: Երբոր Աթենքի ճեմարանին ճարտասանության վարպետը կմեռնի, ամեն աշխարհքե նվիրակ կուգա, որ Բրոքերսիոս նստի աթոռը. այս էր պատանվույն անունը: Բրոքերսիոս կըլլա առաջին ճարտասան աշխարհի իր ատենը, Գրիգոր Աստվածաբանի պես աշկերթ մը կունենա, ամեն իմաստուններ բարեկամ կունենա, Կոստանդ կայսեր հացակից կըլլա, Հովիանոս կայսր իրեն շողոքորթ կըլլա, որ Բրոքերսիոս հաճի իրեն վրա գովեստ գրել, Հոռմ, համբավը լսելով, իրեն արձան կկանգնե, քրիստոնյայք իրեն հավատակցությանը համար, հեթանոսք իրեն անհամեմատ հանճարուն համար զինքը հավասար կպատվեն: Հունաստանին մեջ հացը շատցնելու համար Բրոքերսիոս ազերս մը կուտա, մեկեն ցորենին մաքսը կվերցվի: Տեսնա՞ք ինչ գորություն ունին եղեր քերականությունը և գիտությունը: Թե որ մեր փափուկ և նազուկ պատանիներն ոմանք մազերնին յուզելու և զգեստին կոկելու համար ծախսած ստակնին մեկ բերին, նոր գիտություն մը կընային սորվիլ, կամ պզտի գրատուն մը ստանալ:

Ի՞նչ ըսենք հապա փափուկ տիկնայց, գթասիրտ մարց, որ զավկընուն կրթության համար ստակ չեն գտներ, բայց իրենց դուրսակցության և զարդերուն համար միշտ բան մը կգտնեն, վասնզի ասիկա իրենց պարտք կսեպեն, առաջինը՝ չէ: Մտիկ ընեն անոնք ալ կիզոյին մորը ըրածը: Ասիկա ալ Պրոքերսիոսն էր մը վերջ է: Մայրը մանկամարդ որբեայրի մնաց, էրկընեն քիչ բան ժառանգելով, բայց բնութենն շատ հարուստ ժառանգեր էր կանանց ցանկալի եղած շնորհքները, որով շատերը երկրորդ հարսանյաց կհրավերին զինքը. բայց անիկա իր առջի պտղին կրթությունը վեր

դրավ, քան իրեն փափկությունը: Լսեր է եղեր Աթենքին անունը և իմաստությունը, կելի մեծ Հայաստանեն, կառուի իր մեկ հատիկը, երկայն և տաժանելի ճամբա կտրելով կհասնի Աթենք, կներկայացնե տղան Լիբանիոս իմաստակին, որ Բրոքերսիոսեն վերջը առջին պերճախոս կսեպվեր և Ոսկեբերանի վարպետն էր, և կուզե որ իր առջին սկսանի Լիդո հոռմերենի առաջին դասը, որուն կրթությանը համար բերնին ապրուստը, գլխին հագուստը կտրեր էր: Կգարմանա կմնա Լիբանիոս և իր մեկ բարեկամին կգրե աս բաներս և մորմեն վար շմնալու համար՝ մեծ հոգ կտանի տղուն վրա, որ կըլլա ուսումնասեր, ճարտասան, առաքինի և կտրիճ մարդ մը, զինվորի պես կյանք անցնելով. և փիլիսոփայի պես կենակցելով, իր վարպետին ալ մեծ բարեկամը կըլլա և մեզի տարակույս կթողու, թե իր իմաստությանը վրա չէ նե մորը իմաստասիրությանը վրա ավելի դարմանաք:

Այս օրինակներուս պես կհավատանք, որ զանազան ատեն ելած են ազգերնես կրթասեր և իմաստասեր անձինք, բայց տրտմությամբ ավելի հայտնի կտեսնենք Խորենացվույն հետ «Ջանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց...» զ՝ առ յիմաստան աղամարութիւն և զանկատարութիւն ոգոյն բանականի»⁵: Չէ թե անկարող ըլլալուն համար, հապա խելվինին փափկությամբ ապրելու տված ըլլալուն, ավելի ժողովել ուզելուն, քան թե սփռել օգտակար գործքերով և շինությամբք: Այս բանիս փորձը աչքով ալ կտեսնենք: Գիտենք, որ մեր հին թագավորները Ասիո երկրորդական թագավորներն էին, երբեմն առաջին կարգի ալ, միշտ բավական ուժ և շատ հարստություն ունեցեր են, և սակայն մեծագործ բաներ չեն շինած, ինչպես կտեսնանք Եգիպտոս, Հունաստան, Բաբելոն, Պարսկաստան և ուրիշ տեղվանք: Իրավ Հայաստան շատ տակնուվրա եղեր է, բայց ճարտարությունը կրնար բնությանց ալ հաղթել, ինչպես որ հաղթեր է ուրիշ աշխարհքներու մեջ, ինչպես նաև Հայաստանին մեջ կեցած է Շամիրամակերտը, ինչպես կան քանի մը մնացորդք մեր Տիգրանյան և Տրդատյան մեծ թագավորաց ալ, ինչպես կան շատ մը եկեղեցիներ, որ բարեպաշտության հոգին կանգնեց: Իսկ մեր թագավորներուն և իշխաններուն շատը ի՞նչ հիշատակարան թողուցին. ամուր-ամուր բերդեր՝ իրենց գանձերը պահելու, խոր գուրեր՝ ստացվածքնին ծածկելու. շահասիրության նշան մը, և ոչ առատաձեռնություն: Քսենոփոն մեծ պատմիչը և զորավարը, որ ասկե երկու հազար երկու հարյուր հի-

սուն տարի առաջ Հայաստանեն անցավ, աչքովը տեսավ աս հայոց պահարանները և կհիշե: Նույնը ուրիշ գրվածի մեջ, թեպետև պատմությունը հյուսվածո է, կպատմե թե երբ որ Երվանդ Սակավակյացը Մարաց պատերազմին հաղթվեցավ, ամենքն ալ թողուցին փախան ունեցածնին լեռներու ու ամրոցներու մեջ պահելու, փոխանակ որ պետք էր միաբան գային թագավորը ու երկիրնին պաշտպանելու:

Մեր նախարարներուն շատ անգամ անմիաբանության, թագավորեն զատվելուն պատճառը աս շահասիրությունը և դյուրակեցությունն էր, մեր աշխարհքին այնչափ ոտնակոխ ըլլալուն մեկ պատճառն ալ աս է: Արշակունյաց տերությունը ինչպես վերջացավ՝ հիշեցինք: Բագրատունյացը ավելի հայտնի է. մեկ իշխանի մը, մեկ անարժան երիցու մը ազահություն՝ Հայաստանի թագը կորսրեցուց: Հին հայոց մնացորդներն ալ երկու հուդայամիտ անձինք երեսուն թուման ստրկի համար Շահաբբասին մատնեցին: Ազահության և կաշառակրծության հետ, շահասիրության և չնչասիրության ոգին այնպես տիրեց, որ վերջ հիշած իմաստության ցանկալի զանձը գրեթե անհիշատակ մնաց շատ դարեր, մեր նախնյաց քրիստիանոս վերջած գրքերը ինչվան վանքերու մեջ ալ փտեցան: Չեռազիր մը կարդալը մոգություն դարձավ և թե որ հազար շորս հարյուր տարիեն վերջը ազգային հեղինակի մը գործ առաջին անգամ սպազրությամբ ի լույս ընծայեցավ և երկու միլիոն հայոց իմաց տրվեցավ, շատ հեղ երկու հարյուր հոգի փափազող չգտավ:

Ավելի ցավալին և ամոթալին կուզե՞ք լսել: Գիտեմ, որ չեք ուզեր, ինչպես ես ալ ըսել չեմ ուզեր, սակայն հիշենք զգուշության համար: Չէ թե միայն գրքին և դպրոցին երեսը տեսնել շուտովներ եղան և կան, հապա նաև ուրիշներն ալ արգիլող, նախանձը կամ այլ անարգ պատճառ մը առած՝ ինչվան գիրքը ձեռքեն խլել և առատության կանգնած ուսումնարանը կծծությամբ զոցել շանացող, փափագելով որ իմաստության համար ծախվածը կամ շնչին զվարձություն մը համար ծախվեր, կամ սնտուկին մեջ իրան ժանգոտեթես եղբարցը քով մնար:

Այսպիսի հոգվով, ձեռքը ստակով գոց, Հայաստան քանի՞ դարեր անցուցեր է և ի՞նչ վայլեր է. ինքը չէ՞ որ ինքզինքը միշտ խեղճ և թշվառ անվաներ է: Հիրավի խեղճ է այն, որ կրնա վայլել և չվայլեր, աղքատ եմ կըսե: Հիրավի աղքատ է, որ օգտակարնեկրկն զինքը. ասոր համար լամբրոնացվույն մեծ սիրտն ալ ալրած՝

իր ատենվան հայերու համար բաղդատելով եվրոպացվոց գաղթականներուն հետ, կրսե, որ անոնք միշտ կուտան ողորմութիւն և շեն աղքատանար: «Եւ դու հանապազօր ոժողութեամբդ՝ մնաս և այնպէս աղքատ. տե՛ս և որպէս ես տեսի բազում անգամ, զի նոքա ուր և բնակեն՝ ունին զփարթամութիւն. և մեք ընդ ամենայն աշխարհս սեփական ունիմք ընդ ստրկութեանս և զաղքատութիւնս»⁶: Եվ երանի՛ թե աղքատութիւն ըլար և ոչ ազահութիւն, որ հայր է շարյաց և ամեն բարի փափագանաց ատեցող և շիրող, թանձր մտածմունքներ և փափագներ միայն սնուցող:

Բայց թողով սա սև հիշատակները, թե որ մեկ մ՝ ալ դառնանք տեսնելու թե առատաձեռնութիւնը և մանավանդ անշահասիրութիւնը ո՛րչափ զորավոր միջոց է ազգին առաջադիմութեան, մեծութեան, ուսմանց զարգացման, նույնիսկ մեր ազգին կգտնենք փառավոր օրինակներ: Կգտնենք Տիգրան մը Հայկազնյան, որ նախ ճարտարութեամբ տեսութիւնը հարստացուց, վերջը հարստութիւնը խոհեմութեամբ բաժանելով իր ժողովրդայնը, արվեստները ծաղկեցուց, քաղաքականութիւնը ան աստիճանի առաջ տարավ, որ ամենքը բարեկյաց և մեյմեկ դուրսագլուխ դարձան, կըսես պատմիչը: Կգտնենք Տրդատ մը, որ արքունի զանձերով Լուսավորչաճամբաները դյուրացուց և քիչ ատենի մեջ ուսմանց վարժարանները անթիվ ըրավ: Կգտնենք Վռամշապուհ մը, որ քանի մը գանձ ծախելով. վաստկեցավ մեկ հայկական թարգմանութիւն մը, որ անմահ պսակ է իրեն հավիտյան: Կգտնենք Աշոտ Ա, որ առատաձեռնութեամբ իշխաններուն սիրելի ըլլալով՝ շորս հարյուր տարվքն ի վեր հայոց կորսված թագը կանգնեց իր Բագրատունի ճակատին վրա: Նույնպէս կտեսնենք Ռուբինյան թագավորներն ալ, որ առատաձեռնութեամբ կանգնեցին և պահեցին տերութիւնին: Մանավանդ Լեոն Բ, որ ամենեն մեծ և զորավոր և առաջին պսակավոր եղավ, ամենեն ալ առատաձեռն գտնվեցավ, չէ միայն համագրացը, այլև օտարաց, անոր համար ամենուն սիրելի էր և անունը կայսերաց և քահանայապետաց քով կհիշվեր: Ավելի զարմանք՝ Պապ պես գարշելի թագավորն ալ տանելի եղավ նախարարներուն, որոնք շղիմացան Արտաշիսի, ինչու որ Պապ «Յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիր ախորժակն և առատաբար կեայր»⁷: Երվանդ բռնավորութեամբ թագավորեց, մեր նախարարները բռնավոր չէին սիրեր և սակայն ասոր հետ հաշտ կեցան, վասնզի Երվանդ առատաձեռն և շինող մարդ էր:

Ասոց նման օրինակներ ալ ունինք, բայց ասոնք ընդհանուր ազգին ոգին չեն: Մեր մեջն ալ ելած են մեծասիրտ և առատաձեռն մարդիկ, որ բոլոր աշխարհիս օրինակ կրնան ըլլալ, բայց գեշը այն է, որ իրենց ազգին մեջ հետևող կամ զարմացող շունենալուն համար, ազգին սովորութեանն վեր բաներ սեպված են: Այս բանս վարպետ կերպով մը կհիշեցընեմ մեզի Ասողիկ, երբոր կըսե Հայկազն Լեոն կայսեր համար, թե էր «Առատաձեռն ի տուրս և ի բաշխել, որ որպէս զՆոոմ ռիշդ, զի չէ սովորութիւն Նոոմոց առատ լինել, և ոչ իւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ նա որդի հայոց էր (Վասիլ)»: Այս խոսքը լսելով հոռմատեաց մը կուռի և կկարծե, որ իրեն պես կամ իրմե ավելի պակասավոր մը գտնալով, իր երեսը կձերմկի: Բայց մտիկ ընե, վարպետ պատմիչը ինչպէս կվերջացնե խոսքը. կըսե. «Եւ առաւել քան զՀայ առատատուր» էր Լեոն⁸:

Բայց ես ավելի մեծ և փառավոր կերպով կուզեմ խոսքս վերջացնել և շատ երջանիկ կսեպեմ մեր օրերը, որ ազգերնուս ծագկիլը կտեսնա անշահասիրութեամբ ազգասեր անձանց, որոնք հիրավի վեհագուլջն գտնվելով քան զիրենց առաջինները և ժամանակակիցներն շատը, ազգին կարոտութիւնը իրենց փափկութեանն վեր դրին, և փոխանակ իրենց քանի մը զավակաց բավական ժառանգութիւնը ավելի շատցնելու, հարչուրավոր զավակներ ունեցան իրենց կանգնած դպրոցներուն մեջ: Փոխանակ քանի մը անձանց փուճ և սուտ երջանկութեան մը պատճառ ըլլալու, ճշմարիտ երջանկութեան պատճառ եղան շատերու: Փոխանակ կուլտ, նախանձու, մատմոթեան, զեղիութեան առիթ արծաթը իրենց կարճ օրերուն ծախելու կամ սնտուկին տակ թողլու, այն շահեցուցին զբարոցներով, թոշակավոր վարպետներով, ընկերութիւններով, տակն տված գրքերով, զործարաններով և այլն: Ասոնց օրինակը կհուսանք, որ ուրիշներուն ալ վարչամակով ծրարածը բանալ տա. և ազգին նոր դյուրութիւն մը պարգևե: Կհուսանք որ, անոնց օրինակով իրենցմե պղտիկներն ալ սորվին, թե ստակը ինչ բանի է պետք եղեր գործածել և ամենքն փափագին ամեն բանե առաջ կրթութեան համար ծախսել, չքավորներն ալ կրթութեան փափագով վազեն բարեբարաց բացած դռներուն: Իսկ այն վսեմախոհ և ազնվամիտ բարեբարները և ազգասերները անտարակույս ըլլան, որ իրենց անուր իրենց նախնի թագավորներն ալ վեր պիտի գրվի, իրենց երախտիքը սրտե սիրտ ինչալով դարե դար պիտի անցնի:

Հանճարեղ մարդիկ ամեն ատեն գովվեին և իրենց զարմացողները ունեցին են աշխարհիս վրա: Բայց հանճարը անմահացնող և հաստատուն և անկապուտ փառք մը տվազը՝ անոր լավ կերպով գործածության եղանակը եղած է, որով ոչ միայն մարդուս զարմանքը, այլ նաև անոնց իրավացի գովեստն ու մեծարանքը ընդունեին են այնպիսի հանճարո տեր եղող մարդիկը, ավելի անոր համար, որ իրենց վախճանը լավ ճանչնալով՝ հեռու եղեր են այն բազմապատիկ կրքերեն, որոնք ոչ երբեք գովելի եղեր են: Հանճարեղ մարդիկ իրավ է, որ շատ երևցին են աշխարհիս վրա, բայց այս երկու կատարելությունս մեկտեղ ունեցողը՝ սակավավորք: Եվ այն քիչվորներուն մեկը կրնանք սեպել արժանապես նաև Շիւլեր գերմանացի մեծանուն քերթողը, որուն վարքը և իրեն գրվածոցն ալ մեկ ճաշակը ուղեցինք ընծայել բանասիրաց:

Ֆրեդերիկոս Շիւլեր ծնավ Վյուրտեմբերգի իշխանության Մարբախ քաղաքը, համի 1759, նոյեմբեր ամսույն տասին, աննշան ծնողաց զավակ: Հայրը զինվորական վիրաբույժ մըն էր, իսկ մայրը՝ ընտիր ախորժակ և մասնավոր բանաստեղծության սեր ունեցող ըլլալով, ջանացավ, որ իր որդվույն սրտին մեջ այն ազատական արվեստին սերը մտցնէ: Ուստի տղա հասակեն ձեռքը տվավ քանի մը գերմանացի բանաստեղծից գրվածները, նույնպես ալ սուրբ գրոց քերթողաբան ընտիր հատվածները: Տղայության ատենները ծնողքը գյուղաքաղաք մը քաշվեցան՝ ավելի հանգիստ կյանք անցնելու փափագով: Հոն բնության զարմանալի և ակնապարար տեսարանները և ընտանյաց սերը Շիւլերի հանճարը այն ատենն սկսան արթնցնել և թեպետ ծնողքը արվեստ կամ ձեռագործ մը գտնելուք հետևե էին իրենց որդվույն, ինքը ավելի իր հանճարույն և ախորժակին հետևեն կերթար, քան անոնց փութույն և ջանիցը: Դեռ ինք տարվան էր Շիւլեր, և մեկ թատրոնական տեսարանի մը ներկա գտնվելով՝ այնպես աշխույժը վառեցավ, որ տուն դարձած չդարձած, սկսավ զարմանալի հաջողակությամբ մը նույնպիսի քերթվածներ շարադրել: Մտողքն ալ թեպետ կարոտ, բայց իրենց որդվույն արագամտությունը տեսնելով՝ քաջալերական ձեռնտվությամբ անոր հանդերձյալ բառացը գլխավոր պատճառներն մեկը եղան:

Ան ատենները Վյուրտեմբերգի Կարոլոս դուքսը ուսմանց հե-

մարան մը բացած ըլլալով, Շիւլերն ալ հոն ուսմունքի դրավ, որ նախ իրավագիտության և ետքն ալ բժշկականության հետևե եղավ: Բայց անոնց մեջ հարատեւել չկրնալը զարմանք չէր այնպիսի գործունյա և վառվառն հանճարո տեր եղող պատանվո մը համար: Ան ատենն էր, որ «Խոռովահույզք» կամ «Խաղաղամբոխք»² ըսված նոխագերգությանմբ թե իր և թե բովանդակ ընդհանուր ընկերության վիճակը ստորագրել ուղեց, շատերը անով ընդդեմ տերության և հին սովորությանց գրգռելով: Այն քերթվածը 1781-ին Մանհեյմ քաղաքին մեջ տպագրել տվավ, ու հետևյալ տարին տեսարաններու մեջ սկսան ձևացնել, և ունկնդրացը վրա այնչափ մեծ ազդեցություն ունեցավ, որ շատ գերմանացի երիտասարդք ընկերական կյանքե զզվիլ մը իմանալով, ելան անտառները գնացին բնակելու, առանձնական կյանքին անդորր խաղաղությունը վայելելու համար: Գաղղիո հասարակապետությունն ալ 1792-ին այն քերթվածին համար քաղաքակցության պատիվը ընծայեց հեղինակին, բայց Գերմանիո տերությունները խստիվ արգիլեցին անոր ընթերցումը:

Շիւլեր Վյուրտեմբերգի Կարոլոս դքսին ձեռքեն ազատելու համար Շտուտգարտ քաղաքեն ելավ և իր մեկ բարեկամին ծախքովը Մանհեյմ գնաց, հուսալով, թե հոն թատրոնական քերթվածներ գրելու հետևե ըլլալով՝ կարենա իր ապրուստը ձարել: Բայց ընդունայն ակնկալություն մը եղավ այն բանը և գրեթե կարոտ եղավ ուրիշի ձեռք բանալով, ապրուստը մուրալու: Վերջը վերջը ազնվական տիկնոջ մը գուրջը շարժելով՝ առանձին բնակարան մը տվավ անոր, ուր միայնության մեջ մտածելու և գրելու հետևե էր Շիւլեր: 1785-ին, Մանհեյմ քաղաքին թատրերգակ քերթողներն մեկը ընտրվեցավ ինքն ալ, բավական մեծ թոշակով և այն քաղքին մեջ առջի անգամ ձևացնել տվավ իր «Դավակցություն Ֆիեսկոյի» և «Շփոթություն և սեր»³ ըսված նոխագերգությունները, որոնցմով մեծ անուն ստացավ, մանավանդ վերջինին համար: Անկե ետքը «Թալիա» անունով մատենագրական քննաբանության գիրք մը հրատարակել սկսավ, բայց դերասանաց կարգե դուրս պահանջմունքներին չկարենալով դիմանալ Շիւլեր, Սաքսոնիո գլխավոր քաղաքին մոտերը եղած զվարճալի տեղվանքը քաշվեցավ⁴, ու հոն քանի մը քնարերգակ քերթություններ ու «Դոն Կառլոս» թատրերգությունը շարադրեց: 1787-ին Վայմար անցավ, որ գերմանական հանճարուն բարգավաճանաց կեդրոնը սեպված էր և Վայմարի դուքսը, որ Գյոթի մեկենասն էր, Շիւլերի վրա ալ մեծ սեր ու համարում

ցուցուց և Ծնա. քաղաքին համայնարանին պատմութեան դասասաց կարգեց զինքը: Բայց անիկա ուսումնական հետազոտութեանց շատ հետեւե իյնալով՝ իր առողջութիւնը կորսնցուց ու ծանր հիվանդութեամբ մը անկողին ընկավ: Այն մեծանուն հանճարուն կարոտութիւնը և կրած վիշտերը ուշ ատեն Գերմանիո իշխանազանց սիրտը արթնցուցին, ուստի շորս կողմեն հրավիրակներ և պատվատր արթնցուցին, ուստի շորս կողմեն հրավիրակներ և պատվատր սիրական ձեռնտվութիւնները դրկվեցան իրեն: Արդեն հիվանդութեանց ուժը կտտրեր էր և անոնց առատամիտ քաջալերութեամբը ավելի գորացավ Շիլլեր: Անկե ետքն է, որ սկսավ Գուլիլեմոս Հումբոլդ և Գյոթե անվանի գրագիտաց հետ բարեկամանալ և թեպետ Գյոթեի սկզբունքները իրեն ունեցածներեն տարբեր էին, բայց անով ալ մեկ մեկու անմահանալու պատճառ եղան⁵: Շիլլեր, ինչպես վերն ալ հիշեցինք, ընկերութեան ներհակութիւն մը և մարդատյաց բնավորութիւն ստացեր էր, որոնց սերմունքը իր «Խոսվահուլզը» նոխազերգութեանը մեջ սփռեր էր: Բայց ետքը այն կարծեաց վտանգավոր ստութիւնը տեսնելով, անկե վերջը շանացավ քաղաքականութեան արվեստը ծաղկելուն գորավոր միջոց մը ձեռք առնուլ: Այն ազնիվ սկզբունքը կանա՞ գերմանացի խորագնին փիլիսոփային իմաստասիրական և պատմական գրվածոց ընթերցմամբը ունեցեր էր և անոնցմով ճանչցավ մարդու բնութիւնը և կրքերուն ուժն ու ազդեցութիւնը: Այն դարմանալի հեղափոխութեանն ետքը գրիչը ձեռք առավ Շիլլեր և շատ օգտակար ու շահավետ գրքեր գրեց, ինչպես նաև քնարերգակ և պարերգակ քերթվածներ, Եվրիպիդես և Վիրգիլիոսի գրվածոցը ազատ թարգմանութիւններ, իմաստասիրական ընտրանի գրվածներ՝ «Մարիամ Ստյուարտ», «Յովհաննա Դ՝ Արք», «Գուլիլեմոս Թել» և ուրիշ շատ անվանի նոխազերգակ քերթութիւններ: Միտքը ուրիշ շատ բաներ ալ դրած էր գրելու, բայց հանկարծահաս մահը թե իրեն դիտավորութիւնները և թե բանասիրաց իրավացի ակնկալութիւնն ու բաղձանքը խափանեց, այն մեծանուն քերթողին կյանքը վերջնելով իր քառասունհինգ տարվան հասակին մեջ, համի 1805 թ. մայիսի 9-ին: Ինքն իսկ Գյոթե անմխիթար ողբաց իր ազնիվ բարեկամը և հայրենաց ու բոլոր աշխարհի պարծանքը:

Քանի մը խոսք ալ Շիլլերի թատերգակ քերթութեանցը վրա ըսենք: Անոնց ամենուն մեջ ալ բարոյական և կրթական ընտիր իմաստներ լեցուն են, անոր համար ալ է, որ աշխարհաքաղաքացի բոված սակավավոր մարդիկներեն կրնա սեպվիլ, և իրեն գրքերը

ամեն կրթյալ ազգաց մեջ փառք ու մեծարանք գտեր են: Վսեմ մտածմանցը հետ ազնիվական կերպ մըն ալ ունի բացատրելու և քերթողաց գրեթե շատ բանի մեջ՝ նմանողութեան միակ գաղափարը կրնա սեպվիլ: Ինքը արվեստը արվեստին ծառայեցնելու տեղ, որ հետեակ բանասիրաց սովորական ու անխորշելի թերութիւնն է, հանճարուն հնազանդ ու անոր զուգընթաց ծառա մը ըրավ արվեստը և անով անմահացավ: Մարդու ինչպես ըլլալը նկարագրելու տեղ, մարդս ինչպես արժան է որ ըլլար՝ այն բանը լավ կերպով նկարեց: Հիմակվան եվրոպացի ազգաց թատրոնական քերթութեանցը ճաշակը առնող ազգայինք հարկավ իմացած պիտի ըլլան, թե ինչ գլխավոր հիման վրա հաստատված՝ և գրեթե անով միայն կրանան: Շիլլեր այս բանիս մեջ ալ շատերուն օրինակ կրնա ըլլալ և հորդորիչ, որ մարդս իր աստվածադիր բարձրութեանն վար շխոնարհեցնեն, ու անարժան կրից բոլորովին ծառա շնուցնեն, վասնզի իր դուցազունքը առաքինութեան սիրողք են և հետևողք, մարդկութեան և աշխարհի օգուտը կմտածեն: Մեկ խոսքով, քաղաքական կրթութեան նպատակը մեծ քերթող մը եղավ Շիլլեր:

Վերջի տարիներս Լեհաստանցի հայկազուն երևելի բանաստեղծ մը Մինասյան անունով, Շիլլերի ամեն գործքերը գերմաներեն լեհերենի փոխեր է գեղեցիկ թարգմանութեամբ⁷:

Մենք ալ ազգայնոց Շիլլերի հանճարուն ճաշակ մը տալու համար իրեն գեղեցիկ քնարերգակ բանաստեղծութիւններեն մեկը կղնինք գալ ամսուն թերթին մեջ՝ գերմանացի քնարեն հայերեն թարգմանած:

ՀՐԱՀԱՆԳ, ԶԲՈՍԱՆՔ ԵՎ ՍՓՈՓԱՆՔ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ

Անցյալ դարնան մեջ էր, օր մը, զգված Բարելոնի նման քաղքե մը, ազգասիրութեան և ազգատեցութեան, լուստ և խավարի ազմուկներեն, կանգնման և կործանման անորոշ ջանքերեն ձանձրացած և տեսակ-տեսակ փորձերուն անհաշտողութեանն տրտմած՝ ելա սկսա դեպի ծովեզերք երթալ, դարիվեր տեղ մը, մաքուր և հանդարտ օդ ծծելու: Բայց թեպետ աշխարհիս առաջ, միտքս դեռ հետե կնայեր. դեռ թողած քաղքիս հիշատակներովն լցված էի: Ինչպես հոտավոր տեղ մը կեցողը՝ շուգելով ալ դեռ իր հետը կտանձի տեղվուն հոտը, այնպես ես ալ, տեղվուն կրքերը: Եվ ինչպե՞ս

կարելի էր ասանկ ըլլալ, երբոր այն կրքերն արդեն իմ սրտիս մեջն ալ տեղիք ունեին: Բայց այս ալ ստույգ է, որ քանի որ առաջ կերթայի, մտածմունքս կսկսեի անօրսանալ, սիրտս թեթևալ և բաց օդուն ներգործությունը իմանալ, ինչվան որ հասա ծովահայաց բարձրավանդակին վրա և լայն ծառի մը տակ փովեցա: Պահ մը ծովը, պահ մը ցամաքը դիտելով, թմրություն մը առավ զիս: Եվ երբոր նորեն արթնցա, արևը տասը կանգուն շարժած տեսա:

Գլխուս շղերն ուժովցած, բայց հին ունակությունս պաշարված՝ գարծյալ սկսա հին խնդրոց վրա մտածել և ինքնիրենս խոսիլ և հառաչել: «Ես ազգասիրությունս և ուսումնասիրությունս վառված եմ,— կըսեի,— աստուծո փառք՝ նաև համեստ կյանք մը անցուցած: Բայց ինչ շանք որ ըրի ազգիս կամ իմ օգտիս համար, գրեթե պարապն ելան: Չկրցա գտնել անանկ հրահանգ մը (ուսմունք մը), որ հասարակաց օգտակար և դյուրին ըլլա: Աշխատելին ձանձրացած՝ սկսա զբոսանք մը (զվարճություն մը) փնտրել և չգտա հանգիստ և օգտակար բան մը: Սիրտս դեռ պարապ է, կիմանամ, որ ասիկա սփոփանք մը (մխիթարություն մը) կուզե, և այս շփոթած ժամանակիս և տեղվույս մեջ շեմ կարող գտնելու, մանավանդ որ զուրիշներն ալ ինձի պես կարոտ կտեսնեն: Կարելի՞ բան է արդյոք գտնել անանկ հրահանգ մը, անանկ զբոսանք մը, անանկ սփոփանք մը, որ ժամանակիս պարագայից մեջ դեղ մը, դարման մը ըլլա սրտիս և նմանյացս»:

Այսպես ըսելով, երբոր գլուխս անդին դարձուցի, տեսա, որ իմ նստած ծառես հինգ քայլ հեռու, ուրիշ ծառի մը տակ մեկ ծեփունի մը նստեր է, զոր առաջ տեսած չէի: Եվ որովհետև աշվնիս իրարու հանդիպեցան, պետք եղավ, որ բարև տամ, ան ալ ժպտելով մը բարևս առավ: Երեսը նայեցա՝ զվարթ կարմիր երես մը, լայն ճակատ՝ ճերմակ մազերով շրջանակած, աշվներն վառվառուն, կայտառ և հանդարտ: Կարծես թե մեր քաղաքին մարդկանցմե չէ, բայց ճակտին վրա քանի մը խոր գծեր կար, ուսկից կերևար, որ ժամանակն անցնելու ատենը քանի մը փորձանաց հունտեր ալ ձգեր է այն երկայն ակոսներուն մեջ, թեպետև հանդարտությունը հիմա կծածկեր զանոնք: Իր բարեն ու ժպտը և ասանկ պատկանելի կերպարանք մը՝ զիս քաշեցին քովը տարին: Հարցուցի իմացա, որ ինքն իմ գալես առաջ ալ հոն է եղեր, բայց ես իմ մտածմանցս մեջ բռնված՝ զինքը շեմ տեսած և ինքնիրենս խոսած ատենըս քանի մը բան լսեր է ծերը, և անոր համար կժպտեր: Իսկ ես

ասկե համարձակություն առած՝ շիտկե շիտակ բացի մտածմունքս և պատմեցի, և խնդրեցի, որ ինքն եթե իր երկայն կենաց փորձառությունս գիտե դարման մը իմ պիտոյիցս՝ չզլանա ինձմե:

Մերը մտադրությամբ խոսքերս լսելեն ետև «Դու քեզի և ազգիդ համար օգտակար և ամենուն ալ դյուրահաս հրահանգ, զբոսանք և սփոփանք կփնտրես,— ըսավ,— ես ալ երբեմն նույնպես փնտրելով՝ ահա գտեր եմ զայս»...

Այս ըսելով, ձեռքը վեր վար և շորս դի պտտցուց և լոեց պահ մը. միայն երբեմն-երբեմն ասդիս անդին կնայեր: Ես ալ զարմացած, պաղած լոեցի, և չէի համարձակեի այս ըրածին մեկնությունը հարցնել, ինչվան, որ ինքն ծերն լուծությունը լուծելով, հարցուց թե՛ «Ինչպե՞ս կգտնես այս հրահանգս, այս զբոսանքս, այս սփոփանքս»:

— Թողություն ըրե, — ըսի, — ես հոս բան չեմ տեսներ, չեմ իմանար:

— Ինչպե՞ս, — ըսավ ծերը տաք կերպով մը, — դու բան չե՞ս տեսներ, բան չե՞ս իմանար, չե՞ս տեսներ այս ընդարձակ և ամենապատում բնության գիրքը, որ ամեն ուսմանց և կրթությանց սկիզբն է, և ամենուն համար ալ բաց և դյուրին կարդալի է: Չե՞ս տեսներ այս մեծ զբոսարանը, ուր ամեն տեսակ դիտելու և զվարճանալու բան կա: Չե՞ս իմանար այս մեծ սփոփարանը, ուր ամեն սրտացավի դեղ կա:

Այս խոսքերս անանկ ազդողությամբ մը զրուցեց ծերն, որ մեծ հույս մը առի փնտրածս գտնելու.

— Այո՞, ստույգ այդպես պիտի ըլլա, — ըսի, — բայց ես դեռ անվարժ եմ, չեմ գիտեր ինչպես կարելի է իմ փնտրածներս զբոսնել այդ բնութենեն, որ զմեզ կպատե միշտ: Կաղաչեմ սովորեցրու՞ ի՞նչ է այս բնության զորությունը, ի՞նչ շափ է և ինչպե՞ս պետք է օգտվիլ:

Այն ատեն ծերունին շտկվեցավ, ավելի ծանր և վայելուչ կերպ մը առնելով, սկսավ անանկ տիրական և ախորժ ձայնով մը ըսել, որ ավելի սրտով, քան թե ականջով կլսեի:

— Բնությունն է ինչ որ կտեսնես, և ինչ որ տեսածեղ կզգաս: Դու ալ, բնությունն ալ ստեղծված եք արարչեն, որ ձեր մեջ զարմանալի կապ մը դրեր է: Այս ահեղ ընդարձակ բնությունն, որ տեսած և շտեսած տիեզերքդ կբովանդակե, կետ մ՛ է ստեղծողին առջև, մարդս ալ կետ մ՛ է բնության մեջ, բայց

բնութիւնը տիրող կեանքն է. «Կացուցեք զմարդ ի վերա ամենայն ձեռակերտաց քոց. զամենայն ինչ հնազանդ արարեք ի ներքոյ ոտից նորա», վկայեց աստվածատես և խոր բնազնին մարգարեն Դավիթ: Բնութիւն տեր է մարդս, բայց ոչ բռնավոր: Մեկ մասին իշխանաբար կհրամայե՛ իրեն պիտոյիցը ծառայեցնելու, մեկալ մասին մտօք կիշխե, անոնց օրենքները քննելով կամ վրանին զվարճանալով: Երկրիս վրա բուսած թուփը կկտրե, կվառն իրեն տաքութեան և լուստ տեղ, երկնքի երեսի անհաս աստղը նշան կդնե իր ճամբորդութեանցը և հեռացած տանը վրա, որուն ներքե իր կարոտ ընտանիքն իրեն կսպասեն, և պատահանեն նույն տաք աստղը կդիտեն հազարավոր մղոններով հեռու: Բնութիւնը մարդու ամեն կարոտութիւնը լեցնելու համար է, բայց որովհետեւ մարդս ինքն իր բնութեան մեջ դժգոհութիւն իմացավ կամ հնարեց, իրեն համար բնութեան օրենքներն ալ այլալեցան: Կիրք և տգիտութիւն այնպես ապականցին մարդուն բնութիւնը, որ արտաքին բնութեան ուժը՝ զվարճութիւնը, օգուտները, սկսան տկար կերպով ազդել իրեն: Այնչափ, որ հիմա շատ հեղ զատնք իմանալու համար կստիպվիմք մտաց բաղադրյալ ջանից դիմել և անոր անհաստատ կամ խակ գույններովը խառնել և երբեմն խառնակել պարզ և գեղեցիկ բնութիւնը: Բայց ի՞նչ շահ. այնչափ շատ են այս կրից և տգիտութեան հիվանդներն, որ գրեթե առանց այսպիսի հնարքի մը չեն կարող բնութիւնը ճանչնալ, օգտվիլ և զվարճանալ: Ուրեմն այսպիսոյաց համար պետք է քիչ մը բանաստեղծութեան ուժը խառնել ի ծանոթութիւն բնութեան, բայց շարժով և զգուշութեամբ, վասն զի ատիկա չէ դեղը, հապա դեղի հետ խառնած անուշ նյութը, որով տկարք և տղայք կհոգարին դեղը խմելու: Հիմակվան բուն դեղն է գիտութիւնը:

Բնութիւնն առերևութ բան մը չէ, հապա իսկ է, խոր է, այս իսկութեան, այս խորութեան մեջ թափանցողը գիտութիւնն է: Բանաստեղծութիւնը միայն արտաքին քողը կվերցնե, բայց երբոր մեկտեղ միանան ասոնք, բնութիւնն իմանալի և զվարճալի կըլլա: Ասոր համար իմաստուն մարդը իր սենեկին մեջ ալ կրնա բնութեան վրա մտածել և զվարճանալ, իսկ տխմարն ինչվան որ աչքն առնող երևութ մը շտեմնե, չի կրնար զվարճանալ, շուտով ալ կկորսնցնե զվարճութիւնը:

Բայց բնութիւնը տիրապես ճանչնալու և վայելելու համար բավական չէ անոր ըստ ինքեան ինչ ըլլալը գիտնալն, հապա ճան-

չընալու է անոր մեզի հետ ունեցած առնչութիւնները կամ կապերն ալ: Երբոր միտքը այսպես ետեւ կըլլա բնութեան, իրեն ուղած հրահանգն և զբոսանքը կգտնե, որով և կզորանա և կսկսի իր արարչադիր տերութիւնը ձեռք բերել բնութեան վրա, բնութեան տարածութիւնը յուր մեջ բովանդակել և անով բնութեան տերն ալ բազմեցնել սրտին մեջ: Այն ատեն տարակույս չկա, որ ոչ միայն զբոսանք, և հրահանգ, այլև սփոփանք կգտնե ի բնութեան և ամեն կարոտը հոն կառնու:

Իմաստնոց մեջ ամենեն երևելիներեն մեկն և ամենեն ճարտարախոսն՝ Կիկերոն աղեկ հասկնալով կսեր. «Չկա ուսմանց մեջ զվարճալի մաս մը, քան զայն, որ մեզի զննել կուտա բնութեան բնորոշութիւնը և անով մեծոգիութիւն մը ստժրեցնելով՝ մշտքերնիս մթութենէ դուրս կհանե»²: Այս մեծ մարդս իր ըսածին փորձն ալ ստուգապես ցըցուց: Իր մեծ հանճարովը, ճարտասան լեզվովն և փառասեր ոգովն անհուն հարստութիւն դիզեր էր, անոնցով Իտալիո ամեն գեղեցիկ կողմերը ազարակներ զնեք էր, ուր կերթար զվարճանալու և մտածելու: Եվ երբոր դարձյալ կամ հարկը կամ փառքը զինքը ձգեր Հռոմ մա առյանները, նաև հոն զամենքը իր լեզվին գերի ըրած ատենն ալ, «Ա՛հ, ե՛րբ պիտի ըլլա, — կհառաչեր, — որ Իտալիո աշուկներն, իմ սիրուն գլուղիկներս տեսնեմ»: Cur ocellos Italiae, villulas meas non video?»: Այս հառաչանքներն ետև հազար ինն հարյուր տարի անցեր են, և այսօրվան օրս ճամբորդ չկա, որ Հռոմ երթա ու այց չելլա Կիկերոնի ամենեն անվանի ազարակին, Տուսկուլոնի, որ հիմա Յրասկադի ավանին սահմանն է: Հոն ճարտարութեան կանգնած զբոսարանքն հողու հավասար են, հողն ալ ցած անցեր են, քանի՛ մը սյանց և քարանց կտոր կա դուրս թողած: Ծա ալ անցած եմ այն տեղն: Կիկերոնի անունն ալ չէր մնացած իր զվարճարանին նշխարացը վրա: Բայց դեռ տեղվույն մաքուր օդը, կապույտ երկինքը, կանաչ երկիրը, առույզ զվարթութիւնը և Կիկերոնի հասակակից ծաղկունքուն թոռներն, հառաչել կուտան անանկ տեղվանք բաժնվողքն:

Չէ երևցած բարձր միտք մը, խոր սիրտ մը, որ այս բնութեան անզգա ըլլա, և շատ երևելի մարդիկ, թե որ ընդհանուր բնութեան վրա չէ՞ գոնե անոր առարկայից ոմանց վրա մասնավոր զմայլմունք մը, սեր մը, մտածմունք մը ձգեր են, և ոմանք ինչվան մոլութեան տարրեր են այն զգացմունքը: Գրեթե ամեն փիլիսոփայից դրութեանց սկիզբը բնութեան վարկածներն են, ամեն բանաստ-

տեղծից առած և տված ոգին բնութենն է, ամենն ախորժիկ գրքեր՝ բնության նկարագիրներն են: Անոր համար չէ՞, որ այնպես ստեպ և զվարճությամբ կկարդացվին Ռուպենտներ, Պող և Վիրգի- նիաներ, Սոլիստերներ, Ադամներ և այլն: Մարդկային կենաց դիպվածք և փորձանք՝ բնության պես-պես տեսարանաց հետ խառ- ներված, մեր կորուսած և հիմիկու վիճակը իրարու հետ խառնելով մը, զմեզ կհասփշտակեն: Անոնց մեջ հիշված կենաց դեպքերն թե որ չորս պատերու մեջ հանդիպեն, չէին կարդացվեր, նոր և սրտա- ուշ դիպվածներ չէին ըլլար և այն գրքերը չէին ալ կրնար գրվիլ: Որով ըսել է, թե բնությունն է, որ մարդու կենաց դեպքերն ալ կսփոփեն, կբարեխառնի, և իրմե վեր ուժն մը եկած փորձանք- ներն ալ՝ իր անուշ տխրության զարդերովը պատած, մեզի սրտա- ուշ կրնեն: Չէ թե միայն բարձր և կիրթ միտք կզգան և կզվար- ճանան ասոնցմով, հապա նաև անկիրթք և տգետք: Ըսել է, որ բնությունն ասոնց վրա ալ կազդե ուժով. բնությունն ամենուն հա- մար ալ դուրին գիտություն մ' է. բնությունը ամենն առջի կըր- թող և հրահանգողն է, ամեն գիտությանց այրութենն է, ամեն զբ- վարությանց դուրացնողն է: Ո՞վ կա, որ արևուն ելլալու և մտե- լու ատեն նայի պարզ երկնքի մը վրա և չզվարճանա: Ո՞վ մեկ վա- զուկ ջրո մը մոտ, քարի եզերք նստած, լուռ ախորժանք երկայն ատեն չնայի: Ո՞վ հանկարծ ծովուն կապույտ ընդարձակությունը տեսնա և սիրտը անոր ալիքներուն հետ շեղա շիջնա: Ո՞վ գարնա- նային նորաբույս նորածաղիկ դաշտի մը մեջ հանդարտ և հին վա- յելք մը չզգա...

Սրջանի՛կ զգացումն և ախորժանք և պատճառ խաղաղության և բարյաց մարդկան: Թե որ հանկարծ այսպիսի ազդեցություն մը վերնար երկրես, մարդիկ ոչ միայն բարբարոս, հապա մեկմեկ գա- ղան պիտի դառնային: Այո՞, անասուն պիտի դառնային, որով- հետև զաստված ճանչնալու մեծ շահն պիտի խավարեր աշխարհ- քես, որ է ինքն բնություն: Վասն զի ինչպես իմաստուն առաքյալը կվկայե, աստուծո էությունը և զորություններն ի սկզբանե մարդ- կան՝ այս զգալի արարածներովս կճանչցվին և կվկայվին: Եվ թեպետ «յանցեալ ազգսն,— նույն ինքն կրսե,— թոյլ ետ աստուած ամենայն հեթանոսաց զնալ ի ճանապարհս իրեանց, սակայն ոչ եթէ առանց վկայութեան զինքն եթող»: Եվ ի՞նչ են այս վկայու- թյունները. «Բարերարութեամբն տալ յերկնից ձեզ անձրևս և ժա- մանակս պտղաբերս», այսինքն՝ է բնության բերքեր, զորոնք ոչ

միայն նյութական վայելք պատրաստեց հաստիչն, հապա նաև զինքն իմացնելու գործիք. որով իմացմամբ մարդիկ իրենց սկիզբն ալ, իրենց վախճանն ալ կիմանան: Այս արարածներն էին, որ ամե- նեն աստվածապաշտ և բարերար մարդիկը կազմեցին. ինչպես են Ծնովս մը, Աբրահամ մը, Հոբ մը, Իսաիթ մը և այլն: Այս ետքի երկուքին գրքերն ինչպե՞ս այսօր դիմացնիս է և անդադար կկար- դացվին և կտեսնենք, թե ինչպես բնության առարկայք կպտտ- ցընեն կհանեն մարդու միտքը հասարակաց ստեղծողին և երկ- րես վեր զվարճություններ զգալ կու տան սրտի: «Երկինք պատմեն զփառս աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ ի հաստատու- թիւն» կկանչե պարզ և արդար հովվյակ մը, և նայելով, նայելով շիջտանար, դարձյալ կըսե. «Տեսից զերկինս զգործս մատանց քոց, զլուսին և զաստեղոս, զորս դու հաստատեցեր»: Եվ իր հովվու- թյան անզբաղ ժամերուն մեջ անդադար դիտելով զբնություն և մը- տածելով անոր վրա, այնչափ միտքը կբարձրացնե, սիրտը կազ- ներվացնե, որ աստվածատես և աստծո սիրելի մարդը կըլլա և կվկայվի աստուծոմե ալ և անանկ հիշատակ մը կթողու երկրիս վրա, անանկ երգարան մը՝ սաղմոսը, որ երեք հազար տարիե ի վեր, մարդկանց՝ աստուծո հետ զրուցատրության ամենն սիրուն և հզոր ճամբան և միջոցն եղած է և պիտի ըլլա միշտ:

«Ոչ ոք բնության առանձնության մեջն» անաստված կդառ- նա» ըսավ Շատորբիան: Սպանիացի հեղինակ մ' ալ կըսե. «Միայ- նություն, զվարճալի տեսարանք և պայծառ օդ՝ զանբեղմնավոր միտքն ալ գեղեցկախոս հեղինակ կընեն»: Բնության անխոս վար- գապետությունն է, որ ամեն ազգաց մեջ արդարասեր միտքեր կըր- թեր և իմաստնացուցեր է, և անոնց ձեռքով իրենց ազգերն ալ կըր- թեր է. անոնք ինչ որ բնության վրա դիտած են, զայն նկարագրե- լով իրենց տխմար ընկերներուն՝ հաջողեր են քաղաքականության և կրթության բերելու զանոնք: Այսպես եղած են հունաց մեջ Ամ- փիոնք, Եզովպոսք, հնդկաց և արաբացվոց մեջ՝ Լոքմանք և Պիտ- բայիք, հայոց մեջ՝ Մեսրոպք և Գոշք, որոնք իրենց ազգին կրթու- թյան հարմարազույն վարժարան և վարժելիք՝ բնության բացավայր տաճարը սեպած են: Մեր ազգին ամենն հին իմաստասեր և ճար- տարարան և սրբազան անձը՝ Հայկազն Անուշավան, որ Աբրահամ նահապետին ժամանակակից է, բացօթյա տեղ, լայնատերև հող- մաշարժ սոսիներու ներքև առավ իր կրթությունը և նվիրակություն- նը, անոր համար Սոս ալ անվանեցավ: Եվ մեր լուսավոր դպրու-

Յյանց առաջին վարդապետն՝ Մեսրոպը, իր զարմանալի աշակերտներն Աթենք, Աղեքսանդրիա և Բյուզանդիոն խավրելին ազալ, բնության բացավայր վարժարանին մեջ նախակրթեց, մտքերնին պարզեց, գորացուց և պես-պես գիտությանց և դպրությանց հարմար ամաններ ըրավ. «Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շատգոմքն անվանին, բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն... թողեալ վերակացուս՝ յիրոց աշակերտաց ի նմին տեղւոջ»։ Այսպես, երբոր ուտիացվոց ու աղվանից երկիրն ալ գնաց՝ անոնց ալ վարդապետ ըլլալու, հոն ալ իր աշակերտներովն «Բնակէին ի ճախճախուտ և ի լօռաբոյս մայրիսն»։ Նույնպէս երբ նույն աշակերտներն դարձան ի Երուսաղեմն, դարձաւ «Ի մայրալորտ յովտի պուրակին (Չրաղու) բնակէին» և Արցախու «Անտառաւէտ և խորախոխոմ» տեղվանքը⁴։ Այսպէս մեր իսկ թարգմանիչը ալ երբոր դարձան ի Հայս ի հունաց, իրենց վարդապետարան ընտրեցին այնպիսի միայնության և բնության աղատ տեղվանքը, ինչպէս ինչվան հիմա կվկայեն Հայաստանի մեջ թարգմանաւոր ըսված տեղվանք։ Եվ ինքնին վարդապետաց վարդապետն Մեսրոպը հայերեն այբուբենը շկրցավ սովորիլ քաղքնեբու և լսարաններու մեջ, հապա բաց տեղ լերան մը գլուխ. «Ի լեանն Բալուայ ի յերկնապարզ և յաշխարհաստեղծ աջոյն գրեցաւ մեզ զպրութիւն ուսման»։ Հավատարիմ և զգոն վարդապետ, ինչպիսի տեղ որ ինքն սորվեցավ, այնպիսի տեղ իր աշակերտներուն ալ սովորեցուց և այն անապատ ու հովանավոր տեղվանքն չէ թէ վարժապետի մը պես, կրսե իր ձեռնասուն ու արենակից աշակերտը Մովսես, հապա առաքելաբար իբրև հոգի կփշեր իր՝ գիտությունը։

Այսպիսի տեղվանք կսիրե, կամ սիրել կցուցնե նույն ինքն աստվածային հոգին իմաստության, որ բնությունը դեռ նոր ձեանալուն պես՝ վաղեց իր հավիտենական աթոռն և անկերպարան անդունդներուն վրա թեկը տարածած անդադար կերթար և կուգար, ինչվան, որ ձեացուց կազմեց այս տիեզերքս և նույն բնության առանձնության մեջ կրթեց իր ընտրյալ նահապետներն ու մարգարեները։ Եվ երբոր իր սիրելի Դավիթ աշակերտը հարկ տեպեց իսրաեւացվոց օգտին համար, անոնց թագավորական պալատը բնակեցնել, դարձաւ իրեն հետ բնության մեջ կսիրե խոսիլ «Ի լեւ ջո զձայն շարժման ծայրից տանձեացն՝ ելցէ աստուած առաջի քո»։ Այսպէս իր զարմանալի խորհուրդները հայտնեց Արթուրհամու՝ գիշերվան աստղերուն մեջն, Հովսէս՝ Արարիո լոյս

անապատներուն մեջ, Մովսիսի՝ լերանց, թփերու և արոտներու մեջ, Եղիայի՝ Քորեբ լերան հողմախաղաց քարայրներուն մեջ, Ամովսա՝ թթենիներու տակ, Երեմիայի, Եզեկիելի և այլոց՝ Եփրատ և Քովբար գետերուն եզերքը և այլն, և այլն։

Եվ ամենն զարմանալի և անհակառակ ճշմարտություն՝ երբոր ինքնին նորոգողն մեր բնության, մարդկորեն վարդապետ մ՝ ալ ձեացավ, ո՞ւր ընտրեց իր վարդապետարանը, ուսկի՞ց էին իր օրինակները։ Բարեկամ, դու ավետարանը կկարդա՞ս։ Բա՛ց անոր առաջին գրողը, Մատթիի ավետարանը և տես քու ստեղծիչը և վարդապետը, որ քեզի նմաններուն դաս տալու՝ շատ հեղ լերանց գրուիս կելլա, երբեմն ծովեզերք կնստի, երբեմն անապատ տեղեր կբաշվի և բերած օրինակներին մեծ մասը բնության տեսարաններն են։ Միայն այդ հիշյալ պատի գրքին մեջ թերևս հարյուրին ավելի ատանկ օրինակներ կան՝ արեգական և աստեղաց, արեւելքի և արեւմտից, անձրևու, հովերու, փայլակներու, դաշտերու, այգիներու, թզենիներու, թթենիներու, հոտից և հովվաց, արծվաց և աղավնայց, ձկանց և օձից, ագռավուց և ճնճըղկանց, հողմաշարժ եղեգան և հունձերու, վայրենի շուշանին և մանանխի հատի, անվար թալուններու, որջավոր աղվեսներու, թխսամայր հավերու և այլն։ Այսպիսի սրբազան և պատկառելի օրինակ մը ունենալով՝ մի՞ տարակուսիր, որ բարուց կրթության և մտաց սրության մեծ և դուրին միջոց է բնությունը և վարդապետությանց մեջ՝ բնական ոճով գրվածքները։

Նայե՛ սա տղուն դաշտին մեջ։ Փանի՞ հեղ տան մեջ իր դայեկին կարողոր, կուլար. հիմա հոս խոտերուն մեջ ինչպե՛ս կուրախանա, կցատկոտե, զոհ, հանդարտ և երջանիկ է։ Ի՞նչ զորավոր է բնության մայրենի ուժն, որ ասանկ մանր և տգետ մարդու մը սրտին ալ կազդե։ Հապա այդ մանուկը, որ ձանձրությամբ և նեղությամբ վարպետի շոր-շոր գասերն լսելով՝ շատ հեղ փախուստ կփնտրե և կդժվարի իր հասակին դալարը ցամաք ուսմանց մատնել՝ թէ որ Մեսրոպայ նման խոհեմ վարժապետը հանե զինքն ալ հովանավոր բացավայր մը և հոն դաս ըսե, ի՞նչպէս դյուրավ կը տպավորին այն բնաբարի մտաց վրա որևէ շորս պատի մեջ դժար երեցած դասերը, հոն շորս ժամու մեջ սորվիլ շկրցածը հոս այնչափ ատենի մեջ կսորվի, որուն կրկինն ալ անմեղ խաղով կրնա անցնել։ Իսկ այս պատանիդ, որ ա՛լ խաղալեն, ցատկելեն համ լառնուր, բաց դեռ կախորժի թափառիլ դաշտերու մեջ, բլուրներու

վրա ելլալ, տեղյաց դժվարութեանց հետ կովիլ, նեղուցներու և ափափաններու մեջն անցնիլ, երբեմն ալ ունեցածն ավելի հասակ ունողի պես, ծանր կբալի, նորարծած կրից անորոշ ձայներուն միտք դնելով: Ո՛ր արդոք այնպես ախորժելով և օգտակար կերպով կրնա լսել զզոն բարոյախոսին խրատները, քան թե այն բնութեան ճեմարաններուն մեջ, ուր զանազան տեսարանք և առարկայք՝ ինքնին կթելադրեն վարպետին ալ, աշակերտին ալ... Բայց մի՛ կարծեր, թե այս խոսքերս տղաքը դպրոցներն դուրս վազել տալու և վարպետներն ալ հուսահատեցնելու համար է, հապա՛ գիտնան վարժապետք և ազգային կրթութեան հոգացողք, որ այսպիսի դաստիարակութեան փուլթ ունենալ և ըստ կարելիութեան ստեպ հանել համբակները բաց օդու և երանի՛ թե կարենային նաև անանկ տեղվանք հաստատել իրենց վարժարանները: Այսպիսի կրթութեամբ նախ՝ մանկանց մարմինը առողջագույն կըլլա. «Առողջ հոգվո համար ալ՝ առողջ մարմին պետք է». կրթերնին հանդարտ կըլլա. քաղաքական դիպաց և հրապուրանաց և պատերու ազդած ծանծրութեաններն ազատ կմնան. արտաքին անմեղ և զվարճալի տեսարանք և զբոսանք՝ չեն թողուր օտար և դառն-դառն զբոսանքներ փնտրելու: Մեկ խոսքով, տղոց բարքը ավելի անմեղ, միտքերնին ավելի ընդարձակ, կազմվածքնին ավելի ուժով և ապագա ուսմանց և արվեստից ավելի ընդունակ կըլլան, նաև հարմարագույն և կարողագույն փորձանաց ալ տանելու: Չէ միայն աշակերտաց, այլև վարժապետաց իսկ՝ ի՛նչ ավելի ախորժելի է, քան թե երբեմն իրենց ծանծրալի աշխատանքներն ետև ժամ մը բնութեան մեջ հանգչելու: Արվեստավորի և մշակի մը ալ, բոլոր օրվան հոգնութենն ետև, անուշ չէ՞ բաց տեղ մը նստիլ և քրտինքը սրբել: Նաև իմաստնոց ամենն անուշ զբոսանքը բնութեան արձակ տեղյաց մեջ պտըտիլն է: Այն առանձին պատիւներուն պտուղներն են շատ օգտակար գիտեր, որ մեզի այսօր այսչափ դյուրութեաններ կու տան. այն բնութեան մեջ մտածմանց և շրջագայութեանց ատեն շատ գեղեցիկ իմաստասիրական և բանաստեղծական զրքեր, որ զմեզ կը զվարճացնեն. այն ժամերուն արգասիք են շատ պիտանի խորհուրդներ, որով ազգք և տերութեանք երջանկացեր են:

Արդոք ո՛րչափ շարիք և կիրք պակաս պիտի ըլլային աշխարհքես, թե որ մեկը ստիպեր թիվ մը քաղթիս մեջ ապականութեան վարժած կամ հակամետ մարդիկ օրը քանի մը ժամ բնութեան տեսարանաց մեջ պտրտիլ և վարժապետ մը ալ՝ թանձրամը-

տաց բացատրեր տեսած բաներուն իսկութեանը: Կամ՝ որչափ ավելի շարիք և բնութեանք պիտի ըլլային, թե որ այս գեղեցիկ բնութեանս իր աներևութ և կակուղ սանձը չզներ այն անգութ սրտերուն վրա: Ո՛ր արյունարբու բռնավոր՝ բնութեան գեղեցիկ և ահավոր տեսարանաց առջև երբեմն կանգ չէ առած, կամ սիրաբ թույնալով կամ վախնալով, կամ միտքը բարոյական սկզբունք մը բերելով: Երբոր կրքերն այնպես թանձրանան, որ խրատի ձայն չհասնի սրտին կամ շողոքորթութեան և վախ կապեն ուրիշներուն բերանը, միայն բնութեանն է, որ իր անուշ ձայնը կլսեցնեն ամենայն դառն ականջաց և սրտից ալ:

Կտեսնե՞ս սա ահեղ ընդարձակ ծովը, կտեսնե՞ս այդ գոռոզ, ուռած ալիքներն, ինչպե՞ս ուժով իրար քշելով կուզան դեպի ցամաք: Այս տկար ավազը ի՛նչ պիտի ըլլա այն օվկիանու բարձրոս գունդերուն դեմ. պիտի հաղթե անոնց: Մարդս գիժ մ՛ ալ ետք չկրնար քշել այդ ալիքները, բայց ավազը միշտ կմերժե զանոնք, գրեթե ողջ-ողջ ծծելով մը: Բարձրալի մատեն գծված սահմանը կա հոն, ուսկից անդին շանցնիր ծովը... Բայց ի՛նչ է այդ մարդկանց բազմութեանը ծովուն եզերքը: Սկանդինավիո հզոր աշխարհակալ թագավորն Քանուդա հոն է: Հետը՝ բազմութեանը գորաց, բազմութեան ծառայից, որ հրամաններուն կպասեն, բազմութեան շողոքորթաց, որ զինքը գրեթե ամենակալ կանվանեն: Թագավորը կախորժի ձայնն, բայց ծովուն վրա նայելով՝ կճանչնա անոր ստութեանը: Կհրամայե, որ կանգնեն իր թագավորական գահը ավազին եզերքը և կբազմի փառքը: Քովինները կես մը իրավ ու կես մը սուտ վախով կ՛ ինկնան իրեն երկրպագութեան բնելու, «Կեցցե՛ թագավոր մեր հավիտյան» կանչելով: Բայց դեռ իրենց գովեստը չկտրած՝ ահա ծովուն սովորական ընթացիկները՝ ճերմակ ցցունքներ դրած սպառազեններու նման բարձրացած կուզան, և մինչդեռ թագավորին շողոքորթներն կուզեին ըսել, թե ծովն ալ իր ալիքները երկրպագութեան կղրկե, իսկ ինքն ալ, հպարտութեամբ մը «Ծ՛տք կեցիք» կկանչեր անոնց, ահա բնութեան անզուսպ որդիքը, այն անարգել ալիքները, մեկ զարնվածքով մը թագավորն ալ, իր գահն ալ գետին կփռեն իր երեսպաշտից վրա և իրենք ամենուն վրայն թավալելով, կանցնին կղառնան: Քանուդա ազի թուք մը թքնելով՝ «Հիմա տեսա՞ք, — կըսե հպատակներուն, — որ թույլ ալլաց ալ չկրցա հրամանս անցնել»: Այս օրինակս բա-

վական կրլա շատ զորավորաց և բռնավորաց ճանչցնելու իրենց բնության շափը և իրենցմե մեծեն պատկառելու⁵:

Հին աշխարհակալներեն շատերը, որոնք ջրի պես մարդկան արյուն կթափեին, ինչպես Շամիրամ, Նաբուգոդոնոսոր և այլք, իրենց կատաղության աղեկ դեղ և սանձ մը գտեր էին բնության բոսանքը՝ պարտեզներ և անտառներ տնկելով և հոն իրենց բանի մը ժամ անցնելովը՝ տանց և ազգաց կենաց կխնայեին: Իրողեատիանոս, որ անգթությամբ և մաղձով դառնացած հրեշ մը բարձեր էր և բյուրավոր քրիստոնեից արյուն թափել տվավ, բոլոր Հոռովմա ինքնակալության մեջ սրտին հանգիստ մը չգտնելով, թուրաց տերությունը և քաշվեցավ Դաղմատիո եզերքը Սալոն քաղաքը: Հոն սկսավ պարտիզպանություն ընել և՝ «Միայն այն ատեն,— կըսե ժամանակակից պատմիչ մը,— Դիողեատիանոս սկսավ երջանիկ ապրիլ»: Երանի՜ թե քիչ մը կանուխ մտածած ըլլար այս բանս: Շատ ատեն չէ՛ Միքայել Հաու անունով անզգամ անզղիացի մը իր հայրենիքեն քսորվեցավ Օվկիանիո կղզիներուն մեկուն մը: Հոն ալ ավազակություն ընելով՝ նորեն արդարության ձեռքն ընկավ: Այս մարդու քովն ելած բաներուն մեջ գտան իր գրատետրը, որուն մեջ նշանակած էր, թե ինչ հնարքով բույսեր և հունտեր ժողովել կմտածե եղեր և պարտեզ տնկել: Զարմացան քննողք, թե անանկ քարասիրտ անձն ալ այսպիսի մտածություն ունի եղեր...

Հապա մեր իսկ ազգին մեջ առաջին բռնավոր հափշտակող թագավորն Երվանդ, ինչով իր բռնությունը կկակղեցնե: Այնպես ահեղ և դաժան մարդ էր, կըսեին ժամանակին բանասերքը, որ առտուն քունն նոր ելած՝ որուն վրա որ կնայեր՝ կճաթեցներ: անոր համար ծառաները դիմացը մեծ-մեծ քարեր կդնեին, որ բարկությունը անոնց վրա ինկնա և իրենք ազատին: Դիողեատիանոսն ավելի խելացի ըլլալով, իր բռնության ապաստանարանը շինելն ետև զբոսարաններ ալ շինեց՝ անտառներ և պարտեզներ տնկելով և անոնց մեջ պտտած ատենը իր բռնավոր ոգին կհաշտեցնե: Իսկ իրմե առաջ Հայոց վրա օրինավոր իշխող, բայց օտարաց վրա անիրավ իշխող Արտաշես Պարթև՝ ավելի խոր և զարմանալի վկայություն մը թողուցած է կըսեն, բնության ազդությանը՝ ամենն բուռն և անզուժ սրտերու վրա ալ: Հայաստանի ընդարձակ սահմաններն իրեն հպարտ և փառասեր սրտին շատ նեղ գալով, զՊարսից ալ տիրեց, անով ալ գոհ չեղավ: արևելքի տեր

անվանվեցավ, ուզեց արևմտից ալ տիրել: Հրաման հանեց, որ պահ մը երկրագործն Հայաստան՝ սպառազեն զինվոր ըլլա և գա իր ետևն: հրաման տվավ, որ Միհրդատ Պոնտացին իրեն ճամբա բանա: Եփրատ գետն անցավ ի Փոքր Ասիա և ձեռքը տարածած ատեն տեսավ ծովը և ըսավ. «Ոչ միայն ցամաքի, այլ պետք է ծովուն ալ տիրենք»: Հրաման տվավ ու ալիքները նավերով ծածկվեցան. վիզը տնկած ահագին վիշապի մը պես ելավ ծովը խմելու, ցամաքը կլլելու: Երբոր զորացը քալելու հրաման կուտար, կարծես թե սև ամպ մը երկրիս երեսն կսահեր շուտ-շուտ, ինքն ալ կայծակի պես մը սև ամպն կփայլվար: Երբեմն հպարտ միտքը կուզեր իմանալ, թե քանի՞ բյուր մարդիկ իր ձայնովը կշարժեին՝ իրենց նման բյուրավորներ գերի ընելու: համբանքի չէին գարու կպատվիրեր, որ ամեն զինվոր անցած տեղը քար մը ձգե և ահա դուրան դաշտը երկայնանիստ բլրոց պար մը կձևանար, որուն վրա աչքը պտտուցած ատեն երբեմն ալ խիղճը զարնելով կիմանար, որ ինքն ալ, անոնք ալ մարդ են և քիչ տարիս ետև անոնցմե մեկն ալ ողջ պիտի չմնա, մահուն ալ ոտքը զամենն՝ ալ պիտի կոխե: Այն ատեն կհառաչեր ու կըսեր. «Ավա՛ղ փառացս անցավորի»: Արդարև ավա՛ղ, որ ուրիշ փառաց հույս չունենալով, դարձյալ սիրտը կխստանար, անհուսությունը կզրգուր զփառասիրությունն և պոկունքները խաժնեցնելով, ալվիները կրակ դարձած, գլուխը շարժելով, ոտվները զարնելով և ձեռքով սպառնալով «Հառա՛ջ» կըկանչեր զորացը: Եվ ինչպես ժամանակակից պատմիչք մեծաբանելով կըսեն՝ «Մովուն վրա ցամաքի պես կքալեր նավով ծածկած, ցամաքի վրա ծովու ճամբա կբանար. արև ատին զորաց նետաձգությամբը ստվեր և գիշեր կբերեր. գետերուն բարձրացրած ջրերը զորքերուն խմել տալով կցամաքեցնե. իր վրանին տակեն հրաման տալով՝ պարիսպներ կփցնե և մինակ անունը լսեցնելով քաղըներ կառնուր»: Բայց ինչվան ե՞րբ այս հաջողությունս, ինչվան ե՞րբ այս անօգուտ աշխարհակալությունը:

Հունաստանն ալ նվաճեցավ, կարգը Հոռովմա եկավ, բայց բաղդը Արտաշեսի ժամը հնչեր էր... Հայ ազգը հանիրավի օտարի արյուն թափելու համար եղած չէ: Զգվեցավ այն անզուժ փառքեն, զգվեցավ օտար հողի, հիշեց իր հայրենի հողն և ջուրն և տեսնելով, որ բռնավորի մը ձեռք ուրիշի բռնավոր ըլլալու գործիք մը եղած է, քաշեց բարկության ատեն սուրը իր թագավորին դեմ, և իջավ հարվածը Արտաշեսի սրտին, երբոր անկա Աթենքի հրա-

շակերտ տաճարաց մեջ կայտոցներ հաղթող աշխները: Լույսը խավարեցավ, ծածկվեցավ իր անհուն բանակը, ծածկվեցավ իր տիրած և տիրելու երկիրները, փառքը սրտին վրայն շուքի պես անցավ: Իսկ այն սահուն վայրկենին մեջ արդյոք սրտին ողջ մասեն ի՞նչ բանի վրա կհաներ իր վերջի հառաչանքը. միայն բնության սիրուն վրա, վասն զի իր աշխարհակալությանց մեջ երբեմն միջոց գտնելով՝ վայելել էր բնության բարիքը իր հայրենյաց մեջ: Այս հիշատակն էր, որ իր հիշողության վերջին վայրկենին եկավ սրտին վրա և կանչեց. «Ահ, մեկ մ՝ ալ ես պիտի չտեսնե՞մ իմ հայրենյացս մեջ տանիքներուն ծուխը, ծխած ու ելած շենքերու դաշտերու վրա իջած: Ալ պիտի չտեսնե՞մ գարնանային նավասարդին առավոտը, ալ պիտի չտեսնե՞մ եղնիկներուն ցատքտելը և եղջերուներուն վազվզելը: Ծն ալ պիտի չլսե՞մ որսորդական փոզերուն ձայնը և թմբուկներուն դոփյունը»: Եվ այս ըսելու ատեն իր շունչն ալ այն ծխարաններուն ծուխին պես ցնդեցավ, արհամարհելով երկրիս փառքը, այլ ոչ զբնությանն:

Այս մեծ և զարմանալի օրինակը բավական ըլլա ի հաստատություն առաջին, որ կրսե. «Բնութիւն կակղէ զբոնութիւն» և թե՛ բնությունը ոչ միայն զորավոր, այլև հաճո զբոսանք մ'է, և հարուստ զբոսարան ամենայն վիճակի և ամենայն հասակի, միանգամայն և անմեղ զբոսարան մը և լի ամենայն զվարճությամբ և զմայլմամբ: Ոսկեղեն վարդ մը կարկեհանն կոկոններով և մարգարտե ցողերով կրնան քանի մը վայրկյան զվարճացնել աչքը, բայց միշտ զվարճացուցիչ և հափշտակիչ են աչաց և մտաց դաշտին մեջի բացված պարզ ու հասարակ վարդն ալ, պատի մը ճեղքն դուրս ելած կարմիր կոկոն մը, սարի մը գլուխ սփռած ճերմակ ու դեղին ծաղկներ, բարձրեն սահած պզտիկ ջրիկ մ'ալ, սև ագարակներ, դեղին հունձերու արտեր, կամ կանաչ գոգաձև հովիտներ, որ գրեթե ամեն տեղ կրնան տեսնվիլ, առանց փնտրելու բնության ավելի աչք ձգող և զարմանալի դիրքերը: Օրվան մեջ մեկ հանդարտ ժամ մը՝ բարձրահայաց բլրի մը վրա կամ վազուկ ու շարժուն ջրի մը քով անցուցած, ասկե ավելի անուշ զբոսանք կրնա՞ ըլլալ զգայուն սրտի: Կը պատմեն Սուրբ գիրք, թե Քաղեր ծեր զորապետն երբոր իր մեկ հատիկ դուստրը Ասքա, հարս տվավ Գողոնիելի հարուստ օժիտներով, իր կտրիճ փեսայն, որ մեծ հաղթութենն մը գարձեր էր, իր նոր հաղթանակը և մրցանակը վայելելու հարմար ուրիշ օժիտ չուզեց, բայց միայն ազարակ մը, ուր ըլլան բլուրներ

և վազուկ ջրեր: Քաղեր ալ տվավ «ըստ սրտի նորա զբոսանս բարձանց և զբոսանս ջրոց». առանց ասոնց՝ պակաս կսեպեին իրենց վայելմունքը:

Նույն ինքն Սողոմոն, որ թերևս մարդկանց մեջ ամենն ենթանկեր կրնա ըսվիլ, թե մտքով և թե զբոսանաց հարստությամբ, իր իմաստության և զվարճությանց մեծ նշանակը ցըցուց բնության վրա իրեք հազարն ավելի բան գրելով և բնության ու բուսոց նկարագիրներ: Բայց ամենն ավելի այս բնության զվարճությունը ցըցուց, երբ որ այլաբանյալ սիրո ճամբան, որ բարոյական բնության ամենն զորավոր կիրքն է, ամենին զվարթ ցուցրնելու համար՝ լեռներու և դաշտերու մեջ գծեց. «Ահաւասիկ սա եկն վազս առեալ ի վերայ լերանց; խայտացեալ ի վերայ բլրոց»: Եվ նույնիսկ երկնահաղորդ սիրոյն ավետիք և հրավեր՝ բնության տեսարանքը գտավ. «Ահա ձմեռն էանց, անձրևք անցին և զնացյալ մեկնեցան. ծաղիկք երևեցան յերկրի մերում. ժամանակ եհաս յատանելոյ. ձայն տատրակի լսելի եղև յերկրի մերում. թզենի արձակեաց զբողբոջ իւր. որթք մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իրեանց... Ելցուք յազարակս, ազցուք ի շէնս և ի պարտէզս, կանխեսցուք յայգիս»: Մեր բնության արարիչն ալ, մեր նախածնողքն երջանիկ ստեղծելով, իրենց ամենն ավելի հարմար և զբոսալի տեղ և գործ՝ պարտեզ մը գտավ. «Տնկեաց աստուծ զգրախտն... և եղ զնոսա գործել և պահել» տեղվույն գեղեցկությունը: Շատ գեղեցիկ և զգայուն փիլիսոփայության մը կրսե մեր ճարտար և մեծ պատմաց մեկը, Սյունյաց մետրոպոլիտն Ստեփաննոս, թե՛ «է բաղձալի ի կենցաղս՝ ոչ այլ ինչ, բայց միայն սեպհական ժառանգութիւն առն՝ յորում ծնեալ և սնեալ լինի և վայելել խորհիցի, որպէս զստինս մօր և զգութ հօր, այնպես քաղցր թուեցեալ լինի ի միտս ժառանգորդին. վասն որոյ միշտ կարօտի շրջիլ տեսանել զբօսնուլ խընդամտել ի վերայ նորայ»: Եվ գրեթե զովություն մը կսեպե այս բանս Բաբիկ Սյունյաց իշխանին (վասակ ուրացողին հորը), որ իր հայրենի ժառանգությանը տիրելով, ելեր էր անոր. զուարճալի տեղերը պատելու և որս ընելու:

Բայց ինչն է, բարեկամ, որ այս բնության զբոսանքը լսելով, դուն քու բնությանդ մեջ ուրախության հետ տրտմություն մ'ալ կզգաս: Ինչն է, որ երբեմն ուրախության և զբոսանաց փափակն ալ մարած կերևս սրտիդ մեջ:

...Բնությունը անզեղ է. այսինքն է՝ իր բարիքն և զվարճությունը:

նը չզլանար: Բայց մեր ներքին բնության խռովությունն է, որ արտաքնոյն հետ ունեցած ներդաշնակություննիս ավրեց: Սակայն դարձյալ մեր ավրված, շփոթված քնարը դաշնակեցու համար՝ պետք է բնության լարերուն ձայնովը շտկել: Բնությունը առաջ մարդուն համար իբրև առողջի առողջութունը միշտ պահելու օշարակ էր, հիմա իբրև հիվանդի առողջարար ըմպելիք մ' է, եթե զմարդս միշտ զվարթության մեջ պահողը չէ, գոնե ամեննեմ զորաւ վար և պատրաստ սփոփանքն ալ ինքն է: Ո՛հ, բաղձալի բան է և արդարև բաղձալի մեր վերը հիշյալ պատմիչին ըսածը. «Սեպհաւ կան ժառանգութիւն ան՝ յորում ծնեալ և սնեալ լինի, և վայել լել, շրջիլ, տեսանել, զբոսնուլ, խնդամտիլ»⁸. ցանկալի բան է դեռ այս երանագուրկ կենաց մեջ Սուրբ գրոց տված օրհնությամբ մարդուս «նստիլ ընդ որթովք իւրովք»⁹. շատ անուշ բան է՝ նաև օրվան երկար և դառն աշխատանքն վերջը ընտանյաց հետ բնության գեղեցիկ տեսարանի մը մեջ կամ դիմաց, հոգնություն առնուլ: Սակայն ի՞նչ ընե այն թշվառն, որ չունի ոչ միայն սեպհական որթերու և թզենյաց շուք, այլև հայրենյաց հովանիքներն զրկված է: Ի՞նչ ընե այն, որ հարկավ կամ բռնությամբ ստիպված է պանդղխտության... Թող երթա դիմե նա ալ բնության գիրկը, որ մոր պես ամենուն և ամեն տեղ բացված է: Ոչ միայն օտարաց բռնադատությամբ, այլ շատոնք իրենց կամոքն հեռացած են ի հայրենյաց կամ անոր թշվառությանց շրջմանալով, կամ ուրիշ պատճառով: Տխրությամբ կհեռանան, արցունքով ձամբանին կոտորեն, սրտերնուն վրա վերք մը, բերաններուն վրա հառաչանք մը կա. միայն բնությունն է, որ պանդղխտության մեջ ալ զիրենք կսփոփե: Հետին կտրճությամբ սրտի՝ կհաղթեն սիրո, իրենց հայրենյաց և ընտանյաց տեսքին, բայց առանց բնության տեսքին չեն կրնար իրենք իրենց ահեղ կտրճությանը դիմանալ: Մեր ամեննեմ զորավոր և զարմանալի թագավորը Տրդատ՝ իր խոր ծերության ատեն տեսնելով ազգին ներկա և մանավանդ մոտակա թշվառությունը, խոր տրտմությամբ մը դարձուց ահեղ աշվները իր փառաց ասպարեզներն, և վերջի օրերը լեռներու վրա, բնության մեջ կպատրաստվեր գերագույն պսակին: Հայրենյաց օգտին պարտքը դարձյալ իշուց զինքը լեռներեն և թեպետ անկե ետև միայն երկնից կուգեր ապրել, բայց դեռ իննսուն տարվան որսի ելավ իշխաններուն հետ, որս ըլլալու այն երկրին և այն մարդկանց սիրույն, որոնց համար վաթսուն տարի աշխատեք էր սրով ու սիրով: Իրմ

վերջը իրեն համեմատ անձ մը կհիշե Հայաստան՝ իր կարմիր վարդանը⁸. որ երբ իշխանակից նախարարաց հորդորանք իր հայրենիքը ազատելու համար միաբանեցավ առ երեսու ուրացության սուրբ հավատքին, բավական շեպելով իր հրապարակավ դարձն ու զղջումը, թողուց իր մեծ անունն ալ, իր փառքն ալ, քաշվեցավ Հայաստանի ամեննեմ անժանոթ կողմը և լերանց ու քարայրից մեջ սաղմոսներով և երգերով իր մեծ ու ընդարձակ սիրտը կհանգչեցնեի:

Քանի՛-քանի՛ խոցված սրտեր այսպիսի միայնությանց մեջ իրենց կյանքը գտած են և միայն հոն և ոչ ուրիշ տեղ: Քանի՛նե՛ր իրենց հայրենյաց, ընտանյաց և սիրելյաց սերն ու կարոտն մեկ ձեռնատունկ ծառով մը, կամ պարտեզ մը հոգալով, կամ բնության տեսարանները դիտելով, առած կապրին: Դանտե Իտալացցոց առաջին բանաստեղծն և քաջ քաղաքագետ իր ծաղկած և սիրուն Ֆիրենցիա հայրենիքն քշված և երկար ատեն կարոտը քաշելով, երբ որ հրավերք ընդունեցավ նորեն դառնալու, բայց անանկ պայմանով որ իր հայրենյացը պատիվ չէր սեպեր, թեպետ և կհալեր Ֆիրենցիայի փափագով, բայց մերժեց, շուտով հանձն մտնել իր սիրո սահմաններն և ըսավ. «Մի՛թե ամեն տեղ ինձի համար արևը չի ծագեր. մի՛թե հոս ալ չկա ինձի բաց և պայծառ օդ մը և բնության սփոփանք»⁹:

Մրջանիկ թշվառք (վասն զի չեմ գիտեր ուրիշ ինչ ըսել այսպիսյաց), որ իրենց զրկմանց և քստորանաց մեջ ալ կրնան վայելիլ զբնություն, որով և սփոփանք գտնել: Սիպերիո սառնամանիքն ալ ունին իրենց սրտաշարժ տեսարաններն, որով դեռ մարդ կապրի, կզբոսնու և կսփոփի այնչափ ցրտությանց մեջ ալ: Դեռ երենկ անոնց ալ, որ իրենց արգելարանին մեջ ալ գոնե անարգել պատուհան մը ունին, ուսկից թե որ նախանձուտ երկիրս ալ չէ՛ գոնե աննախանձ և ազատ երկիրքը կտեսնեն և բնության օղային և լուսավոր տեսարանները: Մրանի՛ ան մարդուն, որ պատուհան մը ունի, ուսկից անպատ անպարիսպ բնական հորիզոն մը կտեսնեն՝ թե՛ ցամաքի, թե՛ ծովու. գուցե իր թշվառության մեջ ալ զինքը թշվառացնողներեն ավելի ընդարձակ և գեղեցիկ տեսարան մը կվայել: Այն տեսարանը կամաց-կամաց իր կորուստներուն տույժը կվճարե և վերքերուն սպեղանիք կըլլա: Ատենոք սպանիացի ասպետ մը ելեր վանք մը գացեր էր պատելու, տեսնելու: Եկավ արգելական ծերու մը սենյակ, որ գրեթե բանտ կնմաներ

և շատ բանտե ավելի անմխիթար, վասն զի պատուհանին դիմաց պատ մը բարձրացած էր, որ ամեն տեսարան կհասփաներ: Զարմացավ մնաց երիտասարդն, երբոր իմացավ, որ ծերը շատ տարի տյն խուցեն դուրս ելած չէ, ուրիշ տեսարան տեսած չէ և հարցուց, թե ինչպե՞ս կրնա ապրիլ այնպես անմխիթար, առանց բան մը տեսնելու: Այն ատեն ծերը ցցուց, որ դիմացի պատին վրա լայն ճեղք մը կար, այն ճեղքեն երկինք ափ մը կերևար և արևը ամեն օր այն ափ մը երկնքին վրայեն վայրկյան մը կանցներ: Գիշերն ալ բանի մը աստղ կցուլացներ այն կտորին վրա և երբեմն լուսնեն բարերար ճառագայթ մը (որ միշտ մենասիրաց սփոփանքն են) ինչվան այն ճեղքեն ալ կանցներ և ծերուն փակյալ խցին ալ ալցնելու լուսնու կուգար: Այն ափ մը երկինքն, այն զողողոշյուն և դեղնած ճառագայթն էր ծերուն ոչ միայն երկրավոր սփոփանքն, հապա նաև ուժ տվողն՝ ուրիշ ամեն զրկմունք հանձն առնելու, երկնավոր զբոսանաց հույսով: Երնե՛կ ուրեմն ափ մը ազատ երկնքի տեսքը և այցարար ճառագայթ մ՝ ալ վայրտղներուն: Ափսո՞ս անոնց միայն, որ այն ափեն և այն լուսո թրթումունքեն ալ զրկված են և անձք մարդկային կրից և անգթության, որ իրենց նմանիքը կըրկեն բնության տեսարանքներ և կդատապարտեն ի մթություն:

Աստվածային ասեղ արդարությունն անգամ ամենեն հետին պատուհաս սահմանեց զիսավարն արտաքին. բայց միայն անգեղջից պատուհաս հանդերձյալ: Ո՞վ մարդիկ, դուք մի՛ զրկեք մեկզմեկ երկրիս վրա անոր գեղեցիկ լուսեն, որ իր առաջին և վերջին բարիքն ալ է. անոր համար ծնողը ի լույս կբանա աշվները, մեռնողն ալ կգոցե զաշվները ի լուսո: Նմանեցե՛ք ձեր արդար և անաչառ տիրոջը և հոր՝ որ «Զարեգակն իր ծագե ի վերա շարեաց և բարեաց և ածէ անձրև ի վերայ արդարոց եւ մեղաւորաց»: Խնայեցե՛ք ձեր նմանին, խնայեցե՛ք ձեր սրտակցին, և մի՛ զրկեք զայն բոլորովին արտաքին բնութենեն, որ չըլլա թե իր ներքին բնության օրենքն՝ իր մարդկությունն ալ մոռնա: Թողե՛ք թշվառին իր ազատ պատուհանիկը, թողե՛ք իր լուսամուտը, իր սփոփանքը...

Իսկ դու, բարեկամ, որ ինչվան հիմա այս երկար խոսքերու լուրիկ կլսես, դու ինչե՞ն տխրած ես, չեմ հարցնիր: Բայց եթե տրամուծյանդ սփոփանք կփնտրես և ուրիշ կերպով չես զբոսներ, ե՛լ բնության մեջ. «Թէ կամիցիս սթափել, — կրսե Ոսկեբերանը, — Թէ կամիցիս սթափել՝ երթ ի բուրաստանս ուրեք, ուր աղբիւրք բղխիցեն և վտակք գետոց խաղայցեն, և ի ծովալիճս, և

միտ դիր ծաղկոցացն և լսիցես զգեղեցիկ երգս ճպտանցն»: Զայս խրատս կուտա տրտմելոց այն անձն, որ վարդապետ արտասվաց կրավեր: Ե՛լ ով ցաված սիրտ, ե՛լ ով խոց ու վիրավոր, ե՛լ ու պտտե մեկ՝ մը բնության մեջ. ի՞նչ ցավ ունիս, որուն դեղը հոս չգտնվի: Բե՛ր ցցուր այդ սիրտդ սա երեկոյան արևուն, որ իր օրվան ճամբորդութենեն վերջը ահա կարմիր ալյաց մեջ կծածկվի. տե՛ս, անկե զվարթ և հանդարտ ի՞նչ կա: Ահա ծածկվեցավ շրոց և բլրոց մեջ, բայց վաղը դարձյալ կուգա զքեզ մխիթարելու: Տես երեկոյան թռչնիկը, որ գա իր ծառին մեջ պահված իր շափերեն վեր ձայն մը ձգած՝ հովիտ ու ձոր կխոսեցնե: Զարցուր մեկ մը անոր, հարցուր մանավանդ քու սրտիդ, ի՞նչ կերգե, ի՞նչ կրսե այն բնության միայնությանց մեջ: Կտեսնա՞ս ոտքիդ քով խոնարհած փակված մանուշակը, որուն հագիվ բարակ հոտը կզգաս, որո՞ւն համար այս գիշերվան ցողիկս կծծե, և որուն համար ամեն առտու կբանա իր կապույտ աշվները լուսո դեմ: Տես դա խատուտիկ ու բարձրացողուն ծաղիկը, որուն նայիլ հրամեց մեզի իր և մեր ստեղծողն. «Հայեցարո՞ւք ի շուշանն վայրենի»: Ո՞վ արդոք ատոր նման հարուստ հագված է, արդոք մեծն այն և ամենահարուստ Սողոմո՞նն, որ պարծենալով մը կբսեր. «Ելե՛ք հայեցարուք ի Սողոմոն, ի պսակն՝ որով պսակեաց զնա մայր իւր յաւուր փեսայութեան իւրոյ և յաւուր ուրախութեան սրտի իւրոյ»: Տե՛ս այդ պսակը և այդ զարդերը և երբոր աչքդ այն մեծ թագավորին փառքն ու սարքն շլանա, դարձուր ու նայե «Ի շուշանն վայրենի». դ՛վ ավելի գեղեցիկ է. բնություն կփութա պատասխան տալու. «Ասեմ ձեզ, զի և ոչ Սողոմոն յամենայն ի փառսն իւրում զգեցաւ իբրև զմի ի նոցանէ»: Զարցուր դու ալ բնության. ինչո՞ւ այդ վայրենի ծաղիկդ, «որ այսօր է և վաղիւ ի հնոց արկանի», ինչո՞ւ այդ շափ գեղեցկություն տված ես: Որպեսզի իմանաս, ով թերահավատ, որ եթե աստված այդ վայրի առօրյա խոտիդ այդչափ զարդ կուտա, որչա՞փ բան պատրաստած է քու սրտիդ, որ հավիտյան պիտի մնա: Հիմա քու արցունքներդ գիշերվան ցողեն առաջ՝ կինկնան այդ ծաղիկին վրա, բայց սրբե՛ ու վեր նայե. ի՞նչ են այդ փայլուն թավշի նման գիշերվան վարագուրին վրա բանված բյուրավոր գոհարներն: Ա՛հ, ի՞նչ են այն անթիվ աստղերն և ո՞ւր կերթան այդ անհատնում երկնքին մեջ, դեռ չհոգնեցան այդչափ ճամբի: Զէ՛, վասն զի քու կոտրած նրտիդ սպեղանիք մ՝ ալ պիտի կաթեն իրենց շողերովը:

Հապա այդ լուսնակն, որ բոլոր լուսավորաց սահմանը թողած, քեզի մոտեցած, արծաթե ճառագայթները շորս դին սփռած է, սրտիդ վրա խաղաղություն մը չի՞ ծագեր: Տես դա ընդարձակ ծովուն երեսը, որուն եզերքը շեն երևար, ի՞նչ է այդ անդադար շարժումը, ի՞նչ է այդ հովը, որ չի գատվիր անկե, ի՞նչ են այդ ալիքներն, երբեմն խռոված և երբեմն խաղաղած: Եղա՞ծ է սիրտ, որ զգա ու երբեք շխտվի, կամ եղա՞ծ է խռովություն, որ երբեք չզաղորի: Տե՛ս սա ծովափունքս, ինչպե՛ս հանդարտ, կես քուն կես արթուն կերերան, ինչպե՛ս լուսնին լույսը վրանին ոսկեթել զգեստի մը պես տարածված և ծալ-ծալ կշարժի. այս գեղեցիկ լուսափայլ պատկերիս մեջ, դու քո փափագածներդ չե՞ս տեսներ:

Բայց այդ պայծառ սահմանեն անդին ի՞նչ է այդ սևությունը ծովուն վրա, ծանծաղե՞ն է, թե ամպեն է, որ լույսը ծածկեր և մթնցուցեր է: Ո՞հ, այդ սևությունդ չէ՞ որ քու ներկայիդ ալ պատկերն է, քու կորուստներդ, քու չգտածներդ, քու ցավերդ հիշեցնելով... Մահ, բռնություն, նախանձ, տգիտություն և տմարդություն, ասոնք չե՞ն, որ քու սիրելիներդ, քու հույսերդ, քու դալար զորություններդ հափշտակեցին: Մի՛ վճատիր, ելիր կայնե, տե՛ս անդին, ավելի անդին, այն ծովուն սև սահմանեն անդին ի՞նչ կտեսնես: Ահա դարձյալ լուսավոր սահման մը, ուսկից անդին ա՛լ սահման չերևար: Ծովուն և երկնքի ծայրերը իրարու կպած են, լուսնին լույսը ձորի պես մեջերնին դիզված, ու կընկզմի քու աչքիդ լույսն ալ...

Բարեկամ, այդ հեռավոր, լուսալիր սահմանը, ուսկից անդին ալ մթություն չկա, ի՞նչ կըսես ատիկա քու սրտիդ: Այդ չէ՞ քու ապագայիդ նմանօրինակ պատկերը, այդ քու հանդերձալդ չէ՞, որ հետ անցյալ ուրախությանց և ներկա փորձանաց՝ քեզի դարձյալ խոստացած է: Անկորուստ գյուտ մը, քու ամեն ունեցած և փափագած բարյացդ, որոնց համար հիմա այդ վշտացյալ սիրտդ կնետվի ու կնետվի»...

Ով ընթերցող, ինչվան հոս լսեցի ես բնության ձայնը: Ականջքըս լսեցին և դեռ ձայն մը սրտիս մեջ կխոսեր. խոր էր սիրտս ծովուն պես, խաղաղ էր վրան ծաթած լուսույն պես: Գլուխս դեպի ծոցս խոնարհած էր, աչվներս թաշկինակով բռնված էին, և երբոր նորեն բացի (չեմ գիտեր քանի պահելի հետև), ահա բովս ոչ ծեր կար և ոչ ծով, այլ միայն այս թղթյա ծովակս, քանի մը

արտասվաց կաթիլներով ուռած: Զորոնք կամաց-կամաց կցամբեցներ բնության մտածմունքը, խոստանալով ինձի և նմանյացս՝ օգտակար և անձեռն պատրաստ Հրահանգ մը, Զրոսանք մը և Սփոփանք մը:

ԱԶԳԱՆՆԱՄ ՏԵՍՉՈՒՓՅՈՒՆ

Մարդկորեն մտածելով՝ ներկայարար հավիտենականության մեջ ամենեն զարմանալի և նշանավոր իրողություն և հեղափոխությունն է մարկան երկրիս վրա տնտեսությունն կամ քաղաքավարությունն: Զկա քիչ շատ բարգավաճ քաղաք մը, որում գլխավոր ասուլիսն կամ լրագրաց գրույցն, ազգաց կամ իշխանաց կառավարության վրայոք ըլլա: Եթե պատմության ընթացքը քիչ մը բարձրեն քննելով դիտեմք, չեմք կրնար շտեսնել մարդկությունը իբրև անսահման ծովու վրա տատանյալ, փնտրելով հաստատուն կետ մը: Երկիրս ինքնին իբրև համաշխարհական նավափայտ մը դիմե հավիտենական օթևանի, զոր ոմանք տգիտաբար նույնիսկ երկրին վրա կարծեն, որպես թե նավահանգիստն այլ ի ծայր նավուն կպած ըլլար: Անշուշտ դյուրավ կուհասներ այս նավափայտըս իր նպատակնին, եթե վրայի եղողքն միաբան ըլլային և ղեկավարքն միշտ նկատեին զնշանս Անոր, որ տվավ «Եւ ի ծովու ճանապարհ, և ի մէջ ալեաց շաւիղ զգուշաւոր» Բայց ինչպես առանձինն մարդ իր արարչադիր օրենքը թողուց, այսպես և մարդիկ իրենց համար սահմանյալ ընկերական օրենքները: Կիրք մրդկեցին զծով կենցաղական, երկնից նշանքն մթնեցան, միաբան նավափայտն զարնվելով պեսպես դժվարությանց և հակառակությանց կտորտեցավ, և ինչքան հիմա մեկ մեկ կտորի վրա ապավինյալ ազգք և լեզուք առանձնաբար ճամբա կրնեն, երբեմն բոլորովին զատ, երբեմն դեռ քովի քով: Ոմանք փութան առաջ, ոմանք տընտընան հետամնաց. ոմանք հակառակին իրարու և վնասեն, ոմանք նախանձընդդեմ հառաջեն. ոմանք այլ կամ միշտ ուրիշներե նեղվելով և կամ իրենց անհոգութեամբն ոչ միայն հետ մնան այլև ալեկոծին, տագնապին և ծովակուլ ըլլան, ինչպես այն ազգերն, որոց անվանքն կան այսօր և ինքյանք չկան ի միջի: Հիրավի օտարներն անոնց վնաս հասուցեր են, այլ ավելի վնասողներն իրենք են եղած իրենց թույլ կամ ծուռ ղեկավարութեամբն և ոչ

ախշափ ուրիշներն իրենց հակառակած են, որչափ իրենք այն վերին տեսչությունն, որ ինչպես յուրաքանչյուր մարդու՝ առավել ևս ամբողջ ազգի մը կենալը և մնալը կամի և պահե, ցորչափ ազգն ալ իր կամացն գործակից ըլլա, ապա թե ոչ, կրնա իրավամբ ըսել անոր «Կորուստ քո ի քէն է»:

Եթե մարդիկ իրենց դիտմամբք քաղաքավարին երկրի, վերին տեսչությունն այլ իր կանուխ և հաստատուն դիտմունքն ունի յուրաքանչյուր ազգաց վրա, զորս հավանեցա՞վ իրարմե բաժնելու և «յորժամ բաժանեաց զազգս ամենայն, որպէս սփռեաց զորդիսն Աղամայ, կացոյց սահմանս ազգաց ըստ թո՞ւյ որդոց Աստուծոյ»: Եվ նույն ինքն հավիտենական ափանց վրա զանազան իրարու մոտ կետեր ուղղե զանոնք, զոմանս շուտ, զոմանս ուշ հասցրե եկլով և ինչպես առանձին մարդկան ոմանց վրա մասնավոր խնամք մը ցուցած է, այսպես և ազգաց ոմանց: Ո՞վ չի գիտեր հրեից ազգին վրա եղած առանձնաշնորհությունն: Բայց եթե յուրաքանչյուր ազգ գոնն իր պատմությունը մանր քննե, կրնա ոչ սակավ առանձնաշնորհ դիպվածներ նշմարել, որոնց մեջ մարդկային քաղաքավարութենն վեր ուղղիչ մատ մի կերևա: Մեր ազգին պատմական կենաց վրա ի՞նչ խնամք չեն երևար, թերևս ավելի քան ուրիշ ազգաց, հետ հրեից:

Եթե չեմք ուզեր ըլլալ անշնորհք, անտեսք և անհոգք, պետք է ճանչնամք և խոստովանիմք, որ ազգախնամ տեսչությունն մեր ազգին վրա այլ շատ հայտնապես և առանձնաշնորհությամբ երևած է: Աշխարհածանոթ և առակի պես հայտնի է, թե մարդո առաջին բնակությունն ի վերա երկրի և երկրորդն այլ հետ ջրհեղեղին եղան արն երկրին մեջ, որ ապա կոշվեցա՞վ Հայաստան՝ հետ խառնակության լեզվաց և բաժանման ազգաց ըլլալով ժառանգություն Հաբեթյանն Հայկա և հայրենիք զավակաց նորա Հայոց: Ի սկզբբանն մարդկության մինչև երեք հազար տարի, մինչև ցընտրությունն Աբրահամու, նախախնամության դիտած կետն ի երկրի կերևի Հայաստան: Ամենայն ազգք անկից կու ճանաչեն իրենց հին ծագումը, մանավանդ հյուսիսային և արևմտյան եռանդուն ազգինք, իսկ հարավայնոց և արևելյայց այլ սահմանազուրկ մոտենան և գրեթե սկսանին ի սահմանաց Հայաստանի: Հետ բաժանման ազգաց և լեզվաց, մարդախնամ տեսչությունն ըլլալով ազգախնամ, մինչև երկու հազար տարի հրեից վրա հայտնապես արթուն աչոք կերևա, ուրիշ ազգաց վրա իբրև ի քոն, իսկ հայոց

վրա՝ հսկուն: Այն երկհազարյան դարուն մեջ (Աբրահամ մինչև ի Մակարեացիս և Աբամա ցԱրշակունիս) Հայք պատմության մեջ մեծ գործ կամ նշան մը չեն թողոր, այլ բավական բազմութեամբ, զորութեամբ և հարստութեամբ աճեն, զարգանան, ծանոթանան և Ասիո տիեզերակալ պետությունց օգնական ըլլան: Քրիստոսն առաջ թ դարուն վերջերը Հրեից թագավորությանց հարվածներն կու սկսին, հարվածողքն ալ (հին Ասորեստանյայք) կու պատուհասին. նույն ատեն հայք առաջին անգամ կանցնին ի կարգ թագավորությանց Ասիո: Իսրայելացվոց տասն ցեղից թագավորությունն կու վերջանա և մասն մի գերյաց ի հայս վարին, դարձալ գերիք պատուհասին (Սենեքերիմ) և հայք ինքնիշխան ազատ տերություն մի կըլլան, իբրև ութսուն տարի: Հուդայի թագավորությունն ալ կու վերջանա, հայոց թագավորությունն նոր պայծառություն մը կառնու Հրաշի և Նաբուգոդոնոսորա բարեկամությամբն և հետո Տիգրանա և Կյուրոսի, մինչև հրեայք բոլորովին ի գերության են: Երբ ազատին և զառնան ի Երուսաղեմ և սկսին նորոգել իրենց հիշատակները, Հայք նորեն Պարսից իշխանության տակ ընկան, թեև առանձին թագավոր ունենալով: Երբ հրեայք բոլորովին ազատություն և իշխանություն կորսուցնեն հետ Մակարեացվոց, հայք, որ նույնպես իրենց իշխանությունը կորուսեր էին, կուսկըսին կանգնիլ: Աբրահամու սառայածին որդիքն անտես կումնան, քետուրածին որդիք կու սկսին գալ ի տեսություն, անոնցմե ծագի նույն ատեն Արշակունի թագավորությունն ի հայս, ծանոթ և պատկառելի կըլլա շրջակա ազգաց, և մինչև Հռովմայեցվոց, որ ամենայն ազգաց տիրելով, զհայս ալ ստիպեն ի հարկատվություն: Բայց հազիվ դաշինքը կնքված, ամենախնամ տեսչությունն նոր և հրաշալի և ամենամեծ փոփոխություն մը կընե. մարդկան քաղաքավարության օրենքը փոխե և օրինակն այլ ընծայե իր իսկ մարդանալովն և դեռ իր տնօրենությունը չի կատարած՝ հայ թագավոր մը դաշնակից կըլլա ամենաթագավորին հետ: Որ և ես կատարման տնօրենությանց և ամենահաղթ դարձին ի երկինս նորահարա ազգախնամ կամ հայրախնամ տեսչությամբ տնտես զազգ մեր, քրիստոնեական կրոնից կանուխ և հաստատուն ծավալմամբ, որո համար իր առաքելոց և աշակերտաց խումբեն կու դրկե ի Հայս, ավելի թվով քան այլ աշխարհս. որ և առաջին թագավոր քրիստոնեյա, առաջին թագուհի և վկայուհի ընծայե ի հայոց: Թեպետև քրիստոնեություն երեք դար կովի և հալածի ի հեթանոսու-

թենն, ինչպես ուրիշ տեղվանք, այսպես և ի Հայս, այլ քան զբազումս ավելի վկայուք և հետևողք պարծի հոն: Եվ դարձյալ մեծահարաշ տեսչությամբ և զորությամբ առաջ քան զայլս՝ զՀայաստան աշխարհ բոլորովին քրիստոնյա կրնն, քիչ ժամանակի քիչ օրվան մեջ վեց հարյուր զավառ մկրտության ցողերով լվալով և իբրև քսանից երեսուն միլիոն մարդ վերածնանելով ի հոգի սուրբ: Տեսչությունն առաջ քան զերևցնել առ ինքնակալն հովմայեցվոց զլուսավոր խաչն, երևցուց առ հսկա արքայն հայոց զԼուսավորչին աջն: Տրդատ, որ հետևեցավ Գրիգորիտիանոսի ի հալածել զեկեղեցի, հետևցուց իրեն զբարեկամն յուր Կոստանդիանոս ի հանգուցանել զեկեղեցի և զմնացյալ հալածիչս Մաքսիմիանոս և Լիկիանես՝ հալածեց, վանտեց վերուց ի արևելից: Տրդատ և Գրիգորի գործակցության երեսնամյակն մեծ մտադրության արժանի է: Բոլոր աշխարհի մեջ փառավոր դար մ՝ է, բոլոր եկեղեցվո հաղթանակ և պարծանք մ՝ է, իսկ Հայության և հայախնամ տեսչության՝ բարձրագույն կետ: Անկե հետև հազարամյան դարուկես (1330—1830), երբ քրիստոնեությունն հաղթանակած թագավորի ի աշխարհի ազատությամբ եկեղեցվո, ազգախնամ տեսչությունն կամփոփի իր մասնավոր ճառագայթները մեզմե, բայց ոչ բոլորովին: Հայությունն կը նվազի և նվազյալ է մինչև ցայսօր զանազան պատահարք և պատուհասոք, բայց ամենայն մեծ վտանգի ատեն այլ փայլեն ճառագայթք ինչ տեսչության և ամպերու տակեն, բայց թափանցիկ ամպերու, կերևի աջն հայախնամ, որո ամենեն մեծ նշան այս է, որ Հայաստան գրեթե ամենայն աշխարհն ավելի հալածանաց և ավերմանց ենթակա ըլլալով՝ անկորուստ պահե զքրիստոնեություն, զեզու և գրեթե զմիագլխություն եկեղեցական, որք ի բազմավտանգ ժամանակս իրեն մեծ զորություն եղան և մեծագույն բարվո առիթ ժողոված են, եթե գիտնա զանոնք ուղղել և հարմարել և ընդունելի ընել օրինաց ժամանակի:

Հիմա, եթե ուզեմք շուտ-շուտ աչք մը տալ այս միջոցիս զանազան եղանակաց, կու տեսնեմք նախ դար մը թուլության Արշակունի թագավորաց (345—428) և անկարգ գնացից. այլ նույն ատեն արիական և իմաստուն արթնություն Պահլավունյաց, այսինքն Լուսավորչի ցեղին և հաջորդացն կաթողիկոսաց, որք արդարև հայբարար խնամեն զազգն և պահեն ի պատվի: Եվ երբ իրենց հաջորդությունն այլ դարձրի (440), որով հետ թագավորական հեղինակության Լուսավորչին այլ կերպ մը վերցվի և մեր ազգն՝ Պար-

սից ամենայն խորամանկությանց և զրադաշտական կրոնից սպառնալյաց մատնվի, տեսչությունն մտավոր ուժ կուտա հայոց, գլուխով գրոց և թարգմանությամբ, որով դյուրանա ժողովրդյան սորվիլ և հաստատիլ իր հավատոց մեջ և առաջնորդաց՝ պաշտպանել զնա ընդդեմ մոլորեցուցաց. քաղաքական կորստյամբ թշվառագույն դարն, դպրությամբ նշանագույն կըլլա քան զայլս: Երկու դար քչե (440—650) Պարսից կեղակարծ տիրությունն, որոց բոլորովին անկասկած մնալու հնարքն էր սերտ միաբանությունն հայոց ընդ Բյուզանդացիս, ինչպես ի ժամանակս Տրդատ և ոմանց ի հաջորդացն: Բայց Հայք զզվյալ անոնցմե՝ վարդանյան պատերազմին ատեն օգնություն չգտնելուն համար՝ և նույն ժամանակ եղած շորրորդ տիեզերական ժողովքին մեջ ալ չի գտնվելով, փուլթչեն ընեք և եկեղեցականս միաբանիլ ընդ Հունաց, որով մնան մինչև հիմա ի նորանշան միայնության ընդ մնացորդաց արևելյան ազգաց ոմանց: Եվ ստիպվին երկու աշխարհակալ պետությանց մեջ տատանիլ, երբեմն մեկուն, երբեմն այլ մեկայլին մոտենալով և ոչ քիչ անգամ այլ դեռ իրենց հարց նիզակալ օտար բռնությանց դեմ դնելով: Կրոնական միությունն և պնդություն դեռ պահե զիրենք կարծր նիզակի մը պես, որ եթե քիչ մ՝ այլ ճոճուն ըլլար՝ ավելի լավ և փառոք պահեր ցայսօր և ասկե հետև այլ Գրեթե նույն ուզվով, նույն քաջությամբ, նույն խորագիտությամբ և նույն համառությամբ կանցնե Հայաստան արաբական բռնության երկդարյան եղանակն ալ (650—860), որի ատեն հայ հին ազնվականության գրեթե կիսեն ավելին, քնջի կորսվի, բայց եկեղեցին հաստատությամբ հավատոց և բազմաթիվ վկաներով անսասան մնա. շատ հեղ արտաքին զինուք այլ պաշտպանի իր քաջաց մնացորդաներն, մանավանդ ի ցեղե Մամիկոնեից և Բագրատունյաց: Այս ետքի ցեղս գրեթե սեփականե ազգին հազարապետությունն կամ երեսփոխանությունն առաջի խալիփայից յ՝ թ. դարու և անոնց բռնության տկարանալու ատեն՝ ինքն զորանա փառոք և իշխանությամբ և ի վարձ հավատարմության առ ազգն և առ եկեղեցին հասնի թագավորական աթոռ դար և կես (886—1042): Իր հետ ուրիշ ցեղեր այլ (Արծրունիք, Սյունիք, Վանանդացիք և այլն), որոց բազմապիսությունն ազգային միաբան ուժը նվազեցնե, բայց ուրիշ կողմանե ավելի կու տարածե ուժ և ծաղկումն, արվեստ և դպրություն ի զանազան իշխանանիստ քաղաքս և մեծավիճակ վանորայս: Մինչև ի կես ժԱ դարու և քիչ մ՝ այլ ավելի, դեռ Հա-

յաստանի նախնի կերպարանքը, թեև այլալայլ, պահե, անկե հետե հարձակմամբ սկզբական ազգաց, թուրքաց և թաթարաց, գրեթե բոլորովին այլափոխի: Օտարք կուրնակին և բազմանան ի մեզ, իր բնիկքն օտարանան ի այլ աշխարհս, ոմանք հայրենի հողուն քաղցրութունը կամ օրենքը անջինջ պահելով սրտերուն մեզ մնան հոն, ընդ բռնությամբ նորեկաց, ոմանք ազգային ազատութունը վերադասելով քան զայն՝ կես դաշնադրությամբ և ավելի բռնաբարությամբ դիմեն արևմուտս և Տորոսի ամուր լեռանց մեզ ապահովեն իրենց նախնյաց գավազանները, լեզուն, և լուսավորչա աթոռն այլ և երեք դար, հին հայոց սահմանաժայրը՝ Կիլիկիոն մեզ, Ռուսիայան տերություն մը կանգուն պահե հայ ազգությունը:

Միջին դարու պատմության մեջ նշանագույն դիպաց մեկն ըլլալով և պատճառ մեծ ծանոթության և հարաբերության հայոց և բուն արևմտյան տերությանց և Հռովմա երկիրչխան պետության հետ: Լատին և գաղղիացի լեզուք և սովորույթք մտնեն ի հայո, հայք դեսպանությամբ, ուխտագնացությամբ, վաճառականությամբ հաճախեն ի նշանավոր քաղաքս Իտալիոն և ի թագավորանիստ տեղիս Եվրոպիոն, մանավանդ խաչակիր զինվորությանց ատեն: Լատին վարդապետաց մուտքն ի Մեծ և ի Փոքր Հայս և միաբանողաց անվանյալ կրոնական կարգք նոր դար մը բանան հայոց եկեղեցւոյն, որո արգասիքն մնա այնուհետև մինչև ցայժմ, թեև ոչ սակավ հակառակությունք ծագին այն պատճառով: Այս կարծյաց և տեսությանց երկպառակությունն, եվրոպական տերությանց առտնին զբաղանքն, անօգնական և միայնակ թողուն զթագավորն Կիլիկիոն և հետին հայկական գավազանն այլ կոտրի ի վերջս ժոշարու, որի ժամանակ Մեծ Հայք այլ, արդեն նվազած թաթարաց բռնաբանությամբ, Լենկիթիմուրի ասպատակությամբքն բոլորովին անշքանան և դարձյալ նոր գաղթականք թողլով զբնիկ երկիրն՝ անցնին ի Եվրոպա: Որոց սերունդք մնան մինչև հիմա ի Ռուսաստան, Լեհաստան, Մաճառստան և Դանուբյան գավառաց մեջ, ուր հանդարտությամբ ծաղկելով և հարստանալով, կրնան իրենց ազգակցաց և մանավանդ եկեղեցական աթոռույն օգնել, նաև ժծ և ժՁ դարուց մեջ, որք մեր պատմության մեջ ամենեն աննշան, մըթին և լուռն են: Միայն նոր վկայից նահատակությունն ի Քուրդ, Քուրքմեն և Պարսիկ բռնավորաց՝ անշեջ պահե կրոնական կրակը: Ասոր ցնցմունք և նորություն մ՝ այլ տան ի կես ժոշարու մեկ մի Փլորենտյան ժողովույն մեջ միաբանությունն կաթուղիկոսին

Սոս, մեկ մ՝ այլ կաթուղիկոսութեան երկու բաժանիլն և գլխավոր աթոռ ըլլան էջմիածնի: Սակայն երկուքն այլ մեծ կամ հայտնի հետեանք մը չեն ունենար ազգին անհաստատ և բաժանյալ քաղաքական վիճակին համար, որ ի վերջ ժՁ դարու և ի սկիզբն ժԷ-ին, ավելի կանոնավոր կերպ մը կանոնու Հայաստանի երկու ձևացյալ տերությանց (օսմանյան և պարսից) մեջ բաժնվելովն, որք ինքնազուլու բռնավորաց մանր իշխանությունները վերցնեն: Անոնց հետ Հայք ալ բոլորովին իրենց քաղաքական ինքնազուլությունը կորուսած ատեննին, նոր այցելություն մը կունենա մտավոր, ուսմանց և կրոնական կարգաց նորություն մը կըլլա ի զանազան կողմանս և վանորայս: Եվ առաջ քան զայլ, արևելայս հայք հնարին զուպագրություն գրոց, որոց օգուտները տեսնային ի Եվրոպա՝ վաճառականությամբ հոն գալով, կամ բնակելով: Հին Ջուղա շահաստանին ավերն և փոխադրությունն ի նորն Ջուղա Սպահանու, և ընդ վենետիկոն անընդհատ առևտրությունն այս գեղեցիկ արվեստին հաջողությունը կըլուրացնեն և գրեթե ամեն եվրոպական վաճառատեղ քաղաքներ մեկմեկ հայ տպագրատուն կանգնի, ուսկից ապա և ի բուն հայոց սահմաններն այլ բերվի ի Կոստանդնուպոլիս, ի նոր Ջուղա, ի էջմիածնի, ի Երուսաղեմ և այլն: Նույն ատեն Լատին վարդապետք և նոր միանձունք դարձյալ սկսին հաճախել ի Հայս և հայք կրնան ընդհանրական եկեղեցվո սերտ միաբան ըլլալով ի հավատս՝ պահել իրենց ազգային լեզուն, ծեսն և օրենքներն: Այս բանս ավելի հաստատ և պայծառ կուհուղակե ժՁ դարուն սկիզբը Սերաստացի քաջահմուտ վարդապետ մը, Մխիթար, միաբանակեցաց ընկերությամբը, զոր հաստատե ազգին հինգ հարյուր տարվն վեր ծանոթ, դաշնակից և վաճառակից վենետիկո սահմանաց մեջ: Ճշմարտություն կրոնական, կրթություն բանական կամ ուսմունք և ոգի ազգային, այս ընկերության նպատակն կուհանչվին, պատվին, պողաբերեն: Նոր հարգ և ծանոթություն մ՝ այլ կունենան հայք առ Եվրոպացիս և ամենայն միտք անախտանձ վկայի, որ ազգախնամ տեսչության մեծ այցելություն մ՝ է այդ և նոր կապ ու խառնուրդ մը համաշխարհական դպրության ընդ հայկականին, որո օգնական կըլլան այս դարուն մեջ բացված ազգային վարժարանք, տպագրատունք, օրագիրք ևս՝ եթե քիչ բանակրիվ և ավելի մտաշահ ծանոթություններ հրատարակեն:

Դարուս երկրորդ քառորդին՝ մեջ հանդիպած քաղաքական հեղափոխությունք ի արևելս ամենեն ավելի հայ ազգին վրա ներ-

գործած են (ի բաց առյալ ազատ տերութիւնն հունաց)։ Թուաց պատերազմներովն ընդ Պարսոս և Օսմանյանս՝ Հայաստանի կեան հետ վեց և յոթն դարուց, կանցնի ի ձեռս քրիստոնյա իշխանութեան, ազգն նոր իշխող մ՝ այլ կունենա, իր կրօնական գրուին այլ անոր հպատակի։ Մինչև ցայն ժամ իր արտաքին իրավասութեան ներքև եղող, այլ դավանութեամբ տարբերյալ մասն ազգին, բողոքովին կու բաժնվի և զատ աթոռ կունենա և զատ երեսփոխան քաղաքական, որմն, որպես ամենայն բաժանմամբ, ազգին ընդհանրութեան ուժն կու նվազի, այլ մասունքն ավելի կրնան զորանալ ազատ և անարգել զարգացմամբ։ Օսմանյան պետութեան նոր օրինակութիւնն կարթունցն ժողովրդոց և հասարակաց իրավունքն և փոխն սարկաբար ծառայութիւնը ի ազնվական հպատակութիւն։ Այս զգացումն խառնվելով քսան տարվան ուսմանց մտավարժութեան հետ, կիմացունեն, որ ազգային ոգին զարգացյալ՝ չի կըրնար երեխայի պես խանձարրապատ մնալ, բայց դեռ ոչ այլ իր հսկայածն նախնայց մեծ-մեծ զգեստները հագնիլ և ոչ այլ վրան առնուլ ամենայն նորածնութիւն հիմիկու ազգաց...

Աճումն հայտնի է, հասակին համեմատ զգեստն հարմարցունել, այս է մեծ խնդիրն, որ դարուս կիսեն ետքը ինչվան հիմա ազգիս երկու բաժանյալ մասերն այլ իրենց մեջ շարժե և շփոթե, ամենուն ծանոթ են որպիսի դիպվածներով։ Ժամանակին ընդհանուր քաղաքական ներկա շարժումն այլ, պատերազմունք և փոփոխութիւնը պետութեանց, քիչ շատ ազդեցութիւն կրնեն այդ մեր ազգային շարժման կամ տատանման, որ գեռ ի հուզման է։

Սանրակչիւ եղանակի մը մեջ կամ սկիզբն եմք, որ ուսմանց շատ վտանգավոր կերևի, իբրև թե ազգին ուժն կամ ճարն հատեր է, իր կեցուցիչ, հառաչեցուցիչ մեքենայն խորտակեր է. շունի իր ողջութեան անդամներն...

Ո՛ր է ազգախնամ տեսչութիւնն։ Հետ քառասուն և չորս դարուց մի՞թե սպառեցավ հայութեան լապտերին լուսավառ նյութն։ Եթե այդպես է, քար ի գլուխ կապած երթանք ժամանակին անգարծ անդնդոց մեջ գահավիժինք, նման այն ազգայց, որ երբեմն մեր աշխարհին չորս կողմերն անուն և տերութիւն ունենին, և այսօր չկան անձամբ, այլ միայն չոր քարերով։

Բայց մեր աշխարհն դեռ իր անվամբն կոչի և կա, և իր ժողովուրդն ցրված՝ բայց դեռ ազգ է, թվով, լեզվով, ձիսիվ և զգացմամբ. ուրեմն ազգախնամ տեսչութիւնն հոկե անոր վրա։ Մի՞թե

տատանյալ և կոծյալ ծափուն ալյաց վրա այլ շատ հեղ չի՞ ծագեր, արեգակն, և անոնց շփոթած՝ փրփուրներն անգամ մարգարտանման գեղեցկացըներ և դարձյալ միատարր բյուրեղի նման հավասարեցներ։ Գիշերն իսկ լուսին նշան է խաղաղութեան մրրկաց և հեռավոր միայնակ աստղիկ մ՝ այլ, հույս ապագա հանդարտութեան։ Եվ եթե երկինք երկիր այլ մթնացած շերեան, մագնիստ ասեղիկ մի այն ընդհանուր կտրութեան և կորստյան մեջ՝ իր ցուրտ ծոցն կրնա անկշռելի կրակով մը, զորութեամբ մը փնտրել զրոնել իր դիտած կետը, իր զարմանալի սիրելին...

Ո՛վ տատանյալք, կանգ առեք պահ մը եղած տեղերնիդ, ծանոթարար լույս մը կծագե հանդարտյալ միտքն. նախ ինքզինքը ձանշնա մարդ, ապա՝ զրնկերս։ Ծանշնանք զմեզ և մեզի պատշաճյալ տեղը և գործը հանձն առնունք, ճանշնանք զիրար և յուրաքանչյուրին պատշաճյալ տեղը և գործը տանք։ Նավն կու սկսի շիտակիլ, ճամբան կորոշվի, նավահանգիստն ճանաչվի, ազգախնամ տեսչութիւնն պայծառանա, հայութիւնն ապահովի իր հավիտենական ընթացից և նպատակին մեջ։ Հասարակաց հանդարտութիւն և համբերութիւն՝ և յուրաքանչյուրոց՝ մտադրութիւն իրենց հատուկ վիճակին պարտուց և պատշաճից. ոչ զիրար խափանել և ոչ շափեն վեր նետվիլ։ Ամենայն առաջընթացութիւն նախկին հետամնացութեանը ունի, պետք է մեկիկ-մեկիկ այն քայլերը ընել. ոչ արտորանքն փութեցնե, այլ՝ շրջահայաց զգուշութիւնն։ Այս զգուշութիւն և ջանքս միայն կրնա գործակից ըլլալ հայրախնամ վերին տեսչութեան և իր ծածկյալ բարիքները հայտնել ի վաեղս ազգիս և ի զարմանս օտարաց։ Իսկ անզգուշութիւնն կրնա այլ ավելի ծածկել և ուշացնել և ինչվան խափանել ցանկալի հայտնութիւն մ՝ այլ, հետ այնքան հայտնութեանց կամ խնամոց, որք կատարվեր են հինգ հազար տարի նահապետյալ ազգի մը քաղաքական տնտեսութեան զանազան եղանակաց մեջ։ Դեռ հսկե հին հայրախնամ տեսչութիւնն, այլ իր գիտմունքն սուրբ և բարձր է։ Միայն ազնվական դիտմամբ և ջանյուք կրնա ազգն արդյունավորել նոր այցելութեան և ապահովել ընթացքը առ կետն երջանիկ։

ՆՇՄԱՐԸ ԵՎ ՆՇՄԱՐԸ Ի ՀԱՅՍՏԱՆ ԱՇՄԱՐԸ

Իմ ազգակցացս շատերուն նման մեր հին հայրենի երկրն ջառ հեռու, օտար ափանց վրա ծնած (թեպետև գեղեցիկ ծովածի-

ծաղ ափանց Վոսփորոնի)¹, երկար տարիներ փափագի այց ելլելու կամ ուխտի երթալու աշխարհ մեր Հայաստան և ականատես ըլլալու հարանց ու պապանց հիշատակարանց, շինից և շիրմաց: Անցան աք շատ տարիներն, անցան շատ բաներ զլիսն և սրտն և դեռ հոն կմնար հին փափագս, նման այն տերևին, որ թեև իր դալարութիւնը կորուսեր, թոռմեր, խամրեր է, բայց բարեբար ջրի մը մեջ ձգվելով, նորեն չափավոր դալարութիւն մը կառնու, գուցե խնկանքման հոտ և համ մ' ալ ունենա: Ռուսաց և Օսմանյան դաշնակցաց պատերազմին վերջն էր, երբ անգամ մ' ալ ընության նորոգող եղանակն հասավ, նորեն զգացի ես ալ զգարուն, բայց այս անգամ այն ալ զգացի, որ ես այսուհետև հասակիս գարնան վերջերն եմ: Գուցե տվողն կենաց պարզեւ ինձի շատ գարուններ ալ տեսնել, բայց կյանքն որչափ ալ երկար ըլլա, մեկ գարուն միայն ունի, և որչափ ալ վառի սրտի կրակարանն՝ գոնե դրսի պատյանն երթալով կպաղի, կտկարանա: Թեթև տարիներու տեղ կուգան ծանրերն և ուսոց վրա նստած՝ դժվարաշարժ կրնեն զմարդ և որչափ ալ ասդիս անդին նայի՝ ավելի դեպի վար կհակեն գլուխը: Գուցե ինձի ալ նստելու տարիներ դեռ ըլլան, բայց պտտելու՝ շատ շեն կրնար ըլլալ:

Բավական մտածելի ետև ելա ի գործ: Առի ցուպս, մախաղս և խնայության քսակիկս, քանի մը գիրք, աշխարհացույց մը լուսանրկար գործիք մ' ալ, որպեսզի պտտելու տեղերես քանի մը հիշատակ ալ բերեմ և ընծայեմ բարեկամաց և հայրենասիրաց: Զգտնելով օգնական և ընկեր մը՝ ստիպվեցա ինքնիրմովս բավականանալ և շուշանալ հրաբերան և մոխրամատն հայրենասիրաց դռներու քով: Ըսի փութամ, երթամ տեսնելու զհայրենիս, թեպետ և ոչ զընդարձակութիւն Հայաստան աշխարհի, գոնեա մեկ մաս մը, և գամ ըսեմ, թե տեսա և տեսածիս, կամ հեռուեն և մոտեն նշմարածիս նշարքն ալ ցուցնեմ: Արդոք մինչև ո՞ր պիտի կարենամ երթալ, մինչև ո՞ր տանիլ իմ հետևողս (ընթերցողս), ո՞ր սահմանի վրա պիտ կարենամ ցցել ցուպս...

Ի՞նչ պետք է հիմա գիտնալ կամ վարանիլ: Աստված է առաջնորդ ամեն ճամբու, կարճ կամ երկայն՝ ինքը գիտե վախճանը, ուր որ կետը դրած է, այն է մեր անծանոթ նպատակն, կետն կետ ամբողջ ընթացք մ' է: Բավական սեպեմ նաև, եթե կոխեմ հայկական հողը և շնչեմ անոր հովանավոր բարձանց ու բլրոց օդը, քալեմ նախահարց քալած ծաղկածին ձորակներուն և տվարածական տափերուն վրա, ըմպեմ պայծառ առվաց և գետոց վտակներն, զովանամ

Եփրատա ականակիտ աղբերաց մեջ, տեսնեմ Ճորոխի և Արածանվո կամարակերպ, փրփրահոսան ալիքը, լսեմ Եփրատա քարավազ կարկաշասահանութիւնը, բլրեմ Մասյաց երկնածորար գագաթան, Արագածա ծծմբածոր ծայրերուն, հայնլանամ Սևանա և Փառավանա ապակեփայլ լճերուն վրա, պրպտեմ պատառչալ և մամռապատ պարսպաց մեջ, թավալեցնեմ քանի մը հիշատակաց քարեր, նկատեմ մայրաքաղաքաց հատակը, հանդիպիմ քանի մը հսկայակերպ հողվերանքի, լամ քանի մ' անմոռանալի անձանց մոռացյալ գերեզմանաց վրա, ցավիմ Շիրակա դաշտին կիսավեր եկեղեցյալ վրա; ողբամ սգավոր սրբությանց վրա, հառաչեմ Գվինի և Անվո ավերակաց վրա, խորհիմ և տխրիմ ի վերա անցյալ ցեղից, փառաց և ժամանակաց հայության...

Թափութափ երկթե թեքուն տալով, սկսավ շարժիլ շոգիաքայլ ֆավն: Քանի մը ժամ շանցած՝ անցանք այն աստվածանկար ծովու բացվածքն, որ Եվրոպայի և Ասիո մեծահամբույր շրթանց մեջ անսպառ կենդանության շունչի պես կխաղա, այն աննման Վոսփորոնեն, որ կրկին սիրելի էր ինձի, հայրենյաց տեղ հայրենիք ըլլալով և իր ափանց վրա գիս ընդունելով, ի լույս կենաց. իմ օրորանս ալ այն ալեծաղիկ եզերաց վրա օրորված է: Մտանք ի Սեավ ծով: Հույնք երբեմն հյուրընկալ, երբեմն հյուրատյաց սեպելով գայն, մեկ մ' Ասքսենոս մեկ մ' Եվքսինիոս կոչեր են, կըսեն, բայց ես ավելի խորթեցի լսել անոնց, որ կըսեին, թե մեր ազգահոր պապուն անվամբ կոչված ըլլա, որ կ' ըսվեր Ասքսանաղ, իբր Ասքսանաղյան ծով: Վասն զի այս հաբեթածին նահապետս նախ մեր հայրենյացք մեջ բնակեր է, հետո այս ծովուն հարավային եզերքները սփռեր է իր սերունդը և անկից ալ անդին անցեր է արևմուտս, ըստ ոմանց մինչև Գերմանացվոց աշխարհը: Մենք այս կողմը թողլով՝ կթռչեինք ալյաց երեսն դեպի մեկալ կողմը, ուսկից լույս կու գա. ատեն մը արեւուն լուսուն հետ իմաստության լույսն ալ անկե կուգար արեւմուտս, մեր աշխարհն ալ արեւելքի վերջի դռներն էր դեպ այն կողմուտս, մեր կերթար արեւ և երբեմն սեփական անվամբ Արեւելյան տուն կըսվեր: Փոքր Ասիա, որուն եզերքները հիմա նավես կտեսնեմ, երկու ծովուց մեջ (Ասքսանաղյան և Միջերկրական) կամուրջ մը կնամանի, միջասահման Ասիո և Եվրոպիո, ուր հազարավոր տարիներն ալ առաջ դրակից և դիմակից էին այն երկու ազգերն, որ հիմա ալ այս երկրիս շատ ազգաց կամ ժողովրդոց մեջ առաջինն ըսվելու արդյունքն ունին, հույնք և հայք: Անոնց նախահայրն Յավան, մեր նախա-

հոր թորգոմա հորեղբայրն էր Պեոք չէ զլանանք իրենց երկոցու-
թյան պատիվը, շնորհանք ալ մերձավոր խնամութիւնը:

Նավուն աշակողմը նստած՝ երբեմն պարզ աչքով, երբեմն հե-
նադիտակով և ավելի շատ ալ մտատեսութեամբ կդիտեմ Փոքր Ասիո
հյուսիսային եզերքները, կամ այս Սեւակ ու Պոնտոս ծովուս հարա-
վային արևմտքը, որ շուտ-շուտ կսահին, կփախչին, իբրև թե դու
զմեզ քննելու համար չես եկած, ըսելով, փութա՛ք ու նպատակիր: Եվ
ահա անցանք Դափնուսիա և Աքերուսիա սարավանդից դիմացն
(որք հիմա կըսվին Քեֆքեն ատասը և Պապա պուտու), որոց միջո-
ցն ի ծով կթափի արևմտյան Փոքր Ասիո առաջին գետն, Սանգարս
(Ջեթարիա-սու), Գաղատիո կողմերն իջնելով և մեկմեկու հետևանց
կերևան-կանցնին ուրիշ հովանդաններ, Կարամբիս, (Քերեմփե),
Ստեփանն (Ստեֆանիա), և Սյուրիա (Ինճե-բուտուն), որուն ցամաքը
շատ առաջ երկնցած է ի ծով, դեպի հյուսիս: Եթե այսօր արևելյան
կողմը պատես, կտանի խաղաղ գոգ մը կամ պզտի ծովածոց մը,
Ազ-լիման կոչված, որ շատ հին ատեն շինվեցավ մեր ազգին արև-
մտոյան անվանակոչութեամբ ավան մը՝ ԱՐՄԵՆԵ, որ թեպետ պըզ-
տիկ և բանուկ տեղ չէր, բայց պարապօրդ մարդ մը ուզեց շնե-
ցենել և պարսպով ալ պատեց: Ամենքը զարմացան ըրածին և առակ
եղավ հունաց մեջ ըսելն.

Որ ալ ինչ գործ ոչ ունի,
Ածէ պարսպ Արմենի:*

Այս Արմենյան ավանիս մեջ հինգ օր հանգչեցավ Քսենոփոն,
չորս հարյուր տարի Քրիստոսն առաջ, երբ իր մնացյալ գեղովը
հայոց լեռներն անցնելով, կդառնար իր հայրենիքը: Ասկե շատ հե-
ռու և Տրապիզոնն ալ անդին, կա ուրիշ Արմենն ավան մը, որ
ավելի հայութեան նշաններ ալ կրնանք գտնել, եթե հանդիպինք:

Արմենի ծովածոցին դիմաց և մոտ կա լեզվածև բոլորյալ
ցամաքակղզյակ մը (Պոզ-թեփե), որուն վրա կանգնած է Սինոպ
հին քաղաքն հունաց Պափլագոնիո, երեք կողմն ծովը գիտելով:
Իր ամենն նշանավոր հիշատակն է Գիոզինես Շնական փիլիսո-
փայն, եթե սրահանձար, սրալեզու, բայց և աղտոտ, անամոթ և
արհամարհոտ մարդ մ՝ ալ, փիլիսոփա կրնա ըսվիլ. գոնե երջանիկ
էր ուրիշներու կարոտ ըլլալ շուրջով, ինչվան Ալեքսանդր ինքնա-

* Օտգիս էրզոն ուտն ի խնն
Արմենին լզի խիսնն:

կային շուքն ալ իրեն ծանր եկավ: Միհրդատ՝ մեր միջին Տիգրանա
բնայրն, իրեն արթունի քաղաքաց մեկն ըրալ՝ զՍինոպ, որ անկե ա-
ռաջ և վերջն ալ շատ ծաղկեցավ շնքերով և վաճառականութեամբ և
զբեթի Բյուզանդոնի և Տրապիզոնի մեջ ծովուն իշխան էր: Հիմա
հնութեան նշխարքներն անգամ չեն երևիր, բայց միշտ կմնան հրա-
շալի տեսքն և դիրք բնութեան: Այս քաղաքն էր սուրբ պարտիզպանն
Փոկաս, պաշտպան այնկոծելոց և քրիստոսական միամտութեան
փիլիսոփա մը, անհամեմատ գերագույն քան զԳիոզինես և քանի
մը Գիոզինես:

Սինոպն հիսուն մղոնի չափ անդին՝ ծովեզերյա շնքերն ա-
վելի նշանավոր բան մ՝ է ԱԼՅՈՒՄ (Գզըլ-բըմազ) գետուն թափ-
վածքն ի ծով: Այս գետս Փոքր Ասիո գետոց մեծագույնն է, իր
ազերակունքն Փոքր ու Մեծ Հայոց միջասահման կրնան ըսվիլ:
Քրիստոսի թվականն երկու հազար տարի առաջ տար արևմտքն
սկան հայերն լեզու լսել, երբ Արամ նահապետ մեր, նվաճելով
իրեն հովիտները, իր Մածակ կողմնակալին ձեռքով շինել տվավ
քաղաք մը, որ անոր անունն առավ, հետո կոչվեցավ, ինչպես հիմա
ալ՝ Կեսարիա: Թե այս գետս, թե ԻՌԻՄ (Ելիշ-բըմազ), որուն բե-
րանն այլ Սամսունն քիչ մը անդին կինկնա, թե Թերմոզոն (Թերմե)
և թե Ճորոխ իսկ, որ Սե ծովուն հարավային կողմը թափող գետոց
գլխավորն են, ամենքն ալ արևելքն դեպ արևմուտք կվազեն նախ,
և մեծ գոգ կամ աղեղ մը ձևացնելով, նորեն դեպ արևելք կդառնան,
և հետո, դեպի հյուսիս կերթան ի ծով. կերևի թե խիստ մեծ և
ուժով երկարական ցնցամբ և ձևացմամբ մը այս դիրքս առեր են:
Իոփս երկու թև ունի, արևելագույնն ԳԱՅԼ կըսվի և հովտին գլուխն
ինչվան հիմա ԳՅԼ-ԳՅՈՒԳ կըսվի ի այլազգաց, որ է Գայլ-գեա
բառ մեզ, և է բնիկ գավառ կամ երկիր Փոքր Հայոց, արտաքո Ա,
Բ և Գ հայոց: Առանց երկիրները տեսնելու, զանոնք զալարացնող
և գիրացնող գետոց հավելվածները տեսնելով, և իբրև մեր հայրենի
սահմանաց առաջընթաց նվիրակներ ողջունելով, անցանք շատ
հովանդաններու առջև, Ենոյեա (Յունե), Պոլեմոնիոնի (Յածա),
Յասոնի (Յասոն), Վոնա (Վունա Պունու), և այլն, թաղուցիք
Վեռասոս (Քիրեսոն), Տրիպոլիս (Քիրեպոլի), Ուփոս (ՕՖ), Ռեզոս
(Ռեզե) և հասանք ի մայրաքաղաքն Պոնտոսի, ի Տրապիզոն, ուր
ծովուն հրաժարական բարև տալով ելանք ի ցամաք, ափական
միանգամայն և հայկական հողն ալ ողջունելու:

Տրապիզոնի քաղաքական, աշխարհագրական և աստրոնոմիական

դիրքն և դեպքն և մերազգաց հոն գաղթականությունն ալ գրեթե ամենուն ծանոթ են: Թեպետ կարծեր, որ ալ ավելի ծանոթ և հրուշակավոր ըլլար հիմա այնպիսի քաղաք մը, որ Սև ծովուն ափանց վրա առենոք առաջին քաղաք և միշտ ալ առաջիննն քիչ հետև գտված է: Բյուզանդիոնի հակառակորդ և անոր հավասար, թե աշխարհագրական լայնության աստիճանով, թե հեռավորությամբ Սեավ ծովուն անկյունեն (արևելքեն, ինչպես Կոստանդնուպոլիս արևմուտքեն) և թե գանազան ժողովրդոց և լեզվաց բնակարան կամ իջևան ըլլալովն ի հին ժամանակաց, ինչպես Խաղտիք, Պոնտացիք, Հայք, Եգիպտոս, Հույնք և այլն, որով հայտնի ալ չէր թե ո՞ր ազգին բնիկ քաղաք էր: Հին աշխարհագրաց տեղագրության նայելով, Մակրոնք կամ Մակրունիք ըսված ցեղին սեփական կեղևի, բայց հույնք Սինոպեն գաղթական զրկելով շիներ, շինցուցեր ու տիրեր են անոր երկար ատեն, ինչպես որ հրոմայեցիվոց տիրապետութենեն վերջն ալ նորեն հունաց ձեռքն անցավ և ատեն մը կայսերանիստ ալ եղավ, և հետ Կոստանդնուպոլիս աման, ընկավ ի ձեռս Օսմանյանց: Բայց առաջ քան գաշխարհակալություն հռոմայեցիվոց և զգորանալ Պոնտոսի թագավորաց, գուցե և առաջ քան զԱրշակունյաց թագավորություն, ատեն մը հայկական ձեռք ալ հասած էր ի Տրապիզոն: Ստրաբոն աշխարհագիրն կրես հայտնապես, թե Փոքր Հայոց նախարարքն մինչև ի Տրապիզոն և ի Փոնոակիա (Կիրեսուն) կտիրեին: Երբ Վաղարշակ Հայկազանց տերությունը նորոգեց և սահմաններն ընդարձակեց, Սեավ ծովու արևելյան հարավային ափանց ալ առանձին կողմնակալ մը դրավ, Հայկազն Տորք հսկայն Պասքամյան: Թեպետև աթոռն ի Տրապիզոն ըլլալն հայտնի կամ հավանական չէ, ես կարծեմ թե ավելի արևելակողմն էր, Պորդանիս կամ Պրյուդանիս (Ճորճուն) գետուն բերնին քով, ուր որ ինչվան հիմա ԱՐՏԱՇԻՆ հայանուն ավանն կա, անոր քով ալ ԱՐՄԵՆԵՆ ավանն էր, հիմա Օճա գեղն: Այս գետակիս ձորահովտին մեջ ալ կան ուրիշ հայանուն տեղիք և վտակք: Ասոր եզերքը տեսավ Արրիանոս աշխարհագիր, Բ. դարուն սկիզբը Անգիալիս թագավորին արքունիքը³: Միթե սա չէ՞ր դաստակերտ նույն ինքն Տորքա, որ Անգեղյա կավեր ըստ պատմության Խորենացի, «վասն առաւել ժահագիմութեանն»: Եվ կպատմվեր ալ անոր համար, թե «Յեզերս ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն՝ իբրև ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու ասեն վէմս բըլ»

րածևս և ձյէ զկնի. և ի սաստիկ պատառմանէ շուրցն՝ ընկղմին նաւք ոչ սակաւք. և ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ շուրցն՝ վարէ զմնացեալ նաւն բազում մղոնս: Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլև առասպելեաց առասպել: Նման մյուս առասպելն, որ կըսեր Տորքա համար. «Բուռն հարկեալ զորձաքար վիմաց ձեռք... և ձեղքել ըստ կամաց... և քերել եղընգամբք իւրովք տրծուիս և այլս այսպիսիս»⁴:

Արդոք այս առասպելները զվարճության համար քիչ մ' ալ առաջ տանի՞նք և Տորքա նետած քարերն ալ փնտրե՞նք Պոնտոսի ալյաց մեջ. գոնե Գյունեի և Բաթումի բնակիչքն կավանդեն, թե իրենց ափունքեն ոչ շատ հեռու, ծովուն խորերը, մեծ քարածայրի կտոր մը կա, վրան ձկանց պատկերներ գծված (քերյալ), որուն ամեն տարի օր մը մոտ կուզան ձկունք, բոլորտիքը կպատին թափորապես և կանցնին կերթան: Եթե պարզամիտ տեղացիք Խորենացի կարդալու ըլլային, անշուշտ Անգեղյա Տորքա անվամբ պիտի կոչին այն ձկնապաշտյալ, ձկնաքանդակ ծովասույզ քարածայրը: Բայց եթե իմ հայրենասեր հետևողս չի հավնիր այս քարածեռիս, ուրիշ մ' ալ նշանենք, գուցե պակաս առասպելյալ և ոչ պակաս ախորժելի և առաջինին ժամանակակից, վասն զի նույն Տորքը իշխանացնող Վաղարշակա որդին և հաջորդն, Արշակն է ասոր հեղինակն ալ: Ասիկա երբեմն «պատերազմելով ընդ Պոնտացոց և նշանակեթող յեզր ծովուն մեծի՝ զնիզակն իւր բոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ. ձգեալ ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզրն: Զայս արձան՝ բազում ճամանակս պատուեցին Պոնտացիք, որպէս զառ ի յաստուածոց գործ: Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի (որդոյն Արշակայ) միւսանգամ ընդ Պոնտացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով»:

Գուցե այս առասպելյաց վրա շարմանալով, իմ վրաս զարմանա ընթերցողն թե ինչպես փութալով ասիական և հայկական հողը կոխելու, դեռ կտնտնամ ծովուն եզերքը: Ա՛հ, ծովուն ծղիքը շատ ծալուն պլլուն են, և ով որ անոր ծոցը ծնած է, չի կրնար դյուրավ բաժնվիլ անկե, մանավանդ երբ առաջին անգամ և երկար ատենի համար պետք ըլլա հեռանալու ծովե, հրաժեշտն ալ երկար կբաշե: Տրապիզոն, եթե երբեմն հայկական ձեռաց տակ ալ եղած ըլլա, բնիկ հայկական կալված շնայելով և շախորժելով ալ քաղաքական կամ ուրիշ տեսչությանց խնդիրներ և ձայներ լըսելու, հոն կեցած քիչ օրերուս մեկ մասը ծովեզերքը անցուցի՞

անոր զարմանալի ձայները լսելու, որ ոչ մեկ ազգի լեզվին կնմանին, բայց ամենուն ալ հասկանալի են. ամենուն, որք սիրտ ունին լըսող, քան թե ականջ: Ասկե հետև ցամաքի մեջ պիտի որոնեի նախնայաց հիշատակները, հիմա հոս այս անկայուն, աննիշ, աննշխար ալլաց վրա ալ փափագեցա հայկական նիշ մը տեսնել, որչափ ալ դժվար կարծվեր տեսնել: Եվ ահա տեսա, որ մեր քիչ մ' առաջ հիշյալ թագավորաց ետքինն, Արտաշես, իր հորմեն ավելի կը հրամմեր այս ծովերու և կհանձներ իր փեսային, Միհրդատա, «զկողմնակալութիւն հիսիսային լերանցն և Պոնտոս ծովո՞ւ» և հետո, «նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուն երկոցունց (Պոնտոսի և Կարթից), լնու զովկիանոսս (Միջերկրական ծով) բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արևմտոս»: Այնքան անտառներ տաշելով շատացուցեր էր նավերը, որ «յվլլեսպոնտոս և ի Թրակէ, զտարեբրացն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լիներ և ընդ ծով՝ հետևակելով. Թետալացոյն սպառնալով և համբան հիացուցանէր զՀելլենականն. կործանեաց զկակեղեմոնացիս, փախուց զՓոկէացիս. կովկիացիքո անձնատուրք եղեն. Բիւզանդացիք մասն են ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադա մատուցանէր զահն»⁵:

Այս մեկ հատիկ հայոց թագավորն է, որ սև հոնքերը շարժեց, ճոճացուց Սև ու Ճերմակ ծովերու վրա, ցամաքատուն ազգը հանկարծ ծովակալ ըրավ, բայց «աւա՞ղ փառացն անցատրի» ինչպես պատմին կկանչե, վասն զի ինքն հագիվ թե ծովակալ, իսկույն ծովակալու եղավ, վասն զի «ոչ գիտեմ յորպիսի ազգմանէ, ահագին իմն ազմուկ լեալ շփոթից, բազմութեան զօրացն զմիմիանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն, յիրոց զօրաց» և մեռանի ոչ ի ցամաքին, այլ ի ծովու սահմանին, ի ծայր արևմտից իշխանության, զոր ՄԱՌԱՅԷՅՈՒՑԱՆԵԼ ԿԱՄԷՐ, Հունաստանի հրաշակիրտ Աթենական ասիանց դիմաց, անոր և Եվբիու թե իրմե երկու հարչուր տարի առաջ, իմաստասիրաց իմաստնագույնն Արիստոտել: այն ջրերուն վազվածքին պատճառը փնտրելով և շտնելով, ինքզինքը մեջը նետած ըլլա, «Մո՞վ, ես չկրցա զքեզ ըմբռնել, դո՛ւ զիս բռնե»: Թախտավոր կըլլար Արտաշես, եթե միայն ծովուն հետ կովիւով հաղթվեր և ալիքներին կըլվեր: Հայկական նավատորմին հոն կոտորվեցա՞վ, բայց ո՞ր արդյոք դարձան

մնացորդն: Կերևի, թե նորին մտան ի Մարմարա և անցնելով փ Բյուզանդիոնն և ի Թրակյան նեղուցին, եկան ելան հոս, ուր հիմա ես եմ, կամ առջի ցուցած տեղը, Աթենա և Վիժեի միջոց, Պորդանիս (գուցե՞ Վարդան) գետույն բերանը: Գուցե նույն ինքն Արտաշիսի անվամբ, վերոհիշյալ ավանին քով, ուսկից դար ի վեր երած երկիրն ալ՝ հիմակվան Համաշիւու կողմերն, գուցե այս նաչազինութեանց նյութ և տեղի տալուն համար է, որ ՆԱԿԵԱՑ ԵՐԿԻՐ կոչված է առեն մը, ինչպես ի գիրս հանդիպած եմ, և գուցե ասոր համար ալ այլազգիք նույն կողմի լեռներուն ՉենկեկիՍՍԱՆ կրօնն: Եվ թերևս այն հայկական իշխանութեան ատեններին մնացած է այդ կողմի գետակներուն մեկուն անունն ալ, ԱՍՊԵՏ (որ թվի Գալսրոդա՞մոսն հունաց), և (-հետին գուցե մ' ալ), այդ Ասպետ անունն ալ եկած ըլլա Անգեղյա նահապետին թոռնն, զոր այսպես կոչե պատմիչ մը:

Հիմա, առաջ քան զերեսս ի ցամաք դարձնել, նայինք վերջի անգամ մ' այլ այն համատարած փիժողուն ու ծիւղն երեսաց վրա, որ երբեմն սիրո հայելի, երբեմն մահու վիհ կզտնան. այն ծածկված գծին վրա, զոր ես երեք օրվան մեջ կրակով կտրեցի, ի Բյուզանդիոնն մինչև ի Տրապիզոն, և զոր Արտաշես՝ Կովկասու և Կողքիսո մայրիկներովը ծածկեց, քանի մը տարի այդ երկու մեծ քաղաքաց ալ տեր ըլլալով, շորս հարչուր տարի առաջ քան զԿոստանդիանոս: Այդ մշտապատառ և մշտակարկատ միջոցին վրա, բարակ գիծ մ' այլ կա մեզի հետաքննելի, զոր ոչ այնքան առասպելն, որքան սերն հյուսած է: Կպատմե մեր ԺԾ դարու վարդապետաց մեկն՝ Հակոբ, որ հավանորեն գիտնական Ղրիմեցին է, իր և Տրապիզոնի վերջին կայսերաց ատեն հանդիպած դեպք մը, զոր աշխույժ երիտասարդ բանաստեղծ մը կրնար հուշակել կեանդրի տարաբախտ դեպքն ավելի: Կայսեր առջև ի Տրապիզոն զովեցին հայ պատանի մը, թե զարմանալի, աննման լուրակ է, ծովուն ոչ ընդարձակութենն կվախե, ոչ խորութենն: Երկու թևերովը կրնա Տրապիզոնն ինչվան Կոստանդնուպոլիս երթալ, եթե արժանաւոր պետք մ' ըլլա: «Եթե կարենա այն ճամբան լողալով ընել և դառնալ,— ըսավ կայսրը,— ինձի փեսա կրննիմ այդ պատանիդ»: Իսկույն Սև ծովուն ալիքն մարգարտաշար դիպակ դարձան պատանվույն առջև. նետվեցա՞վ ջրերուն մեջ: Կայսրն հրաման տվավ, որ գիշերները անոր առջևն նավով լույս տանին, որ ճամբան չկորուսան: Սիրո լույսն ավելի վառ և պայծառ էր: Ծղբեց ա-

լիքները, լողաց, գնաց «հազար միլ, հազար ատր ճանապարհ» կցսե պատմիչն և ետ դարձավ նույնպես: Բայց ո՞վ չար և վատ նախանձ, հակառակորդ սիրու: Կայսրն գաղտուկ պատվիրեր էր, որ եթե իր և շատերուն կարծիքեն վեր հաջողութեամբ պատանին պատուե անդունդները և «թե դառնա, նա՛՛ գնան ի բալաղօզն տուջ, որ մեռանի»: Այսպես ըրին վատ հրամայողին վատթար հպատակքն, այն նորահրաշ ծովահաղթը հորձանաց մուկզին շրջաններուն և կույր ճամբաներուն մատնեցին, թուլցուցին թեքն ու շաջուռ շիլերը: Եվ մինչդեռ հետ «հազար միլ, հազար ատր ճանապարհի» Պոնտոսի այլաց կանաչ կնյուններով մազերը պսակած պատանին Պոսիդոնեն ավելի ուժով մը պիտի ցատկեր ի ցամաք՝ կայսեր և անոր ձեռքը բռնելու, նույն հետին սև ու կապույտ կոհակներուն վրա, նույն կնյուններուն մեջ սպիտակ ծրարի մը պես տարածված մնաց, խաղալիք անհոգ ալիքներու և ավելի անհոգ մատնիչներու, գուցե և ևս ավելի անհոգ մեկու մ՛ ալ, որ հարս պիտի ըլլար: Վասն զի պատմութունն, ոչ ասոր համար Երովա դիպվածը կպատմե և ոչ մեր պատանվույն համար՝ Պալինուրա վերջին բախտը՝: Նախանձողն իր որսը թողուց գնաց, Սեավ ծով քանիններու՝ արև չէ սկսուցած. ո՞վ պիտի հիշե մեր քաջալուրդակ պատանին, որու անունն ալ չհասավ մեզի: Սակայն նավազն աննախանձ է, նավաստիք, իրենց համարվեստը չեն մոռնար: Միայն անոնք եղան, որ Տրապիզոնի ծովափանց վրա նստած, ողբացին և երգեցին այս հայ ծովային նահատակն. «Եւ նաւորդք,— կըսե հիշատակագիրն,— երգ ի բերան առեալ՝ ողբան գնա, Արմեն, Արմեն գոչնն, վա՛յ և եղո՛ւկ, ասեն»: Եթե այդ երգը Հոմերոսի և Վիրգիլի արվեստը չուներ, չեմ տարակուսիր, որ ավելի ալ սրբատառու էր: Եվ գուցե իմ հոս, այս ետքի լսած ծովերու և հովերու խորհրդավոր փսփսուքին մեջն ալ՝ այնպիսի երգոց մը հեռավոր և վերջին արձագանքն ըլլան, ուսկից հաս կես հոժար և կես տրտում կհեռանամ կերթամ, արպահովութուն մաղթելով ճամբորդաց, թե ծովու այլաց վրա, թե ցամաքի...

* Պալինուր ըստ Վիրգիլիոսի, Ենեաս նավուն նավապետն էր և մթան ու մրրիկի ատեն ընկավ մեռավ ի ծովու: Մարմինն քանի մ՛ օր այլաց մեջ ծփալին հետե, ի ցամաք ձգվեցավ և անթաղ մնաց, մինչև որ Ենեաս՝ գոժուց այցելութեան իրած ատեն, լսեց Պալինուրա ողբը և թաղել տվավ: Այն ատեն հեթանոսք կկործին, որ որոնց մարմիններն անթաղ մնան, հողինն ալ թափառական և զտազին կմնան:

Պոնտոսի մայրաքաղաքն կերթանք Հայաստանի հիմիկու մայրաքաղաքը, Տրապիզոնն ի էրզիրում: Ետքինս, թեև բուն հայաց թագավորանիստ քաղաք եղած չէ, բայց գոնե կես Հայաստանի մայրաքաղաք սեպված է, հազար շորս հարյուր հիսուն տարի ի վեր, երբեմն հունաց (Յուլիանոզիո) իշխանութեան բաժին եղած Հայաստանի, հետո Արաբացվոց, հիմա ալ օսմանյանց և դարեր ի վեր Հայաստանի ամեննն մարդաշատ քաղաքն է. քաղաքական, դինվորական և առևտրական տնտեսութեամբք ալ առաջին քաղաքն ըլլալով, օտար չէ մայրաքաղաք ըսելու: Տրապիզոնն մինչև մեր քաղաքը միջույն շիտակ գծով, հարյուր մղոնի չափ է: որ եթե դուրան երկիր մ՛ ըլլար՝ երկաթուղին կրնար գմեղ մեկ օրվան մեջ տանիլ բերել ասկից հոն և անկից հոս: Հիմա միայն երթալու կամ գալու համար հինգ վեց օր պետք կըլլա կամ ավելի, ըստ եղանակի տարվույն և ընտրված ճամբուն, վասնզի երկու երեք կողմն ճամբա կա, թեև ամենն ալ անհարթ, անոր համար հիմա ձեռք դարնված է շտկելու դյուրին ճամբան և փափագելու է, որ դարձյալ շիտափանձի: Սովորական բանած երեք ճամբաներն ամեննն դյուրին, բայց և ամեննն երկայնն, ամեննն ալ արևմտադոնն է. Կյուսուշխանի վրայով կտանի ի Բաբերդ, անկե ի Կարին: Ամեննն կարճ, բայց ամեննն դժվարին և ձմեռ ատեն անգնալին է ամեննն արևելյանն, որ լերանց տափերուն վրա ունեցած արտոններուն համար ՉԱՅՂՐԱՐ կըսվի, իսկ միջինն թե՛ դյուրութեամբ, թե՛ երկայնութեամբ միջակ է: Բայց այս ալ գրեթե անանցանելի է ի ձմռան և առջինին հետ կմիանա ի Բաբերդ: Իմ բռնած ճամբաս այս միջինն էր:

Տրապիզոնն ինչվան առաջին լերանց անցքը քսանից քրտանհինգ մղոնի չափ է, ճամբան հիմա բավականին աղեկ շտկված, ՏԵԿԻՐՄԵՆ ՏԵՐԵՍԻ գետունյն ձախ կամ արևմտյան կողմն կերթալ, Հին ատեն այս Տրապիզոնի գետս Պիքսիդ կամ Պյուքսիդես կըսվեր, զուցե Տոսախուտ նշանակելով: Ասոր մեկ (արևելյան) ճյուղին ծայրը հույնք Ս. ԳԵՈՐԳԱ վանք մ՛ ունին, երկու ճղերուն միջոց է ԵՈՇՈՂԱՆ գետն, ուր երիտասարդ կտրիճ մը, կըսեն, կտիրեր սուլթան Մեհմեդի՝ այս կողմերս եկած ատեն, որ իր ձեռքով սպանեց կտրիճը, հետո զղջալով, այսպես անվանեց տեղը: Գետո միջին ճյուղն կըսվի ՄԵՅՐԵՍԱՆԵՆ, վասն զի անոր աղբերակաց քով, բարձրք և դժվարելանելի լերան մը վրա շինված է Տիրամոր վանք մը և հունաց, ՍՈՒՄԵՆԱ կոչված, ուր Սինա լերան վանքին պես՝ միակ-

և Հայաստանի Հյուսիսային Գուռն կրնա ըսվիլ և ատեն մը, հիրավի ինչվան հոս ալ հասած է Տրդատա իշխանության սահմանն: Իսկ իր հայրն Խոսրով, ոչ միայն Ճորա պահակեն անդին արշավեր էր իր հորը մահվան վրեժն առնելու, այլև բռներ էր այն դուռը իբրև սեփական իրեն, ինչպես որ Ազաթանգեղոս կիմացնե. «Ակսանէր Խոսրով... բանալ զդրունս Ալանաց և զիրոյ Պահակին, հանել զգօրս հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից»⁶: Այսպիսի դռներ ունող և ուզած ատեն փակող և բացող տանուտներ մը հարկավ հզոր և հարուստ պետք էր ըլլար, Մեծ ոմն, տնվորքն ալ կըրնային խաղաղ և երջանիկ ապրիլ:

Խաղտահայոց զոնեն անցնելով, վերջին բարե մ' ալ տվի ծովուն, զոր այսպիսի բարձրութենե մը կնշմարեի միայն արևու ճառագայթներով փայլած հայելվո կտորի' մը պես և դարձա դեպ արևելյան հարավ, ուր նոր տեսակ ծով մը, մանավանդ թե ալիք՝ ըսկըսան երևնալ: Ոչ ընդարձակութուն դաշտաց, ինչպես որ բարձր լեռնե նայող մը սովորաբար կտեսնե ցամաքի վրա, այլ մրրկած և փրփրած ծովու մ' երես: Սև ու ճերմակ ալիքներու նման լերանց կոհակներ, լճիկ ու մերկ, որ տիտանական զգացմունք մը կուտան տեսնողին, մանավանդ եթե ամառն հասած ըլլա. դեռ շատ լերանց և լեռնադաշտից վրա ձյունն տարածված է. կանաչ պատ մը կամ սյուն մը բնավ չերևիր, այսինքն ոչ անտառ և ոչ ծառ: Ասիկա մեր աշխարհին հիմկու մեծ բնական պակասութունն է, զոր ամեն ճամբորդը կհիշեն և էրզիրումեն մինչև ի Գավրեժ, երկրին մեկ ծայրեն մեկալ ծայրը ծառ մը շտեսանք, կըսեն և սուտ ալ չէ այն կարավանի ճամբուն վրա, մանավանդ եթե ձմեռն ըլլա: Բայց իհարկե աղեկ եղանակին կտեսնեն դաշտաց և լեռնատափից սքանչելի կանաչությունն ալ, հարուստ արոտներով, վայրի ծաղկամբք և թփովք, որովք ի սկզբանե հռչակված էր Հայաստան իբրև ողեկ և ընդարձակ տեղվանք ունեցող ոշխար և պախրե և ձիան արածելու. ինչվան հիմա ալ այնպես է: Կտեսնեն անշուշտ և կվայելեն ալ երկրին՝ առատ և համեղ բանջարեղեններն և ընդեղենները, նաև անուշակ և ընտիր պտուղները, որ քիչ մը ցած դաշտաց և հովտաց մեջ առաջ կուզան, նաև Վանա հինգ հազար ոտք բարձր ծովադաշտին եզրքը, իսկ ցորեն և ուրիշ արմտիք ինչվան վեց հազար ոտք բարձրության վրա կգտնեն, լեռնային բույսեր և ծաղիկներ նաև տասը հազար ոտք բարձրութենե ի վեր ալ: Կրնան տեսնել նաև ոչ քիչ անտառներ Բասենի ԱՆՓԱՅՏ դաշտեն քիչ հեռու, Սողանլու լերանց

երեսը, Բաղիշու և Մոկաց միջոցը ընդարձակ կաղնեստան, որո համար «Փայտի աշխարհ» կոչված էին այն կողմերը: Մեր աշխարհին հյուսիսային մասին՝ Գուգարաց աշխարհին մեջ կան շատ անտառներ ու մշտադալար ծառեր. արևելյան կողմը անվանի էին և են Արցախի մայրիքն, անկից դեպի հարավ ոլորելով՝ Սյունյաց երկրին և անկե Երասխ գետով բաժնված երկրին արդի անուններն՝ ԳՈՐԱՊԱՂ և ԳԱՐԱՏԱՂ, վկա են ծառոց և անտառաց, թողունք սպիշ կողմերը:

Եվ եթե մեկն, Հայաստանի գետնին ընդհանուր բարձրությանը նայելով (երկու հազար հինգ հարյուր ոտքեն ինչվան վեց հազար) չհավատա այսչափ ծառ ու փայտ բերելուն ալ՝ կրնանք նաև հիշեցնել իրեն, որ հին ատեն ավելի շատ էին հոն անտառք, բայց անհոգությամբ կտրվելով և նոր շտնկվելով՝ պակասած են և ոմանց հետքն կերևին մինչև այսօր, և տեղ տեղ հին և ահեղ ծառեր ալ կան. վկա ըլլա Ուրտապարի հրապարակին սոսին, որ երկրիս ծանուցյալ ստվարագույն ծառոց մեկն է: Այս խոսքերնուս զարտուղությունն ալ վերջացնելով, ճամբա ելլենք:

Արևմտյան (Կյումուշխանայի) ճամբան թողով, դարձա ի արևելք: Երկուքին միջոց լեռ մը կա ԿՐՈՒՄ կամ ԿՐՈՄ անվամբ, ասոր վրայն ալ պետք եղավ անցնիլ, որ գրեթե ինը հազար ոտք (ուժ հազար ինն հարյուր քառասուն) բարձր է, և արևմտյան ստորոտը համանուն գյուղը կա, իմ ճամբես դուրս և արժանի հետաքննության: Վասն զի բնակիչքն հատուկ բարք և կրոնք մ' ունին, կես-կես, դրսեն մահմեդական, ներսեն քրիստոնյա և իբր զատազ կամ ժողովուրդ մը, ԿՐՈՒՄՅԻ, կամ ԿՐՈՒՄՂՈՒ կանվանին ի Տրապիզոն: Լեզունին հունարեն է, արվեստով շատերն որմնադիր են և կրնակին Կյումուշխանեի գեղերուն, նաև քաղբին մեջ ալ: Երբ 1856 թվականին կրոնից ազատություն հրատարակեցավ, շատերն կպիսկոպոսեն և Եվրոպացի հյուպատոսներեն: Գուցե ավելի ևս հետաքննության արժանի է ուրիշ ժողովուրդ կամ ցեղ մ' ալ, որ այս կողմերուս հին անվամբը մինչև հիմա ԽԱՆՏ կկոչվի և անծանոթ չէ Տրապիզոնացվոց, բայց կարծեմ ոչ ոք քննած է ազգագրական և լեզվաբանական տեսությամբք: Ինձի երևցածն այս է, որ ասոնք են բնիկ սերունդը կամ մնացորդը Խաղտայաց հին ազգին, որուն հետ խառնյալ և խնամացյալ հայք ըսվեցան Հայախաղտիք կամ Խաղտահայք: Հին հույն և լատին հեղինակք քիչ անգամ Խաղտ կամ

Քաղցի (Քաղցեացիք) կրսնն տառնց, այլ ավելի հաճախ ԽԱՆՈՒՐ կամ ԱՆՈՒՐ, զոր ինչվան Հոմերոս իսկ կհիշե, ազգին հետ արվեստըն ալ իմանալով, որ է բովագործք, պղնձագործք, երկաթագործք և գնույն կճշմարտե իրենց հիմկու բնությունն ալ այս կողմերս, գեպի Կյումուշխանե և ի Բաբերդ: Այս ետքի հիշյալ տեղս խաղտյաց գլխավոր կենտրոն սեպվեցավ մեր պատմության ծանոթ ատենները և Բյուզանդացվոց կայսերության առջի դարերուն: Բաբերդ, ավելի հին ատեն Սպեր աշխարհին կամ գավառին մասն եղած կթվի, հետո առանձին գավառ մ' եղած և հայոց աշխարհաց հետ միացած, որով խաղտիք երբեմն բնիկ Մեծ Հայոց մասն կսեպվին, երբեմն գրականից և վիճակակից աշխարհ մը, նման Փոքր Հայոց: Ահա այս (Բաբերդու) երկիրն է, որ կմտնենք հիմա, Պոնտոսի և հայոց շուրերը զատող լեռներեն իջնելով, արդեն ճորոխի օժանդակ գետակներուն հեռագույն և առաջին վտակ մը, թողնված Պղնձահանքի մը (ՄԱՏԵՆ—ԽԱՆ), և քարաշեն կամուրջին (ԹԱՇ—ՔՆՈՓՐՈՒ) քովեն անցնելով կերթա, կտանի, կմտցնե զմեզ մեր բնիկ աշխարհը:

Մեր կամ բնիկ հայախաղտյաց սահմանին վրա առջին հանգիպած շենքն է պզտի գյուղիկ մը ՎՋԵՆԻԿ, որ կարծես թե իր անվան համեմատ այս Փոքր և Մեծ Հայոց, Կողքիսի և Պոնտոսի լեռանց միջոց երկնցած երկրին վզին վրան է, հինգ հազար ութ հարյուր տասներեք ոտք բարձր ծովուն երեսեն: Այն վտակն, որ ասոր քովեն կանցնի կերթա ի Բալահոռ, անոր անվամբ կկոչվի. հարավային կողմեն կուգա ԼՈՐԻ կամ ՍԱՄԱՆ—ՍՈՒ վտակն, երկուքին միջեն Մասատ, որ անոնցմե մեծ է և իրարու խառնվելով կձևացնեն ճորոխ գետը, որ մեր աշխարհին շորս մեծ գետերեն վերջը, մեծագույնն է ուրիշ գետերեն: Միայն այս Բաբերդու և Սպերու գավառներն ու Հայոց աշխարհը կոտոգե ի Հայս և կղառնա ի հյուսիս, Կողքյաց կամ Եգերաց աշխարհը կիշնե ու անոնց բնիկ գեղը (Աճարա) անըլով, կթափվի ի Սև ծով, Կյունեի և Պաթումի միջոց: Կկարծվի թե, Սուրբ գրոց հիշյալ ՓԻՍՈՆ գետն ալ այս է, որ կպատեր գերկիրն խավիլատա կամ Եվիլատա և հիրավի ճորոխ կպատե նախ՝ խաղտյաց երկիրը, վերջը ուղղակի ի հյուսիս կրնթանա:

Վզեռնիկեն անցանք ի ԽԱՂՏԱԿ, անկե ի Բալահոռ, թողլով ուրիշ իջևաններ և Ղավուխ սրածայր լեռը, ուսկից կանցնին ոմանք Կյումուշխանե կամ Գարահիսար (Շապխանե) երթալու համար. 1829-ին, Ռուսաց հռչակավոր Պասկևիչ զորապետն ինքնին ձեռով

եղավ այս լեռան վրան, օսմանյանց բանակը դիտելու: Բալահոռի դիրքն (5020 ոտք ծովուն երեսեն վեր), Բաբերդու դաշտին բերանը, ուրիշ մերձակա գեղերեն ավելի բազմամարդությունն և ալ ավելի բնակարաններու հետքեր, կիմացընեն, որ հին ատեն նշանավոր տեղ մ' եղած պիտի ըլլա, գոնե Միհրդատա և Լուկուլլոսի պատերազմաց ատեն: Շատ տարի չէ, որ պզտի դպրոցիկ մը հաստատած են հոս մերազգիք, իրենց եկեղեցվույն քով, բայց բնակչաց մեծ մասն այլազգիք են, որք երկու դար առաջ գրեթե բնավ չկային հոս, բոլորն ալ հայազգի էին: 1694-ին, հոս դիշեր մ' անցուց ՃԵՄԵԼԼԻ իտալացի երևելի ուղևորն և հոն գտավ հայագետ քարուզիլը՝ Հակոբ Վիլլոտ, որ ժողովրդյան քրիստոնեական վարդապետություն կընեք և դյուրավ սովորեցնելու համար բարեպաշտիկ խաղ մը հնարեք էր, որով աշակերտքն ալ բազմաթիվ կըլլային, մեծ ու պզտիկ:

Բալահոռն ինչվան ի Բաբերդ, հինգ ժամու ճամբա է, այս միջոցս կան շատ հայանուն դեղեր, որոնք պատմական նշանակություններ ալ պետք է ունեցած ըլլան, ինչպես ՕՉՏԵՂ, ուսկից էք գիտնական վարդապետն Սրապիոն ԺԶ դարուն վերջը, որ առաջնորդ եղավ մոտավոր ՎԱՀԱՆԱՇԵՆ կամ ՎԱՆՇԵՆ վանքին, ուսկից հեռու չէ Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ վանքն ալ, որուն պատերուն վրա օձի նմանություններ կգտնեն բնակիչք տեղվույն և անկեց գեղին անունն ալ: ԳՈՋԻ, ուսկից էր Վարդան Հովնանյան, գիտուն արքեպիսկոպոս Լեհաստանի, ի վերջ ժէ դարու և այլն: Ասոնցմե ավելի նշանավոր է Բաբերդեն երկու ժամ հեռի հյուսիսակողմը ՎԱՐՁՈՒՇԱՆ ավանն, և Բաբերդական կոչված հին ատեն. անունն, պարսպաց մնացուցե վարդավան կոչված հին ատեն. անունն, պարսպաց մնացորդքն, ավերակ եկեղեցյաց հետքերն, որոց թիվը քսանչորսի կհանեն տեղացիք, թեև հիմա միայն երեքն որոշ կերևին, կիմացընե մուսլյանց մեջ չեմ հիշեր, իսկ կիսավեր եկեղեցյաց մեկուն մեջ, սյան մը վրա թվական մը կա հինգ հարյուր տարի հին, «ԶԶԹ (1340), ի բարեխաւս Տրանկին» որ ֆրանկ անունով մեկու մը հիշատակ խաչ մը քանդակված կնշանակե. իր երկու հազար տանց տեղ, ինչպես որ կավանդեն թե ուներ, հիմա հազիվ քսան տուն կա: Բայց այն եկեղեցյաց մնացորդներուն մանր քանդակներն, կիսակործան գմբեթներն, վայելուչ ձևերն և մանավանդ պատերուն գունաներկ պատկերներն, բավականն ավելի կիմացնեն տեղվույն հարստությունն և բարգավաճանքը. փոքրիկ Անի մը կրնանք ըսել:

գուցե Գննուացոց վաճառականությամբ ալ ժողկած: Ասկե հարյուր հիսուն տարի առաջ, լատին քարոզիչ մը (Ղ. Մոնիե), այսպես կը գրե, այս տեղես անցնելով (1711 թ.) «A juger de ce lieu par les mesures de deux grandes églises ornées de masaiques et par les autres restes d'un grand mausolée, il est à croire qu, il etait ocurefois plutôdt une ville quune village»: Կերևի թե պղտիկ գմբեթավոր եկեղեցին է mausolée (շիրիմ) կոչածը: Ամեն տեսնող ճամբորդք հիացեր են այս շենքերուս վրա, որոց մեկն ալ եղած է անշուշտ վերոհիշյալ լատին քարոզչին առաջ երանելի տեր Կոմիտաս նահատակին եղբայրն, Երեմիա Չելիպի. «Տեսաք աչօք... (կըսե)ի Բաբերդու գաւառն կամարակապ եկեղեցիք, յորինեալ պատկերօք, զորս ի նկատելո՞ կարծէ ոք թե վարդապետն նոր է նկարեալ զպատկերսն. և սուտ շասեմ թէ պակաս լինի արհեստ նկարին քան զյունաց նկարեալս. հիացուցանէր զմեզ և լացուցանէր զտեսողս. հինգ դրամքք եկեղեցի և հինգ խորանաւ և ութսուն փէնչերիւ. յորոց միջի հօտք դարից (ոշխարաց) պառկէին»: Միայն այս տեղս չէ, որ տավարները տավաղած տեսանք և լացինք: Այսպես էր Անին ալ և ուրիշ հին քաղաքատեղիք, մայրաքաղաքք հայոց: Հոն ալ լացինք, կուլանք և պիտի լանք, և մինչև ցե՞րբ... կրա՞նք արդոք վայրկյան մը մխիթարվիլ, տեսնելով այսպիսի ավերակաց նշխարիկ մը, պատկերիկ մը, ստվերիկ մը...

ԲԱՅԵՐԴ. Պոնտոսի և հայոց մայրաքաղաքաց միջոց և գրեթե հավասար հեռու երկուքեն, ամեննն մեծ շենքն է Բաբերդ քաղաքն, զոր կրնամք մայրաքաղաք խաղտեաց, զոնե խաղտահայոց անվանել, որովհետե ի միջին դարս մեր այսպես սեպված է: Իսկ ավելի հին ատեն, կարծեմ, որ մեր բնիկ Սպերաց աշխարհին մասն էր սա և մեկ հին մերազգի Բայ կամ Բաբ անուն նահապետ մը շինված ամուր բերդ, ԲԱՅԱՅԵՐԴ կոչված այն ատեն, հետո սղելով՝ Բայբերդ և այլազգյաց՝ Բայբուրդ: Վասնզի Բագրատունիք, որ առաջ քան զքրիստոնեական ժամանակս և հետո ալ՝ նախ Սպերո կողմերը ժառանգություն առած էին, Բաբերդն ալ անոր մեջ

* «Ըթե դատելու լինենք այս վայրի մասին, ելնելով խճանկարներով զարգրված երկու հսկայական եկեղեցիների շինություններից և խոշոր գամբարանի մնացորդների առկայությունից, ապա կարող ենք մակաբերել, որ նախկինում այստեղ գոյություն է ունեցել ոչ թե գյուղ, այլ քաղաք»:

կրովանդակներն: Ա. դարուն վերջերն, Սմբատ այրաքաչն ասոր ամուր բերդին մեջ ապահովցուց իր երկու դստերքը՝ Սմբատանույշ Սմբատուհի, երբ Երվանդա դեմ պատերազմելու գնաց և պաշտպանելու զԱրտաշես Բ, իր սանիկը: Քաղաքը հինգ հազար ոտքեն ավելի բարձր է ծովու երեսն. ճորոխ գետույն այն արևմտագույն ափանց վրա, ուսկից սաստիկ վազբով կզառնա ի արևելք և մեծավ շառաչմամբ գառ ի վայր կընթանա կամ կթափվի, ատոր համար ՏԵԼԻ ՃՈՐՈՒՆ կանվանեն թուրքք: Այս հայոց արևմտյան հյուսիսային ծայրի առաջին քաղաքն Փարիզեն երկու և կես ժամ առաջ կտեսնե զարևածագ: Քաղքին հետևեն, հյուսիսակողմը բարձր լեռ մը կա, վրան կերևին մնացորդք հին բերդի: Արդոք ա՞յս էր Սըմբատա դստերաց ապաստանարանը, ուսկից հանեց զիրենք Երվանդ և զչեց ուրիշ բերդ մը, թե՞ արդոք Հուստինիանոս կայսեր նորոկ գած բերդն է: Բայց հիմա քաղաքին բուն բերդն անոր արևելյան կողմի քաղաքալերին վրա է, որ ի կես ժԱ դարում դեմ դրավ Տուրքի Սուլթանին ասպատակաց, վասնզի հոն գտվեցան այն ատեն ՀՈՒՅՆ և ՓՈՒԱՆԿ զորք ալ, ինչպես կըսե մեր ժամանակակից պատմիչն Լաստիվերտցի, բայց քիչ ատենեն նորեն եկան և տիրեցին թուրքք: Այս ցեղին տիրապետության նշաններն ալ կան բերդին վրա, Գլըճարսլանի անվամբ արձանագրություն մը, առյուծի և բնձու քանդակք դրան վրա, թեև հունական կամ բյուզանդական նշաններ ալ կերևին, որք ավելի ալ շատ էին 1829-ի պատերազմներն առաջ: Ռուսք ոչ միայն ավրշտրեկեցին այս տեղս ալ, այլև միջին հնություն հիշատակները վերցուցին, որոց մեջ, ուսմիկն կըսե, թե կար նաև արծաթե որորան մը: Բերդին մեջն ինչպե՞ս ճորոխի ափը, քարուկտոր ճամբա կա ջուր հանելու համար և երկու մեծ՝ ջրամբարաց մեջ լեցնելու: Հայաստանի շատ քարաբերդերն ալ ունին այս ջրամբարները և ճամբաները, զոր ՃԼԱՄԲՈՒՆԿ կանվանեն ոմանք ուսմիկներն:

Բերդին մեջ հին եկեղեցվո ավերակ մը կա ըսին, զոր շտեսա և ոչ ալ ՈՒՆԻՎԵՐՍԻՄ մզկիթը, որ ատենոք քաղքին գլխավոր եկեղեցին էր: Հիմա Հայոց ձեռք չորս եկեղեցի կա, որ շատ մեծ և պայծառ չեն և ոչ ալ շատ հին. գրոց մեջ ժէ դարուն սկիզբները կհիշվին Սուրբ Աստվածածին և Հրեշտակապետ եկեղեցիք: Քաղքին արևելակողմը, բարձր դրից վրա է քրիստոնեից գերեզմանոցը, ուր տեսա ՊԶԶ (1437) թվականը: Ոմանք ըսին թե ժԲ թվականով քարեր ալ կան, որպես թե Քրիստոսի հինգ հարյուր վաթսուներեք

Քվին գրված, ինձ այնպես կերնի, թե անոնց առջի հարյուրանիշ թիվն ավրված և տեսված չէ: Իմ գիտցած հայտնի և ստույգ հնագույն հայ թվականն է Բագրեվանդա Ուլքիլիսե մեծ եկեղեցվունը, ՁԳ, որ է վեց հարյուր երեսունչորս Քրիստոսի թվականն, թեև անկե հին շենքեր ալ կան ի Հայս, կրնան գերեզմաններ ալ ըլլալ, նույնպես և ավելի հին:

Տաճկաց գերեզմանոցին մեջ ալ կան աղեկ շինվածներ, ինչպես են նաև անոնց երկու ուխտատեղի եղած շիրիմքն քաղթին արևմտակողմը: Քաղթին կենդանական շինվածոց մեջ նշանավոր է Բեհեզնոցն, կամ Կերպասանոց (Պեգեստեն), շորս գմբեթով, բայց մթին է, մեշն ալ մաքուր չէ: Գլխավոր վաճառքն կրնան ըսվի արմտիք և ոչխար, այս ետքինս այնչափ անվանի սեպված էր, մինչև թուրքաց մեջ առակ էլալ, «Երգընճանըն պեզի, Քեմախըն թուլու, Պայպուրթուն գուզու»*, բայց ոմանք ալ «գրզը» կրան, խնդիրը շատ կփոխվի: Բարբերդու բնակիչքն ութ հազար տուն կսեպվին, որոց մեկ հարյուրն է մերազգյաց:

Բարբերդեն Կարին երթալու երկու ճամբա կա. գոնե քաղթին շատ մը հեռանալեն հետև ճամբան երկու կրածանվի, միշտ դարվեր ելլելով Ճորոխի վազվածքին դեմ, որ իր աղբերականց և Բարբերդի մեջտեղվածքը կընդունի հարավակողմեն վտակ մը: Սա իր բխած լեռան անվամբ ԿՈՓ (Քոփ-գաղ) կըսվի, աս ջրերուն խառնըվածքին մոտ է Մատեն-Քյոյ, կամ Չալվար Մատենի (ըստ ոմանց՝ ՀԱԿՎԱ) մեծ Պղնձահանք մը, ուր հինգ հարյուր հոգի կաշխատեին և տարին քսան կամ քսանհինգ հազար օգգա կհանեին և չիզոված օգգան տասնհինգ դահեկան մը կածեր: Փորած գուբերը ինչվան հազար շորս հարյուր ոտք խոր են, բայց հիմա երեսի վրա թողված են, շրով լեցվելուն համար, նույնպես ալ այնպես թողված են անոր ջովի հանքային ցրտաղբյուրներն: Պղնձահանքեն քանի մը ժամ հեռու, կմնա դեպ արևելք ՄԱՍԱՏ գեղը, որտ անվամբ կկոչվի Ճորոխի առաջը և անցած ձորահովիտն ալ՝ ՄԱՍԱՏ—ՏԵՐԵՍԻ: Հարկ է, որ հին ատեն բազմաշեն տեղ մ՝ եղած ըլլա Մասատ, որ ես չգացի, Կոփա ճամբան բռնած ըլլալով, որու վրա կան իրարմե ոչ շատ հեռու ԱՎԵՐԱԿ և ՓՇԱՎԵՐԱԿ գեղերը, որոնց անվանք հի-

* «Երգնկայի կերպար, Գամախի թուղը, Բայքուրդի ընկուղը»: «Գուզու (ընկուղ) բառը գրզը» (աղբիկներ) կարգալու գեպդում, ստացվում է վրանոց բառիսաղ «Բայքուրդի աղբիկները» (ծան. կազմողի):

բավի փուշի պես կխայթեն միտքը, բայց և հին հիշատակաց հուշ կուտան և անցյալ շինության:

ԿՈՓ գեղն համանուն լեռան հյուսիսային ստորոտն է: Այս լեռնեն, որ մոտ տասը հազար ոտք բարձր է, ամառ ատեն կանցլեռն են, որ մոտ տասը հազար ոտք բարձր է, ավելի բարձր լեռնին սրտոտ ճամբորդք, ջովը, արևելակողմը, ավելի բարձր լեռ մը կա, գուցե տասներկու հազար ոտք և ավելի և գրեթե միշտ ձյունապատ ըլլալուն համար ԱԳ—ՏԱՂ կըսվի: Ասոր արևելյան կողմն է ԽՈՇԱԲԱՌՈՒՆԱՐ լեռն, ուսկից սովորաբար կանցնի կարավանն Կարնո, թեև այս լեռնանցքն ալ ութ հազար երեք հարյուր քսան ոտք բարձր է ծովուն երեսեն և անոր անվամբ կկոչվի բոլոր այս լեռանց շարքն ալ, իր ստորոտն եղած գեղն ալ, որ հարկավ կարավանաց իջևանատեղի պիտի ըլլա: Այս լեռնեքս արևմուտքեն ինչվան Փոքր Հայոց խորերը կերթան, արևելքեն՝ վրաստանի սահմանները և կրածնեն Ճորոխի և Կոփա ջուրերը, Եփրատա և սահմաններն: Ասոնց ստորոտեն կսկսի բուն Մեծ Հայոց սահմանն: Կոփա հարավային երեսն կնայի Կարնո դաշտին վրա, Եփրատա առաջին կայտառ ու պայծառ վտակները կսկսին եռալ:

Կոփա գագաթեն շորս դի նայելով, շատ զգալի և զարմանալի կերպով մը կերևի ընդարձակ և ահեղ լեռնածով մը: Առջի բերան՝ խառնակույտ մը լեռանց սև և սպիտակ գլուխներու, բայց քիչ մ՝ ալ դիտելով, կորոշվին շորս գոտիք լեռանց, որոց մեկն նույնիսկ մեր կոխածն է՝ Կոփա կամ Խոշարբունարի պարն, զոր Խաղտամեր կոխածն է՝ Կոփա կամ Խոշարբունարի պարն, զոր Խաղտամհայոց լեռինք կոչելու է. հին հույնք կթվի թե ՍԿԻՐԻՍԻՍ կանվանեին գաս: Երկրորդ պարն մեր անցածն է, այսինքն Սեւալ ծովու ամենն մոտի լեռնագոտին, զոր և բնիկ Պոնտական լեռինք կոչելու է, իսկ մեկալ երկուքն առչենիս է մեր աշխարհին սեփականս: Մեկն Կարնո դաշտին հարավային եզերքն կտարածվի դեպի արևելք և արևմուտք, բաժնելով զԵփրատ Երասխա և Արածանվո (Մուրատ-սու) և Այրարատյան լեռանց հետ կխառնվի, անոր համար բուն հայկական լեռինք կոչվելու է: Իսկ մյուսն կամ շորհամար բուն հայկական լեռինք կոչվին, Եփրատը Տիգրորդ լեռնագոտին, որ և ամենն հարավայինն, Եփրատը Տիգրոսն կրածն և Տորոսի թևն է, կրնա Տավրահայոց լեռինք ըսվիլ Հայկական լեռանց երկու կողմը ինչվան մեկալ մերձավոր լեռնագոտիները՝ Հայաստանի անվանի բարձրավանդակն է համեմտաձև բարձրացյալ, ընդ մեջ Պոնտոսի դարափանց և Միջագետաց անապատաձև դաշտերուն:

Կոփեն իջնելով Կարնո քաղաքը երթալու համար, այլևայլ գիծ

կրնա բռնվիլ: Մենք առաջ ՍԱՓԴՆՐԱՆ ըսված գեղը հանդիպեցանք, անկե լերանց նեղվածքի մեջ խոտորելով, հասանք տեղովն հարմար անվամբ կոչված ԲՈՆԱԿԱՊԱՆ գեղը, զոր գուցե պետք էր անվանել Կարնո պահակ: Բայց նախնիք կերևի, թե դեռ ավելի ետադույաց սահմանն կտեսնեին հոս, որովհետև անկե քիչ մը հեռու, Սև ջուրի (Եփրատա) մոտ երկու գեղերն, որ հիմա Մեծ և Փոքր ԳԱՂՏԱՌԻԾ կըսվին, կանվանեին ԽԱՂՏՈ—ԱՌԻԾ, որ ըսել է ետադույաց գյուղ, և անշուշտ կուզեին իմացնել, թե այն է առաջին գյուղ ետադույաց արևելյան սահմանին վրա: Պզտիկ Գաղտառիճեն մոտ է Եփրատա անդրանկաց կամ առաջին երկու վտակաց խառնուրդին և կամուրջի մը:

Այս վտակաց մեկն դաշտին արևմուտքեն կուգա և ՍԱՐՉԱՄ գեղին անվամբ կկոչվի: Հոովմայեցիք զասիկա կարծեին բուն ազբերակն Եփրատա, սակայն ըստ մեր նախնյաց, ստուգիվ մյուս արևելյանն է, որ ՍԱՂԿԻ գյուղին քովեն կբխե (զարմանալի պատահմամբ մը Եփրատա զուգակիցն, Մուրատ կամ Արածանի գետն ալ նույնպես ՍԱՂԿԻ գյուղի և լերան մը քով կբխե ի Բագրևանդ): Կարնո այս արևելյան գետաղբյուրն բուն Սև ջուր կըսվի հիմա, հին ատեն կարծես ՎՐՏՈՒԱԿն կոչվեր, Սարչամա ջրույն հետ միանալեն հետև, անզանազան Սև ջուր (Գարասու) կըսվի, ինչպան որ Կարինեն ելլե Դերջան իջնե և անկե Երզնկայի կողմերը երթա, ուր կսկսի Եփրատ (Ֆրադ) կոչվիլ: Երկու Մաղկեոց ծոցերեն ծընած ջուխտակն Եփրատ և Մուրատ, դեպի արևմուտք դիմելով և հայոց քանի մ' աշխարհներ իրենց անկյան մեջ գրկելով, Կապանս (Փեպան—մատենի) քով իրարու կխառնվին և անկե հետև Եփրատա տեսնեն կպահվի, ինչպան որ Մեծ և Փոքր Հայոց աշխարհները իրարմե կտրելով, զԱսորիս ալ ի Միջագետաց, ապա Ասորեստանի և Բաբելոնի մեջ Տիգրիսի հանդիպելով և անոր խառնվելով, լայն և հորդ գետ մը կըլլա, Շադ-իլ-Արապ, և այս անվամբ կհասնի ինչպան Հնդկային օվկիանոսի անկյունածայրը, այսինքն Պարսկային ծոցը: Կարնո դաշտին ծայրեն և ութ հազար աստիճան բարձր լեռնաղբյուրեն բխած գլուխը բոլոր անձամբը այն հեռավոր ծովուն ավանդելով, հետ լսելու նախ հայոց և ապա զանազան ասիական հին ազգաց լեզուները, որոց հին և նոր բաղդիցն ալ վկա է: Այս տեսութամբ կարծեմ շեմ սխալիք, եթե աշխարհիս ամենեն նշանավոր, միանգամայն ամենեն հին գետն ալ կոչեմ զսա, նաև որբազնագույն գետոց՝ առաջ քան զՀորդանան, առաջին և վերջին

գետ կրոնական աշխարհի: Վասնզի առաջին սուրբ գրոց մեջ, Եդեմա շորս գետերուն հիշատակության ատեն, մեկալներուն համար պետք կըլլա նշաններ տալ, ասոր համար առանց նշանի և սահմանի, որպես թե գետոց ծանոթագույնն կամ թագավորն ըլլար կըսվի, «Եվ գետն շորորդ Եփրատէս»: Իսկ ամենեն վերջին Ս. Գրոց մեջ, որ միանգամայն և մարդակային ցեղին պատմության վերջին էջն է, հետ ամենայն տեղյաց և անվանց, անցից և հոսանաց, անգամ մ'ալ կերևի Եփրատ, միայն Եփրատ և միայն այն ատեն աներևույթ կըլլա, երբ այս բոլոր երկրիս կերպարանափոխ ընողն, արևելքի ամենիշխան թագավորն կերևի և կուգա: Եվ կուգա նույնիսկ Եփրատա լոած, դադրած ալիքներուն ցամքած ճամբրեն «Գետոյն մեծի Եփրատայ ցամաքեցան ջուրք նորա, զի պատրաստեսցի ճանապարհ թագաւորի ելիցն արևու»: Նախնիք, Կարնո թագավոր կամ աշխարհը ԿԱՏԱՐ ԵՐԿՐԻ, երկրիս ծայրը կամ գլուխ կկոչեին: Սուրբ գիրք ահա կցուցնեն, որ այն կատարեն բխած ջուրն աշխարհիս բոլոր ընթացքը օրինակելով, անոր վերջին կատարն ալ պիտի ըսվի, կամ թե այն գետույն երկու ծայրից մեջ խորհրդաբար պիտի բովանդակվի մարդկության երկրավոր վիճակն և ժամանակն...

Անշուշտ, ով բախտ ունեցեր է այս Կարնո եփրատարուս լեռանց վրա ելլել և անոնց ծործորներին իջած աղբյուրները տեսնել, քանի մը ժամ Շեղչիկ, Տումլի, Պար և Մաղկի լերանց ծաղկամարդ տափերուն վրա հանգչիլ, և քիչ մը անցյալն ու ապագայն մտածել, անշուշտ այնպիսին պիտի ներք իմ հոն ըրած և հոս հայտնած այս և ասոր նման մտածությանս, զոր ընդհատելով, իջնենք հիմա ի դաշտն Կարնո:

Մեր աշխարհին ամենեն նշանավոր դաշտաց և զավառաց մեկն է ըսել Կարնո համար՝ ստույգ և ծանոթ բան մ' է, մանավանդ որ հիմա գրեթե մեր ամեն ուրիշ դաշտագավառներն ավելի շենն է և կարծեք մասնավոր քննությանց, թե պատմական, թե բնական գրիցն համար, զոր ես հարևանցի հիշելով կամ նշմարելով կթողում ավելի գիտություն և ժամանակ ունողներուն: Դաշտագավառ զոր կրնայի և դաշտ անվանել, վասնզի գրեթե ամեն կողմեն լեռներով շրջապատված կես կլոր դաշտի մը կնմանի, արևելյան հյուսիսեն դեպի արևմտյան հարավ տարածված, երեսունհինգ կամ քառասուն մղոն երկայնութամբ, իսկ լայնքն հյուսիսեն ի հարավ

քան մղոն միջին շափով: Արևմտյան հարավային կողմն նեղ է և անկե դուրս կելլե Սև ջուրն, անիկա է Կարնո դուռն ի արևմտից, զոր կբանա նախահիշյալ ԲՈՒՆԱԿԱՊԱՆՆ, որ անշուշտ նույն նշանակությամբ կոչված ԿՂԵՍՈՒՐՆ է, ընդ մեջ Խաղտուառիճո և Կարնո, զոր Վասիլ կայսր տվեր էր Դավթի՝ Տայոց կյուրապալատին:

Այս կողմնն սկսյալ դեպի հյուսիս երթալով և շուրջ գառնալով, Կարնո դաշտին շրթունքը ձևացնող լեռներն մեկ քանին հիշեմ: Նախ՝ Խոշաբբունարը, որուն արևելյան թևերը դաշտիս հյուսիսային լեռինքն են. այս հյուսիսային արևմտյան ծայրն Սարկամա աղբերականց կողմնն պզտիկ դաշտ մը կձևանա և ԴԱՇՏԻՔ (Օվաճըք) կանվանվի և քանի մը գեղով առանձնական վիճակ մը կսեպվի. այս միջոցիս է ՄԵՂՎԱՔԱՐ կամ ՄԵՂՐԱՔԱՐ լեռը, այսպես կոչված՝ լեռան երեսը մեղվաց բազմության բույն ըլլալուն համար, ուսկից երբեմն մեղրն վտակի պես կկաթի: Դաշտիկ արևելյան կողմն կկանգնի ՇԵՂՁԻԿ լեռն, որ և ԴԵՁ, իր դիզածե կամ շեղչածե ըլլալուն համար, որ և կհայտնե հին հրաբուխի բաժակ մ՝ ըլլալ, որ հիմա հրո և ջրո տեղ՝ ծաղկով կծածկվի լավ եղանակին, սառով և քարով կերևի ուրիշ ատեն: Ասկե անդին, դաշտին բուն հյուսիսակողմը կտարածվին ԽԱՉԱՓԱՅՏՈՒ ԼԵՐԻՆՔ, այսպես անվանելով ըստ ավանդության Սուրբ Խաչը այն կողմերը պահված ըլլալու, երբ Հերակլ կայսրն զայն ազատելով Պարսից գերութենեն, կխավրեր ի Կոստանդնուպոլիս: Գետինը պահած տեղնն բխած է կրսնն ԽԱՉԱՓԱՅՏ աղբյուրը, որ կխառնվի ծաղկի լեռննն իջած աղբեր հետ և կծնանի զՍփրատ. այս ետքի հիշած լեռան և Շեղչկա միջոց են ԻՇԱՀԼԸ, գուցե ԸՇԸԳԼԸ, և անվանի Տումլի լեռն, որ նույնպես կրնա դսյակ ըսվիլ նորածին Սփրատա և շատ աղբերացը համար, որոց մեջ կարծեմ շերմուկք ալ կան: Մաղկի լեռան մոտ է դաշտի հյուսիսային արևելյան անկյունը, ՊԱՐ լեռը, որու կռնակն կբխե Թորթումա գետն և կերթա ի Ճորոխ և ի Սեավ ծով: Դառնալով արևելք, հիշեմ ՉՈՊԱՆՏԵՐԻ լեռը, ԵԸԱՆԼԸԳ (Օձուտ) համանուն ավերակ գյուղին քով, ուսկից հեռու չէ և Լուսավորչի անվամբ ավերակ վանք մ՝ ալ, հարավային կողմնն ալ հեռու չէ ավանի Կարմիր վանքն, Հոփսիմյանց քարայրերով, ՔՈՔԱՆԼԱՐ, ՔՅՈՇԿ-ԴԱՂ, ԱՂՁԸ-ԱՉԸԳ, որ դարձյալ հրաբխային բաժակ կհհիշեցնե, Արգուրահամաղազի և այլն: Քաղբն քիչ հեռու, նույն արևելյան կողմը կան քովն քով լեռնակներ՝ Կոչկոչան, Կլորգունա կամ Հոգբուր, Կաջմակի ձոր, Ս. Նշան, Թոփտաղի, որ հազիվ

կես ժամով հեռի է քաղբն, ինչպես նաև անվանի ՏԵՎԵՊՅՈՒՆ լեռը, որ Կարնո արևելյան դուռն կրնա ըսվիլ, վասնզի անկե կանցնի ճամբան Բասեն և արևելք երթալու և գրեթե զուգահեռական գծի վրա է արևմտյան դրան՝ Բունակապանի հետ: Քաղաքը դաշտին արևելյան հարավային անկյունն ըլլալով՝ ասկե հետև հարավային կոնպլին լեռինքն ՇՈՂԱԼԱՐ, որ երկայն թևեր կտարածեն, ՓԱՎԱՆԹՈՔԵՆ, իբրև թե շատ սեպացյալ կամ զառ ի վեր ըլլալով, երբ անկե կանցնին գրաստք՝ համետնին կթափվի, բայց հեռվն լեռն ինքնին համետածե կերևի երկու զագաթներով, զոր կարծեմ, թե մեր նախնիք նմանեցնելով կոչին ԱՅՄՈՒ-ՊՏԿՈՒՆՔ: Անկեց անդին ուրիշ լեռան մ՝ ալ այլազգիք նման անուն մը տված են, ԵՆԵՐԼԻ, իսկ երկուքին միջոցն կա ՀՅՈՒՆՔՅԱՐ-ԴԱՂ, իսկ անոնցմե անդին ՏՈՒԶԿԻ լեռն համանուն գյուղին մոտ, որ գուցե Մանանաղի գաղառին սահմանաց մոտ ըլլալով, անոր աղբերն ալ մասն ունի: Ասկեց անդին, դաշտին արևմտյան հարավային կողմի լեռներն ինչվան ի Բունակապան և Խոշաբբունար, չեմ հիշեր հանվանի: Այս լեռներն հարկավ երկրաբանական շատ գիտելիքներ ունին, մանավանդ որ արդեն հայտնի կցուցնեն հրաբխից նշաններ, զոր և կհաստատեն ստեպ գետնածածք, որոնց ահեղ նշաններն ալ դեռ աներևույթ չէ քաղբին երեսն: Քանի մը գիտնական Եվրոպացիք ըսին, թե լեռանց կազմությունն նաև հանքաց նշաններ կուտա, գուցե Արծաթի գեղին անունն ալ անկե ըլլա, բայց կանոնավոր քննություն մ՝ եղած չէ կարծեմ, և ոչ ալ փնտրված է հանքածուխն, որ տեղ տեղ նշան տված է: Այսչափով ալ հայտնի է, որ Պղատունային (հրաբխի) զորությունք շատ աշխատեր և ներգործեր են Կարնո դաշտին վրա, Պիսիդոնի (ջրային) զորությունն ալ անգործ չէ եղած հոս:

Դաշտին արևելյան ծայրեն մինչև ի արևմտյանն Սև ջուրն գետն կկիսե՝ ի հյուսիս և ի հարավ բաժնելով, նախ դեպի հարավ ինչալով կլայննա, կտարածվի գետն ավելի, լճե պակաս: Երկայնանաձև ճահիճ կամ ջրշեղջ մը կձևացնե, որ հին ատեն կըսվի ՍՈՎ Կարնո, նաև ՇԱՄՔ, ինչպես հիմա ալ կըսվի ի այլազգայց ՍԱԶԼԸԳ, մեջ բուսած անբավ եղեգանց համար, որ և ավելի անբավ ջրային թռչնոց բույն և բնակարան են: Եվ ինչպես կվկայե մեր հին Խորենացին, ինչվան հիմա ալ այն թռչնոց հավկիթներն Կարնո գեղացվոց առատ կերակուր մը կըլլան, անով՝ տեղացիք ձեռք չեն զարներ թռչնոց, բայց եվրոպացիք ավելի անխնա են և

վածքին, մեծ խոսքով մը, զծով ու զցամաք հարկատու կրնե անոր մեծությանը. «Մով և ցամաք երկնէր և առատանայր, կրել ի սմա զզօրութիւն իւր... եւ իբրեւ ակն մի պատուական լուսագեղ պայծառութեամբ փայլէր ի մէջ ամենայն քաղաքաց. ամենեկին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն»⁹: Վաճառականներն այնչափ հարուստ էին, որ թագավորաց և իշխանաց կօզնեին փոխ և ընծա տալով, Գարարզ ալ ատենոք հայ Ռոտշիլտներ ունեցեր է: Քաղաքական տերերը հոգացողներն, եկեղեցիներն ալ լավ կհոգային, «Եկեղեցեաց շինողք և զարդարիչք» կանվանվին: Քորեպիսկոպոս մը կնստեր ի Արծն, որուն տունեն ութ հարյուր լուծ եզանց կելլեր և քաղքին աճերման ատեն քառասուն ուղտաբեռն գանձ վերուցին թուրքք, որոց սրույն տակ ընկան հոն հարյուր հիսուն վիճակավոր քահանայք միայն: Այս ազգին աղեղնավորքն հերարձակ էին, որ Պահլա և Պուխարայի մոտ անապատներն ասպատակելով Տուղլուփ կամ Տուղրիլ սուլթանին հետեան, եկան հոս համի հաղար քառասունինին և Կարնո քաղաքին ամրութենեն վախնալով, վաղեցին Արծնի վրա, որ հաղիվ հողե պատվարներ ուներ, շենքերուն մեջ ալ կային փայտակերտք: Թեպետե բնակիչքն՝ երեք հարյուր հազար, շատ կովեցան, դեմ կեցան, բայց հուր և սուր ասպատակացն հաղթեցին, այնքան բազմության բնակչաց կեսն ջարդվեցավ: Ահա՛վոր կոտորած, արծանի Չինկիղխանի և Լենկթիմուրի հետևողաց Տուղրիլի և Ալփարսլանա, և այնքան մեծ ու հարուստ բազմաշեն քաղաքն ավերվելով, այրվելով, հիմն ի վեր ընկավ, ծածկվեցավ, և դեռ կծածկե իր սգալի կմախքը ութ հարյուր տարվան սև քողով և սև հողով, որոց տակ անշուշտ դեռ անջնջելի գեղեցկության և պայծառության մը նշաններ պահած է, և իր անցյալ կենաց դիպվածները՝ զոր ամենեկին կրե պատմությունն, միայն այս ողբալի կատարածը հիշելով: Որպես թե մորմոքեցուցիչ մոգությամբ մը հանկարծ այս ծովանման դաշտիս մեջ հանած ըլլա այս մեծաճոխ քաղաքը, «նման իմն նորահարսն կնոջ, գեղոյն վայելութեամբ եւ զարդարուն պայծառութեամբ, ցանկալի գոլ ամենեցուն», ինչպես կրես պատմիչն և հանկարծահաս հարվածով մ՝ ալ այսպես խրդճալի կերպով փճացուցած ըլլար զնույն, վրան քաշելով մոռացության պատանքը, որո պատուվածքեն այսքան հիշատակ մը կտեսնեմ: Իսկ ուրիշ զգալի հիշատակարան կամ արձան մ՝ ալ չտեսա հոն, բայց միայն մեկ բնակարանաց և գերեզմանաց վրա լուռ հսկող մը, խաչարձան մը, այն ալ հեռացած ճամբուն վրա և

կրես ի վար ընկած, զոր Հովհաննես ոմն աղնվական Չորտվանեկի որդի կանգնեց էր քաղքին ավերածեն քառասուն կամ հիսուն տարի մ՝ առաջ: Չէ՛ր արծեր արդյոք Թեղսարի ճակատն ալ խաչարձան մը կանգնել ի հիշատակ բյուրավոր կոտորելոցն և թաղելոց Արծնի սև ավերակաց և հողաբլրոց տակ: Ենք և շնորհք շուտով աներեվութի եղան ի Արծնե, բայց ատենոք հոն մեծ տեղ մը, քաղաք մ՝ ըլլալն շուրացան հետագայք և տիրողք, վասնզի էրդիտումն առաջ Գարարզը (իբր Գարավարզ) Կարնո դաշտին գլխավոր շինանիստ կնշանվեր օսմանյան դիվանաց մեջ, և դեռ հիմա ալ Կարնո բազմամարդ գեղերեն մեկն է:

Կարնո քաղաքը չհասած, արևմուտքեն եկող կարավանն վերջի իջևանը կրնե ի ԻԼԻՃԱ գեղը, որ թե այս բանիս համար, թե իր ջերմրկանցն համար, զավառին ամենեն մեծ և նշանավոր գեղն կըսեպվի. ժամ մը հեռու է Գարարզա հարավակողմեն, Սև ջրին ալ հարավային կամ ձախ կողմն է, քաղքեն երեք ժամ հեռի է դեպ հյուսիսային արևմուտք: Անշուշտ իր տաք ջրերուն համար առած է այդ անունն, որ մեր ԵՂԿ և ԼՈԳ բառերուն ալ համանիշ կուգա: Մերայինք ԿԼԻՃԱ ալ կըսեն, և բանասերք ոմանք կարծեն, թե հոնաց և հոովմայեցվոց ծանոթն է ԵԼԻԳԻԱ անվամբ, ուր Տրայանոս կայսեր հանդիպեցավ մեր Արտաշես Բ թագավորն: Խորենացին կըսե միայն, թե Տրայանոս, Պարսից դեմ ի արևելս երթալու ատեն, «աստ աճապարեալ Արտաշէս (որ դարբեցուցեր էր Հոովմայեցվոց հարկ տալը) մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա. զմեղանս ի յանձն առեալ՝ հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն, լինի առաջի նորա և թողութիւն ի նմանէ գտեալ՝ դառնայ յաշխարհս հայոց»¹⁰: Իսկ հույն և հոովմայեցի պատմիչք Արտաշիսի տեղ Պարթամասիր կանվանեն հայոց թագավորը և Ելիգիա ըսված տեղը Եփրատա քով, հանդիպած առ Տրայանոս, ոսկից նախ՝ ներումն խնդրեց հարկերուն համար և կայսեր ձեռքով նորեն թագավոր պսակվիլ: Երբոր հոովմայեցիք տհաճություն մը ցուցին կամ Արտաշես Պարթամասիր (գուցե՛ Վարդանասար) այնպես կարծեց, ինքն ալ քաջահանդուզն համարձակությամբ մըտալ Տիրայանու վրանը և իմացուց, որ ինքը գերի կամ հաղթվածի մը պես շէր եկած կայսեր ոտքը, այլ հաստատելու իր նախորդաց դաշնագրությունը, կատարելու պարտքը և ընդունելու պատիվը: Տրայանոս ալ ավելի խրոխտաբար մերծեց զնա, ըսելով, թե Հայաստան Հոովմայեցվոց մարդ մ՝ եղած է, որու որ

ուզենք, անոր կուտանք թագը: Սակայն անշուշտ մտածելով, որ եթե իր հետևեն թշնամի կամ դժգոհ աշխարհք մը թողու՝ Պարսից վրա երթալու ատենը շատ կղճվարանա իր գործը, զոհացուց թագավորը և հայերը, պայման դնելով, որ խաղաղությամբ կենան տեղերնին և ինքն անցավ գնաց ընդդեմ Պարսկաց: Ոչ շատ տարի վերջը (համի 162) հոս, նույն Ելիզիայի քով, Վալաշ կամ Վոլոդիս Պարսկաց թագավորն, մեր Տիգրան Գ թագավորին ժամանակակից և գուցե նիզակակից, զարկավ կոտրեց Հոովմեացվոց բանակը, հանդերձ անոնց Սևերոս սպարապետավն: Ուրեմն ոչ միայն վաճառական կարավաններ, հապա նաև շատ զինվորական բանակներ անցեր և դադրեր են Ելիզայի քով և իր տաք շրերուն գոլորշիաց հետ՝ ժխեր են շատ արյուններ ալ:

Ուրիշներեն գատ՝ Սուլթան Մուրատ Գ-ն ալ իր մեծ բանակավն հոս դադրեցավ գիշեր մը, համին 1635 (հուլիսի 2), իրմե առաջ և վերջն ալ շատ հեղ օսմանյանք ասոր մոտ մեծ բանակներ դրած են, ինչպես համի 1554, 1578, 1585 և այլն: Զերմուկին օգուտը և գործածությունը շատ հին ատենների ճանչցված ըլլալն անտարակույս է, բայց առջի անգամ բաղանջաց շինք շինելն հոն՝ Կարնո քաղաքին շինող Անատոլ գորավարին կընծայվի, որ «և ի վերայ շերմն բղխեալ աղբերացն յակս ի վիմատաշ քարանց շինեաց՝ ըստ Խորենացվոյն: Անատոլի դաստակերտ կարծվեցավ և Ելիզայի մոտ Սև շրո վրա կամուրջն, Շամբին արևմտյան ծայրը, նույնիսկ Շամբին մեջն ալ երբեմն կերևին սաբահատակ ճամբու հետք, գուցե ավելի հին ատեն շինված: Անատոլի շինած վիմատաշ հարկերն և անկե վերջը շինված ութանկյունի գմբեթն և նույնաձև կճափայլ ավազանն ալ ավրված են: հիմա երկու են ավազաններն կավային կրաքարե շինված, մեկն արանց, մյուսն կանանց սեփականած: Առջինն մեծագույն, քսան ոտք տրամագծով, եզերքներն շորս ու կես ոտք խոր, մեջտեղն վեց ոտք, տաքությունն ինչվան երեսուն Բեմյուրի: Զուրն ծծմբային և ժանտահոտ չէ, այլ երկաթահամ և քիչ լեզի, որով շատ հաճոյարար և հանգստարար, և շատ առողջարար կսեպվի, անոր համար նաև հետու վիճակներն խուռն բազմություն կդիմե այս հայկական Կարլսբադին, մանավանդ ամառը, և վրաններով շորս դին կբանակին: Անցյալ դարուն սկիզբներն մեծ ծածե մը կործանեցավ Ելիզա իր բաղանջոքն, անկե քանի մը տարի առաջ էր (1701), երբ մեծանուն Գուրնըֆոր բուսարան ուղևորն հոս գիշեր մ՝ անցուց (14 հունիսի), և տեսավ բաղանջաց ութան-

կյունի գաղաթը, բաց գմբեթն և ութանկողմն ավազանը, երկու աղբերաց շրույն համար ալ կվկայե, որ մարդու մեջքի հաստությունն ունին, շրույն և լողացողաց համար ալ կըսե. «Cette eau est douce et d'une chaleur supportable. Dieu sait comme les Turcs y courent! Ils viennent d'Erzeron s'y baigner, et la moitié de notre caravane n: laissa pas échapper une si belle occasion*».

Կարնո դաշտը՝ թե իր երկրին վերիվայրությամբը, թե ընդարձակության մեջ ցրված շենքերուն տեսվածքով, բարձր տեղե մը նայողին՝ ծովու կերպարանք մը կընծայե, որուն ալյաց վրա շարված են մակուկաձև գեղերն և իբրև անբույս խորշի մը մեջ: Հարավային արևելյան լիրանց անկյունը քաշված է մեծազանդված նավն՝ Կարնո նավաքաղաքն, որուն բարձրածայր կայմն կամ կանթեղակիր աշտարակն է ԹեֆՍի-ՄինԱրնն, որ և շատ վամերով հեռվեն կերևի, վասնզի արդեն քաղաքին դիրքն բարձր է, բերդն և միջնաբերդն աստիճանաբար ավելի բարձր են: Այս ետքինիս մեկ կողմեն ալ վեր կբարձրանա այն աշտարակն իր հատուկ հարյուր ոտք բարձրությամբն, ձևը բոլորակ, երկու շափ (մետր) տրամագրծով, ներսեն քարուկիր, դրսեն կանաչ աղյուսներով պատած, բռած ու փայլուն, գլուխն տախտակամած ափսեաձև, անոր համար ալ ԹեֆՍի կոչված, շրթունքը կարմիր աղյուսներու շարքով բարձրաքանդակ կամ դուրս ցրցած արձանագրություն մը ձևացուցած է արարացի լեզվով, քյուֆի տառերով, Աբդուլ Գասիմ տոհմե Մուղաֆֆեր բեկ անվամբ կուսակալի մը, ԺԲ դարու մեջ: Գագաթը իրեք ու կես դար է, կծածանի օսմանյան լուսնանիշ դրոշը: Այս օղակտուր բարձրացյալ կայմաշտարակը տեսնողն, իհարկե Կարնո ծովադաշտեն կդիմե անոր նավաքաղաքը, որ արդեն գրեթե վեց հազար ոտք բարձր է Պոնտոսի երեսեն, հարյուր ոտքի մը շափ պակաս քան զանվանի լեռնանցքն Մոն-Սենի, և քառասուն, քան զՍեմբուրնին և նույնչափ բարձր քան Սփլյուկեն, որ Զվիցբերի և Իտալիո միջի անցքն է: Այսպիսի բարձր դրիցն համար, իհարկե, Պետերբուրգի պես ալ ցուրտ կըզգա էրզիտում,** մինչ իր աշ-

* Այդ շուրջ քաղաք է և ունի տանկի շերմություն: Ասոված միայն գրեթե, թե թուրքերը ինչպես էին վազում այդտեղ, լողանալու, գալով անգամ էրզերումից, իսկ մեր քարավանի կեսը, հասկանալի է, որ այդ հիանալի առիթը ձեռքից բաց չթողեց: (Ման կազմողի):
** 1335—56-ի մմե՞ն, ինչվան զսանեթ Բեմյուրի հասով ցուրտն:

խարհագրական դրիցն նկատմամբ պետք էր ոչ միայն քան ղՎոստանդնուպոլիս և զՏրապիզոն տաք ըլլալ, այլև ավելի քան զՀոռովմ և զՆապոլի, վասնզի ասոնցմե ալ ավելի հարավագույն կամ երկրիս հասարակածին մոտ է: Ուրեմն երկար և սաստիկ ձմեռ մ' ունի, բայց շոր և պայծառ օդով, սքանչելի բարեխառնությամբ գարուն և ամառ մը, որ կանաչով, ծաղկներով, արմատլք և բանջարեղինք կգարդարեն, կվայելցընեն և սիպերիական ամառությունը իտալական դրախտ մը կգարձեն: Մոտենանք անվախ և ահա մեկ բարձր կայմաշտարակին տեղ, կսկսին հարյուրավորք երևան գալ և ծովագողի մը ծոց խոնված նավերու կերպարանք կառնու տեղին: Եթե մոտիկ ջաղացքներուն բազմությունը, անիվներուն այլանդակ ղողորմունքն և դարձվածքն, և ի պաշտպանություն քաղաքին՝ հողաբլրոց վրա կանգնած տասնյակ և ավելի մարտկոցներ ու բաղխոցներն (ԹԱԲԻԱ) ալ նկատես, հանդերձ բերդերուն կրկին պարիսպներովը, քաղքին կրկին խրամներովը, տասներկու դռնաձև կամուրջներուն ձգվածովը (Ճեպիտ գափուլար), արդարև մեծագիր, հիացուցիչ, տարօրինակ, նշանակերպ տեսարան մը կելլե հոն, զոր դյուրին չէ գանց ընել, թողուլ դառնալ:

Արդյոք ո՞րչափ հին դարերե ընտրված է այս տեղս Կարնո քաղաքին, գավառին, աշխարհին և բոլոր արևմտյան հայոց գլուխ ըլլալու, չեմ գիտեր, բայց ասկե հազար շորս հարյուր քառասուն տարի մ' առաջ կայսրն հունաց ընտրեց այն տեղը, իրեն բաժին ընկած Հայաստանի մայր և ամուր քաղաքն ընելու: Անշուշտ Անատոլիա շինած ԹԵՈՂՈՍՈՒՊՈՒՄՆ հիմակվան բերդաքաղաքն է, բոլոր շենքին արևմտյան հարավային կողմը՝ երկայն քառանկյունի ձևով և երկու կարգ պարսպով, որոնց միջոցն ՀԻՍԱՐ-ՊԻՉՅՆ կըսվի: Այս պարիսպներս, որ յոթանասուներկու աշտարակներով կկանգնին, ինչպես Բյուզանդացվոց շինած բերդաքաղաքներն շատն, իրավ շատ անգամ ծեծվեր, քակվեր նորոգվեր են, բայց դեռ նախնական շինվածին մասն և ձևն ունին, որուն գլխավոր նշանն էր դրսվանց նավացուցուկի նման ժայռերով կամ քարերով ցցված ըլլալն, որպեսզի թշնամյաց դյուրավ մոտենալի և բռնելի չըլլա, ինչպես որ քաղքին հիմերն ալ ներսեն դեպի դուրս փորածն մը բարձրացուցին, որ շկարենան նաղամփորք դյուրավ հիմքը գըտնել և քանդել: Արևելյան և արևմտյան երեսներուն աշտարակներն բոլորածն շինվեցան, հյուսիսային և հարավային կողմանց՝ գողաձև և ժայռաձև և ահա թե ասոնց և թե պարսպաց ցցված ցը-

առկներուն համար այն ատեն ալ նավաքաղաքի նմանությամբ և կոչմամբ ճանչցված էր քաղաքն Կարնո: Բերդաքաղաքին արևելյան հարավային անկյունն է ՄԻՋՆԱԲԵՐՊԻ (Իլ-գալի), բարձր դիրքի վրա, ավելի բարձրագույն պարիսպներով, որոց հարավկողմը կանգնած էր բարձրագույն աշտարակն ԹԵՈՂՈՒՊՈՍ անվամբ, հանուն կայսերն, որո տեղ հիմա վերոհիշյալ Թեփսի մինարեն է, և որո խարխսին կցուցընե հին շինությունը: Բերդաքաղաքն շորս դին կպատե խոր խրամ, անկե դուրս կտարածվին արվարձաններն, որ դրսվանց քաղքին հնգակողմն երևույթ կուտան և երկու երեք ժամ կտեն շրջապատելն: Բայց ասոնց շորս դին ալ խրամներ կան, որոնք վերոհիշյալ ՃԵՊԻՌԳԱՓՈՒ կամուրջներով ներս կաանին, անկեց ալ ներս անցնելու համար ուրիշ կամուրջներ և շորս գունք կգտնես, որ կհրավիրեմ հետևողս ներս մտնելու և պտտելու ու դիտելու, ինչ որ ինձմե առաջ շատերն նկատեր ու նկարագրեր են, իբրև մնացյալ նշանավոր շենք այս՝ հիմա նվազյալ, բայց միշտ մեծ քաղաքին:

Իհարկե, դիտելի բաներեն պիտի ըլլան ՉԻՅՏԵ-ՄԻՆԱԲԵՆ, Թեփսիին մոտ, իր ջուխտակ գեղեցիկ սյունանման շերտաձև կիսկատար աշտարակներովն, կարմիր, կանաչ, կապույտ, սև ազյուսներով, բյուֆի գրով և պարսիկ լեզվով հին արձանագրությամբ մը, գրված համին Քրիստոսի ինը հարյուր վաթսուն երկու: Աշտարակաց միջոց բարձրակամար և բազմաբանդակ դուռն, իբրև երեսունոք բարձր, կարդացողաց երկկարգ քառասյուն սենյակներն և անոնց ծայրն եղած տաճարաձև ԻՄԱՐԵՆԻ սենյակն կամ շիրիմն, որուն սքանչելի մանր քանդակներն քակեր տարեր են ուսք, քաղաքն առած ատենին, համի 1829: ՈՒՆՈՒՃԱՄԻ մեծ մզկիթն և մեծ շինվածքն՝ հիսուն շափ երկայնությամբ և քառասուն լայնությամբ, յոթն կարգ սյուներով, քսանութ կամարասյանց վրա, որոնց վրա կամբառնար մեծ գմբեթ մը, իսկ հիմա տախտակով պատած է. ի սկզբան ինչ բանի համար շինված էր այս տեղս, ես չիմացա: ՉԻՆԻԼԻ-ՄԻՆԱԲԵՆ՝ Երզնկայի դրան մոտ և անոր քով քարաշեն Մուղրոսերա կամ ՄՈՂՐՈՎ տեղն, բազմաբանդակ դուռով մը, որուն համար ոմանք ըսին, թե Մուղրոս անվամբ Եզրիթի մը պալատ էր. որ իսլամը հանձն առած ըլլալով, սպանեցավ իրեններն:

ԹՈՓՀԱՆԵՆ, մեծ քառակուսի շենք մը, որ անշուշտ հին եկեղեցի մ' էր, ինչպես նաև մզկիթներն շատն, որ բերդաքաղաքին մեջ երեսուն հատ կան, իսկ բոլոր քաղքին մեջ ատենոք երկու հար-

յուր հատ կհամրվին: Ենն եկեղեցիք հիմա քիչ և նորաշեն են, մեկ-մեկ հատ հայոց, մատուռ մը հունաց, եկեղեցի մը լատինացի կնգրզավոր կրոնավորաց: Ասոնցմե վերջը դիտելիք են վաճառանոցքն, կտավանոցք, կարավանատունք և իջևանք, քառասունի շափ բաղնիքներ, բազմաթիվ աղբյուրներ, գմբեթավոր շիրիմներ, գործարանք զինուց, մորթեղինաց, ձիու կազմածոց, պղնձե ամաններու և այլն: Պարսպաց վրա կերևին տեղ-տեղ մնացորդք հույն և հայ արձանագրութանց, քանդակք և խաչվեմք, բայց քիչ: Պետք չէ մոռանալ քանի մ' ուխտատեղիներ ալ, որոց գլխավորն է Սահակ և Հովսեփա հանգստարանն Ուլուջամիին մոտ և անոնց նահատակի աղբյուրն, որ ԱՅՈՒ-ՍԱՆ կանվանեն մահմեդականք, իբրենց մեկ տանը մեջ ըլլալով, Դավրիժու դրան մոտ, Սուրբ Թորոս, Աուրբ Մինաս, և Քառասուն մանկունք և այլն. հայոց եկեղեցվույն հին Սուրբ Աստվածածին մատրան քով ալ կա Գևորգ նահատակին գերեզմանն: Այս մատրան քով էր, կրսեն, հին եկեղեցին, ուր Եզր կաթողիկոս Կարնո ժողովքն ըրավ, համին վեց հարյուր երեսուն երկու, Հերակլ կայսեր հրամանով: Մահմեդականաց պատված գերեզմաններն երեսուն հատ մը կան բերդին մեջ կոնաձև զմբեթներով, քաղքեն դուրս ալ արևելյան դրան դիմաց՝ ԿՅՈՒՄՅՈՒՇ-ԼՈՒ ԳՅՈՒՄԲԵԹ ըսվածներն, որոնց մեջ շատ գեղեցիկ էր մեկ մը տասնհինգ ոտք բարձր, ութանկյունի, փայլուն քարերով, շորս կամարավոր դռներով, բայց մեջը դատարկ և անխնամ թողված (հոս անցողաբար պետք է զգուշացնեմ նյատուղը՝ քաղքին մեծամեծ շանց բազմութենեն, որք, մանավանդ գիշերը, շատ ահարկու են, կեսօրն ալ ականջ կխլացնեն հաջմունքով): Քաղքին երեսուն և միջեն պակաս զարմանալի շեմ կարծեր, գուցե և շատ ավելի՝ իր ներջին հատակն, որովհետև արտաքինն շատ մաքուր չէ և փողոցներն ալ բավական լայն չեն, իսկ ներքին հատակ ըսելով կիմանամ գետնին տակը, ուր հին քաղքին շինողք, անոր ամբոթյան և պիտոյից համար ճամբաներ շինած էին թե չուր բերելու, ինչպես որ կվկայեն աղբյուրներն ալ ինչպան հիմա, թե խոտ բերելու Շամբեն և թե զորաց կումրտի համար: Գուցե այս շինվածոց մասնակից էին Կյումուշու գմբեթից քով եղած ՍՂԱՆ ՎԵՐԱՆ բլրին մեջ փորվածքն և բավզաձև փողոցներն, որք քով կար հին մեծ շինվածք մ' ալ, որուն դռները իրենց հոովմեական արծվայց քանդակներովը, թուցին Ռուսաց արծիվներն մինչև Ֆինլանդիո ծովածոցը: Այս նոր արծվայց ավերածեն հետե Կարնո քաղաքն շատ նվազեցավ

շինությամբ և բնակությամբ: Այն պատերազմեն առաջ քսան հազար տուն մահմեդական կար, երեք հազար հինգ հարյուր տուն հայ, առենոք ինչպան քառասուն հազար տուն բնակիչ կհիշվի, հիմա այն տուներուն թվով են բնակիչքն կամ քիչ ավելի. ըստ ոմանց յոթանասուն հազարի կելլեն բոլոր բնակիչքն, որոցմե մեր ազգայնոց թիվն հինգ հազարի շափ ըլլա: Քսան տուն մ' ալ ԲՈՇԱ կա, որք թեև մեկալ անձանոթ բոշայից ցեղակից կերևան, բայց բարեկիրթ են և քրիստոնյա և հայոց սովորությանց և լեզվին հետևողք:

Քաղքիս պատմական անցքերն և դիպվածներն, որոց վրա չի կրնար շմտածել, կթողում ուզողին կամացը քննել և խորհրդաձեռ: Բնական դիպվածոց մեջ նոր հանդիպածն (1859 թ.) մեծ դաժն է, որ մասամբ կերպարանափոխ ըրավ քաղաքը, քաղաքականաց մեջ՝ անկե քիչ առաջ նորեն Ռուսաց հետ պատերազմի վականաց մեջ՝ անկե քիչ առաջ նորեն Ռուսաց հետ պատերազմի վախով ավելցուցած նոր ամբոթյուններն, իսկ հիմա, Սև ծովու ճամբուն շինությունն և էրզրոումի՝ նորեն Օսմանյան մեծ կողմնակալության մը գլխավոր քաղաք անվանելն, կհուսացնեն նոր ույժ և շարժում մը տալ Կարնո քաղքին, որ տասնչորս կամ տասնհինգ դարե վեր, առաջակողմյան Ասիո շարժմանց կենտրոններն մեկն եղած է, թե պատերազմական, թե քաղաքական և թե վաճառականական և թե ճանապարհական հաջողությանց նկատմամբ, անոր համար ալ ոչ միայն մեծ մթերանոց է վաճառաց, ամուր զորանիստ, այլև աթոռ եվրոպական տերությանց երեսփոխաններու:

Ամեն տարի արևմուտքեն՝ Եվրոպայի վաճառքներով, արևելքեն՝ հնդկաց և պարսից վաճառքներով, յուրաքանչյուրը գոնե հարյուր միլիոն ֆրանկի գնով, քարավաններ կուգան, կկենան, կանցնին Կարինեն, քիչ մը հոն մաս թողլով և մուս մ' ալ անոր հայթայթած կամ մեր աշխարհեն ժողոված վաճառքներն առնելով, որոնց գլխավորներն վերը հիշյալ ձեռագործներն զատ, են երկրի բերքն և նախ՝ ոչխարաց և արջաուց հոտերն: Տարվե տարի հարյուր հազար թանձրադմակ և պարարտ ոչխար կելլեն Կարնո վիճակեն, ղրկվելու ի Փոքր Ասիա, նաև ապխտած և աղած միսն էրզրոումի անվանի վաճառքներն մեկն է; ինչպես նաև անոնց մորթն և մուշտակն, զոր ավելի դեպի Կրաստան կխափրե, իսկ կաշին և անով շինված կարմիր կոշիկները, զենքեր և զգեստեղեններ՝ իր շքեղակա գավառներուն: Եվրոպայեն ընդունած լաթեղենները, ինչպես նաև Բիզանի կտավը, կխափրե ինչպան ի Մուսուլ և ի Պաղատա, զբղ-

թոր և շոր պտուղ (ինչպես նուշ), ինչպես ի Կոստանդնուպոլիս, Մեր աշխարհին զանազան կողմերն ալ իրենց քիչ շատ բերքովը հարկատու են Կարնո: Տայոց գավառքն կրնծային իրեն թարմ պրտուղներ, նույնպես Երզնկա ալ՝ հանդերձ խաղողով և լուբիայով: Մուշ կմատակարարե երկու փափկության նյութ, գինի և ծխաբույս, Բաղեշ՝ գզթոր և դեղին մոմ, մեղր ազնիվ, շոր պտուղներ, բուրդ և ստե, Խարբերդ՝ ազնիվ գինի և այծու ստե, Գյումրի՝ ասր, բամբակ, գոմշու կաշի, Ամիդ՝ նուշ, գզթոր, այծենի, կտավ, մետաքսեղեն: Հեովանց՝ Հալեպ կխավրե խատուտիկ կտավներ, Մուսուլ՝ ասր, Բաղդադ՝ արմավ, մորթ, մարգարիտ, Պարսկաստան՝ շերամ, մետաքս, գզթոր, քրթում, բամբակ, շալ, թոմպեթի, ափիոն և այլն ն այլն:

Անշուշտ, զարգացուցիչ կամ զարթուցիչ ձեռանց ցնցմամբ և ուղղությամբ կրնա Կարնո քաղաքն շատ ավելի բարձրանալ, հարստանալ և առաջադիմել ի քաղաքականության, և կատարել այն պարտքը կամ հույսը, զոր վերին տեսչությունն թողուց իրեն, երբ մի առ մի շնչեց իր առջևն զԱրտաշատ, Դվին, Արծն, Անի, Զուլա, որոց միայն ավերակներն կմնան վկա իրենց անցյալ մեծությանը, իսկ Կարին, որ անոնց ոմանց կանգնիլը և ամենուն ալ ինկնալը տեսավ՝ դեռ կանգուն է և մայրաքաղաքության պատիվը կպահե հազար շորս հարյուր հիսուն տարին:

Կարնո Գավրիժու դռնն ելա, դեպ արևելք ճամբա բռնեցի՝ երթալ ի Շիրակ: Հայտնի է, որ անոր բազմաթիվ շինից և ավերակաց մեջ, ավերակաց թագուհին՝ Անի, պետք էր ըլլալ իմ հայրենահուշ ուխտատեղյացս զլիավոր մեկ կենտրոնն: Հասարակաց ճամբան կանցնի ՏԵՎԷՊՈՅՈՒՆ լեռնն, որ ԳԱՐԿԱՊԱՋԱՐ լեռանց երեք մղոնաչափ երկայն շարքին վրա է, և անցատեղին Կարնո քաղաքն հազիվ վեցից յոթ հարյուր ոտք բարձր է: Գարնան, արգարև գարնանային գունագույն զգեստով զարդարված, կիայտան լեռնատափք և լեռնալանջք, անշուշտ Սալաձորեցի սարկավազին հիշած ծաղկներեն շատն շորս դին կծիծաղեին, երբ ակամա անգթությամբ ալ կոխելով վրանն և քովերեն կանցնեինք: Վերջին անգամ մը դառնալով ի արևմուտք և Կարնո ծովադաշտին ու նավաքաղաքին բաղդաշունչ հով մաղթելով, դարձա ուրիշ և ավելի ընդարձակածավալ դաշտի մը, ուր անմիջապես կիջեցներ լեռնանցքն, ըլլալով բաժանիչ թե այն դաշտացն և թե անոնց չրերուն ու գետերուն: Կարինն կիջնայինք ի Բազնե, Եփրատա հովիտն ի հո-

վիտն Երասխա: Նեղ և երկայն լեռանց պատվար մը, իբրև բարակ պատ մը երկուց սենեկաց, կբաժնե այս երկու միափոր քերց և դայեկամարց ծաղկածին տարածոցները: Նույն ինքն երկուքին անջրպետ, նույն ինքն երկուքին ալ առաջին սննդատու աղբյուրն է, վասնզի մեկ կողմը Եփրատա ակունքն են, որ դեպի արևմուտս կերթա ոռոգել, մեկալ կողմն՝ Երասխա, որ կվազե ի արևելս, Հայաստանի բնիկ դայակն և արբուցիչն ըլլալու:

Հիմակվան աշխարհագիրք կարծեն, որ Պինկյու լեռներեն եկած համանուն գետակն, որ Քյոփրու-քյոյի (Վաղարշավանի) քով կխառնվի Բասենո ջրույն հետ՝ Երասխա առաջքն կամ ակնաղբյուրն ըլլա, սակայն մեր հին աշխարհագիրք կվկայեն, որ Երասխ ի Բասենո կբխե: Ուրեմն ոչ նա, այլ այս ջուրս, որ Կարնո և Բասենո անջրպետ լեռներեն կբխե և հազիվ քանի մը մղոն հեռի է Եփրատա ակունքեն, սույն ինքն է Երասխա աղբերակն: Իբրև թե երկուքին զլուխն այլ նույն բարձի վրա դրված, բայց զանազան կողմն, մինչդեռ Երասխ աշվները կբանա արևուն ծիածանի ճառագայթներուն և դեպ անոնց վազվզելով գրեթե շտակ ճամբով, միշտ դեպի արևելս կփութա և շտառով կհասնի իր և հասարակաց գետոց պառավ մոր ծոցը, ի ծովն (Կասպից), իր համշիրակ և համանման հուշկապարիկ քույրն Եփրատ, ստիպված հակառակ կողմն ելլելու իջնելու, բայց իբրև կարոտ նույն արևուն ծագման կողմին, հետ արևմուտս և ի հարավ թափառելու երկար ատեն և երկար միջոցներ, վերջապես ինքն ալ կդառնա ի արևելս, և, հեռավոր աշխարհաց ծայրեր հասնելով, Արաբաց և Պարսից՝ Հրնդկային օվկիանոսու առաջադեմ ծոց մը կգտնե և հոն կհանգչի: Որչափ մոտիկ էին իրարու այն երկու քերց բյուրեղափայլ գլուխքըն, բնության ծոցեն արթնցած ատենին, և որքա՞ն հեռու իրարմե իրենց ծովավեժ զարշապարքն: Եթե Երասխ իր ծաղկենկար բարձեն փունջ մը փրցներ և դռնդռններուն վրայն խաղալով, խնտալով սահեցներ, հասցներ իր վերջին ծայրը, երկու օրվան մեջ, նույն բանը ընելու համար Եփրատա՝ շաբաթ մը ժամանակի չէր բավեր...

Գետերն երկրիս կենդանատու երակներն են, կաթն և արյուն միանգամայն և դարձյալ՝ առաջին ճանապարհք և ինքնին իսկ քայլով ճանապարհք մարդկան: Աշխարհավարության մեջ ալ կարևոր տեղ կրնեն, գուցե ավելի քան զլերինս: Շատ դիտմամբք գեղեցիկ և խոր մտածությանց անիթ կրնան ըլլալ մտաց, մանավանդ եթե

մեկն ինձի պես դանդաղ քայլերով ճամբան ընն գետնզերքն մը, և
ես առավել՝ եթե ըլլա գետն այն Երասխա պես գետ մը, որ սեփա-
կանագույն Հայաստանի հովիտն և դայակն է: Անոր համար սիրելի
էր ինձի դեզերիլ այս ԱՂԲԾՐԱԿԱՆՅ ԴԱՇՏԱԿԻՍ մեջ, վասնզի այս-
պես կանվանվեր հին ատեն այս տեղս, ուսկից կանցնիմ և Երաս-
խա բխած բուն աղբերականց տեղն այլ՝ ԱՐՄԱԹԱՂԲԾՐԲ: Օրհնե-
ալ ըլլան այն մեր հին հայկազն նահապետին շրթունքն, որ այս-
պիսի արժանավոր և գեղեցիկ անվամբ կնքեցին Երասխա աղբե-
րակունքը: Երջանի՛կ դարեր, որ այսպիսի անուններ կազդեին երկ-
բխա ազատաճեմ անդրանկաց, երանի՛ անոնց, որ այսպիսի ար-
ծաթարուղի աղբերականց քով արծաթահյուս կամ ոսկեթել օրերով
կյանք անցուցին: Արդարև, թե անվամբ, թե դրուր, Եղեմա և եր-
ջանկության տեղվունյն կետերեն մեկն էր այս տեղս այլ, զոր նախա-
խնամությունն պարգևեց մեր հարց և հայրենյաց: Ո՛ր էր թե թըշ-
նամին երջանկության այնպես շուտով հալածվեր այն տեղերեն,
ինչպես Հազարավուխտն այն զորավար Պարսից, որ հավատարիմ
հայոց և քաջին Վահանա Մամիկոնենի հետամուտ ըլլալով՝ օր մ՛
եկավ, բանակեցավ այս արծաթափայլ Աղբերականց դաշտիս մեջ
և ահա իսկույն հոն դեսպան հասավ իրեն իր թագավորեն (Պերոզն),
որ շուտով հետ դառնա, գա ի Պարսկաստան, և ելավ գնաց
անդարձ...

Աղբերականց դաշտակս, Բասենո ընդարձակ դաշտին և
դաշտագավառաց սկիզբն է, ինչպես իր երկու շուխտակ գեղերն՝
ՏՈՒ մեծ և փոքր, Բասենո գլուխ էին և հին ատեն կըսվեին ԴՈՒ և
ՈՐԴՈՐՈՒ, Որդունյաց ցեղին նահապետին և Բասենո եպիսկոպոսի
մը աթոռ ըլլալով: Կարինեն ինչվան ի Սողանլու լեռներ, և անկե
անդին ինչվան ի Եիրակ գավառ կտարածվի Բասեն, Երասխա հետ
ցածնալով: Հին և անհիշատակ ժամանակներ՝ հավանորեն ԲԱՍ
անվամբ նահապետ մը իր ցեղով կտիրեր այս բարեբեր տարածու-
թյան վրա, որ հետո Արարատա նահանգին կամ աշխարհին մասն
ըլլալով, անոր գավառաց երկուքն եղան: Այսինքն մեր քաղաքա-
կան կամ աշխարհագրական բաժանմանց համեմատելով՝ գավառի
մը համար շատ ընդարձակ էր, երկու գավառի բաժանվեցավ, միայն
չափով և օրենքով, առանց բնական բաժանարար մ՛ ունենալու,
չեռ կամ գետ: Մեկն, արևմտյանն ՎԵՐԻՆ ըսվեցավ, դրեջը բարձ-
րության համար, մյուսն՝ արևելյանն, ՍՏՈՐԻՆ, կերևի թե այս կաթի-
նիս վերականգուն կամ իշխողն էր, որ հին ատեն կըսվեր Բասենո գա-

տավորս Վերինն Բասեն, թեև գառ ի վայր հակալ՝ բայց անզգալի և
բարորովին դուրան է, ստորինն ավելի ալեձև, մանր բլուրներով և տա-
փերով: Սողանլու լեռներեն անդին եղած դաշտն ալ, իբրև շարունա-
կություն մը Բասենո, կըսվեր ԱՆՓԱՅՏ ԲԱՍԵԱՆ, հետո Վունդ ան-
վամբ Բուղար մը հոն բնակելով՝ Վանանդ ըսվեցավ Վանանդա
դաշտն ալ կխառնվի Եիրակա դաշտին հետ և այսպես անհուն տա-
րածություն մը կձևանա Երասխա հովտին, զոր միայն հիշյալ Սո-
ղանլու անտառախիտ լեռներն կկտրեն, անոր փայտ մատակարա-
րելու համար, միանգամայն և ինչպես քիչ մ՛ առաջ ըսի՝ Բասենո և
Վանանդա սահմանահատ են:

Երկրին տափակությանն համար շատ տեղ ջրոց ճահիճներ կան
ի Բասեն: Այս տեղս ավելի Պոսիդոնի, քան Պոլուտոնի վիճակ կրնա
ըսվիլ, թեև այս ետքինիս նշաններ ալ կան՝ ատենոք, ավելի կամ
պակաս եղած են այս ջրերս, և ըստ այնմ, բնակությունն ալ ավելի
կամ պակաս եղած է: Հիմա երկու հարյուրի շափ գեղ կհամարվի
երկու մասին միանգամայն, երեք մասն Վերինին մեջ, երկուքն՝
Վարինին, գլխավոր շենքն Վերին Բասենի մեջն է, ՀԱՍԱՆԳԱԼԻ
բերդաքաղաքն (իբրև 39 աստիճան և 58 րոպե լայնության աստի-
ճանի տակ), Կարնո քաղաքեն յոթն ժամ հեռու: ԺՅ դարուն մեջ
Պարսից իշխող Ուզուն Հասան կամ Հասան-Բեկ թագավորն համար-
վի շինող կամ նորոգող Հասանգալի, թեպիտ ոմանք շատ ավելի հին
կարծեն, ի Հուստինիանոս և ի Թեոդորոս կայսերաց շինյալ, և հետո
ի Գրիգորի Մագիստրոսն¹² կամ իր ազգական Հասան անուն իշ-
խանն մը և ըստ ուսմկաց ի Ճենովացվոց: Ով ալ ըլլա շինողն, այս
կողմերուս պահպանությանն համար ամրոց մը հաստատեր է
գայն և կրցածին շափ ալ ամրացուցեր, նախնյաց հիշած Միրան-
յաց հրաբխային լեռին արևմտյան թևի վրա, հինգ հազար հարյուր
քառասուն ոտք բարձր ծովուն երեսն, ուսկից հազար յոթ հար-
յուր ոտք ավելի բարձր է լեռան գագաթն, որ հյուսիսն քաղաքին
վրա նայելով՝ շատ ապահով լըներ, գայն ի թշնամյաց, թեև բավա-
կան ամուր է բերդն, երկու կարգ պարիսպներով և աշտարակե-
րով, քառակուսի իմն ձևով, իբրև երեք հարյուր քսան շափ երկայն
և հարյուրին ավելի լայն. քաղաքն բերդին հարավային արևմտյան
կողմն է և առանձին պարիսպ ունենալով, Հասանգալն եռապա-
րիսպ կըսվի: Բայց այս պարիսպներս խարխլած են, խրամներն ալ
ավրված և ցամքած, բացի արևելյան կողմնն ուր դեռ շուր կա,
բայց՝ այն ալ ի վնաս քաղաքին, վասնզի ամառը կապակառն զօղջ

և կրնար վնասակար ըլլալ, եթե այն գեղ չըրերուն քով լափ և առողջարար ջուրք ալ ըլլային, այսինքն՝ Ջերմուկը: Արևելյան և արևմտյան կողմերը մեկ մեկ մեծ դուռ ունին պարիսպքն: Ռուսք, 1829-ին, անաշխատ առին այս բերդս, վասնզի օսմանյանք թողեր էին, և նորեն անոնց ձեռք թողլու ատեննին՝ ավրշարկեցին: Այն ատեն հինգ հարյուր տուննն ավելի բնակիչ ուներ Հասանգալե, հիմա երեք հարյուրնն ավելի, մեծ մասն՝ մահմեդական, որ մզկիթ մը ունին բարձրագիր և փայլուն մնիրայով: Ժամանակ ունեցող հետախույզն կրնա գոնե քանի մը հին հիշատակներ գտնել կամ նըշանակելու բաներ, ինչպես այն քարածայրը, որ բերդին մեկ կողմը կախվածի պես կեցած է և փորած քարայր մ' ունի, որուն պատերուն և ձեղուններուն մեջ ցցած են եղջուրներ, զոր ոմանք կարծեցին կուպաշտից ատեննն մնացորդ զոհագործությանց, մեծամեծ քարերու կույտք ի արևմտից և ի հարավից բերդին, — ջրամբարք լերան գլուխը և ՀԱՍԱՆՏԵՏՆ ուխտատեղին, — քարակտուր և գետնափոր ճամբայն, որ կիջեցնե ի գետեզրն:

Ես ասոնց ամենն ալ շտեսա, և ոչ իսկ ԲԱՍՆՆՈՒ ՎԱՆՔՆ, որ Միրանյաց լերին արևելակողմը շինված է ի Գրիգորի Մագիստրոսե, որո գերեզմանն ալ կըսվի հոն, փոքրիկ, այլ ամրաշեն և զբմբեթավոր եկեղեցվույն դրան քով, որուն շենքեն ավելի զմայլեցուցիչ է դիրքն՝ նայելով ծովանման հարթածավալ դաշտին վրա, ուր Մուրց գետ (Բինգյուլ-սու) կխառնվի Երասխա հետ (Բասենու կամ Հասան-գալեի ջուր) Քյոփրու-քյոյին քով և ուրիշ վտակներ ալ՝ անոնց: Չորս դին հեռուեն պարսպաձև լեռներ, դիմացը՝ Ստորին Բասեն, դարձու փոս ձևով, իսկ մոտերը դուր ու շիտակ գետին մը, որ դալարությամ ատեն հիրավի կանաչ ծովու կերպարանք կընծայե, որուն համեմատ չեն երևնար ցրվյալ գեղերն:

Նորընծա Երասխա գետն, Հասանգալեի հարավակողմը պատելով, կանցնի, վրան քառակամար հին քարաշեն կամուրջ մը կա, որուն հնությունն հիմա փայտով կարկտված է: Անկեց անցնելով և կես փարսախ մը դեպի արևմուտք դառնալով հարավախառն կեղևան և կլսվին անվանի Ջերմուկաց ցայտքն, շոգին և հոտերն: Չանազան աղբյուրներ են, ավելի կամ պակաս տաքությամբ, ամենն տաքն է երեսուներկու աստիճան Բեռնյուրի, իսկ տեսակը ջրույն են՝ այլևայլ՝ աղային, ծծմբային, բորակուտ, կպրահամ և երկաթահամ, ոմանք ինչվան գետույն միջին ալ կբխեն, պղպջալով և քառաքալով: Կարնո Իլիճեի շերմկաց պես ասոնք ալ կգործածվին

բաղանյաց, մանավանդ իրեքն, որոց երկուքն գմբեթավոր ծածկի տակ առնվեցան: Մեկը մեծ է և քարաշեն, իննանկյունի ավազանով, իբր երեսուն ոտք տրամագծով և հարյուր ութսուն մետր շրջապատով և տասը մետր խորությամբ, գեղեցիկ գմբեթով, զոր ոմանք հռվմայեցի կամ բյուզանդացի շինված կսեպեն, ոմանք ալ կըսեն, թե իսմայել անվամբ կարնո մաքսապետ մը շինած է, ոմանք ալ էրզրումի Չիֆթե Մինարեին շինության ժամանակակից կսեպեն: Մեր միջնադարյան բժշկապետք ՀԱՄԱՍՓՅՈՒԹ կամ ՀԱՄԱՍՊՐԱՍ¹³ հրաշալի ծաղկան վրա խոսելու ատեն, կհիշեն Բասենո ջերմուկներն ի գյուղն Գարոյնք, այս անվամբ ուրիշ տեղիք ալ կան ի Հայս, բայց կերևի թե այն ատեն Հասանգալայի տեղն այս գյուղս էր: (Միայն պետք է հիշեմ, որ Բասենո մեջ ուրիշ տեղվանք ալ կան Ջերմուկք, ինչպես Քյոփրու-քյոյին քով, Զվին գյուղին քով և ասոր հարավակողմը բնիկ Ջերմուկ անվամբ գեղ մ' ալ կա): Հավանորեն մեր Հիպոկրատաց հոս հիշած լեռն այլ Միրանյաց լեռն է, որուն համար կըսեն թե են «Վէմք երեք և գտանի (Համասփյուռ ծաղիկն) ի մէջ վիմացն, իսկ նրանք երեք վիմացն՝ այս են. մին չորեքկուսի է, և միւսն եղան և տափակ, և այլ տես. և զմիսն յայլ լերին տես... զոր անուանեն ԱՅՂՈՐԳ»: Այս Այգորդ անվամբ գեղ մը ծանոթ է Բասենո գլուխը, Դուա մոտ, գեղ մ' ալ կհիշե բժշկարանն ԽՆՁՈՐ-ԲՆՐԳ անվամբ, ուր նույնպես կգտնվեր այն հրաշալի ամենաբույժ ծաղիկն, որո գերագույն զորությունն ալ էր միտք բանալ: Բայց որովհետև Անանիա Երևակացվո պես մեկ մը (ինչպես կավանդեն մեր բժիշկքն) այս ծաղիկս փորձելով միտքը շարաշար քացեր էր, ես վախցա փնտրելու այն երկդիմի, բազմագույնի և տասներկուաձյուղ ծաղիկը և հեռացա...

Հասանգալայի և իր ծիրանյաց լերին շորս կողմի ստորոտքն ալ նշանավոր տեղվանք կան, ամենն ալ մոտիկ քաղաքին: Արևմուտքն, հիշյալ Ջերմուկքն, հյուսիսեն Մուրք Հովհաննես վանքը, որ առաջ ԱԿՄԻԳՈՄՍ կըսվեր, հարավեն՝ ԱԿՎԱՐ գեղը, ուր բանալեր էր Շապուհ Միհրանյան Պարսից զորավարն, համի 488, վահանա դեմ գալով, երբ լսեց իր Պերոզ թագավորին մահը և դարձավ ի Պարսկաստան: Իսկ արևելքեն ավելի նշանավոր, միանգամայն և ահավոր տեղ է ՈԿՈՄԻ (կամ ԱԿՈՄԻ) գյուղն, որ այս կողմերուս գլխավոր շենքն եղած կերևի. գոնե շատ քարգավաճ քաղաքավան մ' էր առաջին կես ժԱ դարու: Երբ նախ վասիլ կայսրն եկավ (համի 1021) և ի վրեժ արհամարհանաց վրաց թագավորին,

որ տիրացեր էր այս երկրիս, ավրեց «Հրով, սրով և գերութեամբ», նույնպէս անոր շրջակա գեղեր և ագարակներ ալ:՝ հետո, երեսունհինգ տարի վերջը (1056), եկան թուրքաց ասպատակքն և Արծինի մեջ ըրածնին հոս ալ կրկնեցին: Աստվածահայտնութեան տոնին գիշերը հանկարծ վրա հասնելով, բոլոր բնակիչքը «որ երեսուն հազար հոգի էին, սրակոտոր ըրին, մեկ մրկի գարնված պարտիգի մը պես անապատացյալ թողուցին այն մարդաշատ և ընշավեա ավանը», ինչպէս կանվանե ժամանակակից հեղինակն¹⁴, և ավարը բեռոցուցած տարին: Երեսունհինգ տարի առաջ ավրված տեղով մը նորին երեսուն հազար բնակչոք լեցվելն կցուցնեն, որ հիրավի բանուկ և հարուստ տեղ մ' է եղեր, բայց Արծին պես ալ ամրութուն չունի եղեր: Անշուշտ չկար այն ատեն Հասանգալայի բերդն, ապա թե ոչ կհիշեր պատմիչն:

Երկու փարսախս կամ երկու ժամ քաղքեն հեռու, Մուրց և Բասեն շուր միանալով, կգործեն զԵրասխս, ասոնց միութեան վրա ձգված է Արևելքի հռչակավոր կամրջոց մեկն, ոչ այնքան մեծագործութեամբ, որքան հիշատակավ, և է Հովվակամուրջն՝ ՉՈՊԱՆՔՅՈՓՐՈՒՍԻ, համարելով թե աղքատ կարծված հարուստ հովիվ մը շինած ըլլա զայն: Կամուրջին մեկ գլուխն գրեթե Հըմնար լերին կողմն կելլե, մեկալը՝ դաշտին վրա կկանգնի, յոթն լայնաբաց և սրամեջ ու իրարու անհավասար կամարներով, յոթ հարչուր մետր երկայն և իբրև երեսուն աստիճան լայն, բոլոր ճեմակ ու գորշագույն քարերով, որոց ոմանց վրա գծած քանդակներ կերևան: Կամարաց գլուխները վեցանկյունի տնակներու նման շինված են, Կամարաց գլուխները վեցանկյունի տնակներու նման շինված են, մեկուն վրա ալ պզտի սենյակ մը կա դրամբ և պատուհանիվ, իբրև բնակարան պահպանի, կամուրջին երկու կողմն ալ պսակ կամ պատվար կա, երեք աստիճան բարձրութեամբ, որ հիմա խանգարյալ է: Այսպէս, կամարաց մեկն ալ փլեր էր երկրաշարժեն, իբր երեսուն տարիով առաջ, զոր կարնո Հաֆրզ փաշան նորոգելովով վարչականի մեծամեծ տաշած քարերով, բայց տապներեք տարի հետև նորին փլավ, այն ատեն փայտով կարկատեցին: Իսկ վերջի թուսաց և Օսմանյանց պատերազմին ատեն, ետքիներս մասամբ փլուցին կամուրջը՝ թշնամյաց անցքը խափանելու համար և հետո հարկ եղավ վեր ի վերո նորոգել:

¹⁴ Արիստակէս Լաստիվերցի, Վատմութիւն վան անցիցն անցելոց Ժամանակն անկախ Երկրի, Գլուխ Բ, Վեներիկ, 1824 թ.

Այս վիճակին մեջ ալ պահելով իր հնութեան շնորհքը, զեռ արժանի է զննութեան Հովվակամուրջն Երասխս, որ կայսերաց կապած կամուրջները կոտորելով, զասիկա պահեր է երկար դարն ի վեր, անծանոթ թողով շինողին անունը և ժամանակը: Արևմտյան կողմը երկու արձանագրի հետք կերևան, բայց զեռ կարգացված կամ ըստուգված չեն. ոմանք ինչվան Գարնհի Վշտասպայա մեր հայկազն Տիգրանին ժամանակակցին կընծայեն ասոր շինութունը, ոմանք ալ մեր Վաղարշ թագավորին, ի սկիզբն Գ դարու և հետո նորոգյալ ի Արաբացովոց կամ ի թուրքաց: Գետույն ձախ կողմեն երկնցած քրի մը տափակ սարին վրա, նոճիներով շրջապատված շիրիմ մը կա, կըսեն թե հոն կհանգի շինող կամրջին: Ստույգ է թե ոչ՝ չեմ գիտեր, բայց արժանի էր այնպիսի նկարագրող տեղով և հոյակապ մահարձանի այն ճարտարն, որ կրցավ այսպիսի քարաշղթա սանձով մը նվաճել զկամրջընկեցն Երասխս, որ իբր չկարենալով զեռ լք պատանեկան բազուկներովը այսքան ամրութունը ցնցել, քիչ մը խոտորեր է անոր ներքեան, այլ ոչ ազատեր բոլորովին:

Այս մեծ կամուրջս իհարկե կպահանջեր քովը մեծ շենք մ' սլ բնակութեան և ունի քանի մը բոպե հեռու, հյուսիսային արևմտյան կողմը իր անվամբ գեղը, ՔՅՈՓՐՈՒՔՅՈՅ, հիմա երեսուն տունով, որոց շատն մեր ազգայնոց են: Այս հիմա աննշան գլուղին քով կա ուրիշ նշանավոր շենք կամ ավերակ մ' ալ, ընդարձակ քարաշեն կարավանատեղի կամ քառակուսի փակ մը, հարչուր քսան աստիճան երկայն, յոթանասուն աստիճան լայն, կիսով չափ թաղված ի հող: Երկու կարգ ութ-ութ գեղեցիկ քանդակազարդ սյուներով, իբր սրանկյուն կամարակապ սրահի բաժնված, իբր երեսուն աստիճան բարձրութեամբ, պատերն շատ թանձր են, իբրև վեց ոտնաչափ, քարուկրով շինված և ոտնաչափ մեծութեամբ տաշած քարերով պատած, շորս անկյունները և երկու երկայն կողմերուն դեպի արևելք և արևմուտք, մեջտեղը՝ կան կես աշտարակաձևք, դուռը հարավակողմն է, որուն առջին բակ մ' է, երկու դին մեկ-մեկ քառակուսի սենյակ, իբր քսաներկու աստիճան, պատուհան չունի, ձեղունն ալ ընկած է, պատերն ալ ավրշտրկած, կես մը հնութեամբ, կես մ' ալ բնութեամբ, քարերը ուրիշ նոր շենքերու ի գործ ածվելով, տեղն ալ ամայի թողնված: Առաջուց կարավանաց իջևան էր, գրբաստները պատերուն տակ կկապեին, մարդիկ երկու սյունաշարից մեջ կկենային: Ո՞վ և ի՞նչ բանի համար շիներ էր այս տեղս. մեր-ազգիք կկարծեն, թե մասն է ՎԱՂԱՐՇԱՎԱՆԻ, այսինքն այն ավա-

նին, զոր շինեց իբր համի հարյուր իննսուն վեց Վաղարշակ Թագավորն մեր, Տրդատա պապն, ի հիշատակ իր ծննդյանը, վասնզի ձեռն ատեն մայրն ի Այրարատ երթալով՝ հոս ծնավ զնա: Մինչև ի ժԱ դար կհիշվի Վաղարշավան իբրև մեծ շեն տեղ մը, անկե հետև գոնե ես չեմ հիշեր ի պատմութեան. գուցե Արծնին և Ակոմա ավերիչ ձեռքն Վաղարշավանո՞ւ ալ դպան: Իսկ այս քաղաքավանս, որ շինված էր «ի գաւառին Բասեան, ի տեղուք, ուր խառնին Մուրց և Երասխ» հիմակվան խառնըրդոց տեղեն քիչ մը հետու է և գուցե ըլլա արևելակողմը Հաղան մեծ գլուղին քով, վասնզի կավանդեն բնակիչքն (վաթսուն տուն հայազգի), թե ատենոք մեծ քաղաք մ՝ եղած ըլլա հոն: Իսկ կամրջագլուղն և իր քովի իջևանատեղին շատ հավանորեն ԲՈՂՈՐԱՊԱՆԱԿ կոչված տեղն է, որո համար է դարու պատմիչ մը զնույն կրսե, զոր ինչ խորենացին վասն Վաղարշավանի, ուր «Մուրց և Երասխ խառնին»* և կպատմե թե հոն (համին 578), Պարսից մեծ զորավարն Տամ խոսրով (Տեն-խոսրու) պատերազմեցավ և հաղթեց հունաց: Զարմանալի է, որ անկե յոթ հարյուր տարի վերջը (համին 1335), այս անունս գրեթե անփոփոխ, իտալացի վաճառականի մը գրչի տակ կկարդացվի Polorbecche գրած, որ կարծես կերպով մը կհավաստե տեղացյաց ավանդութունն, թե ձենովացոց շինած կարավանատանց մեկն է: Այս ալ անտարակույս ստույգ է, որ այն տեղն ալ մեր Ռուբինյանց Այաս նավահանգստեն ի Դավրեժ գնացող եկող կարավանաց իջևաններուն մեկն էր: Ինչվան այս դարուս սկիզբները ճամբորդ գաղղիացի մ՝ ալ Bagaktun կանվանե այս տեղս, որ է ՊԱՆԱԿ-ՏՈՒՆ: Վերի անվան հետ զույգ ըլլալով կնշանակե, որ այստեղս ի վաղուց պահպանութեան համար սահմանված տեղ մ՝ նշած է, գուցե Վաղարշա օրերեն և այլ առաջ, անցուդարձի մեծ կենդրոն մ՝ եղած է: Միով բանիվ, Հովվակամուրջն, Վաղարշավան և Բոլորպահակ, հետաքննութեան արժանի տեղվանք կամ մեկ մեծ տեղ մ՝ են:

Բնաքնինն պետք չէ զանց առնե ասկեց կեն ժամի շափ գեպի հյուսիս խոտորելու և հրաբխային գետնի մը վերա լավայի, մուփի և շեշաքարաց մեջ դիտելու հանքային աղբյուրներ լեղի և տուպահամ, որք նեղ ծործորով եկած առվակի մը մեջ կթփփին: Շատ համբավյալ են այս ջուրերս իբրև առողջարար, անոր համար խու-

րն բազմութուն կուգա և ոմանք ի ուխտավորաց, գույնզգույն շորեր կկախեն ջերմեկաց եզերք բուսած վայրի վարդենյաց վրա: Գիշ հետու ավելի սաստկահոս աղբյուր մը կա ճերմակ և եղկ ջրո, որ երկաթի համ շունի և քսան մետր տրամագծով ավաղանի մը մեջ լեցվելով, կելլա կթափվի հիշյալ առվակին մեջ: Զուրը թեև լեղվահամ է, այլ ախորժելի կուգա կենդանյաց, շորս դին գետինը շատ բարեբեր է, և երկբացիկ ժժակաց կճեպներով ծածկված: Գուցե ավելի հետաքննելի ըլլան հնասիրին և հայրենասիրին Բոլորպահակին հին բնակչաց հանգստարանքն, խոյաձև, ձիաձև գերեզմանքն հայոց, որոց վրա քանդակազարդ խաչեր կտարածեն իրենց սուրբ հովանին ի մեջ-անուշահոտ վայրի ծոթրինաց և գետնաճապաղ ճակնդեղաց...

Ո՛հ, ինչ անուշ կուգար՝ նաև հետ ցամքելուն, այն խաչարձանաց մեջ բուսած և քաղված ծաթրինն ու ծաղիկն:

Հովվակամուրջն Երասխա, Բասենո երկու մասերուն միջոցեն շատ հետու չէ և վերինեն դեպի Ստորինը կիջեցնե շուտով, եթե շուղե մեկն ճամբե դուրս և հետու մնացյալ տեղերու ալ այց ելնել: Բասենո ընդարձակութեան և Երասխա աղբերականց ծործորներու և ձորակներու մեջ իհարկե պիտի ըլլան ոչ սակավ հին և նշանական տեղվանք, որոնցմե մեկ-երկուքն զիս ալ ճամբես շեղեցին: Ամենն զլխավորն էր Ավնիկ կամ ԱվնՆԿԱ-ԲԵՆՈՂՆ, որուն համբավն ալ կամուրջին պես հուշակված և տարածված է այս կողմերս. և ա՛լ շատ հետու կողմեր և ավելի զարմանալի շինվածոյն և դրիցն համար՝ զարմանալի շինող կամ ծագում մ՝ ալ ունեցած պիտի ըլլա, զոր ոչ միայն հիմա գուշակել տա այլազգական անունն ՃԻՎԱՆ-ԳԱՆ, իբրև քաջաց կամ երիտասարդաց բերդ, այլև հին հայկական անունն, որ հեթանոսական և հայկազանց դարերեն դրված և մինչև հիմա մնացեր է: Որովհետև բնութեանն տնկեր է Ավնրկա արմատն, հանդգնութունն պատեր է անոր զլուխը, քաջութուն և վախ փոխփոխակի հսկելով՝ պսակեր և պահեր են պատվարները: Հնութուն, բնութուն և բունութուն, իբրև ահեղ և զարմանալի շղթաներ, հյուսած կախեր-կապեր են զԱվնիկ մեր հայրենյաց հազար ու մեկ հիշատակարանաց մեջ: Իրեք աշխարհաց՝ կարնո, Այրարատա և Զուրաբերանի սահմանակցութեան միջոց, Բասենու հարավագույն խորշերը, Բինգուլին իջած Մուրցի (Ուլուտերի) վտակաց մեկուն ձորա գլուխը, շար մը ջրածին բլրոց մեջ կամբառնա հրածին քոբալեռ մ՝ ալ, բազալտյան հերձակաբուր ապառաժ քարերով, որո

* Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», գիրք երկրորդ, ԿԵ:

ասորոտն է Ավնիկ գեղը, իբր վաթսուն տնով. բնակիչքն մահմեդական, բայց հայու արյան նշան ունին: Գեղին հյուսիսային կողմեն հարաձայնա կարմրագույն լեռնաբլուրն, վեց հարյուր մետր շեղ և շխտակ, հարավային երեսը բոլորովին տաշած պատի պես կերևի: Հյուսիսայինը՝ կարգ կարգ պարսպով պատած, արևմուտքեն ուրիշ բլուրներ կկալին, բայց շատ ցած ըլլալով՝ այս կողմեն ալ սեպուհ և գատած կերևա, իսկ արևելքեն, դժվարակոխ ժայռեր և կոշկոտներ ձգված են ուրիշ բլուրներու միջոց, որոց վրային կամ միջեն միայն, կարելի է դժոխանման ճամբա մը բանալ, Ավնրկա մոտենալու համար: Հյուսիսային կողմն ալ, վարեն կիպ բլուր մը կա, բայց վերի դին զատված է, իբրև թե ճղբված ըլլար մեծ լեռնաբլուրն և իր գլխեն հոս հասնելու համար դար ի վեր դիվական կամուրջ մը պետք էր ձգել և այնպես ալ եղած է, կրսն ատենոք և զեռ շենքի կամ գերանաց մնացորդաց նմանություն կերևի հոն: Քարալերան գագաթն, ուրիշ շատ հրաբխի բաժակաց նման, իրեք պատառված ունի, կամ իրեք ժայռեր ցցված քառասուն-հիսուն ոտք բարձրությամբ: Ո՞վ կրնա այս արժվախաղաց, ամպախաղաց կետերուն միջոց բույն կամ տուն դնել և ինչպիսի՞ բնակություն. ապահովություն՝ համար, թե՞ հանդգնություն և մեծագործության նշանակ: Որն որ ըլլա, անշուշտ սովորական հանճար կամ հասարակ մարդ մը չէր Ավրնկա բերդին կանգնողն:

Կամ նորահնար արվեստ մը գիտեր այնպիսի տեղ շենք շինելու, կամ հոն ելնելու նորասքանչ կերպ մը, ոտք մը, թև մը, հրամազ, բոցամորուս, ծխաշունչ Վահագնի պես մեկ մը պետք էր ըլլալ, որ ծիրանի ծովերն և ամպերն վազելով՝ ծիրանենկար, եղեգնաշար թևերով, կարենար հոս ելնել և բերդ մը կանգնել: Այս բանս շատ ավելի հավատալի է, քան թե այն նկարագիրն, զոր մեր նախնի-վիպասանք կրնծայեին Վահագնի, նաև հավանական իսկ կարծիքի, վասնզի մեր քաղաքաշեն նախնյաց մեջ կդասվի «Վահագնիկն կամ Վահագն, որ զՈւնիկ շինեաց», ինչպես գրված է առ համառոտ աշխարհագիրս մեր և է անշուշտ Ավնիկս այս:

Քարալերին այն մասն, որ վերոհիշյալ հյուսիսակողմն եղած քարաբլրին գագաթան կհավասարի, պարսպով պատած է, բայց հիմա կխառնործան թողած: Չորս դին անանկ դար վար վախուտ է, որ հանգիվ քանի մը ոտք դնելու կետ կա հարավային կողմը: Ասկե վեր դարձև տեղ մը կա, բայց ան ալ դար վար և ժայռերով ցցված, որոց միջոցը պատ քաշած է, տեղ մ՝ ալ ժայռերու մեջ գահձե գոգ

մը կտրված-բացված է բնակության համար, թեպետև պատի նշան չերևար: Քովը ջրամբար մը փորած է, մեկ դին ալ խոտոջ մը կա, ուսկից կրսնն թե կամարակապ քարակտուր ճամբա բացած է: Ասկե վերն է այն եռաժայռ գագաթն, որոց միջոց ալ կերևին քիչ մը պատի մնացորդք, այլ շենքի շնորհք չկա: Միջին կամ հյուսիսային ժայռին տակը փորված է բնակության համար, նույնպես արևելյան և արևմտյան ժայռից վրա ալ գտնված շխտակ տեղերը, այս (արևմտյան) հատվածին քով ալ կա փորված ջրամբար մը, անկե վեր քարայրի պես փորված մը: Ասոր քով, չգիտեմ բնութիւնն թե դյուրութունն բուսուցներ է վայրի վարդենի մը, որ այս ամառու-թյանն մեջ փոխանակ զվարթություն տալու, զարմանք և սոսկում մը կպատճառե, վասնզի հմայությանց առիթ մ՝ ալ եղած է: Ապշեցա մնացի, երբ անոր կարճուկ ճղերուն վրա կախված տեսա հնոտի և ցնցոտի զգեստուց պատառներ, զոր նանրահավատ ուխտավորք և շատն հիվանդ ուխտավորք. կախեր էին՝ բժշկություն գտնելու հույսով: Ո՞ գիտե, թերևս ոմանք ի դարձին, կյանքերն ալ կորուսանելով այն հիրավի դժոխելանելի քարերուն մեջ, ուր ելնելու և քալելու համար կարգե դուրս ույժ մը, հարկ մը կամ հավատք մը պետք է, քալելն ալ ոտքի տեղ՝ շատ անգամ ձեռքով և ճանկերով իմանալու է, օգնական առնելով գավազաններ և չվաններ: Բուսական ցեղեն միայն այն հանդուգն վարդենին չէր տեսածս, այլ գահավեժ տորերու և դարերու վրա իրենց տեղ գտած էին սևապտուղ ծորենին, արծաթտերև, կարճուկ զղեարենին և ավելի վարի աստիճանի բույսեր, հայկական տղրըկախոտն, տերեփուկն (Centaurea Colchitrapa), Մեղրածուծն կամ հորտակ ծոթրինն (Marrubium), Հինգտերևուկն, Շահոգրամն, հայկական քոսքուկն (Scabiosa), սանդղաձև հասկով ընդդեմ մը, առվույտը և ուրիշ ստոնց նման ու աննման բույսեր: Քիչ ժամանակի և դժվարությամբ շարժված տեղի մը մեջ դժվար էր շատ բան փնտրել, մանավանդ որ Ավնիկ ալ բլրնութենն ազատ մնացած չէր: Շենքերն բոլորովին կործանած, քարի մը վրա միայն տաճիկ գրություն մը մնացորդ տեսա աստուծո անունով, ավելի բան մը չկարնալով որոշել: Բնության շրջակա տեսարանն ալ շատ ընդարձակ չէր կեցած տեղերես, վասնզի մոտը լեռներ կան, որոնցմե արևելյան կողմն եղած մեկն ալ Ավնրկա լեռ անվանեցին. գյուղի բնակիչքն, հարավային կողմն ալ ՄԵՐՔԵՇԵՆ (?) կանվանեին. չեռ մը, որ կարմիր ու ճերմակ կճախման քարերով կփայտվար:

Այսպիսի կերպարանքով և դիրքով բերդ մը, շեմ տարակուսիք, որ շատ հին պատմութիւն և դիպվածներ պիտի ունենա և հազարավոր տարիներ շեն ու նշանավոր կանգնած պիտի ըլլա, շատ բանավորներու վախի անվախ մնացած և վերջապես նորահնար ավերիչ գործիքներով կամ բնութիւն մեծ ցնցմամբ մը կործանված: Մեր պատմութիւնս մեջ առաջին անգամ Ավնկա անունն կ'հիշվի Սուրբ Լուսավորչի մարմնույն գլուտովը. գտնողն, Գագիկ Ճգնավոր Գ դարուն վերջերը կամ ի Ե-ին, այս գեղին էր հայրենյոք, թեպետ օմանք ալ Կթնի կանվանեն անոր գեղը: Ետ հավանական է, որ Հայոց և Պարսից տերութիւնները վերցվելէն հետև Արաբացիք, թեև գծվարութիւնս, տիրած ըլլան Ավնրկա և Ժ դարուն սկիզբը թողած հունաց կայսերաց, երբ ասոնք, արևմտյան հայոց նորեն տիրել սկսան: Հաջորդ դարուն կիսուն, երբ Քուրբաց ասպատակն ելավ, ավերեց զՈրկոմի և զԱրծն, ասոր ալ մոտեցավ: Իրմե առաջ հոն փախեր ապավիններ էին բազմութիւն մարդկան շրջակա վիճակաց, իրենց ըզգակներովը, զորոնք տեսավ հեռվանց ավերածուն Տուզրիլ, բայց առիշն փոյթ արար,— կրսե ժամանակակից պատմիչն,— քանզի ի հայելոյն միայն՝ ծանոթ զայն առնե», այսինքն՝ մեկ նաչելով իմացավ, որ իրեն համար Կարնո բերդին պես և այլ ավելի անառիկ տեղ մ' էր Ավնիկ, և թողուց գնաց: Գար դարի և տեարք տերերու հաջորդեցին հոս ալ: ԺԳ դարուն մեջ, որ թաթարաց տերութիւնն առհասարակ կտարածեր, ԺԴ-ին մեջ սկսավ տկարանալ, այս դարուս վերջերը Հայաստանի մեծ մասին տիրեցին երկու թուրքմեն ցեղապետք, իրենց դրոշներուն նշաններովը կոչված Ազ-Կոյունլու և Կարա-Կոյունլու: Այս ետքինիս ցեղապետին, Կարա-Մեհմեդի որդիոց մեկն՝ Մսրըր կամ Միսիր անվամբ, կտիրեր Ավնրկա, կամ այս բերդիս ապավիններ էր՝ իրեն ցեղին և իրմե առաջիններեն զորավոր աշխարհակալ և աշխարհավեր Լենկթիմուրի արշավանաց ատեն, որ առջի անգամ ի արևմուտք երթալուն, Տուզրիլ պես նայեցավ բերդին վրա և շորս դին ավրշտրկելով անցավ, գնաց, իսկ երկրորդ անգամուն, 1395-ին ամառը, եկավ անդառնալի կամբքով կամ բերդը նվաճելու կամ անոր տերը: Նախ՝ թղթով հրովեր զրկեց Մսիրա, որ առանց պատերազմի գա հնազանդի և երբ նա պատասխան չտվավ իր թոռներեն մեկը (Միրզա Մեհմեմեդ Սուլթան) խավրեց վրան, հետո ինքն ալ Ալաշկերտեն ելավ, Քյոտա գաղ լեռնեն անցավ և Ավնկա ստորոտը մոտենալուն՝ մեկեն թմրկաց և տավղաց դոփմամբ հրամայեց հարձակիլ Գյուղավանն,

որ պարսպով պատված էր, շուտով առնվեցավ և քակվեցավ, Մսիր բերդը քաշվեցավ՝ լերան ամեն դուրակոս կողմերը ամբացնելով պատերով, քարերով և դռներով: Լենկթիմուրի զորքն, վահաններն զլիններուն վրա առած, աշխատութեամբ ելան ինչվան բերդին պատերուն և դրան քով, մեքենաներ կանգնեցին պատերը ծեծելու և նետածիք ըլլալու բերդին պահապաններուն: Մսիր լավ գիտեր Լենկթիմուրի ուժն և համառութիւնը, որու դեմ բան չէր դիմանար. սակայն այնպիսի անառիկ բերդ մ' ալ շուտով թողուլը շատ ծանր էր իրեն: Աղաշավոր խավրեց, որ հավանի աշխարհակալն ընդունել իր հնազանդութիւնը, բայց ներք իրեն չգալուն, որ սոսկ վախեն իր հնազանդութիւնը, բայց ներք իրեն չգալուն, որ սոսկ վախեն էր: Լենկթիմուր պատվեց Մսիրա նվիրակները և ընծաներով գարծուց, իմացնելով, որ հարկ է Մսիրա իջնել և իրեն գալը: Սա գծվարեցավ և հանդգնութեամբ պատվիրեց իր թուրքմենաց, որ քար ու նետ թափեն թաթարաց վրա: Երկրորդ օրը Երզնկացի իշխողն՝ Քահարդան, որ Լենկթիմուրի նիպակակից էր, հարմար դիրք մը գտնելով, ելավ ձայն տվալ Մսիրա և հորդորեց անօգուտ քաջութիւնը թողուլ և շուտով գալ հնազանդիլ, որպեսզի անվտանգ ապրի: Մսիր տագնապած՝ նորեն աղաշավոր խավրեց խանին իր երախտ որդին և իր խնամի զորավար մը Սաղըլմիշ անուն, գեղեցիկ հայկական ձիեր ընծա խավրելով, բայց խանն իմանալով անոր հողողող միտքը, Սաղըլմիշը կապել տվավ: Նույն գիշերը զորքերն ավելի բազմութեամբ հարձակեցան, զրկեց ինչվան լերան գլուխը ելան, այն կամավոր տեղույն քով, զոր հիշեցի: Բերդեն նետ մը ընկավ բանակին մեջ թղթով մը որ կիմացներ, թե բերդապահը մեծ վստահութիւն ունին Սաղըլմիշի վրա, եթե նա ետ չգառնար՝ հուսահատելով անձնատուր կըլլան: Լենկթիմուր բերել տվավ Մսիրա տղայն, որ վեց տարվան էր, բայց իր դայակներեն խրատված՝ առնակ լալով, ազալանքով խոսեցավ, որ բռնավորն գթալով, իր թոռանցը նման զգեստներ հագուց անոր, վիզն ալ ոսկին մանյակ մը դրավ և նորեն թուղթ գրել տալով, դարձուց Մսիրա, որպեսզի շուշանա բերդեն իջնելու: Թուրքմենք տեսնելով տղայն և լսելով Լենկթիմուրա պատգամը, սկսան գանգատիլ Մսիրա դեմ, որ այս անգամ ալ չիջանելով՝ դեսպանները պատվով դարձուց, բայց հետ չկեցավ պատերազմ: Լենկթիմուր պատվիրեց, որ մեքենաները մոտեցնեն և քարե ումբերը թափեն պատերուն վրա, որով քանի մը տուն կործանեցին, շատ մարդ ալ նետահար ըրին, բայց իրենք ալ շատ վնասվեցան պաշարողաց քարածաղիքներն: Մսիր այս անգամ

ավելի հուսակտուր, իր մայրը աղաչավոր խավրեց, որ եկավ ընկավ խանին ոտքերը և լալով իմացուց, որ որդւոյն ըրածն ոչ այնքան հանդգնութենէ էր, որքան վախեն և շփոթութենեն և ներումն կը- խնդրեր: Լենկթիմուր իր սովորականեն ավելի երկայնամտութուն ցուցնելով՝ խոստացավ ներելու, եթէ շուտով գա Մսիր և մորը պատվո զգեստ հագցնել տվավ, նույնպես իր երկու տիկնայքն ալ (Սերայի-Մյուլը խանում և Թուման-աղա խանում) ծանրագին ըզ- գեստներ պարզեցին ու ճամբեցին զնա, որ եկավ, խրատեց զորդին, խոնարհելու իրմէ զորավորին: Սակայն նա բռնավորին համբերու- թյունը տկարութուն սկսելով, կամ բուրոյվին հուսահատելով, այս անգամ ալ շուգեց տեղեն շարժիլ: Այն ատեն Լենկթիմուր պատվի- րեց իր մեկ թոռանը (Օսման աղա), որ ՄեծՆիհր մը շինել տա, այս մեծուր ըսվածն ձեռագործ բլուր մ' է: Օրերով ճամբա հեռու երթա- լով զորքերն, ուր որ ծառ գտան շարդեցին բերին, Ավնրկա ստո- բոտը դիզեցին և վրան քար ու տիղմ խառնած կթափեին, այսպես վրայն վրա դիզելով ու թափելով: Քիչ օրվան մեջ բարձրացուցին արվեստական բլուրը բնական քարարլոնն ի վեր, գունդ մը զորաց վրան ելավ և սկսավ կարկտի պես քար թափել: Ավնրկա բերդին վրա և աղատման ճարը կտրել: Արդեն բերդին շուրն ալ պակսեր էր, Մսիր պահապաններն և զինվորներն զատ մարդ թողուց հոն, մեկալ մարդիկը վռնտեց: Հուլիս ամսու վերջի օրն էր, եզանակին տաքութունն պատերազմին սաստկությանը հետ խառնված, մա- հու շափ կտազնապեր պաշարվածները: Մսիր երկայն ատեն հուսա- հատ համառությամբ դիմացավ, բայց տեսնելով, որ քարն կար- կուտն չի դադրիր այլ ամեն բան կկործանն, իր տեղակալը աղա- չավոր խավրեց Միրզա Մեհեմեդ սուլթանին, որ բարեխոս ըլլա առ պապն: Սա՛ այս անգամ ալ հանձն առավ ներելու, եթէ Մսիր շուշանա իրեն գալու: Բայց երբ նա նորեն համառեցավ կամ թէ հիմարեցավ, թաթարք գիշերանց նեղ ու անկոխ ճամբաներն ել- նելով, հասան ինչվան միջնաբերդին դրսի կամարակապ պարիսպ- ներուն և մեկ քանիին վրան ելնելով շատ դժվարությամբ՝ հասան ինչվան բերդին վերջի պատերուն և սկսան մրճով և նզով զարնել ու խարխարել ու հեծաններ դնել, որ վրանին շփւլին: Երբ զայս տեսան պաշարողքն՝ բուրոյվին հուսահատեցան, զենքերին թո- ղուցին, սմանք ալ սկսան իրենք գիրենք ժայռերն վար անդունդ- ներու մեջ նետել: Վերջապես Մսիր ալ տեսավ, որ ալ դեմ կենալու ճար չկար, նորեն մայրը և որդին խավրեց, որ խանին ոտքն ընկ-

նալով գթություն խնդրեն: Մոր մը և որդեկի մը լացն և խեղճու- թյունն բռնավորին սիրտը շարժեցին. խոստացավ շնորհելու Մսիրա կյանքը, եթէ ինքնին գա խնդրելու զնույնն: Նա դեռ այն օրն ալ իր կանգուն մնացած քարերուն մեջ կեցած՝ կմտածեր թէ արդյոք լավ չէ՞ անոնց տակ ընկնիլ, քան թէ կաղ բռնավորի մը ոտից տակ, սակայն տեսնելով որ հավատարիմ ծառաներն անգամ զինքը կթողնին, թողուց ինքն ալ իր հուսո բույնը: Երկրորդ օրը, օգոստոսի կիսուն, Մսիր վիզը դաստառակ մը ձգած և մերկ սակուր մը բռնած, իջավ նախ Միրզա Մեհեմեդ սուլթանին ոտքն ընկավ և անոր պաշտպանությանը ապավինելով, եկավ անձատուր ըլլալու առ Լենկ- թիմուր: Սա ալ կարգե դուրս գթություն մը ցուցնելով, շնորհեց կյանքը և պատվիրեց, որ տարվի ի Սուլթանի և անկից ի Սմեր- զանու: Ավնրկա մնացյալ շենքերը չավրեց Լենկթիմուր, միայն մարտկոցները և զենքերը վերուց, մեջը գտված գանձերը և կարա- սիքը բաժնեց անոր առման ատեն ազեկ աշխատողաց, իսկ Մսիրա մարդիկներն ազեկ աշխատողաց վարձք՝ հարյուր հոգի ժայռերն վար գահավիժեց, իբրև թէ առանց այդպիսի մարդագոհի մը սիրտն չէր հանգչեր: Հինգ օր հոն կեցավ, հանդեսներ և խնջույքներ կա- տարեց, վասնզի արդեն մսլիմանաց բայրամի օրերն էին, վեցերորդ օրը Ավնրկա բերդը հանձնեց Աթրլմիշ էմիրին և իջաւ վար: Հուլիսի 4-ին էր, երբ հասավ հոս, օգոստոսի 21-ին հեռացավ, ըսել է, որ հիսուն օրի շափ Լենկթիմուր մը ուշացնող բերդն՝ շատ ամուր բերդ է եղեր և արժանապես Ավնիկ՝ անառիկ ըսվեր է:

Շատ տարի վերջը, երբ Լենկթիմուր Օսմանյանց սուլթանին վրա կերթար և զեսպան խավրելով պատասխանի կսույսեր, ի Բայա- ղեղա եկավ Ավնրկա քով ամիս մը նստավ, իր հին աշխատանաց հի- շատակով նոր և մեծագույն աշխատանաց պատրաստվելու: Իր վերջի տարին ալ (1405) Տուլատի անունով մեկն էր Ավնրկա վերակացուն: Իր մահվանն հոքը շատ շանցավ, Մսիրա սեախոյ (Կարա-կոյուն- լու) ցեղակիցքն նորեն տիրեցին իրենց ժառանգությանը, նորեն ամբըցուցին և նորեն ազատության բույն մ' եղավ բերդն Ավնրկա: Եվ երբ հարյուր տարի ավելի վերջը, 1535-ին, սուլթան Սուլեյման Գարսից Թահմազ շահին զեմ պատերազմի կերթար, տիրելով Արև- մբոյան Հայաստանի, տարեկից հիշատակագիր մը կըսե. «Բռնա- ցեալ, էստ ի հիսիսային կողմանէն, մինչև ի բերդն Անրկայա: Գուցե այն ատեն ավրվեցան Լենկթիմուրեն խնայված պարիսպներն և անկե հետն պատմության մեջ չերևնար ազատորեն, կամ ես չեմ

գիտեր, բայց բնության և հնության մեջ դեռ կեցած է իր զարմանալի և ահարկու կերպարանոքը, որո վրա Լենկթիմուրի ըրած վնասն գուցե ըլլա միայն իբրև մեկ սպի մը հսկայագոր մարտիկի մը մարմնո վրա, ի մեջ շատ սպեաց, զոր անկե առաջ և վերջը ընդունած է, ինչվան որ անհրաժեշտ մահացու հարված մը զինքն ալ անկենդան թողած ըլլա՝ գոնե երկար ատեն... Վասնզի մեռյալ բերդերն երբեմն հարություն կառնուն և նոր բերդապահ հին բերդապահաց գերեզմանները կպսակեն, անոնց քով բուսած անպակաս և անչինջ ծաղիկներով...

Ավնըկա սահմանեն շեռացած, ուրիշ հայրենի նշխարք և նշմարք մ՝ ալ քննելու է անոր արևմտակողմյան հովիտներուն մեկուն մեջ, զոր ԻՇ վտակը կոռոգե: Ասոր անվամբ ձևացյալ ԻՇԽՈՒ կամ ԻՇԽՄ անուն գյուղ մը կա հայոց, իբր երեսուն տնով, բայց հին և բազմատուն տեղվո մը ավերակաց մեջ միայնացյալ, կամ մարդաշատ քաղաքի մը ՆՇԽԱՐ մոռացյալ. գուցե Ոկոմյա նման տեղ մը, կամ Արծինն, որոց կյանքն իրենց մահվան պատճառով միայն կհիշվին: Այս տեղիս գլխավոր հիշատակարանն և իբրև քարոզակն անցյալ շինության և կենդանության՝ աշտարակ մ՝ է, բարձր ու բոլորշի, աշտարակ մը պահապանի պես մինակ կեցած ավերակաց և ամայությանց մեջ, հիսուն մետր բարձրությամբ և ինք մետր տրամագծով, տաշած ու շիտակ շարած քարերով, վայելուչ հայկական կամ սառակինյան քանդակներով, որ թեև ավերված են, բայց դեռ ոչ քայքայված: Միայն աշտարակին ծայրերը կտրտած են, որով ոմանք կարծեն, թե շատ ավելի բարձր եղած ըլլար: Պտուտակաձև սանդուղ մը միջքն ինչվան վեր կհանն, խարխիւր կամ վարի կողմին ձեւ կարծել կուտա, թե զանգակատուն էր. այսպես կավանդեն և բնակիչքն: Քանի մը քարունկեց հեռու, կա հին և վայելուչ փոքր եկեղեցվո մը ավերակ, իբր երեսուն մետր երկայնությամբ և կիսեն ավելի լայնությամբ: Պատերուն թանձրությունը դիտողին սիրտն՝ կվկայե, թե բնությամբ քակվեր է և ոչ հնությամբ, շորս դին ալ կան գեղացոց և մեր նախնայաց գերեզմանքն, կենդանակերպ մահարձանոք: Քանի մը քարունկեց ալ հեռուն, քարածայոյ մը մեջ փորված խաչաձև սենյակ մը կա՝ բնակության, թաղման թե՛ պաշտաման տեղ...

Կարելի է Լենկթիմուրա զորքն Ավնըկա պաշարման ատեն ավերած ըլլան այս տեղս: Պատմությունն կլռե իշխուի անունն և դեպքերը, բայց ինձի անտարակույս կերևի, որ սա ինքն է ասկե

հազար հինգ հարյուր տարի առաջ հիշված ՈՍԽԱ գյուղն կամ ՈՍԽԱ ՏԵՂԻՔՆ, ուր Դ դարուն կիսեն վերջը հայք և պարսք իրարու հետ քանի մը հեղ կովեցան, ըստ Բուզանդա (որ չէ հավանելի): Պարսից թագավորքն ներսեհ և հետո Շապուհ, անձամբ եկեր էին կովի և հաղթված փախան:

Ինձմե ավելի ժամանակ ունեցողին կթողում Ոսխա և Ավնըկա միջոց և մոտ եղած ԹԱՎՍ կամ ԹԱՎՈՆՑ գյուղն ալ քննել, շԱՐՄ-ՆԵՔԱՐՆ ալ, և եթե ասոր անունեն հրապուրյալ՝ հարսին մը հիշատակարան փնտրե և չգտնե, դառնա մեր նախ հիշյալ Յաղան գյուղը: Բնակիչքն իրենց գերեզմանաց մեջ կցուցնեն Ավնըկա թագվորի մը գեղեցիկ դստեր գերեզման մը, անոնց հարցրնե ասոր գիպվածը:

Անցնինք նորեն ի շովի կամուրջն և երթանք ի արևելք, քիչ մը դեպի հյուսիս դառնալով, Սողանլու լեռները ելլելու իջնելու և ի Վանանդ մտնելու: Առաջին հանդիպած գեղս ճամբուն վրա է, ԳԱՐԱ-ՉՈՒԽԱ, երկրորդ կեցած տեղս ԽՈՐԱՍԱՆ ավանն է՝ վեց ժամ կաթուրջն հեռի, Ստորին Բասենո գյուղերուն նպատավորն, հարյուր տուն բնակչով, փայտաշեն մզկթավ: Այս երկուքին միջոց գեպի հարավ կինկնա ՍԱԼՔՈՐԻ կամ ՍԱԼՔՈՐԱ գեղն, երբեմն ավան և գուցե ավելի մեծ և շեն տեղի, հիմա ամայացյալ: Ռուսաց 1829-ի պատերազմին ատեն, քառատուն տուն հայ բնակիչ ուներ և ավելի շատ մահամեղական: ԺԱ դարուն սկիզբն, Վասիլ Բ. կայսրն հունաց, ասոր քով բանակեցավ ամսե մ՝ ավելի, «խոր փոսի պատնէշ արարեալ շուրջ զբանական», վրաց Գեորգի թագավորին դեմ գացած ատեն: Շարունակելով ճամբանիս միշտ դեպի հյուսիսային արևելք՝ լերանց սահմանը կմտնենք: Չախ կողմեն Տայոց աշխարհին լեռներն են և Ճորոխի հովիտն, աչ կողմեն Սողանլուի թևերը կտարածվին: Ասոնցմե Ազպապա կոչված լեռնեն կիջնե վտակ մը և ԽԱՆ գյուղին քովն անցնելով, անոր անվամբ կհոշվի և կուզա կթափվի ի Սրասխ: Իր եզերքեն շատ հեռու չէ, իբր հինգ մղոն ի Խորասանա Ջերմուկ գյուղն, որ կհայտնե տաք ջրերու աղբյուրներ ունենալ:

Ասկե ալ նույնչափ հեռու է Ջիվին գեղն՝ լերան մը ստորոտ և համանուն բերդին ավերակքն լերան գլուխը, որուն վրա կնայի նույն լերին բարձրագույն մեկ գագաթն ալ: 1829-ի պատերազմին ատեն հոս բանակած էր օսմանյանց սպարապետն, բայց երբ լիրջավ ուսները քշել Խանա ձորահովտաց մեջ, ինքն ալ ետ քուշ-

վեցավ. ուսը տիրեցին Ջվինա (հունիսի 19-ին): Թուրք բերդին տակ ական գործեր էին, որ հանկարծ ճայթելով մեծ մասը փուլց, բայց Պասկեիչ սպարապետն Ռուսաց, որ այն տեղը բռներ էր, քիչ մ' առաջ հեռացեր էր զորքերովը, որով քիչ մարդու վնաս հասավ: Ռուսաց հեռանալեն հետև Օսմանյանք նորեն ուղեցին նորոգել բերդը, բայց անկատար մնաց: 1855-ի պատերազմին ատենն ալ Անգլիացիք օգնականք օսմանյանց քննեցին այս տեղս և վկայեցին շատ ամուր և հարմար ըլլալը, նաև հրձիգ ուժաց դեմ դնելու: Հին ատեն ալ այս բանս աղեկ ճանչցված պիտի ըլլա՝ գոնև Հուստինիանոս կայսեր ատեն, որ Բասենո քաղաքին դաշտային դրիցը չհավնելով, կրսեն, ՍՈՒՄԻՆԱ բերդը շինել տվավ և ամրացնել և իր անվամբը Հուստինիանուպոլիս կոչել: Արդ՝ ինձի կերևի, թե այն Յուստինա ըսվածն է հիմիկու Ջիվինն, բայց հնությանց մնացված մը կամ գրված մը ինձի չըսին ավելի մոտեն տեսողք:

Ջիվինեն շորս հինգ ժամ հեռու է դեպի հյուսիսային արևելք ուրիշ նմանաձայն բերդ մ' ալ ՋԱԴԻՆ-ԳԱԼԵ, որ և Քյոթ-Օղլուի բերդ կըսվի. մոտն ալ նույն անվամբ լեռ մը կա: Ուրիշ մոտ տեղվանք ալ աս (Քյոթ-Օղլու) անվամբ բերդեր և լեռներ կ'ըսվին, ի հիշատակ հուշակավոր դյուցազնացյալ ավազակի մը, որո վրա շատ երգեր և վիպասանություններ հյուսված են: Այս ավերակ բերդին քովեն անցնող համանուն վտակին (Ջաղին-սու) գլուխը, Սողանլուի ստորոտքը ԳԱՅՆԼԻ գեղն է: Ասոր քով, 1829-ին (19 հունիսի) Ռուսաց հետ զարնվեցան օսմանյանք, որք լեռներուն ճամբաները բռներ և Միլիդյուզ ըսված գեղին քով կիրճերու մեջ բանակեր էին: Պասկեիչ սպարապետն Ռուսաց՝ անկարծելի ճամբաներ բռնելով, ութ հազար ոտք բարձր լեռանց գագաթնն իջավ օսմանյանց բանակին հետևը, ասոնց սպարապետն Սալիհ փաշա մեկ կողմեն, մեկալ կողմեն Հազգի փաշա փութալով՝ զարկին Ռուսաց բանակին երկու թևերը, ուժերնին հոն թափելով, անոր համար Պասկեիչ ալ իր վերջապահ գնդով անոնց բանակին միջին վրա հարձկեցավ, կոտորեց և լեռանց կիրճերուն ու ձորերուն մեջ ցրվեց, մնացյալներն ալ շփոթելով քշեց ի Հասանգալի, ինքն հաջողությամբ մտավ ի Ջիվին: Երկրորդ օրը (20 հունիսի) դարձավ Հազգի փաշային վրա ի Միլիդյուզ, որ լսելով սպարապետին փախուստը, քիչ մը դեմ դնելեն հետև՝ անձնատուր եղավ, ինչպես քիչ օր վերջ ալ նույն ինքն Սալիհ փաշա, կարևո քաղաքին դռները բացավ Պասկեիչս, թշնամությունը և պատերազմը վերջացնելու: Այս առիթովս, մեծ

բազմություն մը մերազգաց՝ իրենց հարց տուն տեղ և գերեզմանները թողլով, գաղթեցան գնացին Ռուսաց բաժինը, Մեսխաց, Վրաց և արևելյան հայոց կողմերը: Այս Սողանլու լեռանց, որ հին ատեն ՄԵՍՐԱՆՑ լեռինք կըսվեին, անվանի պատերազմներուն մեջ էր Ռուսաց հետ՝ իրենց մեծահուշակ բանաստեղծն Պուշկին, տեղվանքը և դիպվածքը դիտելու և իր մտավոր կրակները բորբոքելու համար եկած: Բայց եթե զորականք մասնավոր խնամքով չզգուշանային իրեն, հանդանությանը զոհ պիտի ըլլար հոն, և գուցև Մոսկով Քյոթ-Օղլու մ' ալ պիտի ավելնար զրուցաց մեջ:

Այս անտառախիտ լեռանց ստորոտը հասնելով՝ շուղեցի ճամբաս շտկել դեպի ՄՆԺԿԵՐՏ մեծ ավանն Ստորին Բասենո, որ անշուշտ Մաժան անվամբ մեկու մը դաստակերտ է, գուցև քրմապետին որդվո, Արտաշիսի Բ-ի և թերևս այս վերոհիշյալ Բասենո, քաղաքն, որ մինչև Ռուսաց պատերազմին ժամանակը բազմաբանակ էր, հինգ հարյուր տուն ուներ, հիմա կան նշմարք հաղիվ բանի մը տասնյակը տանց. եթե ոչ ավանին մեջ, գոնև իր ավերակ լեռնաբերդին վրա գտվին հնության նշխարք: Մտանք անտառային բավիղներու մեջ և օրերով թափառեցանք: Այս տեղս Հայաստանի սովորական կերպարանքեն կտարբերի, նշանավոր բան մ' է. զրեթև հարյուր փարսախս քառակուսի տարածությամբ, կարևո, ճայոց, Գուզարաց և Այրարատ աշխարհաց միջոց, սևականալ բանակի մը պես կանգնած և ինչվան ինն հազար ոտք բարձրություն: Սոճիք և եղևինք ճապաղ ճյուղերով հորիզոնը բռնած են, գետինն ընդարձակ լեռնատափ մը կրնա ըսվիլ կամ անտառալեռն, որ արևուն ճառագայթից դեմ անթափանց վահան մը կրնար ըլլալ, որ արևուն ճառագայթից արվեստիվ կտրվեին: Ընդհակառակն, եթե ծառերը կանոնավոր խնամք չըլլալով՝ օրե օր ծառերը կպակսին, անտառադարմանության խնամք չըլլալով՝ օրե օր ծառերը կպակսին, «Մայրաբուսակ լեռինք Մեծրաց» վարսաթափ, ամայի, ճաղատ կմնան, փայտերն կցրվին շորս կողմի գավառները ոչ միայն կրակի ու հասարակ շենքերու համար, այլև դեմառդեմ բերդերու՝ երկու տերությանց: Գյուճրի բերդին նյութը մեծավ մասամբ ասկե գրեցին ուսը, վաթսուն հազար բուլլի տալով, պատերազմաց պատճառով ալ շատ շարդ-եղած է ծառերուն: Մերկացյալ գետինն շատ տեղ ճախնային և խոնավ է, այս խոնավութենն առաջ կուգան այն բյուրավոր կարմիր սոխավոր ծաղկունքն, որոց համար կըսվի թե Սողանլու անվանած են լեռինքն: Թե ջրերուն քով, թե ծառերուն վրա շատ տեսակ վայրի թռչնոց և հավուց ձայներ լսեցի, պզտի

երամենի տեսա, շորքոտանյաց չհանդիպեցա, այլ կես շորքոտանի, կես երկոտանի, թավամազ, բրդոտ, անճոռնի, այլանդակ կենդանի մը (արջ) տեսնելով՝ վախցա և փութացա անտառներեն դուրս ելլելու, ՍԱՐԸ-ԳԱՄԸՇ և ԴԵԼԻ-ՄՈՒՍԱ գեղերեն անցնելով, իշա Վանանդա դաշտը:

Այս դաշտս ալ՝ ինչպես առաջ ըսի, Բասենո և Շիրակա դաշտաց կցարդ է և ինքնին Անփայտ Բասեն կրսվեր ի սկզբան, ինչվան որ Ելեոոյ վասն հատուածին Վղրնդուր Բուլկարաց Վրնդայ բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորա անուանեցաւ ՎԱՆԱՆԴԱՅ՝ Սողանու լեռներն արևմուտքեն և հյուսիսեն կպատեն զսա, հարավն՝ Երասխա-ձորի բարձր եզերքն, իսկ ի արևելքից՝ հազիվ նշմարված բլուրներ կդատեն ի Շիրակա, բայց ավելի դրական քան թե բնական սահման մը կա Վանանդա և Շիրակա մեջ, ինչպես և ի մեջ երկու Բասեններուն: Բայց այն բլուրներն, կամ երկրին քիչ մը ուռեցքն ալ կբաժնեն երկու գետոց ջրերը, երկուքն ալ Երասխա օժանդակ: Մեկն ի արևելս Ախուրյան, որ զՇիրակ կոտոզե, մյուսն ալ ի արևմուտս Վանանդ ոռոգողն, որ Կարսա գետ կրսվի հիմա (Կարս-չայր), և ի հնումն կրսվի ՄԵՍԱԳԾՏ, և կիջնե Սողանուի Տիքմե և Քյորոզլու լեռներեն և ժողովելով ուրիշ շրջակա լեռանց վտակներ ալ, հարավային արևմտյան կողմեն դեպի հյուսիսային արևելք կերթա և Կարս քաղաքեն անդին կրնդունի Հյուսիս ծովակեն (Չըղըր-գյու) ելած առուն և անով Զարիշատա վիճակը բաժնելով դառնա ի արևելք, կմտնե ի Շիրակ, կխառնվի ասոր Ախուրյան գետույն հետ և անոր հետ Երասխ կթափվի: Վանանդ ալեձև դաշտային է, տեղ տեղ ճահիճներ ունի, բոլոր գետինն հինգ հազար ոտք բարձր է ծովու երեսն, անոր համար քիչ պակաս քան զԿարին՝ երկար և սաստիկ ձմեռ ունի, անոր նման ալ գեղեցիկ գարուն, զով ամառն և բարելից աշուն: Վասնզի թեև պտուղ չունի, այլ արմտիք շատ և պարարտ, անոր համար մեր նախնիք անվանած են զնա արգավանդ հացավետ, խոտավետ, օդն ալ հստակ և առողջասուն է, բացի քանի մը ջրամած կողմերեն:

Հին բնակիչքն Վանանդա, բուլղարաց հետ խառնվելով, ասկի իբրև երկու հազար տարի առաջ, անոնց խոտորակ բարքն ալ առին կրսն մեր պատմիչք Ե և Թ դարուց: Երկիրն ընդարձակությանն համար Բասենո պես երկու մաս բաժնված էր, մեկն բուն Վանանդ, մեկուն ՓՈՔՐ ՎԱՆԱՆԴ կամ Փորակ Վանանդա, որ գուցե հիմա Զարիշատ ըսված վիճակն ըլլա, կամ Թուրքաց ԹԱՆԴԻՆ ըսածն, Կար-

սա արևմտյան հարավային կողմն. երկու մասերն ալ առանձին իշխան ունեին, Ա և Բ ըսված: Ժ դարուն մեջ (համի 961), Վանանդ առանձին թագավորութիւն ալ ունեցավ՝ ի ցեղե Բագրատունյաց, որ հարյուր տարի տևեց, մինչև երրորդ և հետին թագավորն Գագիկ, Սելուկյան թուրքաց վախեն՝ հունաց թողուց երկիրը և անոնցմէ առավ Մամընդավ բերդը: Ռուսաց (1828-ի) պատերազմեն առաջ, Վանանդ հարյուր տասը գեղ ունեւր, Զարիշատ ալ՝ հիսունչորս: Այս երկուքեն զատ Ղարսա գավառին կամ կուսակալության վիճակք են նաև Կաղզման, Կելուան կամ Խուճվան և Շորագյալ:

Քոլոր այս վիճակաց և շինից գավառիս թագավորն է Կարս բերդաքաղաքն, որ ամրությամբն հռչակված է ի արևելք և օսմանյանց ամրագույն բերդն է մեր աշխարհին մեջ: Հին շինության ժամանակն և Ֆելիքնակն հայտնի չէ, թվի թե Կարք անուն ցեղի մը զխավորե շինված է, թեև վերք ԿԱՐԻՍ ՔԱԼԱԿԻ անվանելով: Դրան քաղաք կթարգմանեն: Ով ալ ըլլա շինողն՝ շատ փորձ և բաղդավոր աչք ունի եղեր, վասնզի աղեկ կշռած և ընտրած է տեղը, ի բն իսկ ամուր: Մեծազետույն արմրեկան մեջ երեք կողմեն պատված, իբր հինգ հազար վեց հարյուր ոտք բարձր ծովու երեսն, գետույն եզերքն ալ հատակեն շատ բարձր և զառ ի վայր ըլլալով՝ չեն թողոր մոտենալ քաղքին, իսկ շորթոր (արևելյան) կողմեն պարիսպներով և մարտկոցներով ամրացած է, նույնպես մտտի բլուրներն ալ բերդիկներով ամրացալ են: Երկայնաձև քառակուսի է բերդաքաղաքն, իբրև հազար ընտրափ երկայն, կիսով չափ լայն, երկու պարիսպ ունի՝ հնգե վեց ոտք թանձրությամբ և տասնհինգ մետր բարձրությամբ, հրաբխաքարերով շինված, քառակուսի աշտարակներով պատսպարած, որոց տասնյոթ հատն են հարավակողմեն, ինն հատ արևմուտքեն, յուրաքանչյուրն ալ տաս բթաչափ լայնությամբ: Անկյուններուն և դրանց ջով կանդնած են մեծագույն աշտարակներ, որոնց վրա կերևան մեր նախնի իշխողաց արձանագրութիւնքն և խաչարձանք, բայց ես Թ դարե հին արձանագիր չտեսա: Քաղքին արևմտյան հյուսիսային անկյունը բռնած է միջնաբերդն, բարձր և անկոխելի քարա-ժայռի վրա, որ առանց հրանոթի ոմբաձգության անառիկ է, մանավանդ որ շորս կողմն ալ ուրիշ անկոխելի ժայռեր և գետոցն անդունդներ կան, որոց վրա երեք ամուր քարաշեն կամուրջք ձգված են և մեկն հին է: Քաղքին հեռուն ալ ուրիշ կամուրջներ կան և մեկն ալ շինեց վերջի (1854—55) պատերազմին ատեն անգլիացի զորավար մը (Lake): Բերդին հարավային և արևելյան կողմը լայն

խրամ մը կպատի, մեկ կողմն ալ բոլորակ աշտարակի նման շինված մը կա, որ գերեզմանի տեղ կկարծվի: Երեք կողմն քաղաքն արվարձաններ ունի. ՕՐԹԱ-ՔԱՓՈՒ, ի հարավո, ՊԵՅՐԱՆ ՓԱՇԱՒ արևելքեն, ՍՈՒ-ԳԱՐՈՒ արևմուտքեն, գետույն անդիի կողմը. այս ետքինս է հայոց թաղ:

Վերջի պատերազմեն շատ վնասովեցան Կարսա շենքերն, որոց զլխավորք սեպվեին միջնաբերդին մեջ մզկիթն, զինվորանոցն, վառարանն, ծածկված ճլամբուլայն (չրամբար)՝ երեք հարյուր քարակտոր սանդղաց աստիճաններով մինչև ի գետն և բերդապահին բնակարանն: Ռուսաց՝ առաջին անգամ առնելեն առաջ, տասնյոթ թաղ կրածնվեր Կարս, ամենն ալ մեկ-մեկ մզկիթ ունեին, ութ հարյուր հիսուն տուն կար, հարյուր քսանվեց խանութ, երկու բաղնիք, մեկ եկեղեցի հայոց, մեկ կարավանատուն: Հարավային և արևելյան արվարձանաց մեջ ալ տասնմեկ թաղ կար թուրքաց և թաթարաց՝ իրենց մզկիթներով, մեկ եկեղեցի, չորս կարավանատուն, չորս հարյուր երեսուն խանութ, ութ հարյուր տուն, իսկ հայոց թաղն ունեւր վեց հարյուր տուն, երկու բաղնիք, շատ գործարաններ, ներկարաններ, աղորիք, ջուլհակք և այլն: Տուններն ընդհանրապես հողաշեն են, քառակուսի և կրկնահարկ:

Ամենն նշանավոր շենքն է զլխավոր մզկիթն, որ էր հայոց մայր եկեղեցին, հիմնված համին ինն հարյուր երեսուն, Ա Աբաս թագավորն և ավարտած ինն հարյուր քառասուներկուսին, որուն ձևն ալ, նյութն ալ արդեն շինության ժամանակակիցք շատ գոված են, ինչպես կըսեն մեկն. «Վիմարդեան արձանօք որձաքար պողովատաշ վիմօք, բոլորապէս գմբեթաւորեալ, պայծառ զարդիք, երկնանման խորան»*: Հիրավի վայելուչ և անսովոր ձև մ' ունի, դրեն ութանկյունի բոլորակ, ներսեն քառաթև, գմբեթն բարձր և սրածայր ութ կողմերեն կվերանա առանց սյան, տասներկու երես բաժնրված, որոց վրա ներսեն տասներկու առաքելոց պատկերքն նկարած են, անոր համար Առաքելոց եկեղեցի ալ կոչված է: Այս եկեղեցվույն համար է, որ Ափխազաց թագավորն Բեր կամ Թեղաս (Թեղորոս) նախատանք դեսպան խավրեց առ Աբաս, որ նավակատիքը չընեն, ինչվան որ ինքն ալ գա իրեն ծիսովը օրհնել տա: Սա ալ հարձրկելով Բերա զորաց վրա, որ Կուր գետույն եզերքը բանակեր էին, վանեց, վնդեց և թագավորնին բռնելով բերավ, ցուցնել

* Առեկաննոս Աստղիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885 թ.

ավազ իր շինած եկեղեցվույն վայելութունը. — Լավ տես, — ըսավ, — վասնզի մեկ մ' ալ չպիտի տեսնես, — և աչքերը խավարցընելով՝ զլխույն գինը առավ ու արձրկեց: Այս եկեղեցինս զատ երկու երեք հատ ալ հայտնի հին եկեղեցիներ կան ի մզկիթ փոխված, քանի մ' ալ ուրիշ հին շենքեր բոլորովին ավրվելու մոտ, մզկիթի մը մեջ ալ նահատակի գերեզման մը կցուցնեն: Իսկ հիմակվան հայոց եկեղեցին արվարձանին մեջ է, բարձր տեղ մը:

Դար մը Բագրատունի թագավորաց աթոռ եղող քաղաքն պետք էր որ Անվո պես շատ ձեռակերտ հիշատակարաններ ունենար, բայց իր վիճակն ավելի պատերազմական եղավ: Կրնա ըսվիլ, թե իբրև սպառազինյալ ծնավ Կարս և այնպես մնաց հազար տարի ու կմնա մինչև այսօր, շատ պատերազմներն անցնելով: Նախ՝ Ա Աշոտո եղբայրն, Աբաս, Թ դարուն վերջերն ամրացուց զԿարս և ինքնազուխ թագավոր նստավ: Իր եղբորորդին՝ նահատակն Սմբատ Ա, հոս ապահովեց իր արքունիքը և տիկնայքը Ափշինի արշավանաց ատեն, բայց երբ սա պաշարմամբ նեղեց բերդը, բերդապահն անձնատուր եղավ, Ափշին հափշտակեց զանձերը, տիկնայքը վաճառեց Սմբատա: Ասոր որդին, Աբաս Ա, նորեն ամրացուց և թագավորեց ի Կարս, նույնպես իր որդին ալ՝ Մուշեղ, հոս թագավորեց, մինչև անոր երեց եղբայրն, Աշոտ Ողորմած, Բագրատունյաց բուն աթոռը դրավ ի Անի: Հետ (քսանևչորս տարվո) Մուշեղա, թագավորեց իր որդին՝ Աբաս Բ, քառասունհինգ տարի, ասոր ալ հաջորդեց որդին Գագիկ, երեսունհինգ տարի, որ Անի քաղաքին հունաց ձեռքը մատնվելեն վերջը քսան տարի ալ նստավ հոս, սակայն նոր և ավելի զորավոր թշնամյաց ձեռքեն ազատ չիմնաց: Սելջուկ թուրքաց ասպատակքն, համին հազար հիսուներեք, հանկարծորեն հարձրկեցան Կարսա վրա, իրենց շար սովորությամբ աստվածահայտնության տոնից օրերը և անպատրաստ գտնելով՝ կողոպտեցին քաղաքը, որ հարստությամբ լցված էր, «Ի ծովէ եւ ի ցամաքէ ամբարեալ», շենքերը այրեցին, մնացյալ բնակիչքը ջարդեցին, վաւրնզի մեկ մասը միջնաբերդը փախավ և ազատեցավ: Տուրքի Սուլթան՝ ավարին համն առած, նորեն ասպատակ խավրեց Կարսա վրա, Արսուրան զորավարին առաջնորդությամբ. այս անգամ Գագիկ անպատրաստ չէր: Դեմ խավրեց իր զորքերը, որ մեծ ջարդ ըրին թշնամյաց մեջ, բայց հանդուրեն ներս նետվելով՝ երկուն հոգի իրենց ազնվականներն սպանվեցան, մեկն ալ Թաթուլ անուն, «այր հոր և պատերազմատէր» բռնվեցավ: բերին Սուլթանին առջև:

Չարմացավ սա կտրճին կերպարանաց և անվախությանը վրա և խոստացավ անվնաս արձկելու, եթե իր զորավարին խոցված որդին բժշկվելու ըլլար. «Քէ իմ է զարկածն,— ըսավ Քաթուլ,— չէ կենաց, թէ այլում է, զայն ոչ գիտեմ» (Եթե իմ ձեռքես զարնված է Արսուրա որդին, անկարելի է որ ապրի, իսկ եթե ուրիշ մ' է զարկողն, այն չեմ գիտեր): Ըսածն ստուգվեցավ, երիտասարդն մեռավ: Քաթուլ ի մահ մատնեցավ, բայց Տուղրիլ անոր աչ բազուկը կրտրելով, խավրեց մխիթարանք Արսուրանա, «Քէ ի վատ բազկէ չէ մեռեալ քո որդին»: Արժանի՛ գովեստ արժանավոր քաջին:

Տուղրիլա հաջորդն էլի-Արսւլան առավ զԱնի, կարգն եկավ Կարսա: Դեսպան խավրեց Գագկա, որ անձնատուր ըլլա: Գիտեր սա, որ կարելի չէ երկար ատեն այն ահեղ աղեղնավորաց դեմ կենալ և Քաթուլ անվրեպ բազուկներն միշտ չեն բուսնիր, ճարտարությամբ բռնավորին սիրտը որսաց, պալատական ներքնատունը նստավ սգազգեստ՝ դեսպանին եկած ատեն, կարծեցնելով, որ Տուղրիլի մահվան վրա է սուզն: Հավատաց, գթացավ Արսւլան և խազաղությամբ եկավ ի Կարս: Գագիկ մեծ հանդիսով ընդունեցավ զնա և կերակրեց բոլոր բանակովը, մեկ անգամուն ինչվան հարյուր հազար դահեկան ոսկի ծախս ընելով և հետ դարձուց աշխարհավերջ: Բայց չուզելով որ անգամ մ' ալ փորձանքի ընկնի, հունաց հովիտ մեջ երկիր մը: Քսան տարի վերջը, հազար ութսունչորսին, գովկիտ մեջ երկիր մը: Քսան տարի վերջը, հազար ութսունչորսին, հուլիս ալ վրաց ծախեցին զԿարս, անոնցմե առին թուրքք և պահեցին մինչև ժԳ դարուն սկիզբը, որում (1208-ին) Չաքարե և Իվանե առին զԿարս, վրաց և հայոց զորք: Բայց երեսուն տարի վերջը, 1239-ին, Քաթարք Անին առնելեն հետև եկան ի Կարս և թեպետ գաշնադրությամբ առին, բայց կողոպտեցին հանդերձ արյունահեղությամբ: Տասնհինգ տարի վերջը հոս կնստեր իրենց մեծ զորավարն Բաշի-Նուին, երբ Ա շեթում թագավորն Կիլիկիո եկավ իրեն այցելության ի Քաթարստան երթալու ատեն: Քաթարաց և թուրքաց ձեռքը մնաց Կարս անավեր՝ իր ամրությամբը նաև կենկթիմուրի ատեն (1394), որ պաշարմամբ չկրցավ առնուլ, այլ պայմանավ անձնատուր ըրավ անոր բերդապահը (Յիրուզպախթ): Անկե հետև, ժԾ դարուն մեջ, թուրքաց և վրաց կովո կետ մ' եղավ Կարս, ինչպես ետևի դարերուն մեջ ալ՝ Օսմանյանց և Պարսից: Ասոնք շատ անգամ պաշարեցին, նաև իրենց մեծ և հաղթող թագավորաց ատեն, ինչպես Շահ-Աբբաս (1603), Քահմազ-Ղուլի (1735), բայց

չկրցան առնուլ և ոչ ալ ռուսք 1807-ին: Բայց 1828-ի պատերազմին ատեն Պասկևիչ երեք օր պաշարելով և արևելյան հարավային կողմը տկար գտնելով ու անկե հարձկելով, ստիպեց զօսմանյանս անձնատուր ըլլալու (23 հունիսի), և երբ քանի մ' ամիս ետքը Ադրիանուպոլսո գաշնադրությամբ նորեն օսմանյանց թողուցին զԿարս: Կրնեն թե Պասկևիչ լացած ըլլա: Բայց ռուսք ելլելու ատեննին, ոչ միայն շատ բան վերուցին քաղքեն, այլև ամրությանց մեկ մասը քակեցին: Անոր համար վերջին նոր պատերազմին ատեն (1854—1855 թթ.) անգլիացի փաշայն Ռիլյամս նորեն ամրացուց, շորս կողմն ալ մարտկոցներ կանգնեց, որով վեց ամիս դիմացավ Ռուսաց շատ անգամ հարձակմանցը, որք անգամ մը յոթ հազար մարդ կարուսին անոր պարսպաց տակ և վերջապես սովով նեղելով առին (28 նոյեմբեր): Եվ երբ նորեն թողուցին օսմանյանց (7 օգոստոսի, 1856 թ.), ամրոցները ավրշտըկեցին, թուրքաց արձանագիր քարերը քակեցին, Կարսա հակառակորդ Գյումրի բերդին հագուցին, գետինք փորելու ատեն ալ հողե աման մը գտան, վրաց Ռուսուդան թագուհի զղնձի դրամներով: Այս թագուհիույս ատեն (ժԳ դար) պարսպաց նորոգվելուն վկա է ինչվան հիմա աշտարակի մը վրա մընացած հայերեն արձանագիրն. «Շնորհին Աստուծոյ և ողորմութեամբ թագաւորին մերոյ Ըռուսուդանայ, մեք, Կարսուց քրիստոնեայքս, մեծ և փոքր, շինեցաք զբրջներս ի յիշատակ մեզ և պատրոնին մերոյ»:

Կարս Կարնո և անով բոլոր փոքր Ասիո պատվար և դուռ կրնան ըսվիլ օսմանյանց արևելյան հյուսիսային սահմաններուն, ամրությամբ հիմա առաջին քաղաքն է իրենց վիճակված Հայաստանին և մեր հին աշխարհին մեջ ամենեն առողջ և ուժով մնացյալ տեղն կրնա ըսվիլ: Միանգամայն և մեկ հատիկ ողջ մնացած հայոց թագավորանիստ քաղաքաց մեջ, որոց շատն բոլորովին ավերակ են, ոմանք կիսավերակ կամ անշուք գյուղ մը դարձած: Քաղաքական վարչությամբ և առևտրի կողմանե ալ մեր աշխարհին գոնե երկրորդ կարգի քաղաքաց մեջ նախադասներն է: Վրաստանի և Ռուսաց բաժնին մոտ ըլլալով՝ ավելի շատ զանազան ազգաց կերպարանք կերևան ի Կարս, քան ի Կարին. Կովկասային ժողովրդոց դրացի և իջևան եղած է շատ դարեր ի վեր, Պարսկաստանի վաճառականաց ալ գործակից: Միով բանիվ՝ շատ կերպ տեսությամբք: Թե բնական, թե քաղաքական, թե պատերազմական, թե հայրն-

նասիրական,— մեր աշխարհին ամենեն նշանավոր շինից մեկն է Կարս, արքայաշուք քաղաքն Վանանդա:

Այս գավառիս շեն և անշեն գեղերեն շուտով անցա՝ Շիրակա հռչակավոր շեն ու անշենը դիտելու փափագելով, բայց նախ հոս փափագելով փնտռեցի և շատ այն ԻջևՎԱՆԻՅ ԳՅՈՒՂՆ Վանանդա, որ արժանի էր ամենայն հայրենասեր հայ մարդու ուխտատեղի մ' ըլլալու, վասնզի հայրենիք է սքանչելի և անմասն անձի մը, որում մեծապես միացյալ էին սրբութուն, գիտութուն, խոհեմութուն, արիւթյուն և հայրենասիրութուն, և որ զժվարագույն դարու և դիպաց մեջ՝ մեր աշխարհին եկեղեցական և զինվորական դասուն միանգամայն հոգի և առաջնորդ եղավ. այն է՝ երեցն Ղևոնդ, որ թեև սոսկ քահանա մ' էր, բայց եպիսկոպոսունք և կաթողիկոսն ալ իրեն խորհրդով և հոգով կշարժեին: Անոր համար իրենց նահատակակից խումբն ալ ասոր անվամբ Ղևոնդյանք կկոչվի և Վարդանանց ղուգակից կհռչակվի և կտոնվի ի եկեղեցվո և ի հայրենյաց: Հիմա այս կողմերս, Իջևանից անունը շսելով, կարծեցի որ Ղարսա մեկ վիճակին գլխավոր ավանն որ կԵՉԵՎԱՆ կկոչվի ի Թուրքաց, նույն իմ փնտրածս ըլլա, սակայն ճամբաս հոս շարձավ, որ ծերունյաց հարցնեմ՝ կարծիքս ուղղելու. կհանձնեմ իմ հետևողացս, այս գերագույն հայրենասիրին հայրենիքը երևան հանելու:

Օսմանյան Հայաստանի ամրագույն քաղաքն հեռանալով գեպի արևելք, քանի մը գեղերն անցա, ինչպես ԳԱՆՅԱ-ՕՂԼԻ, ուր մեծ ջրի ավազան մը կա, ՄՇԿՈՒ և այլն և քիչ մը բլրաձև բարձրացյալ դիրքեր անցնելով իմացա, որ հիմա ՇԻՐԱԿ ղաշտին և գավառին մեջն եմ եղեր: Հայաստանի երկու հարյուր, կամ ըստ ոմանց վեց հարյուր քսան գավառաց մեջ գուցե հազիվ երկու կամ երեք հատ գտվին հավասար կամ մոտիկ Շիրակա՝ ազգային հիշատակոք լի, կամ թե հիշատակաց վկաներովը, որք են հիմա կանգուն, կիսականգուն, ավեր և կիսավեր և բնավեր շենք: Դեռ շատ շեն և ամայի գեղերուն քով, անոնց ծեր պահապանի պես կանգնած կամ հանգչած են եկեղեցիք, տաճարք, մատրոնք, քառակուսի, բոլորակ, գմբեթավոր, սաքաշեն: Քիչերն դեռ երկիկք կբարձրացնեն իրենց բազմադարյան ձյուններ, բուքերն անցած գլուխները, շատերն՝ իրենց ամուր և հաստահիմն կողերուն վրա միայն կոթնած՝ կարծես թե մահվան և անմահության կռիվ կընեն ժամանակին դեմ: Ոմանք ինչվան հազար երեք հարյուր տարին ի վեր: Իրավ շատ ընդարձակ է Շիրակա ղաշտն, հարավեն մինչև Երասխ գետ, արևելքեն մինչև

Արագած լեռ տարածված, սակայն կերևի թե դեռ երբեմն իրեն շենքերուն համար նեղ եղած է: Այնքան բազմաթիվ են եղեր բընակիչքն, այս ալ նախապես իր բազմաբերությանն համար, որով հռչակված է շորս հազար տարին ի վեր: Վասնզի ըստ ավանդության նախնյաց մերոց Հայկա թոռնորդին Շարա, թե շատակեր և թե շատզավակ, ասկի համար երկիր մը շատավ իրեն բնակության, որ թեև բարձրությանն համեմատ ցուրտ և սակավապտուղ է, բայց առատ և ընտիր ցորեն մ' ունի, որ երկրին բոլոր բնակիչքը սնուցանելեն զատ կբավե շատերու ալ: Ամենուն հայտնի է մեր հին հայկազանց ատենեն կրկնված առակն շատակեր հյուրերու համար, «Թէ քո՝ Շարայի որկորն է, մեր՝ Շիրակայ ամբարքն շեն»:

Շիրակա շորս կողմը նայած ատենդ՝ բնության մեկ հսկայն մեկեն դիմացդ կկանգնի ահեղ կերպարանոք և մեծությամբ,— ԱՐԱԳԱՍ լեռն, որ Հայաստանի շափյալ լեռանց մեջ բարձրագույնն է, հետ Մասյաց, տասներկու հազար վեց հարյուր ոտք և գուցե քան զՄասիս լայնագույն, ընդարձակ կողերով և ստորտույուք. ուսկից շատ առվակներ կիջնան կերթան դեպի հյուսիս, ի Այրարատյան ղաշտագավառը: Լեռան գլուխն ալ ճղբրտած, բրգաձև ապառաժներովը կիմացնե, թե որչափ աշխատանք տվեր է երկրին՝ անոր ծոցն դուրս ելնելու և որչափ աշխատանք կրեր է իր ծոցի հրաբուխներն, որ ո՞վ գիտե քանի՞ դարեր բորբոքելով: Երոտալով, բոցեղեն հեղեղներ փսխելով, իր երիտասարդութունը անցուցեր է և հիմա ծերացյալ և դադարյալ. ծծմբածոր արտսուքներով կու լա իր անցյալ հոռանդուն հասակը. Երբեմն վառ և հետո մարած լապտերի մը պես միշտ կանգուն կեցած բազմաբյուր մարդկան ցեղից գիտարանն եղած է և հիմա լուռ վկա մ' է:

Շարայի անվամբ (որ ստուգիվ պետք է Շիրա ըլլալ) Շիրակ ըսված և անոր սերնդյամբ բնակված այս գավառս՝ Այրարատա մաս և դրացի, անշուշտ անոր ալ վիճակակից, արքունական ազնւրվական երկիր մ' էր, անոր համար հին դարուց մեջ շեն հիշվիր Շիրակացիք, իրև. առանձին նահապետութուն կամ տոհմ մը: Գարուն սկիզբները Մեծն Տրդատ, երբ իր և Լուսավորչի Արշակունի ցեղին մեկ պայազատն՝ կարենյան Կամսարն, փախչելով Մասանյանց թագավորն իրեն ապավինեցավ, տվավ անոր այս գավառս ի ժառանգութուն և հետ անոր մահվան, որովույն՝ Արշավրա պարգեհն ոչ միայն երկիրը, այլև անոր մեջ ցեղատեր կամ նահապետ

մ' անվանելին, կոչելով զայն Կամսարական: Բայց ավելի ևս անոր անվամբն ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ (և ուսմկարար՝ Աշորնիք) ըսվեցավ երկիրն, սակայն հին անունն ալ պահպնելով, Ե—է դարուց մեջ՝ անոր տյարքն կրսվեին Տեր Շիրակա և Արշարունյաց, իսկ ազգավ՝ Կամսարական կամ Արշարունի կոչվեին: Չորս հարյուր տարվո շափ հայոց իշխանաց կամ նախարարաց մեջ ամենեն պատվավոր և բարձրագահներն էին Շիրակա տյարքն, վասնզի Արշակունյաց կամ թագավորաց ցեղակիցք կճանչվեին և երբ թագավորութուն և քահանայապետութուն վերցվեցավ ի Պահլավունյաց, այս ցեղախորհ անոնց շարունակութուն մը ավելի պատվեցավ: Հայտնի են ի պատմութեան գործք Արշավրի, քաջին Սպանդարատի և իր քաջ որդվուն Գազավոնի, Վարդանա փեսա և սիրելի Արշավրի, անոր որդվոցը՝ Ներսէսի և Հրահատա՝ սրտակից և նիզակակից բարեկամացն Վահանա Մամիկոնեի, որոց քաջութունն և իրարու վրա ունեցած սերն, անմահանալի հիշատակ թողուցին: Ասոնց պայազատքն մեծ պատիվ գտան ի կայսերաց հունաց, ՊԱՏՐԻԿ և ԱՊԻՆՅՈՒՊԱՏ կոչվելով և երբեմն բոլոր Հունական Հայաստանի վերատեսուչ կամ կողմնակալ կարգեցան, ինչպես իրենց նախնին Գազավոնն ալ փոխանակ թագավորի, զովեր էր ԿՈՍՍ պատվանվամբ, երբ արևելյան մասին վրա դեռ հայ թագավորք կային: Մինչև Ը դարու սկիզբները կճիշվին Կամսարական տյարք Շիրակա, որոց մեջ հետին երևելի եղողն է Ներսես ապիհուպատը պատրիկ՝ անվանի քաջությամբ, խոհեմությամբ, որուն ընծայեց Գրիգոր Արշարունյաց քորեպիսկոպոսն անոր խնդրանք գրած Ընթերցվածոց մեկնութունը: Ասոր դուստրն Շուշան, համի յոթ հարյուր հնգին վկայական մահվամբ կատարեցավ ամիրապետաց արքունիքը՝ տարի մ' առաջ գերի բռնված ըլլալով հոն, Արաբացվոց կրակեն ազատած ազնվականաց որդվոց հետ: Իր եղբայրն Գազիկ նոր եկեղեցի մը շինեց և նավակատիքը կատարելու վրա էր, երբ լսեց թրոջը վախճանը՝ երկու, հիշատակը մեկտեղ կատարեց: Ը դարուն վերջերը Բագրատունի իշխանք գնեցին ի Կամսարականաց Շիրակա և Արշարունյաց երկրները (վասնզի նոանձին գավառ մը սեպվեցավ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ, որ Երասխա նեղվածք եզերքներուն վրա տարածված ըլլալուն համար Երասխաձոր ալ կրսվի): Բագրատունիք ավելի շինցուցին զՇիրակ, իրենց ուստանը, այսինքն իշխանանիստ բնակարանը փոխադրելով հոս և հաստատելով ի Շիրակավան կամ ի Երազավորս և հետո ի Անի բերդաբաղաբ, որ

Ժ դարուն մեջ ոչ միայն Շիրակա, այլև բոլոր Հայաստանի առաջին քաղաքն եղավ, նույնպես ալ մնաց թիչ շատ փառոք ԺԱ—ԺԳ դարուց մեջ: Բայց ի կես ԺԱ դարու, բուն Բագրատունյաց և հայոց ձեռքեն ելավ՝ վաճառվելով հունաց, որոց թիչ ատենն խլեցին թուրք Սելուկյանք և Շետտատյան տոհմի մը հանձնեցին: Ասոնցմէ հափըշտակեցին վիրք ի վերջ ԺԲ դարու, ի ձեռն երկայնաբազուկ և քաջաբազուկ իշխանացն հայոց Զաքարի և Իվանեի, ասոնց որդվոց կալվածք էր Անի, երբ տիրեցին թաթարք, իսկ ասոնց տիրապետութեան ատեն, ԺԳ դարուն մեջ նվազեցան, ավրվեցան, վերցվեցան թե Անիի և թե բոլոր Շիրակա շուքն և փառքն: Եվ հետագա դարուց դեպքն և պատերազմներն թուրքմենից, թաթարաց, պարսից, թուրքաց և ուսաց՝ մինչև մեր օրերս, նույն ավերքը շարունակեցին, միայն քանի մը շինութեամբք մխիթարելով այնքան անմխիթար ավերածները, որք մեծ մասամբ մ' ալ անհետ, աննիշ կըլլան...

Վասնզի ինչպես Վանանդա, այսպես ալ Շիրակա մեջ շատ անգամ պատերազմն իր արհամիիրքը սփռած է և դեռ վերջին Ղրիմու ըսված պատերազմաց տարիները, հոս ալ կատարվեցան այն արյունալից գործերը, զոր ստեպ պատահելուն համար, իբրև սովորութուն եղած է առանց ամենալու պատմել, սակայն գոնե ժամանակակից մը պետք չէ առանց ցավոց հիշել: Իսկ ականատես մը այն պատերազմի դաշտերուն, եթե սիրտ ունի՝ չի կրնար առանց սոսկման և բոլորովին ցամաք աչքով նայելու անոնց վրա, մինչդեռ ինքնին քանի մը պծգալի նշանք հոն եղած մարդակոտորութեան, կպահանջեն այս գթո հարկը: Եվ ահա այսպիսի տեսարան մը բացվեցավ ինձի Շիրակա առաջին սահմանաց վրա, Քյուրուկդերն գեղեն անցնելու ատեն, ուր 1854-ին, օգոստոս ամսուն վեցին, գրեթե ութսուն հազար զինվոր մարդիկ, կես թուրք, կես ռուսք, իրարու դեմ ճակատեցան, կովեցան, զարկին-ընկան, և հազթող սեպվեցան ռուսք, որոց մեծ զորապետն էր հայազգին Բեբուդով, որ հետ վեց հարյուր վաթսունվեց ամաց, Զաքարի և Իվանեի հազթանակները արթնցնել կարծեցավ: Գուցե ընթերցողքս հիշեն դեռ նույն օրերը լրագրաց պարագլուխ Լոնդոնի «Թայմզ» լրագրին մեջ կարդացածնին: Անոր թղթակցաց մեկն կամավ երկեր էր տեսնելու և տեղեկութուն տալու դիպվածներուն և այսպես կգրեի առջի իրիկվանե. «Հանդարտ գիշեր մ' էր, երկնքին երեսը ամպ չկար, լուսինն պայծառ ու հեզասահ, Սալվադոր Ռոզային նկարներն մեկուն նման: Սահմանին մեկալ կողմը թուրքաց ճերմակ ու կա-

նաչ վրաններուն երկայն և լայնասփյուռ շարից միջին կերևային հոս-հոն գատված դալարաբույս բլրակներ, դեպի Կարսի դաշտակողմը, որոց մեկուն ստորոտը կերևա օսմանյան բանակին մեկ մասն: Այլ ավելի հեռուն, ազոտ ազոտ կանգուն կերևան Գյումրիի բերդին ճերմակ աշտարակներն՝ համապայծառ լուսին լույսովը, իսկ անոնցմե ալ անդին, Վրաստանի ձյունապատ լեռանց խրոխտ գագաթունքն կբարձրանան անմթար երկնից պարզության մեջ: Ամենևին առանց ջանալու վարպետ և գեղեցիկ նկարագրություն մ'ընելու, կրնամ ճշմարտությամբ բսել, որ խիստ քիչ անգամ տեսեր եմ ասոր նման սքանչելի լուսնկայի մեջ շրջանկար տեսլարան մը, որուն խաղաղական մակերևույթն քիչ ատենեն վերիվար պիտի ըլլար, պիտի մթննար՝ պատերազմի մահասփյուռ որոտմամբ:

Հիրավի, նույնիսկ կես գիշերուն, օսմանյանց սպարապետն՝ Զարիֆ փաշա քչեց բանակը ուսաց վրա, որ ՂԱՃԻՎԵԼԻ գեղին քով բանակեր էին: Առավոտանց հարձակեցան օսմանյանք և հաշտությամբ հետո քչեցին զՄոսկովս, բայց երբ ասոնք սկսան մեծամեծ հրետներով ումբ թափել, հետ քաշվեցան օսմանյանք և թեպետ Խուրշիդ և Քահիր փաշայք շատ քաջությամբ դեմ կեցան և հինգ ժամ կովեցան, բայց իրենց հեծելագունդն հետ քաշված ըլլալով, բոլոր բանակն ալ դարձավ ի Կարս, քանի մը հազար մեռած և վիրավոր թողլով, քանի մը հազար ալ գերի. Ռուսաց կողմեն ալ գրեթե նույնչափ մարդ ընկավ: Բեհբուղով քիչ մը մերձակա սահմանները այրելով և ավրելով հետ դարձավ, շհամարձակելով որևէ պատճառով Ղարսս վրա հարձակվելու: Ահա այս քիչ տարի առաջ խոռվյալ դաշտերեն կանցնեի, ուր այն օր հարյուր քառասուն որոտագունդ հրետք պատերազմին տագնապները կպատմեին, իսկ հիմա միջօրեի խաղաղության և լուռության մեջ միայն ամառային մորեխաց ճոճուալն կլսվեր. քանիպատի՞կ սրտառուչ և ազդու, քան այնքան որոտունքն և բախմունք...

Այս ձայներով զբաղած՝ քանի մը ժամեն հասա Ախուրյան (Արփա-շայ) գետուն եզերքը, որ զղաշտն Շիրակա կընդմիջե և անով նաև սահմանաբաժին կըլլա հոս Օսմանյանց և Ռուսաց ինքնակալությանց: Այն շարժուն սահմանին եզերքը նստած հոգնություն առնելու, հետ ալլևալլ մտածությանց, կարգն եկավ որոշելու, թե անցնի՞մ արդյոք զայն, թե դեռ թափառիմ արդեն գտված կողմս:

(Խորհրդածություն մեհափոք բնության մեջ)

Ա

Ողջո՞ւյն առ ձեզ, խաղաղավետ վայրեր, մտախոհ հոգիների լուի հանգրվան և բորբոքված սրտերի սփոփարան:

Ողջո՞ւյն առ ձեզ, անմարդաձայն ամալություններ, որտեղ չկա մարդկային աղմուկը, և որտեղ ոչ ոք չի կարող խոռվել մարդուն, բացի մարդուց:

Ողջո՞ւյն առ քեզ, գեղեցիկ բնություն, որին իր ազատ կամքի ցանկությունները այնքան կատարյալ ստեղծեց արարչապետը. գեղեցկություն, որը չեղավ մարդկային արվեստի միջամտությամբ, որը կարող էր միայն պղծել կամ կողոպտել քո այն պարզագույն քողը, որն ի սկզբանե առ այսօր քեզ վրա գցված լինելու հետևանքով՝ զու կաս ու մնում ես միշտ թարմաշունչ, միշտ վայելուչ: ..

Ողջո՞ւյն նաև քեզ, ով հրեշտակ կամ պահապան այս անդորր վայրերի... Մի՞ վրդովիր, եթե աղմկահույզ մի սիրտ և հոգսերով լի մի հոգի եկել է հանգիստ որոնելու քո ապահով հարկի ներքո: Ոչ թե մի ուրիշ էլ խոռվելու, այլ իմ անձը խաղաղեցնելու համար եմ եկել: Միրտ ունեմ վիրավոր, որը կամենում եմ բժշկել բնության սպեղանիով: Առտնին և արտաքին տարօրինակ դեպքերից և իրադարձություններից մտային զալարումներով երկաթ տանջվելուց հետո, եկա-հասա այս մենարանը հանգիստ ու դադար գտնելու, գեթ մի ակնթարթ երկնքի անհաս խորության մեջ խորասուզվելու համար, որպեսզի կարողանամ անց կացնել հոգուս ունայն վարանումների հոգսը:

Թե տան և թե քաղաքի մեջ, ոչ միայն հուզված ծփում են սրբտերը, այլ, ինչպես այլքն է կատաղաբար բախվում ալիքին՝ խորտակում և խորտակվում են: Եվ եթե նորից են համախմբվում, ապա նորից են հարձակվում իրար վրա, ոգեկոշելով նույն կոիվը և նույն պայքարը: Իսկ այսպիսի միայնության մեջ, բնության խորունկ ծոցում, սիրտը միայն իր բաբախումն է լսում, ապա հանգարտվելով, փրփրած կաթիլի նման ինքն իրեն լուծվում է իր իսկ գոյացությունն ունեցող տարրի մեջ:

Ո՛հ, ամալության մեջ որքան թեթև է շունչը, որքան ազատ և անուշ է օդը, որքան լայնատարած և հանգստավետ են այս վայ-

րերը: Ինչպե՞ս է, որ ես էլ այսքան թեթևացած՝ կարծես թե ավելի շատ ճախրում եմ թևերով, քան թե քայլում եմ ոտքերով, որպեսզի շուտ հեռանամ քաղաքային շինությունների սովորներից անգամ, աստվածազիր բնությունը մերձենալու համար:

Հովիտները հաշորդում են հովիտներին և բլուրները՝ բլուրներին: Մի համայնապատկեր ծածկում է մյուս համայնապատկերին ու նորից է բանում, հորիզոնը ծածկում ու բանում է մյուս հորիզոնին: Այնտեղ, որտեղ չկա ոչ հոգնություն, ոչ շարժարանք, ես այնտեղ եմ սիրում լիասիրտ տենչանքով հանգիստ առնել իմ խոլական արշավից: Եվ կանգ առնելով ոտներին տակ տարածված լեռնապարերի այս բարձրագույն կետում, որը վիթխարի գահավորակի նման դրված է հազարավոր բլուրներից բարձր, դիտելով նույնիսկ մինչև օվկիանոսների զարմանահարշ անվերջությունները, ես այստեղից ահա կարողանում եմ նկատել հավիտենականության անզունդի գրեթե բովանդակ լայնատարած բացվածքը, ինչպես կարելի է նկատել ադամանդի շողշողուն ակը արեգակի շողերի ներքո:

Եվ բլուրի գագաթին գտնվող իմ այս գեղեցիկ գահավորակի համար ասես որպես հովանոց, ավելի քան երկու հարյուր տարի է, թերևս, որ վեր է խոյանում այս մենավոր եղևին, դալարագեղ ու հաստատուն, սաղարթախիտ ու երիտասարդ, բոլոր ծառերից հեռու և բոլոր եղևիններից մեկուսի: Եվ ինձնից առաջ քանի՞ հոգի և ինչպիսի՞ մարդիկ են արդյոք նստել նրա հովանու ներքո, համարձակորեն բացահայտել իրենց խոհերն ու մտքի կրքերը, դրա համար իրենք միայն լինելով իրենց սրտի գաղտնիքների միակ վկան ու խորհրդակիցը: Ինձ չի թվում, որ այս բարձրավանդակի վրա նա պատահաբար է աճել. այլ ինչ-որ մեկի մասնավոր խնամքով նա տնկվել և խնամվել է այս բլրի կատարին, որպես հովանի այն զբոսի համար, որն այդտեղ պատսպարվելով, հետևում է մարդկային մտքի հարափոփոխ ընթացքին և արարիչի մշտակայուն խորհուրդներին:

Այն հեռավոր ծովերի ու հովիտների զանազան տեսարանները, մեկը մյուսին հաշորդելով, կարծես թե կամենում են շեղել իմ մտքի ուշադրությունը և չգիտեմ, նրանց մեծությունից ու տեսարանների բազմաքանակությունից տարվա՞ծ, թե՞ ինձ շրջապատող մերձավորների՝ ազդեցությունից գրավված՝ տեսողությունս աղուտանում է և լսողությունս սաստիկ զորանում: Քանզի արևմուտքից

փշող քամին խառնվում է բուռն ու կատաղի հարավային քամուն, լցնելով երկնքի և երկրի միջև ընկած տարածքը: Տեսարանն այլափոխվում է, և ամեն ինչ ասես լեզու է առնում: Բոլոր տունկերը տատանվում են, բոլոր խոտերն ու շյուղերը հեծծում են և թշվում աննպատակ: Թվում է, թե բլուրները ցածրանում են, իսկ դաշտերը՝ բարձրանում: Եվ սա, այս եղևնու ծառը ահագնաձայն շաշում է և ճնշում, տատանվում է և տառապում, շառաչում է և տագնապում: Կարծես թե նպատակով է դրված քամու կատաղության դեմ, որպեսզի դեպի իրեն ձգի օդի հորդահոս հոսանքները և ինչպես գյուղական մի հողմաղաց կամ մի հսկա մեքենայի անիվ, իր ճյուղերով ու կողերով անընդհատ պտտվում է: Մերթ ցածրանում է զլխիս կայնելու աստիճան, և մերթ բարձրանալով մինչև երկինք, ասես ծափ տալով ու գթություն հայցելով, նա բոլորովին չի ընկճվում քամու ոռնոցներից և ահեղ աղաղակներից. կարծես թե դեռ ինքը ինչ որ պահանջներ ունի բնությունից, կամ ինքն է հանդիսանում այս լուռ վայրերի պատգամախոսը: Այնքան է ինձ վրա ուժեղանում հողմակոծվող եղևնու վայնասունի ու վայունի ազդեցությունը, որ միտքս ինձ ակամայից փոխադրում է անծանոթ և երևակայական վայրեր: Լցվում եմ տխրալի և անուշ տենչանքներով, որի մեջ կամաց-կամաց խորասուզվելով, զարմանում եմ ու մնում և ընդհանրապես՝ չեմ կարողանում պարզել այն, ինչ դգում եմ: Երբեմն կարծես թե խլանում եմ, սակայն լսում եմ ամեն ինչ, երբեմն էլ կարծում եմ թե հստակորեն տեսնում եմ, սակայն սխալվում եմ: Եվ ինչպես արևը, որի երեսով սահում են ամպերի պատառները՝ ես էլ մերթ խավարում եմ և մերթ լուսավորվում: Ստեպ-ստեպ ծոցիս մեջ սիրտս հեկեկում է, խռովք է ապրում և խաղաղվում է, դողում է ու սիրում...

Ի՞նչ ունես, ի՞նչ կա, ով ծառ հուզումնակոծ, դու էլ մի տունկ՝ տունկերի մեջ, միշտ հինավուրց ու միշտ դալար: Ինչո՞ւ համար մեն մենակ ու առանձնացած, կառչել ես այս մենավոր բարձունքին, բարբարոս հողմի կամքին խաղալիք ու անձնատուր եղած, հողմի, որը մտնելով ճյուղերիդ ու ոստերիդ մեջ, ինչպես մի հսկա երգահոնի եղեգնյա փողից, այս անսահման դատարկության մեջ ասես մի նվագարան է հնչեցնում: Անարվեստ եղանակը ամենաարվեստ է, ինքնաբուխ երաժշտությունը անթարգմանելի է, անբացատրելի զմայլումը՝ սրտառու է: Գուցե դու, եղևնիդ իմ, իջևա-

նատեղի են հանդիսանում վերևից առաքված պատգամավորին՝ մեզ լսեցնելու համար երկնային թագավորի հրամանները, ինչպես մի ժամանակ ամենայն հստակությամբ լսվում էր նրա ձայնը, այս անմարդաբնակ տարածությունների մեջ, երբ դեռ պաշտամունքի համար չէին կանգնեցված պարսպափակ ու քարաշեն տաճարները: Եվ երբ դեռ լսվում էր Բեթելի մեջ խորհրդավոր մի ձայն, որը թևածելով տանձենիների և թավուտ անտառների վրայով, մերթ հորդոր էր կարդում այն իմաստուն մանուկ հովվին՝ ասածու թշնամիների դեմ պատերազմի ելնելու համար և մերթ սրտի ու հոգու մարգարեական վերացումների կող էր անում: Ո՛վ ձայն ազատասուն, որ, արհամարհելով ամեն պատվար ու շինություն, ընթանում էիր դեպի ազատ տարածությունները՝ անդունդի խավարշտին խոռոչներից դուրս ժայթքած հրեշի նման, որոտում էիր գետերի և աղբյուրների ջրերի վրա, մոնչում էիր անծայրածավալ ծովերի փրփրադեզ ալիքների վրա, բախվում էիր կանաչների թիկունքին, փշրում էիր կրքանանի մատղաշ ու դալար մայրիների տունկերը, ցնցում էիր անապատները իրենց կարծրակուռ լեռներով հանդերձ: Նույն բանը նաև այստեղ է թվում ինձ, ո՛վ ձայն ինքնաբույս, այս ամայի բնության մեջ, արձակված խորանկատ արարչի կողմից որպես կյանքի և մահվան պատգամախոսություն, այսինքն՝ «Ձայն բարբառո յանապատի»: Ու միշտ սուրալով երկնքի ու երկրի միջև, դու հավիտենական մահերգի նման այս համաշխարհային գերեզմանոցի վրա մշտամոռնը գուժում ես. «Ամենայն մարմին խոտ է», և ինչպես ծաղիկն ու վայրենի խոտը, այդ էլ է փութով անցնելու, առանց իսկ թեթևակի հետք թողնելու ու միայն «Բան տեառն մնա հավիտյան»:

Արդ՝ տեղի ամայությունն ինձ համար կարծես ամայագույն է դառնում: Բացի այս երերուն ճյուղերից, խոտերից ու շյուղերից, ուրիշ ոչինչ այստեղ չի շարժվում ու չի խաղում: Եվ մեկ էլ ծովն է՝ հեռվում տարածված, իր փրփրադեզ, սպիտակ ելևէջումներով գնում ու գալիս դեպի աշ ու ձախ և հորդում է, ինքն իրենից դուրս գալով: Լուսատուի ծագելու հետևանքով ամպերի ծվենները ցրվում են: Երկնային կապույտի պարզությունը կամարած և խորանում է, ասես այն մի ընդարձակ ձեղուն լինի ծովի և ցամաքի վրա. այնտեղ բնակվելով, մարդիկ նավարկում են աշխարհից աշխարհ՝ և, մեկ առ մեկ իրար լքելով, աստիճանաբար անցնում են:

Ազգերի և դարերի հիշատակները, ինչպես խորտակված նավակի բեկորները, մի որոշ ժամանակ ալիքների վրա ծփծփալուց

հետո, դիակնացած մնում են ալագների մեջ... Ո՛վ հողմերի անարգել հոսանքներ, ո՛վ ժամանակների անխախտելի օրհնքներ: Այսպե՛ս եք առ ոչնչի հանգեցնում մարդկության բոլոր աշխատանքներն այս երկրի վրա, որը նրանք համարում էին իրենց մտքի գործության և իրենց բազուկների ուժի ու սրտի տենչանքների միակ սուպարեզը...

Սրտի, որը մշտապես նորանոր հագուրդներ ու հաճույքներ է հնարում, սրտի, որը երբեք չի գոհանում ունեցածով, սրտի, որը մահվանից քստմնելով, շանում է անմահության խոյանքներ առնել, անգամ եթե ընկղմված լինի աշխարհիս վաղանցուկ վայելքների մեջ:

Բ

Վա՛հ, ո՛ւր են, որտե՛ղ գնացին, ի՞նչ եղան այնքան զանազան լեզուներով խոսող մարդկանց անթիվ ցեղերը, որոնք տարածված էին երկրի երեսին, և որոնց կարծես թե հաճախակի տեսնում եմ ալքիս առաջ՝ խմբված, կուտակված, դաս առ դաս, խումբ առ խումբ, շարք առ շարք, ինչպես Հյուսիսային ծովի սառցածածկ խութերի և ապառաժների մեջ ճովողող թաշտանների երամներ, կամ ինչպես մորեխի բանակներ Միջագետքի դաշտերի մեջ: Եվ հաջորդակին թարթին, այդ բոլորին առհասարակ, տեսնում եմ արդեն ընկած ու կործանված հողով ու անապատային ավազով ծածկվելուց առավել՝ թաղված մոռացության ցուրտ ծածկոցի տակ: Ո՛հ, որքան պնթավ է մարդկային բույսը, որը երեք շորս անգամ ցանվում և հնձվում է մեկ դար կազմող հարյուր տարիների մեջ և այսպիսով՝ իրար վրա են դիզվել յոթանասուն դարեր, սկսած առաջին մորից մինչև այսօր: Ա՛հ, մարդկային ցեղի որքան հասակներ են դիտապաստ ընկնում հնձողի ոտքերը և ինչպես գերանդահար խոտի մի փոքրիկ շալակ, ադամային այդ ամբողջ սերունդը իրենց ջոտաթիկունքին բարձած՝ ժամանակն ու մահը, այդ երկու անխոնջ դիակակիրները, դեռ տանում են առանց հոգնելու: Նրանք փնտրում են, նկատում ու մկրատում և երբեք չի մաշվում ծածուկ ուղիներից առանդի կրունկները, չի բթանում բնավ կյանքը կտրող դանակը և չի վերադառնում այն, ինչը քշում է ժամանակը և մահը տանում:

Ավա՛ղ նորափթիթ կյանքերի այն բազմությունը, որոնք արագ կերպով մարում են, ինչպես օդի հոսանքի մեջ զրկված ճրագները:

Վաղանցուկ անձինք, որոնցից շատերն այնպիսիք են, որ նրանց նույնիսկ մանուկ չի կարելի կոչել՝ այնքան շուտ անցան նրանք արգանդի խավարից դեպի գերեզմանի խավարը: Անթիվ են սակավակյացները ու շատ քիչ են երկարակյացները: Շատ քերն են, որոնք հոգնած և տարիների բեռով ծանրացած հասնում են կյանքի նավահանգիստը: Իսկ այդ դեպքում, ինչի՞ համար է ծնվողների այդպիսի բազմությունը, եթե նրանք չէին ապրելու: Ի՞նչ բերեցին նրանք այս երկիրը, կամ վերցրեցին ու տարան այս երկրից: Բայց իմ ի՞նչ գործն է իմանալ մանուկ երեխայի առժամանակյա գալուստը ու անհապաղ մեկնելը աշխարհից, երբ ինձ համար դեռ անհայտ է մնում երկրի վրա ապրողների կյանքի բովանդակ փաստերը:

Հազարամյա նախահայրեր, ասացեք ինձ, դուք ի՞նչ արեցիք այս երկրի վրա, առաջին դարերի ժամանակներից սկսած: Մի՞թե նրա վրա սոսկ ակոսներ քաշել աշխատեցիք, ձեր աղքատիկ օրապահակը անհագուրդ կերպով վաստակելու համար ու ձեր կանանցից ու երեխաներից տարիներով սպասված մի բուռ հունձի տակ կըված՝ կրեցիք այն, խոցոտված փշերով ու տատասկներով: Արդյո՞ք այդ ամենն արեցիք՝ հարթեցնելու և փափկացնելու համար երկրիս երեսն ու ծոցը, պատրաստելու համար հողագործության և շինարարության գործիքներ, նվաճելու կենդանիներին, որպեսզի նրանք օգնեն ձեզ և կերակուր լինեն, հալածելու համար վնասակար գազանների և թռչունների բանակները և ընտելացնելու համար օգտակարները: Ուրեմն դրանո՞վ զբաղվեցիք ձեր կյանքի բոլոր ժամանակներում, երկար դարեր շարունակ և չկարողացաք որևէ երևելի հիշատակ թողնել ձեր ապագա թոռներին, և ոչ իսկ ձեր մարմնի զառամած ոսկորները՝ մի բան, որը փղերը, արջերը և ուրիշ գաղաններ կարողացան մեզ հասցնել հազարավոր դարերի խորքերից մինչև մեր դարը, քարերի ծերպերի կամ երկրի խորխորատների մեջ: Բայց եթե մարդկության նախահայրերից մնացած ավերակ կմախքներն անգամ մեզ գային-հասնեին, ի՞նչ սիրտ փանք պիտի զգայինք մենք նրանցից, եթե ոչ իմանալ հավաստիաբար, թե ապրել են բազում մարդիկ, որոնք ոչինչ չեն թողել մեզ բացի իրենց անցնելը: Չէ՞ որ երկրիս ամբողջ արևմտյան կիսագունս զբ, բևեռից բևեռ ձգված օվկիանոսի անսահմանության մեջ, ինչպես Կիկլոպների աննշան մի կղզին,³ կամ Ատլանտիդա կոչված այն կասկածահարույց աշխարհը, որը երգվեց գեղեցկախոս իմաստասերի կողմից,⁴ մի աշխարհ, որը բազում հետազոտողներ փնտրում են

ու չեն գտնում, գտնում են և չեն կարողանում հավաստել.— շուրջ շորս հարյուր տարի առաջ էր, ինչ հայտնի դարձավ մեր արևելյան կիսագնդին և կոչվեց Նոր աշխարհ: Չնայած որ, այն հավասարապես հին էր և մերիսի նման հազարավոր տարիներ բնակեցված էր մարդկային անթիվ ցեղերով, որովայն և շտեմարան լինելով նրանց համար:

Նոր աշխարհի վրա քիչ-շատ դեռ կան մնացած հնության հիշատակներ, ինչպես Մեքսիկացիներին ու Պերուացիներին, որոնց վրա հնագետները տեսնում են կրեխայի Նեղոսական ժողովուրդների ձեռակերտներին հար և նման օրինակներ: Եվ ո՞վ գիտե արդյոք այդ ազգերի՝ այդքան հազար դարերով անցյալ պատմությունները... Անտեղի՞ ուրեմն անցան-գնացին այդքան տարբեր լեզուներով խոսող ամերիկյան ժողովուրդները, ինչպես լեռների և ձորերի մեջ աճած այն բույսերը, որոնց չի հասնում մարդու ձեռքը, և որոնք անգամ ճարակ չեն դառնում երեկների համար, և որտեղ նրանք աճում են առանձին և առանձին էլ խոնարհվում են դեպի բնության անխուով գիրկը:

Բայց մի՞թե պետք է զարմանալ Ամերիկայի ամայության վրա, երբ ծանոթ կարծված այս աշխարհի մեծ մասը և նրա ամբողջ կենտրոնական մասը այսքան դարեր անցնելուց հետո էլ դեռ անծանոթ է մնում, և բնախույզներից ոմանց երկարատև քննություններից հետո միայն հաղիվ հազ սկսել է քիչ-քիչ ճանաչվել: Աֆրիկան, որին հին առակը կնքել է որպես նորանոր հայտնաբերված թյունների արտադրող, նոր աշխարհի գյուտից հետո անգամ ծանոթ էր միայն իր ծովեզրյա մասերով և ահա շորս դար է, իսկ ավելի ճիշտ՝ ավելի քան քառասունչորս դար է, որ նրա կենտրոնի մեծ մասը, ասես թանձր խավարով պատած՝ գաղտնիք է մնում անգամ գիտնականների համար:

Եթովպիական և Եգիպտական ժողովուրդների հրաշակերտներն ու սխրալի ձեռակերտներն անգամ, որոնց հուշակն ու անունը տարածված էր ամենուրեք, կամաց-կամաց թոթափում են դարերի ավազն ու փոշին. և երեքհազարամյա մեռելություն ունեցող զբմբռնված մարմինները աստիճանաբար ի հայտ գալով՝ այդ ձևով դիմադիր են կանգնում մահվանը, որից, չնայած իրենց ամբողջ արվեստին, նրանք չկարողացան խուսափել, և ներկայացուցիչներն են հանդիսանում մի անմահության, որն ազոտ կերպով կարողացել էին նշմարել դեռ այն ժամանակ: Նրանց բուրգբրի և սֆինքս-

ների հսկայակերտ ու վեհաշուք քարաշեն կառուցվածքների, նրանց մեհյանների ու պալատների ճակատների վրա, նրանց կոթողների ու քարակերտ հուշարձանների վրա, տեսնվում են խեղճ ու նանրահավատ մտքի նշաններ, կատվի և եգիպտական քաջահավի, սողունների և բզեզների պատկերներ և այլ՝ փառապանծ փարավոնների մահարձանների վրա: Ո՛վ հնութուններովդ պարծեցող աշխարհ, այդքան և այդպիսի անթիվ հուշարձաններով հիացնում ես ինձ, բայց չես հագեցնում. քո աշխարհակալ և աշխարհաշեն Ռամզեսներն ու Սեթովները,⁵ այո՛, թողեցին հետքեր և կոթողներ մինչև Տավրոս և Կովկաս, բայց ոչ հիացողների սրտերի մեջ: Ավելի շուտ մահվան, քան թե կենդանության հիշատակներ են դրանք, և թեպետ շատ-շատերը ցանկացան կերպարանել անմահութունը, — ես այդ չեմ ժխտում, — բայց նրանք այնքան թանձր ստվերներով նկարագրեցին ճշմարտությունը, որ չկարողացան կամ չկամեցան վերցնել ճշմարտության մոռյլ բողբ նրա վրայից և դեմ հանդիման նայել այդ սքանչելիքին. դրա համար էլ ինձ համար ունայնությամբ անցնող որոտածայն հողմեր են Եգիպտոսը և իր դրացիները: Եվ դո՛ւք էլ, ով գեղատեսիլ կույսերի քաղաքներ և ալիքների տիրուհիներ, Տյուրոս և Սիրոն⁶ ու զորությամբ հզորագույնդ Կարթեգոն, որ հանդգնեցիք Հոովմի և Մակեդոնացու դեմ ոտքի ելնել և իշխել նրանց վրա, որ ծովերի և ցամաքների վրա մաքս էինք դնում, այժմ ծովերի ու ցամաքների միջև խորտակված և ավազի տակ թաղված ավերակներ եք դարձել, ինչպես փշրված սափորներ, մնալով միայն խորհրդավոր նշանաձողեր նավաստիների համար և բնակարան թշվառների համար:

Ոչինչ ավելի չեմ գտնում մեզ ավանդված նաև Ասիայի ամենահարուստ և ամենահզոր ինքնակալների կողմից անգամ, որոնք մի ժամանակ, որպես մի մի երկրավոր աստվածություններ, իրենց ոսկե գահն էին դրել Եփրատի և Տիգրիսի հովիտների միջև և պղծեցնում էին ցանցով նվաճած ունեին հեռավոր ազգերին ու աշխարհներից, լեռնցիներին ու դաշտայիններին, երկրամիջյաններին ու ծովեզրյաններին. էգեյան ափերից սկսած մինչև երկնահաս Սամովոնը, Կովկասի ապստամբ սարերից մինչև Արուսյակների ամալի ավազուտները, մինչև հաղաղական օվկիանոսի անդունդները: Երկու հազար տարիների տարածության ընթացքում, բռնապետները իրար ձեռքից հափշտակեցին միապետի գավազանը և սոսկ անդառնալի իշխանության հրամանով՝ փոփոխեցին իրենց արբունի գա-

հանիստները, երբեմն Փաղան, երբեմն Նինվե, երբեմն Բաբելոն կամ Եկրատան և երբեմն Շոշ. համաշխարհային ճոխության մի-մի կենտրոններ, որտեղ, ասես ոսկեղեն խողովակի միջով, հոսում ու դեղվում էր աշխարհիս ամբողջ հարստությունն ու պերճությունը և իր բազմապատիկ դյուխանքներն էր տարածում նվաճված ազգերի և ցեղերի հարյուրավոր գավառների մեջ: Գավառներից յուրաքանչյուրի տերերն ու իշխանները, այդ բռնապետների ամբարտավանությունից մի տեսակ հարկադրաբար մղվելով, — այն բռնապետի, որն իր վաթսունվեց կանգունանոց ոսկեղեն պատկերը դրեց Գեեթայի դաշտի մեջ, որպեսզի որոշված պահին, երբ միաձայն հնչեն զանգակների ամենաբարբառ ձայները, գան երկրպագության արարողություն կատարելու, — խոնվում ու կուտակվում էին այդտեղ քաղաքներից ու հեռավոր սահմաններից եկած իրար անծանոթ մարդիկ, որոնք իրար չէին ճանաչում, երբեք իրար չեզու չէին լսել, գալիս էին այդ պատկերի առջև երեսնիվայր գետին ընկնելու համար, կամ թագավորի դռան առջև մինչև լույս սպասելու արևի ծագելուն, նման ալիքների այն բարբարոս խառնամբոխին, որը հարավից հոսելով, փակվում է ծովածոցի մեջ: Եվ այս ամենը, մի քաղղեացու կամ ասորու նրտի փափագն ու քմահաճույքը կատարելու համար, որը ուրիշ մարդկանցից ոչինչ ավելի չունենալով (բացի մոլեգին ամբարտավանությունից) իրեն կարծում էր ամբողջ մարդկության կյանքին և կամքին իշխան, և իր հոգու խորքում նրանց համար վա՛շ, վա՛շ էր ասում: Եվ սակայն սրանք էլ անցան ու չկարողացան հաստատուն մնալ՝ ոչ բարձրաբերձ անդրիները, ոչ էլ նրանց կանգնեցնող հպարտասիրտները, շնայած դրանք ձուլված էին ոսկուց և արծաթից, պղնձից և երկաթից, այլ որովհետև, ըստ մարգարի խոսքի, քանի որ կանգնած էին խեցեղեն սրունքների և ոտքերի վրա, չկարողացան դիմանալ այն վիթխարի հսկային երկար ժամանակ կրելուն: Եվ ա՛հ բլուրից մի փոքրիկ քար է պլորվում ցած և թավալզուր գալով՝ բախվում է վիթխարի հսկային Գետինը թնդում է, տեսնողները զարհուրում են, և տեղնուտղը լուծվում է այդ վիթխարու պատճառած ահն ու սարսափը, նման այն ստվերին, որը խուսափում-փախչում է, երբ ոստաշատ կազմին տապալվում է կացիների հարվածներից: Ինչպես հանդուգն երիտասարդները, մրցելով իրենց զորավոր հակառակորդների հետ, հաղթում են կամ պարտվում, այդպես էլ՝ մեկ առ մեկ ընկան Ասուրն ու Բաբելը, Քաղղեացին ու Մարը, Պարսիկն ու Պահլավը,

Հելլենն ու Հոռոմը, կոխոտված դարերից և նվաստագույն ազգերից։
Եվ անապատաստուն կիսամերկ մի տաշիկ, կամ ցեղապետ մի վաշկատուն, կամ քրդի մի ձագ, այսօր հեծած գեղակերտ սյան ծայրին կամ նստած եռադիմակ պատկերների վրա (մարդադեմ, ցլազուխ և արծվաթև) կամ Արեգակի տաճարների կիսաքանդ դրո- ների հովանում, ծխում են անփուլթ ու անտարբեր հեշտաբեր ծու- խը, ասես դրանով կամենալով ցույց տալ մարդկային ձեռակերտ- ների ծխի նման ցնդելը և մշտապես հաստատուն համարված իրերի և մարդկանց անհաստատությունը։ Ո՞վ աշխարհների մեծակառույց քաղաքամայրեր, հարյուր դռներով, բարձրաբերձ բուրգերով և թան- ձր պարիսպներով՝ Բաբելոն, Նինվե, Պալմիրա, Պերսեպոլիս, Քերես և Մեմֆիս, Սլաք և Բաալբեք, դուք, հազարավոր լեզուներով ելումուտ անող բյուրավորների հանգրվաններ, ինչո՞ւ եք մնացել այդպես անմոռունչ, ինչո՞ւ եք կանգնել անշարժ, ո՞վ մեծամեծ ազգերի մեծադիր մահարձաններ։ Ո՞վ ժողովուրդների սին վաս- տակներ և ժամանակների վիժվածքներ, ո՞վ ունայն երկունքներ սրտերի և մտքի ծնունդների։

Որքա՞ն քիչ էին այն ազնիվները, որոնք մտաբերեցին ճշմա- րիտ գեղեցկությունը իրենց՝ արդեն ստեղծած կամ դեռ մտքում հղացած ստեղծագործությունների մեջ դնելու մասին։ Իսկ ավելի քան քիչ էին այնպիսիները, որոնք իրենց աչքերը երկրից վերև բարձ- րացրեցին, տեսնելու համար իրենց գլխից վերև եղածները։ Եվ ար- դեն եզակիներն էին, որոնք կարողացան պատռել այս երկրի նյու- թական շրջապատը և հասնել աներևույթին։ Ամբողջ երկիրը.— ասում է Սուրբ գիրքը.— հազար տարվա կյանքից հետո ընկզմվեց ջրերի անդունդի մեջ, խեղդամահ անելու և փշացնելու համար ամբողջ մարդկությանը, որովհետև նրանք միայն մարմնեղեն էին, այսինքն մտածում ու հոգ էին տանում սոսկ մարմնական հաճույք- ների մասին և փուլթ չէին տանում առ անմարմնականն ու հոգեորդ։ Քստմենլի՜ աղետ, անշափելի կորուստ։ Բայց ավա՞ղ, մարդկու- թյունը նորից ծնվելով ու բազմանալով, չթշկվեց իր նախկին ախ- տերից, և նույն կրքերը, կրքերից բռնագույնները, տարփանքնե- րը, թագավորում են սրտերի վրա, բանալով ներքին սաստիկ մի պատերազմ, ավելի սաստիկ, քան արտաքին ամենախուժող և կը- ափները, քան զենքով կատարվող ամենաահեղ նախճիրները։ Սրով խոցվածները բազմաթիվ են, իսկ սիրուց խոցվածները՝ անթիվ- առաջինը խոց է, իսկ երկրորդը՝ վերք։ Ահավասիկ հսկաներից հը-

զորագույնը թուլացած՝ Դալիլայի թևերի մեջ՝ մարդկանցից՝ ամե- նախմաստունը՝ Տյուրոսի դատեր հրապույրներից թակարդված. դյու- ցազուններ՝ պարտված փափլիկ օրիորդներից. նույնիսկ աստված- ներ և երկնքի զավակներ՝ խարդավանված այդ նույն աղետից։ Դու իսկ,— հիշում եմ և դողում,— դու իսկ, հոգի և սիրտ կրողնե- րից ամենից վեհագույնը, որին աստված հավաստեց որպես իր սրտի մարդը, դու էլ զարնվեցիր այդ սլաքով, սլաք, որն սկզբում մարդ- կության նախամոր ծոցից դուրս թռչելով, խփեց առաջին մարդուն և թունավորեց նրա ծննդի ամբողջ սերմը։ Բանակների քանի խրմ- բեր և զնդեր, զինավառ և ասպազեն, քանի արշավանքներ անա- պատների և բնակավայրերի մեջ, ավազակութուններ ծովերի վրա, ցամաքային պաշարումներ, խրամատային շրջափակումներ քա- ղաքների մոտ և պարիսպների փլուզումներ, արյան հորդահոս հեղեղներ և արտասուքի գետեր,— հափշտակելու համար տարփա- ծուին կամ նրան իր տարփուհուն հասցնելու համար։ Տարփուհու- որի համբավը թերևս ավելի մեծ էր, քան իր գեղեցկությունը, ինչ- պես ցանկությունը՝ քան վայելքը, որը թերևս մի ամոթալի գի- շերվա մեջ արագորեն սպառեց ամեն ինչ և ցայգալույսի ստվերը փարատեց տասը տարիների նրա ցանկալի ակնկալությունը՝ իմա- ցան հզորներն ու աշխարհակալներն անգամ, թեպետ և ուշացումով, որ ըմբիշներին և գազաններին հաղթողներն անգամ, պարտվում են այդ կակամարմին կենդանուց և չկա ավելի հաստ ու երկար շղթա, քան սիրտ փոկի վարակիչ կապերը, որն իրար հետ շող- թայելով տկարին ու զորավորին, քաշելով տանում է սարեր ու դաշտեր, կամ մինչև մահ գերություն, կամ ավելի հեռուն, դեպի մշտնջենավոր մահը։ Եվ բյուրավորներից հազիվ մեկն է լինում, որը կարողանում է կտրել շղթաները կամ ընդամենը կաշկանդված լինելով այլ ոչ թե կապկպված՝ ազատվել ողջանդամ։

Դե թող հիմա ճգնեն քերթողներն ու թատերագույնները, Իլի- ական ու էնեական հակներգությունների մեջ փառաբանելու սիոա- յին դյուցազուններին։ Հիմարներն ու իմաստունները թող խառն ի խուռն վազեն դեպի թատրոնները, տեսնելու համար սիրուց վի- րավորվածների տեսարաններն ու կերպարանքները, որն այնպես գիտեն ծածկել բանաստեղծներն իրենց բազմապիսի հանճարներով, և նվազների ներդաշնակությունը քաղցրացնեն շողոքորթությամբ. որտեղ փայփայելով՝ ամոքեն իրենց սիրտը իրենք իրենց խաբելու համար։ Բայց Սոֆոկլեսների և Կոռնելիների ամբողջ արվեստն ան-

գամ չի կարող ծածկել մարդու սրտի խեղճութունն ու ունայնութիւնը:

Բայց որովհետև վտանգը հասարակական է, կամ որովհետև բովանդակ մարդկային բնութիւնը տեսակ-տեսակ ախտերով ու կրքերով վարակված է, տմարդութիւն կլինի սրտի վերքերին չցավակցելը: Սիրո հանցանքը գեթ ավելի ներքին է, քան ռիսակալութիւնը, քանզի առ սերը՝ սիրտն ինքն է ձգտում, իսկ առ ռիսակալութիւնը՝ միտքն է սրտին մղում: Սիրուց վիրավորվածներին ահա խնամում են ու կենդանացնում թեթևամիտ վիպասանները, իսկ ատելութիւն վերքերն ու հարվածները, որոնք ազահութեան կամ փառասիրութեան, կամ որևէ հարստութեան հետևանքով են լինում, ո՞վ կհանդգնի գովել, եթե չի կամենում ինքն իրեն խայտառակ անել: Չկա պատերազմի գործից ավելի ամոթալի գործ, չկա մարդու մեջ դրանից ավելի անմարդկային բան: մահավանդ եթե մեկը քննի պատճառներն ու արդյունքները, այդ գործի պատրաստութիւնն ու վախճանը: Նայի՛ր այն դաշտավայրերին, որտեղ հրդեհակալոր ճակատամարտերն են մղվել, սկսած Նինոսի օրերից մինչև Նապոլեոն. անցի՛ր Քսերքսեսի, Աղեքսանդրի, Հաննիբալի, Կեսարի, հռովմեական հազարավոր զորավարների բանակների միջից, Եվրոպայի և Ասիայի բյուրավոր ցեղերի զինվորական ճամբարներից, հյուսիսային հրոսակների և անապատաշու սկյութացիների ու թաթարների վաշտերի միջից, առաջին, միջին և վերջին դարերի անչափ ու անհաշիվ բոլոր զինվորականութիւնների միջից, և տես, թե սարսափած ինչպես պիտի զարմանաս, որ մարդկային միտքը վաղնջական ժամանակներից մինչև այսօր, ավելի շատ տիրելու և սպանելու հետամուտ է, քան աճեցնելու և կյանք տալու: Ավա՛ղ այնքան դալար հասակներին, որոնք հնձվեցին երկրի դալարութեան վրա, փշացնելով հասունութեան պտուղը: Եղբայրն իր եղբորն է թաղում, հայրը՝ որդուն, բազում կոտորածներ են լինում՝ հաճախ մեկ մարդու քմահաճույքի համար և ճարտար անդրիագործները տանջվում են ու քրտնում, հուշարձաններ ու մահարձաններ կանգնեցնելու համար մարդկային կոտորածի այդ հրամանատարներին: Եզիպտոսից, Նինվեից ու Հոմից մնացած քանդակների ու արձանների մեծագույն մասը և արդի ազգերի հիշատակարանները պատերազմներն են ներկայացնում, հաղթանակներն ու պարտութիւնները, գերիներին ու գերողներին, զորավարներին ու զոհվածներին. մարդկանց համար մեծութիւն են նրանք, ովքեր ավելի գազանաբար էին ջախջախում

մարդկային բազմութիւնները: Եվ փեսայի ու հարսի հույսերից կողոպտված գարնան ծաղիկները հյուսված կախվում են սառը բուրգերից և աշխարհակալների ու հաղթող կողմածների կոթողներից: Ավա՛ղ, մի մարդու անունը բավական է, որպեսզի մոռացվի տարիներ տեւած պատերազմների տառապանքը: Սեթևեթ մի համբավ լռեցնում է գյուղերի ու քաղաքների խոր հառաչանքը, և հանիրավի շուայլված մի պատիվ ճգնում է կոծկել դաշտերում և ազարակներում հեղված արյան անբավ ծովերի փաստը, ինչպես նաև դիակների այն շեղչակույտերը, որոնք նետված են նրանց տակ ու ծածկված աճապարանքով. ասես թե աշխարհիս ամենավայելչագույն արարածը՝ մարդը, ամենից ավելի զարշեփն լինի:

Բայց պիտի ասեն, թե մի՞թե իզուր են գործել մեր նախնիները. և խոտա՞ն պետք է համարենք այն մարդկանց վաստակն ու հրդեհակը, որոնք պատերազմեցին հայրենիքի համար, լինեն նրանք ողջ թե մեռած: Ա՛հ, սրբազան է արդարև հայրենիքը և խորագույն է նրա նկատմամբ ունեցած զգացումը: Նվիրական է հայրենիքի սեղանը՝ կրոնի սեղանից հետո, մանավանդ թե՛ անբաժան են իրարից այդ երկու սեղանները, թե որ զգոն հայրենասիրութեամբ են կատարված այդ փառաբանված գործերը: Քանզի կատարյալ չէ այն գործը, որն իր՝ վրա չունի անմահութեան կնիքը: Կրոնն է, որ այստեղ, արեգակի ներքո, անջինջ կերպով կնքում և պսակում է մարդկային գործը և այն արեգակից էլ վերև է բարձրացնում:

Հիանում ու դրվատում եմ քեզ հետ ե՛ս էլ, ով կորովաբանը Ատտիկեցի,⁹ նրանց, որոնք քաջաբար ընկան Պլատեայի և Սալամինայի դաշտերում, Մարաթոնի և Քերոպինայի մեջ, նրանց, որոնց նմանները կան ամեն կողմում և ամեն ազգի մեջ: Ես էլ իմ ձայնը միացնում հոռտորների և բանաստեղծների փառաբանութիւններին և չեմ արհամարհում հայրենիքի նահատակների պատվին կանգնեցված կամարները: Ավելի զգացված հոգով պիտի կամենայի հուշակել նրանց անունները, եթե այն հեռավոր աշխարհի մեջ, որտեղ գնացել ու հանգչում են նրանց հոգիները, այս երկրից նրանց հասնելու իրենց անվան փառաբանութեան համբավը: Քանզի այն աշխարհից, որտեղ նրանք կան, եթե չի արձագանքվում նրանց համար մեր երգած տոնական երգերը, ուրեմն կամ մեր արածը, կամ նրանցը ճշմարիտ գործ չէ: Իզուր են ճգնում գուսանները, վիպասանները ու բոլոր երգերի նվագարանների և որոտնդոտս փողերի արվեստավորները, որովհետև գեթ մի վանկ այնքան ազա-

զակներից, որոնք թնդացնում են մեր քաղաքներն ու դաշտերը, չի կարողանում կտրել-անցնել հավիտենականության սահմանները, որտեղ հարգվում են միայն իսկական գործերի արդյունքները և ոչ թե վայրիվերո կերպարանքները: Հողմի ահագնագող շաշունը ավելի ազդու, ավելի խոր իմաստ ունի այն ժամանակ միայն, երբ գովողների բերանից մինչև զովվածների ականջը ճանապարհ կա բացված: Առաքինությունն է միայն այս տեղից հանդերձալի սահմանն անցնող նվիրակը: Ո՛վ փառապանծ Հելլադա և Լատիոն և ձեզ նման ուրիշներ: Երբ լսում եմ ու տեսնում ձեր հայրենասեր քաջերի թողած հրաշակերտները, տրոփում ու դղրում է նաև իմ սիրտը... բայց իսկույն էլ հանդարտվում է: Ինձ ի՞նչ օգուտ եթե՞ ինչպես չեմ կարող զգայություն տալ ձեր պղնձյա ու մարմարյա արձաններին, այնպես էլ չեմ կարող երբեք ազդել ձեր իսպառ ցամաքած սրտերի վրա. կամ թե այս անցավոր կյանքից հետո չկարողանամ հանդիպել ձեզ, որ անցաք, կանխելով ինձ: Չեք Ծղիսեան հովտից ավելի բարձրագույն ու սրբագույն մի տեղ եմ խնդրում ես ազնիվ հոգիների համար: Ազնվագույն և զգոնագույն են ինձ համար հեղահոգի սրտերի աշխատանքը, խաղաղակյաց արվեստագետի աշխատանքի արդյունքը, որոնք ընդօրինակելով բնության բնաբույս գեղեցկությունները, ջանացին այդ նույնը տպավորել տախտակների, քարերի և մետաղասալերի վրա, օգնական առնելով զանազան անոթներ և նյութեր, որոնք հայտնաբերել էին նրանց նախորդած հնարամիտ արվեստագետները. և իրար հետ հարմարակցելով նյութն ու եռանդը, ձեռակերտ կոթողների ըստեղծողներ հորջորջվեցին՝ ըստ արվեստների զանազան ճյուղերի, ինչպիսիք էին պատկերահանությունը, անդրիագործությունը, բնականտեղիների ճարտարապետությունը և ցամաքների ու ջրերի վերայով գնացող ճանապարհաշինությունը: Ավելի ինձ հիացնում է մտքի և մատների ծնունդ այն արվեստը, որը պարիսպներ է բարձրացրել, անդնդախոր հեղեղատների և լայնատարած գետերի վրա կամուրջներ է ձգել, բարձր ու գեղականգուն կոթողներ է կանգնեցրել, երկնքի աննյութ գմբեթի դեմ բարձրացրել է բարակերտ զբքեթներ, քանդակներ է արել սոսկավիթխար քարերի հսկա զանգվածների վրա, կենդանիների կերպարանքներ դրոշմելով այնտեղ և ամեն մի նյութ, կարմիր թե փափուկ կակղեցնելով ու տաշելով, ծառայեցրել է շինության ու պերճանքի համար. քան թե այն պատճառները, որոնց համար կառուցվեցին ու կանգնեցին այդ ձեռա-

կերտ հրաշալիքները, որոնց բեկորների և ավերակների վրա դարերն են հիանում: Որովհետև շատ անգամ, մի որևէ բռնապետի կամ մի մեծահարուստի քմահաճ ամբարտավանությունը կամ փոքրոգի գորովն է, որը զրդել է կանգնեցնել դրանց՝ անշուշտ թե՛ զբրկելով և թե՛ բռնանալով, իսկ արվեստագետը, առանց այդ ցանկանալու, իր գիտությունը քողարկել ու ծածկել է նրա անգիտությունը: Ահա սրանք են անցյալ դարերի և ազգերի վաստակների ակներևագույն մնացորդները և մարդու կարողության վկայությունները:

Բայց բարի եղեք ասել, թե բնությունից ավելի էլ ի՞նչ կարող են մեզ համար արտապատկերել այդ մանրադրվագ արձաններն ու քանդակները, որոնք մարդկային ճարտարության ամենակատարյալ գործն ու հիշատակն են համարվում: և շատերը, քան թե քչերն են, որոնք ոչ միայն չեն էչ կարողանում հասնել բնական օրինակին, այլև եղծում են նրա իսկատիպ պատկերի պարզությունը: Ամենանրբամիտ և նրբամատ համարված արվեստագետներն անգամ, Ֆիդիասներն ու Ապելլեսները, Սանցիոն ու Կանովան¹⁰ ընդամենը պատճենահանողներ են և իրական բնապատկերի կարկատողներ, արվեստագետներ, որոնք ոչ իսկ կարողացան Ոլիմպիոսը զրդացնող համարված Արամազդի հսկայահասակ արձանի ոտքերից մեկն անգամ շարժել տալ և ոչ էլ խաժակն Աթենասի արտևանունքները թրթռացնել, թող թե իրենց կերտած ու կոփած աստվածների երակների բաբախումը կամ մկանների շարժումն առաջացնել, որտեղ ազատորեն ճեմում էին մտեղներն ու ճիճուները. միայն գեղեցկության անշունչ ու անշարժ նշմարները կարողացան պատկերել ներանք անձև զանգվածի վրա, սլացիկ ազդեցություն թողնելով տեսնողների վրա և այն էլ ամենքի համար ոչ զգալի:

Չեղքի արվեստներից ավելի վեհ եմ համարում մտքի հանճարներին, որոնք արձակ կամ ոտանավոր ձևով, ճառերի, երգերի և նվագների մեջ են հեղում իրենց հոգու իսկաբույս բերքն ու ծնունդը, որը գուրգուրված է մտքի և սրտի պաշտպանությամբ. և ուրիշ մարդկանց համար ծածկվածը, անըմբռնելին ու անհասանելին, ներանք դյուրագլուտ ու հեշտությամբ մերձենալի են դարձնում: Դրա հետևանքով էլ՝ նրանք շատ մեծ են ու պիտանի, որովհետև սովորեցնում են իրենց անկարող մերձավորին, կամ մեկնաբանում են բնության օրինաչափությունները, մտքի գաղտնիքները և մանավանդ՝ բարոյականի սկզբունքները: Դրա հետևանքով զարգանում

է ներքին մարդը, հարստանում է, կազդուրվում՝ բարձրանալով այս անցավոր աշխարհից ավելի ու ավելի վերև, բարձրանալով դեպի ճշմարտությունը:

Գ

Ճշմարտություն, ճշմարտություն, ահա մտատանջող առեղծվածի լուծումը: Ահա մարդկության նպատակակետը և երկրից երկինք ձգված կամուրջը: Այս է մտքի թռիչքը, սրտի ասպարեզը, հոգու աթոռը: Բայց ավա՜ղ, որքան բազմաքանակ են այն փնտրողներն ու փորձողները և որքան քիչ են հասնողներն ու գտնողները: Եվ առհասարակ, այն գտնելու ու վայելելու հաճույքից զրկված եմ տեսնում մարդկային մի վիթխարի բազմություն, որը կրթվել է մարմնական կրթերի առածումով, շահատակություններով և կոփներով, աշխարհի նվաճումներով և հափշտակություններով, մատների և գործերի արվեստի ճարտարապետության հրապուրանքներով:

Կան ուրիշներ էլ, որոնք ուռուցիկ ճառերով, սնամեջ ու ճոռոմ հոստորություններով և օձալեզու, մեղրածոր խոսքերով հոգին ու միտքը կաշկանդած ու վարակած՝ չեն կնրող համարձակորեն խոյանալ այնտեղ, որտեղ նրանց խոյանալ է դրդում իրենց ներքին զաղտնի գորությունը: Գրանից դրդված իմաստասերների մի ամբողջ դասակ, բոլորի առաջն ընկած, ընթացավ մարդկության կեռմանաշատ ճանապարհներով, որպես առաջնորդ և միջնորդ ուսմիկ բազմության համար՝ գտնելու և ցույց տալու կյանքի ճանապարհը, այդ բազմությանը մեծ և երանելի վախճանին հասցնելու համար: Մի գործ, մանավանդ թե մի իղձ ցանկալի և բազում անգամ գովելի, թե որ հաջողելին և ոչ թե օտարոտի ու ալլանդակ զաղափարներ սերմանեին ուրիշների մաքերում: և փոխանակ հեռացնելու տգիտության ինքնածին բույսը, աճեցնեին մոլություն կամավոր տունկը: Կամ խաբված և խաբելով, կամ տեսնելով որոնելիք ճշմարտության նշույլները և դրա դեմ բարբաջելով՝ նրանք դեպի ստությունն էին դիմում և կամ մոտենալով ճշմարտությանը և հազիվ թողարկված ձևով նրան նկատելով, անկակատար վանկերով գովերգում էին նրան, սակայն ոչ իսկական ճշմարտությանը հասան և ոչ էլ կարողացան այն ճշտորեն արտաբերել:

Բայց եկ համարենք, թե ակադեմականների գեղեցիկ գյուտերը,

ճեմարանականների խորիմաստ վճիռները կամ Սոկրատի և Պլու-թագորասի ավանդությունները և Զինացի, Հնդիկ և Պարսիկ իմաստասերների օրինախառն պատգամները, համընդհանուր տարածում և ընդունելուն գտած լինեին, ինչպես որ մարդկության ոչ սակավ մասն է ընդունել այդ օրենքներն ու վարդապետությունները բոլոր այն երկրներում, որտեղ որ դրանք քարոզվել են: Գրանցից ի՞նչ շահեց և ի՞նչ է շահելու աշխարհը: Մի՞թե լուսավոր արևելքի զավակները չէին, որոնք երեք, չորս հազար տարի հետո էլ խաբխափում էին տգիտության խավարում, հետևելով իրենց հնացած իմաստուններին՝ Զրադաշտին, Մանուին, Կոնֆուցիոսին¹⁾ և սրանց նմաններին, ինչպես նաև աստվածախառն գո և անգո Բուդդային և Բրահմային²⁾, ինքը՝ Հունաստանը, մեր թվարկությունից չորս կամ հինգ հարյուրյակ առաջ, իր ամենապայծառ դարում, երբ բարգավաճում էին մտքի և ձեռքի ամեն տեսակ հանճարներ, ո՞ր աստիճան ճշմարտության կարողացավ հասնել և իր հետ էլ մարդկությանը հասցնել: Եթե մի Սոկրատ կամ մի Պլատոն կարծեցին, թե կարողացել են գտնել ճշմարտությունը, քանի՞ հազարներ էլ եղան, որոնք նրանց համար մոլեխինդն ու խեցակույտը իբրև վարձատրություն էին պատրաստում: Նաև այն մեծ ու հզոր Հոռոմը, ամեն ինչ հափշտակող և ամեն լավություններին գայթ ի գայթ հետևող Հելլադան, ի՞նչ վաստակեցին հունական հանճարի հինգ հարյուր տարվա աշխատանքներից, թացի իրենց համաշխարհային ինքնակալությունը հաստատելուց և կշռադատված ու արդարացի քաղաքական օրենքներ տալուց իրենց տիրապետության ներքո գտնվող բոլոր երկրների ազգերին: Կարողացա՞վ հյուսիսի և արևելքի բարբարոս, հետամնաց խուժանից ազատել իր նախնիների գորությունն ու պատիվը: Եվ մանավանդ՝ կարողացա՞վ մոլություն խուժողու՞մ բանակից ազատ պահել ժողովրդի բարբերը: Մի՞թե խաղալիք, գերի և զոհ չեղավ օտար ազգերից ու զենքերից ավելի, իր միջից բուսնած ընտանի ախտերին ու մոլություններին: Եթե նրանց կողքին կանգնած չկային Պլատոններ ու Զենոններ, մի՞թե պակաս մտահաս էին Կատոնն ու Կիկերոնը, Սենեկան, Տակիտոսը, Պլինիոսն ու Կվինտիլիանոսը և ուրիշները, որոնք այդ ամենին ականատես էին: Հեղինական փիլիսոփաների՝ ինչպես բնագիր, այնպես էլ լատիներեն լեզվով թարգմանված մատյանները իրենց ձեռքի տակ պատրաստ չունեին: Եվ մի՞թե ավելի քան նրանց գիտությունը, իրենց առջև չունեին հազարամյա դարերի երկարատև փորձը: Մերթ ընդ

մերթ հափշտակելով արքայական ծիրանին ու թագը, զանազան կեսարներ ու Օգոստոսներ հանդես եկան՝ հալածելու համար իրենց ծովածավալ պետությունն սահմաններն ասպատակողներին, նորից թոցնելու համար հոռվմեական արծիվներին, այն ժամանակ հայտնի աշխարհների մինչև վերջին ծայրը և շատ թե քիչ, այդ բանը կարողացան անել էլ: Իսկ ինչո՞ւ չեկավ-չհայտնվեց և ոչ մեկը, ոչ դրանից առաջ և ոչ էլ հետո, որպեսզի ասեր համարձակորեն և ի լուր աշխարհի. «Մկե՞ք բոլորդ էլ իմ հետևից», կամ՝ «Գնացե՛ք այն ճանապարհով, որը ես եմ բանում և կհասնեք կյանքի նպատակին. օ՛հ ուրեմն, գործեցեք ինձ նման և պիտի ապրեք հավիտյան...»:

Ո՛հ, ո՛հ, այս ի՞նչ աշխարհածուփ փոթորիկ է, որը լսեցնում է հելլենների և հոռոմների հրաշալի ճառերը: Փիլիսոփաների, մոգերի և քրմերի բոլոր ճեմարաններն ու լսարանները, մահարձանների և բռնակալ թագավորների կառուցած անառիկ պարիսպների նման՝ խորտակվում են և լուռության ու արհամարհանքի են դատապարտվում: Եվ ունայնաշունչ քամին, պտուտակվելով կյանքի անապատի մեջ, փչում է հողմավար, հայտնելով հզոր թե անշոր, գիտուն թե անգետ բոլոր ազգերի ու լեզուների գործի և խոսքի նանրամիտ լինելը: Քամին անցնում է, գալիս է ու գնում և հանապազ տարածվում է ունայնության նույն աղաղակը:

Ուրեմն մարդը ունայնությունը հաստատելու համար է ծընվել: Աշխարհիս վրա մի վայրկյան միայն երևալու և ապա՝ ժամանակների անդառնալի խորքերը իսպառ ու անհետ անցնելու համար՝ Հեռո՛ւ տարեք խնդրեմ այդ գաղափարը: Անկարելի է, որ կորչե նա, ով որ կամենում է մնալուն լինել: Անկարելի է, որ չքանա նա, ով արդեն ճանաչել է հավիտենականությունը կամ վրիպի գեղեցիկին ու ճշմարտին հասնելու իր հույսի մեջ: Ու թեպետ այդ անցավոր կյանքի զբաղումներով ու ախտերով ավել կամ պակաս շահով վարակված՝ նա շարունակում է քայլել մոլորվածի նման, սակայն մի ներքին ձայն, նույն ինքը կենցաղի ունայնությունը քարոզող ձայնը, անդուլ կերպով մղում է նրան դեպի իրականը, անանցը, հանդերձալը: Եղծվելու ընդունակ բոլոր արարածների անգամ իրենք են քարոզել ու քարոզում անեղձանելին: Խոտը և վայրի մոշներին, լեռնային ծաղիկն ու մորենու պտուղը, ինչպես նաև կրթանանի մայրիները, երկնքի աստղերը, Ալպերի լեռնապարերը և օվկիանոսի փրփրաբաշ թիկունքը, անեղի հետ ժանոթու-

թյունն ու մեր կյանքի իմաստն իրար շղթայող մեկ մեկ տարրեր են: Եվ որովհետև բազմաթիվ ցանկություններ, զբաղմունքներ ու անհեթեթություններ կարողացան գրավել շատերի մտքերը և ասես թանձրամած մեզի մեջ պտտացրեցին այն, մեզ, որտեղ տարուբերվում էին բովանդակ դարերն ու ազգերի տոհմերը, ինչպե՞ս կհանգուրծեք հավիտենական Բանը իսպառ հրամարվել իր ձեռակերտ հրաշքով մարմին ստացած արարածից: Հնարավո՞ր է, որ պայծառ լույսը շպատոփ տգիտություն խավարը գեթ սակավամասն ճառագայթումով:

Անաստղ գիշեր երբեք չի եղել տարածված ամբողջ մարդկության վրա: Երբեք ճշմարտությունը չի խափանվել կամ թողարկված չի մնացել ամբողջ երկրի վրա ընդհանրապես, այլ աղոտաղոտ ցուլացել ու փայլփլել է մերթ այս և մերթ այն կողմերում, կամ հրաշքներով ու երկնքի մեջ երևալով, կամ արդարամիտ մարդկանց քարոզներում և կամ էլ նրանց գրավոր խոսքի մեջ:

Այս բոլորի մեջ վեհագույնը հանդիսացավ Սինայի ամառության մեջ Եբրայական ազգի առաջնորդը, նա, որ առաջինը քարեզեն տախտակի վրա դրոշմեց և հավիտենական էջերով տվեց ճշմարտության խոսքը, այն լեզվով կակազը, բայց բոլոր ճարտասաններից, բանաստեղծներից, վրիպասաններից ավելի հրաշաբանը, մարգարեն ու իշխանը. նա, որ այդ բոլոր շնորհներն ուներ գերազանցորեն շատ ավելի քան մյուսները, ամենայն գովասանքի արժանի և աննման այն այրը՝ Մովսեսը, որի հոգին կրողները և ներքան հետևողները հազարավոր տարիներ շարունակ հայտնատեսներ կամ մարգարեներ էին կոչվում: Սակայն սրանք էլ և նույնիսկ եռամեծն փյն նախամարգարեն, չկարողացան առաջնորդ ու զեկավար լինել, բայց եթե մարդկության ամենափոքրիկ մի խմբի՝ Իսրայելի զավակներին և այն էլ գայթ ի գայթ հազիվ տասնհինգ դար կարողացան պահպանել ճշմարտության առկայծող ճրագը: Մինչև որ նույն ինքը՝ օրենքների հավատարիմ հեղինակը, որին աստված իր ամենատես աշքով տեսել էր հեռվից և որը մտքով կարողացել էր թափանցել աստվածության իմանալի մասերի խորքը, ինքն էլ զգաց, որ թեպետ և վերահասու էր եղել ճշմարտությանը, բայց չէր կարողացել ամբողջովից բովանդակել այն և ոչ էլ դրոշմել իր մերձավորների ու հեռավորների մտքի մեջ: Այս նախամարգարեն ահա, խոստովանեց, որ իրենից ավելի գերազույն մի անձ միայն կարող էր այդ անել և ասաց. իր ժամանակին մե-

ժազույն մի մարգարե պիտի հայտնվի, նրան լսեցեք և նրանից սովորեցեք կատարյալ ճշմարտությունը:

Գարձյալ դանդաղորեն սահեցին-անցան դարերը, հայտնվեցին Իսրայելի մարգարեները, երևաց հոգեքնար Բեթղեհեմացին, հյուսեց ամենից ավելի նուրբ և ազնիվ սաղմոսները, բարձրացրեց հոգին, խորացրեց սիրտը, գերերկրյա զգացումներով լցրեց աշխարհը. կռահեց, որ իր շառավղից է ծագելու Մովսեսի նախագուշակածը և ապա անցավ գնաց իր հայրերի մոտ: Հայտնվեց և նախանձախույզ Թեղրացին և որպես կրակի արվեստագետ, փչեց իր բորբոքիչ խոսքերը, շանթահարեց շատերին և չկարողանալով հանդուրժել իր հակառակորդներին, լծեց իր հրեղեն կառքն ու նժույգներին ու հեռացավ անծանոթ աշխարհները: Եկավ և Ամովսի որդին, որպես վկայություն կոչելով երկնքին ու երկրին, խոսեց բարձրագույն և գեղեցկազարդ բաներ, բայց անագորույն մարդկության կողմից միջահատվելով, մահացավ: Եկավ և ողբասացիկն այն Երեմիան, իր գորովալից խոսքերով խանդաղատեց տեղացուն ու օտարին, և շարահոգի մարդիկ նրան ջրհորը նետելով, մահվան դատապարտեցին: Առաջ եկավ և ցանկալի այլն այն Դանիելը և շուտափույթ կերպով հավաստեց, որ ոչ ինքը և ոչ էլ առաջինը կամ վերջինը մարգարեներից պիտի կարողանային կենդանություն և անմահություն տալ հոգուն, այլ միայն այն մեկը, որը գալու էր յոթն անգամ յոթանասուն տարի հետո և այս ձևով տնանկ ու տառապյալ մարդկությանը հույսով դարեր սպասեցրեց...

Արագ անցիր արդ, ժամանակ. թող վերանա հույսի պատրվակը, փարատվի խավարի թողը, և բաց դեմքով երևա ճշմարտությունը, ինչպես արեգակը լուսաբացի պարզության մեջ: Ելի՛ր, հայտնվիր և դու, ով դարեր շարունակ սպասվածք, ազդարարի՛ր թո մասին աշխարհին, որպեսզի մարդիկ կյանք առնեն: Վերջապես լրացավ ժամանակը, հասավ նախորոշված վայրկյանը... Ահավասիկ նա. մարգարեների գուշակածը, նահապետների երազածը, նախամարդու համար խոստացվածը և ամբողջ մարդկության՝ կարոտով սպասվածը: Պաղեստինյան մի փոքրիկ գյուղից, հովիվների հյուղակից, ծնված մի անծանոթ աղջկանից, որը, սակայն, ի հավիտենից քաջածանոթ էր երկնքին, ինչպես անբիծ ցողունից ծնված մի պայծառ ծաղիկ մենավոր մի հովտում, և որպես լուսավոր մի աստղ մթապատ գիշերվա անամպ երկնքի վրա, կամ ինչպես մի արեգակ ծովի ու երկնքի հատման տարածքում, նա անձայն ու

անշշուկ հեղապարելով վեր բարձրացավ և իր համասփյուռ ճառագայթներով լցրեց երկնքի ու երկրի միջոցը: Ամբողջ մարդկությունը կենսատու մի գորություն զգաց ու հասկացավ, որ ոչ հոգրները, ոչ իմաստունները, ոչ գեղեցկուհիներն ու մեծահարուստները, որոնց վրա նա երբեմն հույսեր ուներ, բավական չէին սրտի բժշկության և հոգու կենսատվության համար: Եվ մարգարեներն անգամ չէին կարող կտրել-անցնել կրքերի ու ցավերի այն խորությունները, որտեղ կարող էր հասնել ամենատեսի անվրեպ աչքը և հրաշագործ ձեռքը միայն: Եվ այդպիսի մեկն էր, որ պիտի գար և արդեն իսկ եկել էր մեզ այցելության. ինքը՝ Գերագույն ճշմարտությունը:

Գ

Գերագույն բան. ահա մարդկանց կողմից սպասվածը և մարդկության ակնկալիքը, քանզի նրա իսկ ստեղծածն ու նրա արարածն էր մարդը: Նա միայն քաջ գիտեր մարդու կարևոր պետքերը և հարկավոր դարմանումները. այն, ինչ Իսրայելի մարգարեները ազոտ կերպով հագիվ կարողացան նշմարել ու գուշակել, և հեթանոս իմաստուններն ու արևելքի օրենսգետները ավելի թանձր մշուշի մեջ երազեցին ու իրենց բոլոր իմաստությամբ հանդերձ չկարողացան բացատրել, այլ հաստատեցին միայն, թե պետք էր որ կենդանի մի միտք լինի, բայց թե ինչպիսին, չիմացան: Մինչև որ «ճշմարտությունն ի երկնից երևեցավ» ինչպես որ կանխորոշել էր Դավիթը և աճելով երկրից ասաց ինքն իր համար՝ «Ծ՛ս եմ ճշմարտությունն»: Այն ժամանակ լոբեցին թե՛ մարգարեները և թե՛ պլատոնները: Եվ ձկնորս մի պատանյակ, հիացնող համարձակությամբ մոտենալով այն աստվածորեն սքանչելիին, որ որպես մարդ էր ապրում իր նմանների մեջ, գորովանքով փարվեց նրան, հավաստեց իր նմանների մեջ, գորովանքով փարվեց նրան, հավաստեց այդ և աղաղակեց թե. «Տեսաք և ձեռք մեր շօշափեցին ի վերայ Բանին կենաց» և դեռ է՛լ ավելի բարձրաձայն գոչեց. «Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր առ աստված և աստուած էր Բանն... Եւ Բանն մարմին եղև և բնակեցաւ ի մեզ»:

Սքանչելի՛ է այս անդորրությունը, որն այժմ զգում եմ ես: Ինչպե՛ս խաղաղվում են ցանկություններիս հուզումնալից խրոտվածները, որքա՛ն հեշտագին ցնծում է երբեմնի տագնապած սիրտը: Ինչպե՛ս հանկարծակի մեղմացար ու թուլացար, ո՞վ հողմզ սաստկագող. այլևս ականջս չես կոծում թո խառնաձայն և սրտաբեկ

մոնչլուններով: Եվ ոչ էլ ծովը, իր սուր սուղոցներից խելագարված, չի ալեկոծվում պատառ-պատառ լինելով՝ մերթ լեռնանալով և մերթ անդունդներ բանալով, և ոչ էլ իր սպիտակափայլ շղարշով պատված՝ պարում է, կաքավում ու թռչկոտում, դեպի իր ամոթխած ափերը նետվելով: Եվ ոչ էլ դեերից հալածվածի կամ հուսահատվածի նման, այս կողմ կամ այն կողմ են զարկվում եղենուս կողերը, ոչ էլ հովի շնչից տագնապած մարդագետիկների միապաղաղ երեսները թվում է թե կամենում են թողնել իրենց տեղն ու փախչել: Ու որքան հեզությամբ համբուրվում են ծիլերն ու ծաղիկները, ոստերն ու տերևները, ծովն ու ավազը, օդն ու գետինը, երկիրը և երկինքը:

Իրենց բոլոր դարաններից և պատսպարաններից դուրս եկած զանազան կենդանիները օդի մեջ և դաշտերի վրա իրենց կյանքի բնատուր հրահանգներին են հետևում: Ահա թփերի ու տերևների վրա հեզապար ճախրում են նկարաթև թիթեռնիկները, ահա շտապում է փութաջան մեղուն իր անուշարար վաստակն առնելու, ամենուրեք խայտում ու բզզում են միջատները: Պուրակներում զրտեղով թառերից, անտառներից, քարանձավների խորխորատներից լսվում են ոստերի վրա նստած հրեշտակների ձայները: Անդորրաբեր նվազների մի քաղցր ներդաշնակություն է հնչում բովանդակ բնության մեջ...

Թող գնա ուրեմն, հեռանա և հանգչի հոգնած և հոգնեցնող ահավոր հողմը «Արի՛ հյուսիսի և ե՛կ հարավ»: Պապանձվիր և դո՛ւ, անապատի սրտասարսուռ ձայն, որ կանչում ու գոչում էիր, թե՛ «Ամենայն մարմին խոտ է»: Համայն մարդկությունը արդեն նման է ոտքի տակ կոխան եղած վայրի խոտի, կամ թոթափվող ծաղիկի: Ամենաշատը՝ մի անգամ էլ աղաղակիր, թե ամեն ինչ անցողիկ է և լուռ կաց:

Ահա լսվում է դարերի և մարդկանց կողմից այնքան տենչանքով սպասվածի ձայնը. ձայն հեզ և հզոր: Նրա ճշմարտությունը կազմում է երկրի հիմքը, և խաղաղությունը ցածրացնում է սրտի ազմուկները, և մարդկային հոգին նրանով է նշմարում իր կյանքի ճանապարհորդության կրկնակի շավիղները: Ամենայն ինչ, որ վերի վար հուզված ու խռովված էր, հանկարծակի մի այլակերպությամբ հանդարտվում է և խաղաղվում, և այդ բուրբի վրա փայլում է Գերագույն բանականության կնիքը: Այսուհետև չկա ոչ մեկը, չկա ոչինչ գեղանի և պիտանի կամ հզոր ու հանճարեղ, որն իր վրա

լունենա նրա շնորհների կնիքը: Բոլոր այն վայրերին, որտեղ չի կպել նրա տիեզերաստեղծ ձեռքը, անհնար է, անկարելի է, որ այնտեղ ճշտություն և ներդաշնակություն լինի: Ով որ այն աստվածամարդուց չի առել նորոգության շունչը, տակավին հնության կերպարանք ունի և ոչնչանում է ապականության մեջ: Խեցեղեն էին նաբուզողոնոսորի՝ վաթսուն կանգունանոց արձանի հիմքերը և ճիճուներն էին, որոնք ներսից ճարակում էին դարհեջյան Բահադի գեղակերտ արձանը: Ամեն գույնի տակ կա նրան դալկացնողը, ամեն գեղեցկության տակ՝ տգեղացնողը, ամեն կերտվածքի մեջ իր փլացնողը: Իրեն միահեծան աշխարհակալ էր կարծում Օգոստոս Սկտավիանոսը և փակել տվեց պատերազմի նշանը հանդիսացող Յանոսի մեհյանը¹⁴. մինչդեռ ավելի ընդարձակ էին բացվում Աստղիկի և նրա գարշելի քույրերի ու եղբայրների տաճարի դռները մոլությունների և պղծությունների առջև:

Իզուր էին ճգնում կեսարները քառասուն բյուր լեգիոնների բանակներով, պրետորներով և հյուպատոսներով, պաշտպանել իրենց կայսրությունների ընդարձակածավալ սահմանները: Իզուր էին ջանում, ասես մէկ մեծ կավանթի կանթերից բռնած, շղթայել ու կաշկանդել աշխարհը, որը, լարծուն գնդակի նման սահելով, փախչում էր նրանց արյունուռտ ձեռքերից: Վերջին ճիգերն էին թափում Ավրելիոսները, Տակիտոսները և Դիոկղետիանոսները, իրենց վերջին հոռվմեացի զորավարներով և վերջին լատին ու հույն իմաստասերներով. գնալով ավելի էր հեռանում նրանցից թե պետությունը և թե գիտությունը: Կեսարների ամրակուռ ապարանքները դղրդալով տապալվում են: Ամենահաղթ Հռոմը և արքայական ժողովուրդը կենաց ու մահվան կոփվ են մղում արևելքի և հյուսիսի վայրագասուն բնակիչների դեմ, որոնք, հարձակվելով կայսրության նամբարապատ սահմանների վրա, սպրդում են ներս, դեպի երկրի սիրտը և պարտության մատնում նրան. իսկ Գալիլացի ձկնորսները սիրտը և պարտության մատնում նրան. իսկ Գալիլացի ձկնորսները և Տավրիացի խորանակարները գնում և իրենց վրաններն էին խփում նրանց աշխարհամուտ դռների առջև: Սրանք կործանվում են խփում նրանց աշխարհամուտ դռների առջև: Սրանք կործանվում են և հողաթավալ են լինում, իսկ վեր է խոյանում և կանգուն է մը-նում ձկնորս Պետրոսի երկնազմբեթ տաճարը՝ երկրային կառույցներից վեհագույնն ու մեծագույնը, հավաքելու համար այնտեղ ամեն ազգ ու ցեղ. տաճար, որն ասես աստծու կողմից հյուսված մի ցանց լինի, որսալու համար մարդկանց՝ հավիտենական կյանքի համար:

Ոչ կյուրոսին և ոչ էլ Կեսարին, ոչ Ալեքսանդրին և ոչ էլ Քրեոսին, այլ միայն Հիսուսին տրվեց երկնքի և երկրի բոլոր իշխանությունները: Եվ ոչ թե Պալատականները, Սոկրատեսներն ու Արիստոտելները, այլ նա միայն կարողացավ ասել. «Ճշմարտությունն այդ ե՛ս եմ»: «Գնացե՛ք այսուհետև, աշակերտեցե՛ք զամենայն հեթանոսս... ուսուցե՛ք նոցա պահել զամենայն՝ զոր ինչ պատվիրեցի ձեզ: Եվ ահավասիկ ե՛ս ընդ ձեզ եմ զամենայն աուրս, մինչև ի կատարած աշխարհի»: Եվ ապա. «Երկինք և երկիր անցցեն և բանք իմ ոչ անցանիցեն»: Ամենևին չեմ զարմանում, որ այսպիսի համարձակ խոսքից հետո, ապշում և պապանձվում են իմաստասերների կաճառները, որ Աթենքները սարսուռում են և մուսանները լոնլայն խույս են տալիս և ամպածրար Ոլիմպոսը սարսուռելով գետին է տապալվում: Գարոցները՝ գարոցների փոխարեն, դարերը՝ դարերից հետո, ազգերն ազգերից և պետությունները պետություններից հետո, գալիս ու փոփոխվում են շարունակ, երկիրը զանազան ձևափոխություններ է ստանում, այլագունում է երկինքը, և միայն Գերագույն բանականությունն է որ կա ու մընում է անփոփոխ ու անայլայլելի: Ո՛վ բանական մարդ, դու որ պետք է խորհրդածել և սիրել գիտենաս, արբի, տես և սքանչացիր այս գործի ու գործողի վրա: Եկե՛ք իմաստուններ և իմաստակներ, հավատացյալներ և անհավատներ, քննեցե՛ք և զարմացե՛ք, թե ինչպես, սկսած այն ժամանակվանից, երբ երևաց Հիսուսը, գրեթե երկու հազար տարի է, որ ամեն ինչ խառնվում է ու պտտվում բնության շրջանակի մեջ և ՆԱ է միայն, որ անշարժ է ու անփոփոխ, որպես ամեն ինչի կենտրոնը՝ իր վարդապետությունը և եկեղեցով: Ահա տասնևինը դար է, որ մի յոտա անգամ չի պակասել նրա ավետարանից և ոչ էլ գեթ մի օրենք է խախտվել նրա ախտից: Ընդհակառակն, տարի առ տարի ավելի է ծավալվում նրա վարդապետությունը և հասնում է տիեզերքի ծագերը: Նրա կտակարանները խորտակում են ամբարշտության թումբերը և նահանջարեկ տեղի են տալիս իմաստասեր կոչվածների սեթևեթ ստությունները: Անցնում ու գնում են ժամանակներն ու նրանցից ծնված գանազան մտահոգացումները և ոչինչ նորահրաշ, որ լինի այս ուսմունքի նման, չեն կարողանում ստեղծել ո՛չ նրանից մեծ, ո՛չ նրան հավասար և ոչ էլ այնպիսին, որ կարողանա նրա հետ համեմատության կռիվ վրա լինել, ճիշտ այնպես, ինչպես չի կարող համեմատություն լինել այս եղևնու տարածականության ու բարձրության

և նրա բնին կպած չոր ոստերի միջև: Գեո լավում են; այո, բազում բռնակալների, իմաստունների և տեսաբանների անունները, որոնք զերծվել են ժամանակի ալիքներից, ինչպես մեծ նավաբեկությունից, բայց այդ ամենն ի՞նչ են այն Մեկի հանրաճանաչ անունի մոտ. չէ՞ որ հանուն ՆՐԱ էր, որ «Մունը կրկնի, երկնաւորաց, երկրաւորաց և սանդարամետականաց»:

Ով որ այս ընդունի, նրա հոգու խորքում առմիշտ կդրոջմվի ՆՐԱ անունը, իսկ անգամ նրանք, ովքեր չեն ընդունում, չեն կարողանում այդ անունն իսպառ ջնջել իրենց հոգուց: Այդ անունը պաշտում է բարնպաշտը, մերժում է ամբարիշտը, նրա մասին երկբայում է թեթևամիտը, քննության քուրայով անց է կացնում փրկիստփան, իսկ նա կա ու մնում է ամեն փորձության նկատմամբ անայլայլ, բոլորի ձեռքը մեկնված է առ նա, և նրա ձեռքը՝ դեպի բոլորը: Նրանք, ովքեր որ չեն ընդունում և չեն հանդուրժում ՆՐԱն, նա նրանց էլ է տալիս իր շնորհներից և ոչ իսկ նրանց, ովքեր հրաժարվում են ու հակառակվում, պակասեցնում է իր շնորհները: Այսպես, ոմանք ճշմարտությամբ և ոմանք էլ ստությամբ նրան զավաճանողներն են, և մեկն օգտվում է, իսկ մյուսը՝ տուժում: Սազում է արեգակի նման և առավել քան արեգակը, իր մշտապայծառ լույսով լցնում է բովանդակ տիեզերքը. և ոչ ոք չի կարող հակառակվել նրան, անգամ եթե փակի իր աչքերը: Ավելի հեռու է խավարեցնել արեգակի լուսատու աղբյուրը, քան նվազեցնել Հիսուսի շնորհների մի փոքրիկ նշույլը:

Հիմա պիտի հարցնես, հեղհեղուկ սրտով մարդ, թե որտեղի՞ց է Գերագույն Բանին այս զորությունը, կամ նրան ո՞վ տվեց այդ իշխանությունը: Կամ ինչպե՞ս, ինչի՞ց ելնելով նա և միայն նա է աշխարհիս տնօրենը և մարդկության բախտի բանալին և ոչ թե մի ուրիշը, ոչ իրենից առաջվաններից և ոչ էլ հետագաններից:

Ով որ հավատում է, թե ի սկզբանն նա էր ԲԱՆԸ, նա բնավ չի տարակուսի, թե՛ «Որ ի վերուստն գայ, ի վերոյ է քան զամենայն», թե հրաշալին պետք է հրաշալիքներ գործի, ճշմարիտը պետք է ճշմարտություններ արտաբերի այնպես, ինչպես լույսից լույս է բխում, և կրակից՝ կրակ: Միայն աստվածն է, որ կարող է աստվածային բաներ անել: Եվ ի՞նչ կա ավելի աստվածային, քան ապականված մարդու անբիծ էությունը վերահաստատելը: Նախկին իմաստասերներից և ո՞ր մեկը չհավաստեց, թե ապականված է մարդկության սիրտը, և հանճարներից ո՞ր մեկը չխոստովանեց իր

պարտութիւնը այն բժշկելու գլուտի մեջ. ո՞ւմն այնքան երկար դարեր սպասելով մնացին նահապետների հոգիներն ու երկյուղած մարդկանց սրտերը. կամ ինչի՞ վրա են հիմնված այս ավելի նոր և զգոն ժամանակների ազգերը, իրենց այսքան անբավ մատչաններով, հուշարձաններով, մշակութային արժեքներով, որոնք շատ ավելի սրբազուն և ազնվագուն են, քան հեթանոսների բոլոր զրպարութիւնները, և ավելի հզոր են, քան բոլոր սյուներն ու հենարանները, որոնք կոչված են վերանայելու համար անառողջ սրտերն ու մտքերը: Եթե այս ամենը ոմանց ականջների համար դեռ անհավատալի է թվում, նրանց այդ ականջներին չի՞ հնչում արդյոք մարդկութան բնութան մշտամուռն թողոթի ձայնը, որը ողբալով իր երջանկութունից զրկվելը և խոստովանելով իր սրտի զգացումների այլալուծները՝ ինչպես շարի ու բարու մի խառնարան, բըժըշկութուն և ազատագրութուն է խնդրում իր ինքնաբուխ ախտերից: Եվ դու ինքդ էլ, ո՞վ մարդ, մի՞թե չես զգում թո ներսում այդ խառնակութունն ու խռովքը: Որտեղի՞ց է թո այդ վսեմութիւնը, որով հաճախ հավակնում ես գերմարդկային էակ կարծել քեզ ու ճախրել բարձունքներում և այդ նվաստութիւնը, որով առավել քան անբանները ճշգրտում ես անպատշաճ բաների մեջ: Փառքի և ամոթի այդ ի՞նչ հակընդդէմ մրցապայքար է թո մեջ և մի՞թե կարող ես խաբել թո գիտակցութիւնը: Եվ մանավանդ, եթե փոքր ինչ թափանցներ սրտիդ խորքերը, նրա ծալքերի տակ չե՞նք տեսնի ամբողջ մարդկութիւն՝ պեւ-պեւ ախտերով վիրավորված և վարակված սիրտը և ամբողջ մարդկութիւնը չի՞ ճանաչի իր մեջ նաև քեզ, որպես կնոջից ծնված յուրաքանչյուր մեկին, խաղալիք իր կամա և ակամա կրքերի: Եվ եթե իրոք այդքան խոր եղծվել ու զեղծվել էր մարդկութիւնը, պետք չէ՞ր, արժանի չէ՞ր, որ նա բժշկվել փափագեր, որը, եթե այդքան երկար ժամանակամիջոցում չհաջողվեց նրան, նշանակում էր, որ նա ինքը չէր կարող դարմանել ու կենդանացնել իրեն, և կարոտ էր վեհագուն մեկի, գերբնական մի էութիւն սատարմանը: Քանի որ Սոկրատեսներն ու Պլատոնները, Աբրահամներն ու Մովսէսները չկարողացան հասարակութիւն փրկելու հարուցիչները լինել, քանի որ իրենք էլ անարատ ու առանց հոգևոր վերքերի չէին, պետք էր այնուհետև դիմել համայն մարդկութիւն արարիչին:

Բայց տեսեք, չնայած այն բանին, որ դրսից, ուրիշ մի աշխարհից եկավ բժիշկը, բայց բժշկութիւն դեղը նույն իր՝ մարդկու-

թիւն բնութիւն միջից հայտնաբերվեց: Ինչպես որսորդը, ձկան մսից խայծ պատրաստելով, որսում է ձկներին, այնպես էլ աստվածութիւնը մարդուն վերստին փրկել կարողանալու համար նրա բնութիւնն օգտագործեց իբրև խայծ Գերագույն Բանակալութիւն մեջ և խաչի կարթով որսաց իր գեղեցիկ ձեռակերտը կենցաղի աշխարհակու ծովի միջից:

Զարմանալի՞ բան. աստված իշած և խառնված մարդկութիւնը, և մարդկութիւնը՝ բարձրացած մշտնջենավոր էութիւն անմաշկելի խորքերը:

Դեռ դանդաղո՞ւմ ես խոնարհվել և ընդունել այս ամենը, ո՞վ հպարտ գլուխ, ո՞վ կցկտուր փիլիսոփա, և ծաղրո՞ւմ ես Քրիստոսի՞ այնքան հավաստի և տիեզերագրավ ուսմունքը: Իսկ թո այդքան փառաբանված իմաստասիրութիւնը քանի՞ հոգու կարողացավ ամբողջ սրտով համոզել և մանավանդ՝ քանի՞ հոգու խիղճն ու ներքին խռովքը հանգստացրեց: Կարծում ես, թե թո այդ ազատամիտ վարդապետութիւններին հետևողներ ունես. գիտե՞ս արդյոք, թե նրանք ինչպիսի նկարագիր ունեն, որտեղ են թո այդ առաքիլագործների հոծ խմբերը, ուր են նրանց գաղափարախոսների ատչանները, որոնք են նրանց գործած սքանչելիքները, քանի հատ են այն մարտիրոսները, որոնք իրենց արյամբ վավերացրեցին այդ ուսմունքը, քանի հոգի են ձեր այդ դավանութիւն գաղափարախոսներն ու ուսուցիչները: Կարո՞ղ ես ինձ մատնացուցց անել, կամ ունե՞ս արդյոք այնպիսիները, որպիսիք դաս առ դաս եկեղեցին թո առջևն է հանում, այսինքն՝ քահանայապետներ, վարդապետներ, ուսուցիչներ, քարոզողներ, նահատակներ ու վկաներ, որոնք իրենց արյունով ու կյանքով նվիրաբերված լինեին ձեր այդ նոր հավատին. նահատակներ, որոնցից ամեն մեկի արարքները կարող են գերազանցել քերթողների կողմից դյուցազներգված հերոսներին: Իրո՞ք դու կարծում ես, թե այդքան բյուրավոր մարդիկ ու կանայք՝ ամեն հասակի, ամեն դասակարգի և այդքան երկար դարերի ընթացքում, նրանք, որոնք այդպիսի մաքուր վարք ունեին և այդքան ուսում ու գիտութիւն, մտքով մոլորված էին, անձով ապշութիւն մատնված, որ իրենք իրենց այդպիսի մահվան ու շարժարանքների ենթարկեցին, և թո ու թո նմաններն էին մի-կատարելութիւնը, որին հասել եք այդքան հեշտութիւնով ու դուրբագլուտ հնարքներով, և կամայական մտածութիւններով, էլ չե՞մ

ատում՝ նաև այդքան խառնակ վարքով: Եվ սակայն, ոչ մի տեղ
ես չեմ տեսնում այնպիսի մի բան, որ աչքիս առաջ հաներ ձեր
ուխտի միաբանությունն ու հաստատունությունը: Չկա ոչ մի հիշա-
տակարան ձեր մեծամեծ գործերի հավաստիականության, ոչ մի
ակնհայտ նշան ձեր զաղափարների սկզբունքների հաջողության և
հաղթության, որը կարողանամ ախտյան կանգնեցնել Գերագույն
Մտքի նշանի դեմ. նշան, որն ամենուրեք կանգնած լինելով՝ կա
և երևում է համարձակորեն և կանգնեցնում է ու կասեցնում ամեն
ինչ:

Ե

Բազում անգամներ նստելով դաշտերի և ծովերի վրա իշխող
սարերի բարձրագիր լանջերին, կամ մի որևէ մենավոր բլուրի վրա,
ինչպես ահա այժմ, սիրում եմ շուրջս նայելով հիանալ բնության
և մարդու հրաշագործությունների վրա: Այս կամ այն կողմից մեկ-
շնորհեջ կանգնած լեռներն ու բարձրավանդակները խափանում են
համայնապատկերիս մի մասը, սակայն այն, ինչ մնում է, դարձ-
յալ անսահման է թվում: Թիկունքիս կողմից բարձրացած աղեղ-
նաձև բլուրների շարքը, ինչպես անբիծ ճակատը պսակող մահիկ-
ներ, ի վերջո, ցածրանալով մարում է ընդարձակ հովիտների գո-
գում, որոնց վրա իր կամարակապ շրջափակն է ձգել բյուրեղյա
երկինքը: Եվ այնտեղ, որտեղ իրար են կցվում երկնակառույց գրմ-
բեթն ու երկրագնդի հաղթահատակ տարածքները, նշմարվում է
լուսակերտ մի գիծ, անծայրածավալ ծովի մի փոքրիկ մասը, ծովի,
որն ավելի ու ավելի է ընդարձակում տեսարանը և վերացնում է
միտքը դեպի աչքի համար անհասանելի սահմաններ:

Բայց իմ աչքերի համար իբրև սփոփանք, և սրտիս համար որ-
պես հիացում, այս լեռների ու ձորերի միջև զետեղված ձորադաշ-
տակի տարածությունն անգամ շատ է թվում: Այն մերթ երևում է
ինձ որպես մի մեծ և բազմազան սրահ երկնքի կապույտ ձեղունի
ներքո, որտեղ սպիտակադեղ և լուսակիզ ամպերի ծրարները,
շատրվանների և վարագույրների նման ծածանվելով, վերևից հո-
վանի են անում գյուղերին ու ագարակներին, կամ էլ երևում է
կանաչաթուխ կաղամախիների և եղևինների և պտղասեր ծառերի
թանձրացած ծովի նման, որը տարածվում է բազմամարդ քաղաք-
ների մեջ: Սպիտակ պատերով եկեղեցիների կողքին բարձրացող

երկնալաց զանգակները ինձ երևում են որպես մի-մի առաջատու-
ներ, ամրացված բարձրացված կայմարի վրա, որոնք առաջ են
վարում հրաշալիորեն զարդարված նավերի տորմիզները և նրանց
համար նավահանգիստ են ծառայում մեծանիստ ավաններն ու
աշտարակազարդ հեռավոր քաղաքները. իսկ նրանց անցած ճա-
նապարհը սպիտակ հետքերով երկար ակուններ լինի կարծես, նման
մայրաքաղաքների լայնարձակ պողոտաներին: Եվ որքան որ տար-
վում եմ այդպիսի մտածմունքներով, այնքան ավելի ճշգրիտ եմ
համարում երևույթը և ինձ հաճախ թվում է, թե մարդկային այս
բոլոր ձեռակերտները, որոնք ցիրուցան սփռված են այս դաշտի ե-
րեսին, կամ ամբողջ դաշտն իսկ, իր շինություններով ու տնկինե-
րով, համարաբալ նավարկելով գնում է դեպի ընդարձակածավալ
ծովը, դեպի հեռավոր աշխարհները և անծանոթ եզրերները:

Խորհում եմ նաև այսքան շեն և անշեն վայրերի ընդարձակու-
թյան վրա սփռված մարդկանց հույզերի և ձեռքերի ու սրտի շար-
ժումների մասին, մարդիկ, որոնք երևում են աչքիս առջև և որոն-
ցից մի ծպտուն անգամ չի հասնում ականջիս, որպեսզի գեթ փոքր-
ինչ կարողանամ իմանալ, թե նրանք այնտեղ ինչ հոգսեր ունեն
և ինչ են անում: Եվ չկարողանալով հաղթահարել այս աննշան
բանն անգամ (որն ինքնին արդեն մեծ բան է), դեռ շատ ավելի
մեծ բաների է ձգտում իմ միտքը, այս լեռնապարեհից ու պատ-
վարներից էլ ավելի այն կողմ, լեռներ, որոնք, սահմաններ լինելով
գավառների և աշխարհների միջև, ինձնից թաքցնում են ազգերի
թագավորությունները. ծովերից էլ այն կողմ, որի հազիվ մեկ եզ-
րագիծն եմ տեսնում փայլուն ծղոտի նման: Միտքս ցանկանում է
թափանցել բազմաժխոր մայրաքաղաքների սահմաններից էլ այն
կողմ, երկրի կենտրոնը, ժողովուրդների զանգվածների մեջ, երկ-
րիս պետությունների ու աշխարհների մեջ, լինեն նրանք խաղաղ
թե խռովահույզ այս երկնքի տակ...

Բայց երբ տկարանում է զգայական տեսողությունս, միտքս
էլ է տկարանում իր հետաքննող խուզարկությունների մեջ և ի վերջո,
նորից եմ վերադառնում այն մերձավոր սահմաններին, որոնք ա-
վելի որոշակի են երևում: Եվ մինչդեռ բնության և շինությունների
այս բոլոր զանազանությունները՝ հերկված ագարակները, բազմա-
մարդ քաղաքներն ու գյուղերը, բլուրների կողքերին ու լեռների
լանջերի վրա սփռված հանգրվանատներն ու ամառանոցները, որոնք
կարծես քնի լուռ ու մունջ անդորրի մեջ լինեն, կամ մոռացության

գիրկն ընկղմված,— ահա գրավում են սրտիս ու մտքիս ուշադրու-
թյունը ամեն կողմ տնկված այն պարզունակ քառաթև նշանները,
որոնք ասես հովանի և պահապան լինեն այն ամենին, ինչ որ
տեսանելի է և նշմարելի:

Նույնիսկ այստեղ, թիկունքիս կողմից բարձրացող այս սրա-
ծայր լեռան կատարին, գոսացած ծառի նման կանգուն մի խաչ է
նշմարվում, նույնպես նաև այս քարակարկառ ժայռաշեղջերի ա-
մենաբարձր գագաթին, որտեղ ամենահանդուգն լեռնագնացն ան-
գամ հազիվ կարող է ոտք դնել, կանգնած է նա՝ միակ ձեռակերտը,
այնքան ջանքերի և տաժանակիր վերելքների միակ վկան, կոթող-
ված ձյան և սառույցի մեջ, ամպրոպների մրուրի մեջ, որտեղ լի
կարող հասնել ոչ արժիվն անգամ և ոչ էլ անգղը (որովհետև այդ-
տեղ չկան ոչ կենդանություն և ոչ էլ բուսականություն նշույլներ),
և այնտեղ է ահա, որ բարձրանում է Հիսուսի նշանը, ասես կյանքի
և մահվան միջնաճանապարհին և միաժամանակ այդ երկուսին էլ
հաղորդակից: Ահավասիկ այս թամբաձև լեռների երկու գագաթ-
ներին էլ մեկական մենավոր խաչեր կան. նույնը նշմարում եմ
նաև հանդիպակաց լեռնաբլրի վրա, գեղարդի և սպունգակիր եղեգի
նշանների հավելվածով հանդերձ. Հիսուսի հիասքանչ տնօրինու-
թյան նշանները, ինչպես պատմում են ավետարանները: Քանի՞
թյան նշանները, ինչպես քարակարկառների վրա, որտեղ կարծում
անգամ, մահասարսուռ քարակարկառների վրա, որտեղ կարծում
էի թե ես եմ առաջին անգամ ոտք դնողը, գտել եմ այդ նույն նը-
շանը, կամ կանգնեցված, կամ քարի վրա քանդակված, չգիտեմ
անգամ թե քանի տարիներ ու դարեր առաջ, կամ թե ում ձեռքով
և ինչ հիշատակի համար: Արդյոք մի բազմաշարչար՝ ճամփորդ է
այն թողել, ի ընդգծումն այդտեղից իր անցնելուն, կամ իր ըն-
կերոջ հիշատակի՞ համար, որն այդտեղ հասնելով, մահվան է
հանդիպել և թաղվել է կամ մոտակա պատշաճավոր մի տեղում,
կամ նրա մարմինը այնտեղից վերցնելով՝ բերել են իր հայրենի
հողը կամ մերձակա բնակավայրը:

Եվ ի՞նչ են այնտեղ, տաճարի հովանու ներքո ծվարած և ան-
շուք պատով ուրիշ ազարակներից անջատված այդ անհրապույր
տարածքում գտնվող և իրար վրա խիտ առ խիտ հավաքված մեծ
ու փոքր խաչանշանները, որոնք տեղ են գտել գյուղացիների ըս-
տեղ հերկած հողամասերի վրա. այն գյուղացիների, որոնք մերձակա
դաշտերում աշխատելով, այժմ հանգչում են նրանց կողքին վերջին
քնով, փոքր-ինչ հեռու իրենց խրճիթներից, որտեղ առաջին անգամ

բացեցին աչքերը դեպի կյանքի լույսը: Երեք ազարակներ՝ կյանքի,
աշխատանքի և մահվան, իրար կողք-կողքի և երեքն էլ հովանա-
վորված հիսուսական միևնույն նշանով: Նույնն է նաև շինություն-
ներով հարուստ ու բազմաբնակ ոստաններում. ամենամեծ շենքերի
գլուխներին և աշտարակների ծայրերին ասես թագ կապած՝ երևում
է այդ նշանը, կարծես թե բոլորը ի վերուստ լինի ստացված: Ու-
շադիր՝ զննիր շրջակայքը, և ուրիշ նշաններից շատ ավելի հաճա-
խակի պիտի տեսնես՝ այդ նշանը՝ բնակելի և անբնակ տեղերում,
ճանապարհների գլխին ու խաչմերուկներում, սահմանաբաժան
քարերի ու աղբյուրների վրա, ազարակներում ու արգելանոցներում,
ժողովրդական և անհատական շինությունների վրա: Եվ ավելի տի-
րական տեսքով՝ հավատացող մարդկանց բազմություն վրա, ար-
քանների թագերի և դշխուհիների ապարոշների վրա, դրոշակների
ձողափայտերի գլխին և թանկագին պատվանշանների վրա, իշխան-
ների և սպաների կրծքի վրա, զինվորականների ուսերի երախա-
կալների վրա, օրիորդների գեղալանջ պարանոցների կամարակապ
մանյակների և երիտասարդների խրոխտ պարանոցների վրա, ան-
փորձ կույսի կոկորդի, հարսի շղարշի և փեսայի ճարմանդի վրա
և անապատաբնակ միայնակյացի մեջքի վրա. նա, որը թողնելով
աշխարհն ու այն ամենը ինչ աշխարհինն է, այդ միայն վերցրեց
իր հետ՝ Գերագույն Մտքի անհրաժեշտ նշանը, որպես կյանքի հա-
մար անսպառ պաշար և երկնագնաց ճանապարհի ցույց: Եվ երբ
ավարտվի այդ ճանապարհը և մեծի ու փոքրի, լինի դա թագավոր
թե ճգնավոր, զգայական ընկալումից անհետանա այս բազմաբազ
աշխարհը, այդ քառաթևն է միայն, որը լուրջ և խաղաղ պիտի
հանգչի կյանքի բոլոր հաճույքներից դադրած սրտերի վրա. ապա-
ցույց մահվան հանդեպ տարած հաղթության և հանդերձյալ հա-
րություն: Այսքան մեծահանդես, մեծազոր, ամենահաս ու ամենա-
կալ է Գերագույն նշանը. նշան բարձր և խորախորհուրդ, որի ծայ-
րը երկրից երկինք է տարածվում, իսկ բնարմատը կոխում է
դժոխքի դռան վրա: Արևելքից արևմուտք տարածված նրա թևերը
ընդգրկում են ամբողջ մարդկությունը՝ գգվելով հավատացյալնե-
րին, դեպի իրեն քաշելով անհավատներին, գիտունների համար
մի մի գմայլեցուցիչ խորհուրդ հանդիսանալով, անգետների համար՝
քաջալերություն, գայթակղվածների համար՝ փրկություն: Սա քեզ
համար էլ, ո՞վ համառոդ իմաստակ, որ խելապատակդ ես տան-
ջում, մի անլուծելի առեղծված է հանդիսանում: Եթե գեթ մեկ ան-

շեներն ու քաղաքները, ամայի անապատներն ու աշխարհասասան ապարանքները և նույնիսկ հալածող կայսրերի ոսկեծեղուն պալատները: Նոր ուսմունքը ամեն պայմաններում և ամեն տեղում յուրացվում ու ուսումնասիրվում էր, ամեն աշխարհամատում նա կանգնեցնում էր Գերագույն Բանականության նշանը, ամեն գահավորակի վրա և տաճարում վերաբազմում էր նազանքով: Փլավյանների շրջանատարած ամֆիթատրոնը լվանում էր նահատակների արյունով, Մեկենյան բազմաստվածյա ամենապաշտ մեհյանը փոխում էր միանձյա պաշտամունքի տաճարի, ամենուրեք տարածում էր Գերագույն Բանականությունը:

Հաճելի է ինձ համար այսուհետև էլ սքանչանալ քո ջանադիր քարոզների վրա, ով Պետրոս, հիանալ քո եռանդուն վարդապետություններով, ով Պողոս, զմայլվել քո նորալուր սիրաբանություններով, ով Որդիդ Որոտման. գաղափարախոսներ, որոնց չկարողացան ընդդիմաբանել հին և նոր փիլիսոփաներից և ոչ մեկը: Եվ եթե եղան մարդիկ, որոնք ծպտուն հանեցին, նրանք էլ շուտով լռեցվեցին քրիստոնեության ջատագովների կողմից: Հիանում եմ նաև Գերագույն Բանի ու նրա լսարանի մտավոր ծառաների և վարդապետների դասակարգության և դաս առ դաս հաջողության վրա, որն այդպես է տևում ահա արդեն տասնինը դար շարունակ. ահա կենաց ճշմարտության խոսքը գետի նման բխում է անայլայլակ աղբյուրից և առանց պղտորվելու, առանց սպառվելու, անընդհատ հարստանալով վտակներով, առաջ է գնում: Հիացնում է ինձ նաև նահատակների անթիվ խմբերի տեսիլները՝ ոչ միայն հասուն մանկանց, այլև դեռատի պատանիների, փափկասուն կանանց ու օրիորդների և պարկեշտ կույսերի. նրանք, որոնք սարսափահար էին լինում անգամ սահող արկերից կամ շրջունով ընկնող տերևից, ինչպե՞ս էին կարողանում աներկյուղ ու վստահ կանգնել խոժոռադեմ դատավորների ատյանի առջև, ըմբիշների մարտահրապարակում, վայրի ցուլերին և առյուծներին դեմ-հանդիման, շիկացած կասկարայի և եռացող կաթսաների վրա, կարողանում էին կաթավել մերկ ներքանների տակ փռված փշերի ու մեխերի վրա, ասես թե դրանք ծաղիկների ու տերևների հուլիբր լինեին: Նետված լինելով հնոցի մեջ, նրանք ասես ամառանոցի հովոցներում լինեին, խարույկի մեջ այրվելով՝ իրենց մատաղ մատներով կաթակներ էին հավաքում իրենց նազելի գլուխներին պսակ կազմելով, իբրև առհավատյա այն երկնավոր ու անթառամ պսակին, որը հոգու աշ-

քերով նրանք արդեն շատ մոտ էին տեսնում: Մեռնելով երկրի վրա, նրանք անմահանում էին երկնքի և երկրի մեջ և հազարավոր կյանքերից շատ ավելի նախամեծար էին համարում իրենց անբիծ կուսությունը: Ինչպես սրանց նմաններին, այնպես էլ ուրիշներին, թեև չկարողացավ ընկճել արյունախանձ սուրբ, այլ նրանք ուրիշ տեսակ անարյուն և ամենօրյա զոհաբերություններով ողջակիզեցին իրենց բովանդակ կյանքը: Հանդարտիկ վանքերի և մոռացված իրենց բովանդակ կյանքը: Հանապատանելով, զգայարանները մշտնջենավոր կուսաստանների մեջ ապաստանելով, հանապազօրյա ճգնություններով ու մեռելության դատապարտելով, հանապազօրյա ճգնություններով ու հսկումներով, նրանք անբիծ ու անարատ պահեցին իրենց փափկիկ շնորհները: Երկուսն էլ սխրալի, երկուսն էլ մեծահաղթ. նրանք որոնք արյունով, իբրև վարդերով պճնվեցին, և սրանք, որոնք առանց արյան, ասես ճերմակ շուշաններով սպիտակեցին. գերագույն քաջազունների և հսկանների արժանի մի գործ՝ կատարված տկար և դյուրաբեկ մարմիններով, ի հիացումն հեթանոսների, համոթ իմաստասերների և ի խրախույս առաքինիների:

Արժան է և իրավացի է պատիվներից մեծագույնը ընծայել նրան, որը երկրի վրա կատարվող ամենագերագույն, ամենահերաշալի և ամենափրկիչ գործն է իր վրա հանձն առել. անմահի մեռելությունը և մահկանացուների աներկբա փրկությունը: Այս հեշտակի առջև մոռացության է դատապարտվում ամեն մի այլ հեշտակ, անհետանում են աշխարհիս բոլոր պեսպես երևույթները. շատակ, անհետանում են արեգակը խոնարհվում է լեռինչպես օրինակ այս պահին, երբ արեգակը խոնարհվում է լեռների պատվարների հետևը, նվաղում են գիշերվա տեսարանները և, նուրբ մթության նսեմ մի քող աստիճանաբար տարածվելով շուրջս, ծածկում է այնտեղ գտնվող ամեն մի կերպարանք:

2

Ես էլ եմ ողջունում քեզ, սուրբ խաչ, այս մենավոր վայրում, այս երեկոյի լուռության մեջ, քեզ, որ մայր մտած արեգակի փոխարեն լուսավորում ես մեզ իմանալի լույսով: Բոլոր հավատացյալների հետ միասին ես էլ եմ երկրպագում քո մեջ պարփակված ներքին իմաստասիրությունը. նա, որը քեզ օգտագործեց իբրև Գերագույն իմաստասիրությունը. նա, որը քեզ օգտագործեց իբրև զենք, իբրև գաղափարի գավազան, իբրև փրկության գործիք և զենք, իբրև գաղափարի գավազան, իբրև փրկության գործիք և զենք, այս աշխարհը վարելու դեկ և թողեց այն իր եկեղեցում որ-իբրև այս աշխարհը վարելու դեկ և թողեց այն իր եկեղեցում որպես հույսի նշան և լույսի լապտեր մեր այս խավար կենցաղում:

Գու, նահատակներին քաջալերողը, վշտացածներին սփոփողը, տա-
ռապանքներից ընկճվածներին մխիթարողը, ճշմարտության խոր-
հուրդը փնտրողը, նորահավատ երիտասարդների խոկումների ա-
ռարկան, կույսերի պարանոցային մարգարտազարդը, ծերունիների
հոգևոր գավազանը, տարիքի բոլոր շափերի համար զորավիզը: Գու
մոլորությունների պարիսպները տապալուղ բարան, որ փոշիացրեցիր
Արամազդի տաճարները և կործանեցիր Աստղիկի ընծայարանները,
որ կործանեցիր ամբարտավանների գահավորակները և բարձրաց-
րեցիր աշխարհիս արհամարհվածներին ու ստորացվածներին: Մի-
այն դու ես, որ կարողանում ես մարել քեռն ու ոխը, սրտի հնոցի
պեսպես ախտերի գարշ եռքը ու այնտեղ, փշերի ու հողակոշտերի
վրա, կարողանում ես աճեցնել հեզությունը, ողջախոհությունը, և
ընկերահաշտության համբույրը: Քո շնորհիվ նույն ամուլում ի մի
են լծվում ամենի առյուծն ու հեզահամբույր եզը, կատաղի ինձն
ու ուլը, և գայլն ու գառը միևնույն արոտավայրում հանգիստ են
առնում: Քո շնորհիվ են կատարվում գաղափարի անբացատրելի
խորհուրդները, դու ես մաքրում ախտերի սկզբնաբները և մարդ-
կանց հրեշտակների կարգն ես դասում, ընտրյալների ճակատին
որպես կնիք ես դրվում, հովանավորում ես նրանց կենցաղային
փորձություններում, կյանքեր ես ղեկավարում, վտանգներն ես փա-
րատում, կարողանում ես ամոքել մահը և, կտրելով հավիտենա-
կանություն անդունդները, դափնիներով ու պսակներով պճնված
քո մարտիրոսներին տանում-հասցնում ես հավերժի երանական
կայանը...

Այնտեղ շուտափույթ կերպով շտապում է հասնել և իմ հոգին,
որին այժմ իսկ ապավինել է ամբողջ հոգով: Իմ կյանքի մայրա-
մուտի այս օրերին, ինձ էլ հիշիր, ով Գերագույն, ինչպես որ հիշել
ես առաջին օրը: Ինձ էլ հիշիր, ով Մեծը, քո բոլոր հավատացյալ-
ների թվում, արքայության մեջ...

Բայց մի՞թե միայն նրանց համար եկար-հայտնվեցիր, ով Ճըշ-
մարտացիդ, որոնք քո ուսմունքի լույսով են ծնվել: Մի՞թե չկա
հույսի և գթառատության և ոչ մի մասնիկ նրանց համար, որոնց
տակավին դեռ չի հասել քո քաղցրալուր խոսքի ձայնը: Մի՞թե կո-
րել են հավիտենապես, և կորսվելու են առանց փրկության ազգերի
այնքան մեծ քանակները, որոնք քո հայտնվելուց առաջ կամ հետո,
ծնվել ու սերվել էին արդեն հիսուն դար: Ա՛հ, մենք վստահ ենք
քո գթասրտությանը, ով Գերագույն, որովհետև եթե նույնիսկ ըստ

քո ասածի՝ մենք մարդիկս որ շար ենք և գիտենք բարի պարզկներ
հայթայթել մեր սերունդներին, քանի անգամ ավելի դու, որ բո-
լորիս հայրն ու պահպանողն ես, չպիտի անտես առնես և նրանց,
որոնք գնացին քո այն լույսի ճանապարհով, որը դու վառել էիր
նրանց մտքում: Ժամանակին հայտնվեցիր որպես փրկիչ, բայց
փրկելու համար դու ժամանակի պետք չունես: Մեղքերի թանձ-
րացած խավարը և ծայրածավալ մոլորությունները ճեղքելով, դու
որպես մի լույս ծագեցիր աշխարհի վրա, դ՛ու, որ լույս էիր արե-
գակից ու լույսից էլ առաջ: Գու ես միակ պատարագն ու պատարա-
գողը, բովանդակ աշխարհի զոհը և հավիտենական քահանան: Գու
ես ստեղծել մարդուն, ըստ քո բնական պատկերի, և քո ստեղծածին
նյութական պատկեր ես հագցրել, որպեսզի բանսարկուից խաբ-
վածին և մահվան դատապարտվածին քո մարդկային տանջանք-
ներով, մահով և աստվածախառն վարքագծով ազատես մշտնջե-
նեքով կորստից: Եվ այս հույսի առհավատչյան այլևայլ ապացու-
ցումների ու գուշակությունների միջոցով հայտնելով նահապետներին
ու արդարներին, դու եկար, և քո նշանակած ժամին այն իրակա-
նացրեցիր: Այդ հույսով էր, որ հանգիստ առան և սպասողական
վիճակում մնացին երկյուղածների հոգիներ, որոնք սկսած աշխար-
հի սկզբնավորումից, և ոչ միայն Աբրահամի սերունդները այլև
բազում հեթանոս ազգեր, անսանթաք գնացին առաջ, բնատուր
օրենքի այն լույսի նշույլի հետևից, որն արդեն տպավորվել էր
նրանց հոգու մեջ, և որը հիմա, պետք է փրկության մուտքի դուռ
լինի քո լույսից զրկվածների ու հեռավորների համար: Գու ես
բոլոր հոգիների միակ հույսը և քո շնորհիվ է փրկվելու նա, որն
իր արարիչին է փնտրում: Միայն դու ես համաշխարհային միջնոր-
դը կյանքի ու մահվան, գոյատևողի ու հանդերձյալի, մարդու և
աստծու միջև, քանզի դու ինքդ թե՛ մարդ ես և թե՛ աստված:

Ո՛վ մոտակա և հեռավոր երեկ, ո՛վ վաղ՝ առանց երեկի, որ
դեռ նոր ես գալու, ո՛վ երկու հավիտենականությունների միջև
ընկած արագընթաց դու այսօր: Ո՛վ Գերագույն Բանականություն,
որ լցրել ես համապարփակ անցյալը, լցնում ես նաև ներկան և
լցնելու ես ապագան ու հանդերձյալը. քեզ համար չկա երեկ և
վաղ, անցյալ ու գալիք, այլ մշտապես կա միայն ներկան՝ ան-
սկիզբ ու անվախճան: Ո՛վ հավիտենականության անդունդ, որի
մեն-մի շիթն անգամ, ավելի մեծ է, քան ծովերի բոլոր ընդարձա-
կությունները և դարերի շարքը. ո՛վ ժամանակի անվերջություն,

որը չունի ոչ սահման և ոչ ծայր, ոչ հատակ և ոչ առաստաղ, ոչ կես և ոչ էլ կենտրոն: Անսահման երեկ և մշտնջենավոր վաղ, որից սարսափում է իմ հոգին, խոռվում է մտածողությունս և ես սարսափահար ապավինում եմ ներկային. և դո՛ւք, որ ներկայացնում եք Բանի երեկն ու վաղը, կանգնած եք որպես երկիրը հասնող վիթխարի բարձրությամբ այստեղ ու այնտեղ կառուցված հսկայական սյուներ, որոնց արանքից գալիս ու անցնում է ժամանակը՝ հավիտենականությունից դեպի իսկական հավիտենականությունը, ինչպես մեծ ծովերը դեպի մեծ օվկիանոսը: Եվ ես, որ հիմա այդ սյուների միջև եմ կանգնած, մի պահ տատանվում եմ անձկությամբ, նրանց նման, որոնք ինձնից առաջ են եկել, կամ որոնք ինձ հետ են և կամ որոնք ինձնից հետո են գալու, որպեսզի գնան-անցնեն անվախճան հավիտենականության գիրկը:

Ոչինչ կայուն և հաստատուն չկա այս անցավոր աշխարհում, մեր այս երկուսկյանքերի խաչմերուկի վրա, այլ կա միայն անհողող մի վեմ, բարձրացած անդունդների վրա. ժամանակից հորձանք առած ամեն մի ալիք բախվում է նրան և փշուր-փշուր դարձած խորտակվում է: Եվ այդ վեմն էր ինքը՝ Գերագույն Բանականությունը, բազմած իր եկեղեցու գահին, որը նա հաստատել էր երկրի վրա, նման փոքրիկ կղզյակի վրա՝ ալիքներով շրջապատված ձկնորսների տնակին:

Արդ կա՞ Հիսուս Քրիստոսը՝ հավիտենական ճշմարտությունը և բոլոր դարերն ու մարդիկ անցնում են նրա առջևով, նայում է նա ազգերի վրա, որոնք եկել են և նրանց բոլորի վրա դնում է իր նըշանի կնիքը: Եվ ավազուտ կղզյակի որսորդի նման՝ իր մանրահյուսակ ուռկանով մշտապես ցանցում է մարդկային հոգիները, կյանքի այս խառնակույտ ալիքների միջից, որտեղ դարան մտած դեռևս շարունակում է դեգերել մարդադավ վիշապը՝ թեպետ վերավոր և օրհասական, դատապարտված ու արտաքսված աշխարհիս իշխանությունից, որի վրա նա մի ժամանակ բռնացել էր:

Ե

Արդ՝ էլ ինչի՞ համար է ձեր խոռվքը, ով կենցաղասերներ, որ այդպես կառչել եք նյութին ու աշխարհին. ինչի՞ համար է ձեր այդ հուսակտուր կոծը: Ինչո՞ւ եք վերեններից թռչում, ո՞վ ունայնամիտ իմաստասերներ. ինչի՞ համար եք այդպես տքնում և ըս-

տեղծարանում, ո՞վ ընչաքաղցներ և մեղկություն սիրահարներ. ինչո՞ւ եք հարստահարում, ո՞վ իշխողներ ու բռնակալներ. ինչո՞ւ եք սարսափահար դողողում ու կասկածամտում, ո՞վ թերահավատներ ու վատասիրտներ:

Ջուր է և դատարկամիտ ամեն մի գործ ու տեսություն, արվեստ ու հնարամտություն, գիտություն և օրենք, մտավոր դեգերումներ ու աշխարհիկ հոգսեր, ցանկություններ ու ցանկալիքներ և առ հասարակ ամեն ինչ, որոնք չունեն Գերագույն Բանականության համաշունչ հոգին, որը չի կշռված նրա կշեռքով և չի նախորդված նրա օրինաչափություններով: Բոլոր գիտությունները պետք է փորձվեն նրա ճշմարտության հիման վրա, նրանից պետք է փորձվեն նրա ճշմարտության վճիռը, իսկ բոլոր հնարամտությունները, է ելնի կյանքի և մահվան վճիռը, իսկ բոլոր հնարամտությունները, ճարտարապետություններն ու մարդկային բունությունները եթե ի մի գան, եթե ամբողջ երկիրն իրար խառնվի, եթե անգամ հնար լինի, որ երկիրքն էլ միաբանի երկրի հետ, դարձյալ չի բավարարի ցույց տալու համար որևէ այլ օրենք, քան ավետարանինը:

Եվ ուրեմն հեռու կաց և մի խանգարի մեզ, ով ցնորքներով լցված գրուխ, թող բնության գաղտնիքների անել բավիղները և կյանքի պատահարները, մարմնական կրքերը, որոնց մեջ անօգուտ կերպով կամենում ես խելամուտ լինել քեզ տանջելով, թե ինչու է այս այսպես և այն այնպես, ինչ են նշանակում այս ու այն գաղտնիքները, որն է այս թանձր մթության պատճառը, ինչքան շնչին է մեր գիտեցածը և որքան անբավ է մեր չգիտեցածը: Մինչև ե՞րբ պետք է ինքդ քո անձը վատնես մտածականներիդ անելանելի բացարձակ քեզ, մինչև ե՞րբ պետք է քո ներսում տազնապի սիրտդ, վիղների մեջ, մինչև ե՞րբ պետք է և մոտ է սպառվելուն: Ամեն շնչյուն լսում որն ահա մաշվել է և մոտ է սպառվելուն: Ես և ամեն ձայն նկատի ես ունենում, իսկ ինչո՞ւ չես ունկնդրում քո ներսից եկող հանապազօրյա հարցման ձայնին, թե ինչ է քո կամեցածը, որից երբեք չես զոհանում: Կարողացիր մի անգամ էլ դու գոռալ. ես ճշմարտությունն եմ կամենում, որպեսզի ճանաչեմ այն և վայելեմ:

Ահավասիկ քեզ շատ մոտ է ճշմարտության ձայնը, ահավասիկ Գերագույնը, որն ասում է. «Ես եմ», և եթե դու ինձ մոտ ես փնտրում ճշմարտությունը, ուրեմն թույլ տուր, որ քեզնից հեռու վանվեն ունայնամիտ մտածությունները: Ինչո՞ւ համար մըշտապես պտտվում ես շուրջը, իսկ կենտրոնին մոտենալ վախենում ես: Ինչի՞ համար, ով թերահավատ, տարվում ես լսածիդ սին մար-

մաշով և դեգերում ես կրքերիդ խառնաշփոթ ազմուկի ոլորտներում. և ինչպե՞ս ես դու համարձակվում երբեք երկմտել, թե երկրի վրա կա՞ արդյոք ճշմարտություն: Մի՞թե հնարավոր է, որ լույսը ծածկվի, կամ չեքեք Ծարարչագործությունը. եթե անգամ անհետ կորչեն երկինքն ու երկիրը, ճշմարտությունը չի կարող կորսվել: Որովհետև ես՝ ճշմարտությունս, ավելի առաջնային եմ, քան Արուսյակը, ես եմ մշտալույս առավոտի պայծառ աստղը: Ծս ի սկզբանե ավելի առաջնային եմ, քան բոլոր սկիզբները և դրանով իսկ՝ մշտապես անսկիզբի հետ էի և եմ, ինչպես լույսը՝ բխած լույսից, և գետը՝ աղբյուրից: Ծս Գերագույն ճշմարտությունն եմ ու նրա որդին, և ամեն ինչով նրան հավասար և ես ու հայրս նույն գաղափարի կրողներն ենք: Ամեն ինչ լինում է միայն իմ միջոցով և առանց ինձ ոչինչ չի լինում: Դարերի և ազգերի համար այն փափագելին, որին հրեան անվանում է Մեսիա, հեթանոսը՝ Միջնորդ, իմաստասերը՝ Բան կամ Գերագույն Բանականություն, այդ ես եմ ահա, որ խոսում եմ ձեզ հետ և որ հնում բազում ձևերով ու բազում փաստարկներով խոսում էի ձեր հայրերի հետ և դարեր անցնելուց հետո ես ինքս մարդ դարձա և արդեն բացահայտորեն խոսեցի աշխարհի հետ: Քանզի ես եմ իրական ճանապարհը և ճշմարտությունը և կյանքը:

Ծս եմ միայն մարդկանց վերելքի ճանապարհը՝ երկրից դեպի երկինք, ես եմ կենաց վայրի դուռը՝ և եթե մեկն ինձնով ներս մտնի, կգոյատևի առհավետ, կկարողանա ելումուտ անել և ուղեղի կերակուր գտնել: Չնայած երկրային նվաստության հետևանքով շփավորված լինելով, ես անձուկ դուռ եղա և նեղ ճանապարհ, բայց, այնուամենայնիվ, այս դուռն է միայն, որ տանում է դեպի հավիտենական կյանքը: Եկե՛ք իմ հետևից առանց երկմտելու, ինչպես հլու ուխտարները՝ իրենց հովվի հետևից, որովհետև ես մի քաջ հովիվ եմ, իսկ քաջ հովիվը իր անձը դնում է իր ուխտարների պաշտպանության համար: Ծս ունեմ նաև ուրիշ ուխտարներ էլ, որոնք այս գավթի մեջ չեն և ես պարտավոր եմ նրանց էլ բերել այստեղ, որպեսզի լսեն իմ ձայնը և դառնանք մեկ հոտ ու մեկ հովիվ: Իմ ուխտարները լսում են իմ ձայնը, ես ճանաչում եմ նրանց, նրանք գալիս են իմ հետևից և ես նրանց կտամ կյանքի հավիտենականությունը, որպեսզի նրանք չկորչեն հավիտենաբար, որովհետև ով գալիս է առ ինձ, ես նրան չեմ արտաքսում ինձնից: Ծս եմ ճա-

նապարհը, ես եմ գուռը, ես եմ աներկյուղ հովիվը. քննիր, ներս մտիր, շտապիր փութով, ով վարանող միտք:

Ծս եմ ճշմարտությունը, և այն ճշմարիտ լույսը, որը լուսավորում է նոր աշխարհ եկող ամեն մարդու. աշխարհ, որը ծածկված է մահառիթ մեղքերով, որոնք կյանքի վրա խավար են սփռում: Բայց խավարն ինձ հասու չեղավ, որովհետև նույն այդ աշխարհի լույսը ես ինքս եմ: Ով որ գալիս է իմ հետևից, նա արդեն չի գնա դեպի խավարը, նա կընկալի կյանքի լույսը: Իսկ եթե մեկը գիշերով գնա, նա կսայթաքի ու վայր կընկնի, որովհետև իր հետ լույս չունի: Կեղծուպատիր է մարդկային կյանքի ճանապարհը և շատ կարճ է ապրելու տևողությունը: Մի որոշ, շատ փոքր ժամանակ դեռ լույսը ձեզ հետ է. գնացե՛ք, քանի դեռ ունեք այդ լույսը, որպեսզի խավարը ձեզ չհասնի, որովհետև ով որ խավարով է գնում, նա չգիտե, թե որտեղ է գնում: Ծս աշխարհին լույս տալու համար եմ եկել, որովհետև ամեն ոք, ով հավատում է ինձ, նա խավարի մեջ չի մնա: Հանճարների բոլոր ճիգերն ու հնարամտությունները բավական չեն ճշմարտության գեթ մի կրակ վառելու համար, եթե ի վերուստ կայծ չկա նրանց մեջ նետված: Նույնիսկ նրանց և մարգարեների օրենքների բոլոր գիտությունները աստղերի նման նվազում են, երբ ծագում է Մեծ բանականության արեգակը, որովհետև օրենքները թեև Մովսեսի ձեռքով տրվեցին ժողովրդին, բայց շնորհքն ու ճշմարտությունը նրա միջոցով եղավ: Եվ ապա՝ ես արդեն դրա մեջ եմ ծնվել և ինքս եմ հանդիսանում ճշմարտության վկայողը և ով որ իրեն ճշմարտության որդի է համարում, կլսի իմ ձայնը: Մոտեցե՛ք ինձ, ով մտակույրներ և լույս առեք ինձնից, որպեսզի ամոթահար չմնաք: Լուսավորվի՛ր, ով ստվերամած սիրտ, ճանաչիր քո վախճանը, տես քո ճանապարհը և գնա այդ ճանապարհով:

Ծս եմ կյանքը. այն կյանքը, որն ի սկզբանե կար և որը գոյություն տվեց ամեն ինչին և որին հաղորդակից արեցի նաև մարդուն, արարչագործելով նրան իմ պատկերիս նման և նրան տալով անմահության շունչը: Աստված չի ստեղծել մահը, այլ սատանայի արած խաբուսթյամբ էր, որ այն ծնվեց աշխարհիս մեջ և թագավորեց ամենուրեք՝ Ադամից սկսած մինչև նրա բյուրավոր սերունդները, բայց ես եկա, որպեսզի մարդիկ վերստին անմահություն ունենան: Ոչ թե ապրեն առաջվա նման բազմապատիկ վտանգներով լի, այլ ավելի ամրապնդվեն հույսով, որ պետք է

Հակինթ լուսինը, երկնքի ու ծովի՝ ասես համբուրվելու համար իրար կցված շրթունքների միջից բարձրանում է, հեռավոր հորիզոնների սերմերի վրայից, նորահարսի նազելիությամբ բանալով իր սիրավառ դեմքը, շուրջը լույս սփռելով վառում է աչքերիս լապտերը՝ բնության համատարած հրաշքները տեսնելու, և ինքն էլ, որպես այդ համընդհանուր ներդաշնակության դիցուհին, ղեկավարում է առհասարակ ծովերի, ցամաքների և օդի համանվագ երգերը: Ծվ ասես նոճիակներու ու կապույտ ակնեղեններով պճնված կառքի նման, թավալեցնելով իր ոսկեզօծ ու խաղացկուն անիվները, դանդաղ բարձրանում է գիշերը: Ծվ ես ինքս էլ, բազմած գիշերվա գահավորակին, ասես թռչում եմ ու հեռանում դեպի տիեզերական անսահմանությունները, հեռու-հեռավոր աշխարհներ, բարու համբավի և սիրո հրավերի հետևից:

Ո՛հ, և ո՞ր հրավերն է ավելի սրտացունց, քան Միակի ձայնը, կամ ի՞նչ համբավ կա ավելի բարի, քան նրա ուսմունքը, որը երկնքի և երկրի պատգամն է: Թող ուրեմն լռեն բոլոր արտաքին ձայները և հանդարտորեն խոսի միայն Գերագույն ճշմարտությունը: Նա է միայն, որ լսում է և իրականացնում, նման այն Մեծին, որը սավառնաթև բարձրացավ Քորեբի լեռան գագաթը, որտեղից տարածվում էր ճշմարտության մեղմ զեփյուռը...

Բազում գիտնականների աշխատություններ են անցել ձեռքիս տակից, և փոքր ի շատե տեղյակ եմ բանասերների գործերին ու փիլիսոփաների պայքարներին: Բանաստեղծների ու սոփեստների վայելչակարգ գրություններն ու նրբարվեստ խոսքերը ինձ էլ են հիացրել: Բայց ավելի շատ խոսք ու աղմուկ գտա նրանց մեջ, քան թե իմաստ ու փաստ: Նրանցից ոմանք որոշ հետք թողեցին իմ մըտքում, որպես ունայնության արձագանքներ և դրա հետևանքով էլ հոգուս մեջ հաճախ հանկարծակիորեն, որոշ խոլական խոսքեր են ծնվում: Իսկ Հիսուսի խոսքերը, որպես օդի հոսանքների անդադար շարժումը կամ կենսատու շունչը ունեզներում, հնչում է հոգուս մեջ՝ խոր ու բարձր, լայն ու երկայն, և շատ ավելի ազդու ու անդիմադրելի, քան աշխարհիս իմաստունների ու գիտունների բոլոր ճառերն ու գլուտերը: Իհարկե նրանց մեջ կան մտքի փայլատակումներ ու ճաշակ, բայց հոգին ճարակող ու հագեցնող երանական կերակուր ես ուրիշ տեղ չեմ գտնում, բացի Գերագույն Բանի ուսմունքի մեջ: Եթե աշխարհիս բոլոր մատյաններն ու հուշարձանները հրով ու սրով ջնջվեին հանկարծ, միայն նա բավական էր և է մարդկության

հոգևոր կարիքների և անկորուստ կյանքի փիլիսոփայական բավելները գտնել կարողանալու համար: Հոգուս խորքում տպավորված է Անսկիզբն Անքնինի խոսքը, որը ես հիշում եմ և հիշելուց երբեք չեմ դադարելու, թե՛ ես եմ ճանապարհը, ճշմարտությունը և կյանքը, և առաքյալների խոսքը, թե Բացարձակ ճշմարտությունը կար երկ և այսօր, նույնը և հավիտյանը:

Արդ՝ այս ամենը գեթ մի որոշ ժամանակ ձեզ հիշեցնելը, երկրավոր պանդխտությանս այս օրերում, ես իմ հոգու պարտքն եմ համարում. ձեզ, որ ինձ նման պիտի թողնեք այս անցավոր աշխարհի կյանքը, և որ ինչպես ես՝ երևի բազում անգամ ալիկոծվել ու տանջվել եք մտքի հոգսերից ու ծփանքներից: Ծվ այդ ոչ թե նրա համար, որ ինձ իբրև թե ավագագույնը համարելով, կամ որևէ իշխանություն ունեցող հռչակելով, կամենում եմ իմ խոսքերը ձեզ լսեցնել, կամ էլ որևէ նոր բան ունեմ ասելու, այլ որպես ընկեր՝ իր ընկերորջը և եղբայրը՝ եղբորը, և պանդխտուն՝ իր պանկերն՝ իր ընկերորջը և եղբայրը՝ հեղբորը, և պանդխտուն՝ իր պանդրեխտակցին, ձեզ իմ ձեռքն եմ մեկնում և ձեր մեկնած ձեռքն եմ ընդունում: Խոսում եմ որպես մտերիմը մտերմի հետ և որպես վիճակակիցը վիճակակցին, հաղորդում եմ իմ զգացումներն ու իմացածները:

Կա՞ արդյոք խոսքերիս բարձրագեղ աճյունի ներքո գեթ մեկ հատիկ բոցավառ կայծ, և կգտնվի՞ արդյոք մեկը, որին պետք լինի այդ կայծը: Իսկ մեկ կայծը՝ երբեմն որքա՞ն և որպիսի խարույկներ է վառում և որպիսի՞ անտառներ կարող է հրդեհել: Բավական է ինձ, եթե կարողանամ մտքի գեթ մեկ ճրագ վառել, կամ գոնե մեկ սրտի մարմրող պատրույզը արծարծել, և երջանիկ կլինեմ, եթե գոնե մեկ միտք իմ խորհուրդների ներքո հուզվի և շարժվի, մեկ սիրտ աշխուժանալով բարախի, և հառաչի գեթ մի հոգի...

Ո՛վ սքանչելի գիշեր, դու աղդիր, ինչպես հիմա ես ազդում ինձ վրա, ազդիր նաև նրանց, որոնց ուզում եմ իմ խոսքը. երևա նրանց էլ թո բոլոր հանդարտությամբ և թո բոլոր շքեղությամբ, ինչպես ինձ ես երևում այս պահին:

Ահա լուսեղեն լուծ ունեցող թո սալլերը խոնարհվում են դեպի ծովը, թույլ առ թույլ աստղերը ելնում են լեռան թիկունքի հետևից և, հեղաասհ անցնելով քառաթև նշանի վերևից, մեկ առ մեկ իջ-

նում են այն ճանապարհի վրա, որը անշփոթ, անխոտոր տրված է ի սկզբանե: Աճապարանքով սրանք ճանապարհ պիտի բանան այն մեծ լուսավորի համար, որը պայծառացնում է ցերեկը և ինձ էլ պիտի ազդարարեն, որ գիշերային ստվերների հետ մեկտեղ թողնեմ և իմ այս միայնարանն ու դառնամ դեպի ընկերներիս խումբը, լծվելու գործի և կենցաղի հետ կապված աշխատանքներին, բայց ոչ ամենևին վայրապար հոգսերին ու վհատեցուցիչ զբաղմունքներին:

Վաղը, նույն այս արեգակի տակ, դարձյալ պիտի բացվի նույն տեսարանը. այնտեղ լսվի քաղաքների աղմուկը, այստեղ՝ անբնակ վայրերի մեղմ շշնջույունը: Եվ դարձյալ իր շտեմարաններից հարուստուն առնելով, կոզեկոչվի Եվրոսը¹⁵ ջարդուկտոր անելու ծառաստանները, մռնչալու ալիքների մեջ, և փոթորկելու անապատները, բոլորին հասցնելով կենցաղի ընդունայնության աշխարհագույծ ձայնը: Արդ՝ եթե դու էլ նրան հանդիպես, ով իմ երկրային պանդրխտակից անցորդ, այս մենակյաց ծառի մոտ, այս քամու ժամանակ, այս անմարդաձայն միայնության ժեջ, կանգնիր, նայիր, հանգիստ առ այստեղ մեկ կամ մի քանի վայրկյան, և դու էլ կըզգաս, կխորհես, կքննես և անհրաժեշտ եզրակացություններ կանես:

Արի, մի տատամսիր, ով իմաստասեր, որ քննելով քո նախնիների և ժամանակակիցների գիտություններն ու փորձը և դրանք խառնելով քո մտացածին հղացումներին, դեռ չես հավանում ուրիշների արածները և ճգնում ես մտքի ու հոգու համար նոր ճանապարհ գտնել. կամ ազատամիտ կոչվածների հետ միասին հիմնում ես կամքի և մտքի համար ավելի հավանական համարվող նոր ուսմունք: Չէ՞ որ արդեն լսեցիր Բացարձակի խոսքերը. ասա հապա, ուրիշ տեղ հանդիպե՞լ ես այդպիսի վարդապետության, կամ օրենսդիրներից և աղանդապետներից ո՞ր մեկն արդյոք, ունենալով այդքան աղքատ և անպաճույճ վարք, կարողացավ այդպես համարձակ խոսել, թե ինքն է բանակաժողովունը և լույսը, ճանապարհը և ճշմարտությունը, ամբողջ մարդկությանը կյանք ու հարություն տրվողը: Ուրիշ էլ որտե՞ղ կարող էր լսվել այսպիսի հզոր և իմաստուն խոսք: Կհամարձակվե՞ս արդյոք որոշ թեթևամիտների կամ կամակորների հետ միասին ասել, թե այդ ամենը խաբեբանների կամ խաբվածների գյուտն է: Սակայն դու առավել պիտի դարմանաս, որ այնպիսի սինլեթոր մարդկանց գրվածքները, ինչպիսիք էին Մատթեոսն ու Հովհաննեսը, մնալով մնում են ու հիացմունքի

դուռ են հանդիսանում գիտնականների ու քննախույզների բազմության սրտի ու մտքի համար և ոչ թե Սոկրատի, Պլատոնի և Քսենոֆոնի խոսքերը. սրանք, մարդկությունից սնված ու դաստիարակված Աթենական գիտություններով ու ուսմունքներով, ներանք՝ ընդամենը ճախճախոտների ձկնորսներ և քաղաքի մաքսավորներ: Իսկ եթե հավակնես հավասար դասել Գերագույն ճշմարտության ուսմունքը Բրահմայի ուսմունքի, Զրադաշտի, Մանույի կամ Մուհամմեդի¹⁶ ուսմունքի հետ, նախապես լավ կըշնորհի ու շափիր նրանց ուսմունքներն ու նրանց վարքը, նաև նրանց հետևողների գործը, և դու կպատկառես, կամաչես: Եթե կա քո մեջ ուղիղ սիրտ և անկաշկանդ միտք, ապա շատ չես հապաղի ճանաչելու համար Գերագույնին ավելի վե՛հ ու վեր, քան սոսկական մարդը:

Եվ դուք էլ, հավիտենական Բանը քննող իմաստասերներ, եկեղեցու քահանաներ և վարդապետներ, դեթ մեկ անգամ քննեցե՞ք ձեր վիճակն ու աստիճանը այս երկրի վրա. երկրի, որտեղ ոչ թե պիտի առաջնորդվեք ստվերակերպ օրենքներով և դեգերեք մտքի առերևույթ տաճարներում, այլ պիտի հանդիսանաք Գերագույն ուսմունքի ճշմարիտ տարածողները և դրա համար պետք է կատարեք ամենահրաշ և ամենազոր պատարագը հանապազօրյա: Նայեցե՞ք ձեր առջև գտնվող զոհին, թե որքան է հեղ նա և որքան ահեղ, նայեցե՞ք ապա ձեր ձեռներին և ձեր սրտին և տեսե՞ք, թե նրանք որքան են ընկել սրբությունից և հանդարտությունից: Զեղ այլևս չեն օգնի ահարոնյան սպասքները, լվացումներն ու պահեցողությունները, այլ այստեղ անհրաժեշտ է սուրբ սիրտ և հոգի խոնարհ, մեռելություն մարմին, Մարիամ կույսի մաքրությունը, երկնավոր հոր կատարելությունը, անհրաժեշտ է օրինակ անսխալական, առաջնորդություն անաշառ, զգուշություն հարածամ, երկյուղ առ անճիշտ վարդապետությունը և սեր՝ մատուցելու ձեռքերի վրա:

Գուք կերպարանավորում եք Հիսուսին և ոչ միայն նրա պաշտոնյաներն եք, այլև պաշտոնակիցներն ու նրա գործի կատարողները, նրա վարդապետության քարոզողներն ու պարզաբանողները: Ուրեմն դուք պետք է ունենաք նրա հրակաթ հոգին՝ ակնթարթորեն բորբոքելու համար ունկնդրողներին, որպեսզի կարողանաք նրանց երկրից դեպի երկինք վերացնել:

Ոչ այնքան պետք է սիրելի ու սխալի հանդիսանաք՝ եթե ան-

զամ սերովքենների թեկրով սավառնելով հանդգնեք վերանալ դեպի Գերագույն Բանի խորքերը, — չեմ ասում, թե անմիտ հանդգնությամբ կամ ունայն հետաքրքրասիրությամբ, — որքան որ պետք է շանաք Հովհաննեսի և Թովմասի նման հեղաբար խոսել և երկյուզածորեն մատուցել բացարձակ վարդապետությունը: Ոչ այնքան առատաբառ որոտալ և անվերապահ դատատաններ կարդալ, որքան դյուրամատուց անել առաքյալների և սրբազան հայրերի ավանդությունները: Ոչ այնքան քրքրել կրոնի պարկեշտ քողը, և մերկանդամ ցույց տալ հավատը, որքան լցնել սրտերը նախահայտ ճշմարտության սիրով և խաղաղեցնել խուճապի մատնված խղճերը: Երբ աշակերտները խնդրեցին Հիսուսին զորացնել իրենց հավատը, նա բավական համարեց մանանուխի հատիկի շափն անգամ, իսկ սիրո համար՝ անսահմանությունը որպես շափ ցույց տվեց, այսինքն, սրտի և մտքի ամենայն զորությունը մինչև վերջնագիծը: Բարին սովորեցրեք. բայց խնդրում եմ, որ դուք էլ գնաք և սովորեք, թե ինչ բան է այն, որ՝ «Ողորմություն եմ ցանկանում և ոչ թե զոհ»: Գովում եմ ձեր վարդապետությունը, բայց միշտ հիշեցնում եմ ձեզ եկեղեցու այն մեծագույն վարդապետի՝ Պողոսի խոսքը, որն ասում էր, թե ամեն մի վարդապետություն և գիտություն և մարգարեություն ի վերջո դատապարտված են խափանման, բայց սերն է միայն, որ անխափան է: Սերն է օրենքների կատարելությունը, սերը բարձր է ամեն ինչից և բազում անգամ հայտնի է, որ գիտությունը զարգացնում է, իսկ սերը՝ հավիտենապես զարգարում:

Քանի որ դուք ճշմարտության վարդապետներ եք, ուրեմն անշուշտ պետք է իմանաք. որ ոչինչ չեք կարող ոչ ավելացնել այն ամենի վրա, ինչն առ այսօր ընդունել է եկեղեցին և ոչ էլ պակասեցնել. ապա թե ոչ, Պողոսի նզովքների տարափի տակ կրնկնեք և նույնիսկ իր՝ Գերագույնի, որը գոյություն ունի երեկ և այսօր, նույնը և հավիտյան:

Այն եռամեծ փիլիսոփան, որն ամբողջ աշխարհի վարդապետն էր, երեք շրագմեց Մովսեսի աթոռին, այլ նստում էր դալար խոտերի վրա և այդպես էր ուսուցանում: Չունեի նա ոչ նրբաքանդակ տաճարներ, ոչ պաղպաղուն հովոցներ, ոչ կառքեր և ոչ երկվարներ, պերճանքի և զարդարանքի ոչ մի նշաններ, ոչ սպասավորների ու փորբավորների խմբեր և ոչ էլ իշխանական կարգին բնորոշ արտաքին օրենքներ կամ ձևեր: Այլ նա ինքն էր անում ամեն ինչ և պատվիրում էր, թե ձեր միջի ամենից մեծը թող բուրբ և

պասավորը դառնա, և ապա՝ ես ձեզ օրինակ տվեցի՝ և ինչպես որ ես արեցի, նույնն էլ դուք արեք, այսինքն՝ միմյանց ոտքերը լքվացեք և ոչ թե խփեք խեղճերի գլխին: Ձեզ իշխանություն է տրվել ոչ թե նրա համար, որ դուք անտանելի և ծանր պարտավորությունների բեռներ դնեք ուրիշների վրա, այլ որպեսզի նախ դուք ձեր անձի վրա վերցնեք այն և ապա ուրիշների վրա դնեք նրա քաղցր լուծն ու թեթև բեռը:

Ձեզ գավազան է տրված ոչ թե հյուպատոսության, այլ հովվություն անելու համար, որպեսզի առաջնորդեք Քրիստոսի հոտը դեպի դալարագեղ արոտավայրերն ու հանգստարար ջրերը: Երկնքի արքայության ղոնների բանալիներն ունեք այն ավելի լայն բանալու համար և ոչ թե փակելու, քանի որ նա ինքը, այդ բանալիները տրվողը, ինքը պիտի գա այդ ղոները բանալու և հեշտագնաց ճանապարհը ցույց տալու: Ձեզ հրաման է տրված արժարժել մտքերի մարմնող պատրույզները այն գիտությունից, որը հագեցած է Գերագույն հեղիկ շնչով: Որքան վեհագույն եք գահով և որքան բազմաթիվ է ձեզ վստահված հավատացյալ հոտը, այնքան մեծ պատասխանատվություն պիտի պահանջվի ձեզնից: Հիսուսն է միայն ճանապարհն ու ճշմարտությունը և դա էլ ավանդել է մեզ ցույց տալ, այսինքն՝ նախ գործել ապա ուսուցանել:

Դուք էլ ինձ լսեցեք, ով աշխարհիս մեծամեծներ և վայելչանքի սիրահարներ, դուք, որ ձեր մեջ թաքնված թաքուն գիտակցությամբ իսկ հասկանում եք, որ ոչինչ չունեք և ոչինչ էլ իսկապես չեք կարող ունենալ ավելի, քան մի հետին ստրուկը: Ձեր բոլոր մեծությունն ու շուքը ընդամենը պաճուճանքներ են և կաշկանգիչ պատրանքներ, որոնցից ազատ են աղքատները: Ձեր շոյալությունը նման է ձեր գլխավերևում տարածվող հովանուն, որը մի հատիկի շափ անգամ կշիռ չունի և ոչ էլ կարելի է շոշափել: Արդյո՞ք դուք նման չեք այս վիթխարի և հաստարուն եղևնուն, որին աճեցրել են երկրի հողն ու երկնքի ցողը և հնարավոր է, որ պահպանեն դեռ երկար դարեր շարունակ: Բայց եթե մի փայտահատ կամենար, մեկ օրվա, կամ մեկ ժամվա ընթացքում կկարողանար հիմնովին փլացնել այդքան երկար տարիների աշխատանքը, գետնին տապալելով այս հսկայաձե հասակը և ընդմիշտ լռեցնելով անապատի այս շեփարը:

Մարդու ճշմարիտ մեծությունը կայանում է իր ներքին անձը նորոգելու մեջ, որն անելու ճշմարիտ հնարանքները մեզ սովորեց-

բել է Հիսուսը, այն է՝ ատել աշխարհն ու իր սեփական անձը և սիրել ընկերոջը, որպես իր անձը: Ոչ մի տեղ դեռ չի երևացել այնպիսի հզոր և հնարագետ անձնավորություն, որը կարողանար գերազանցել հասարակական բնավորություններին իր հզորությամբ, խայտալուով անցնել ցավելի և երկյուղների միջով, բացազատվել կասկածներից, ազատ լինել մահվան սարսափից: Նինոսն ու Նաբուգոդոնոսորը»¹⁷ Ալեքսանդր Մակեդոնացին և Լենկ-Քիմուրը, որոնցից զարհուրում էր անգամ ամբողջ աշխարհը, այսօր մի փոքրիկ մանուկի շափ անգամ վախ չեն պատճառում. թե մեծերը և թե փոքրերը, միօրինակ խաղալիք են մահվան ձեռքին, եթե շասեմ նաև բախտի:

«Բոլոր գետերը չեն կարող ծովը լցնել» և ոչ էլ տենչանքները՝ սիրտը: Կարելի է կտրել-անցնել ամբողջ վիթխարի օվկիանոսը և միայն մի փոքրիկ խողովակ թրջել, և ոչ նույնիսկ լցնել: Անանցական է սիրտը և անցանելի բաներով չի հագնում, չի հանդարտվում: Չիր գանձը, ով ընչասերներ, երկնքի մեջ ժողովեցեք, որովհետև այնտեղ, որտեղ ձեր հարստությունն է, այնտեղ է գտնվում նաև ձեր սիրտը: Իմացեք և դուք էլ, ով բռնակալներ, որ ամենևին էլ մեծ չի կոչվի նա, ով կկարողանա սանձել տիեզերքը, այլ նա, ով իր անձը կկարողանա դնել Հիսուսի ճշմարտության լծի ներքո: Փորձեցեք այդ լուծը, և դուք կգտնեք այն, ինչ փնտրում եք. հանգիստը:

Չեզ էլ եմ կարդում այն հրավերը, ովքեր, թոթափելով իրենց վրայից հոգսերի և մտածությունների ծանրությունը, սիրում են հաճույքների լողին հանձնել իրենց սիրտը, երեքկոտ ալիքների վրա և նոսր օդի մեջ, անձկանոք դիմելով դեպի հեշտալին ու գեղանին: Չիր սրտի ազդումները չէ՞ որ գալիս են նաև ձեր հոգուց, որը ոչ միայն տենչում է բարին, այլև սիրում է գեղեցիկը: Բայց գուցե դուք մոռանում եք այն հանգամանքը, որ չկա կատարյալ գեղեցկություն և բարություն, որը չլինի ճշմարիտ, քանզի դա է միայն մնայունը: Այն, ինչ մնայուն չէ՝ անցողիկի տառապանքն ունի իր մեջ և հանդիսանում է կարծեցյալ վայելքի ապականիչը:

Արարածների մեջ ի՞նչ կա ավելի գեղեցիկ, քան մարդը և որի՞ գեղեցկությունն է այդքան դյուրություն մեղծվում, քան մարդունը: Մի վայրկյան համբերիր և դու, ով գեղատեսիլ օրիորդ, և ինքդ քեզ մի թաքցնիր քեզնից: Որովհետև քեզ այնքան էլ ճիշտ ցույց չի տալիս քո հայելին, որի մեջ դու նայում ես, որքան ցույց է տալիս հոգուդ

ներքին հայելին՝ գիտակցությունը, թե ինչ ես, և ինչ պիտի լինես: Կանգ առ, մի սարսափիր, ով Գերագույնի կնիքով կնքված ճակատ, մի հավերժահարս կամ երկնաստեղծ դիցուհի չես, այլ հողից մարմին առած մի կին: Նույն այդ հողից են սնվում և վարդն իր փշերով և շուշանն իր դծնիկով և վաղ թե ուշ նույն հողին էլ վերագրանալու են: Հարցրու ինքդ քեզ, թե ինչու ես այդքան հոգս ու խրնամք տածում դեմքիդ գեղեցկության նկատմամբ, չէ՞ որ եղծում ես քո բնատուր շնորհը այդ մուրացածո բաներով: Եթե դիմափոշու կամ ակնաներկի կարիք ունես, ուրեմն դու գեղեցկություն գնող ես և ոչ թե այն ունեցող: Իսկ եթե այն ունես ի բնե, ապա ինչո՞ւ ես անտեղի կերպով այդպես հետևում շարքով գեղեցկանալու այդ վաղաթառամ արվեստին: Դու էլ ես արդեն զգում, որ այդ վաղանցիկ շնորհը երկար ժամանակ չի մնալու դեմքիդ վրա, այլ հնացած պատկերի ներկի նման պիտի թափվի-գնա կամ մի անգամից, կամ էլ փոքր առ փոքր: Եվ այն դալար ծաղկի նման, որին առավոտյան կապում ես գլխարկիդ վրա և երեկոյան թառամելու պատճառով մի կողմ ես նետում, դու էլ ծաղկանց աշխարհի մեջ ազնվագույնդ, մի երեկո պիտի թառամես, և այն ժամանակ ո՞վ պիտի կարողանա նայել քո դեմքին...

Ուշիմ եղիր, օրիորդ, և պարկեշտությունդ գանձը մի վատնիր արվեստական և սնտոի գզվանքներին: Եթե օրենքով լծակից ես քո ամուսնուն, տես, որ ուղիղ տանես կյանքի լուծը: Հիշիր այն փափկասուն կույսերին, որոնք լուսավառված էին հավատի լապտերով և զարդարված էին անարատության պատմունձանով, որպեսզի երբ հնչի նրա գալստյան ձայնը, նրա, որ ասաց, ես եմ փեսան, դու էլ կարողանաս ընդառաջ ելնել, անթառամ օթևանի հանգրստարանը մտնել կարողանալու համար:

Եվ դու էլ, ով երիտասարդ, զարդ և պարծանք մարդկության, որ ըստ Սողոմոնի ասածի՝ ուրախ ես քո երիտասարդության համար և սիրում ես զվարճանալ քո ծաղիկ հասակով ու սրտով, դու էլ հիշիր, որ երիտասարդությունն անցավոր է և քեզ էլ կգան-կհասնեն տարիներ, որոնց համար պիտի ասես, թե ես դրանց չե՞ի ըսպասում: Ո՛հ, պիտի քանդվի նաև քո արծաթագործ լարը, պիտի խորտակվեն քո ոսկեհուռ մանյակները, պիտի փոշիանա և քո մարմնի այդ կավեղեն սափորը: Հողը նորից հող պիտի դառնա և հողին վերստին պիտի գնա առ Բարձրյալը, որը և այն տվել էր Երբեք քեզ չի՞ պատահել, որ անցնես այն ազարակի մոտով,

որը լի է մուսլիմներու և վայրի խոտերով: Եվ ո՞վ է, որ հեռվից կամ մոտիկից չի անցել գյուղական եկեղեցիները դռան առջևից կամ բազմամարդ քաղաքների արվարձանների կողքից, որտեղ ոչ այնքան երկնաճոճ նոճիներն ու առ երկինք ձգված ուռնիներն են երևում, որքան խիտ դասավորված և ճրճ ճյուղամասերից բաղկացած անպաճույճ և անսաղարթ փայտերը: Դրանք գերեզմանների խաչերն են, որոնցից սարսուռ է զգում վատամարդիների սիրտը և ներքին խրախույս՝ առաքինիների հոգիները: Դրանք բոլոր տեսակի մատյաններից աճելի են լցված իմաստների պրակներով, որոնց ամեն մի տողը, այբուբենի ինչ տառով էլ որ սկսվի, միևնույն է, վերջանալու է 0-ով: Մարդկային ամեն հասակներ և վիճակներ կան այնտեղ պարտակված:

Եվ քանի՞ դեռաբողոք ծաղիկներ, արագ արագ թառամելով, իրենց հանգիստն են գտնում այնտեղ, որքան ակնահաճո և սրբտառուզ գեղեցկություններ, որքան փափուկ մարմիններ, որոնք զգվում և փայփայվում էին տարփածունների գրկում, այնտեղ ընկած են գարշահոտ: Քանի՞ դեմքեր, որոնց մեկ անգամվա երևույթը աճելի արագորեն էր տպավորվում սրտում, քան թե լուսանկարի ծապավենի վրա, այնտեղ բոլորովին եղծվել են և աղավաղվել...

Ո՛հ, ոչ թե մեր անցողիկ մարմնին ու արյանը, այլ սրտին ու հոգուն է, որոնց անմեկին կերպով հարում է ճշմարիտ գեղեցկությունը: Գերեզմանների արտաքին կերպարանքը խնամքով խաղաղեցնում է Գերագույնի նշանը. մինչև որ մյուս անգամ, իր վերջստին զանգահարություն հարություն տա տարրալույծ ու տարանջատ նյութերին՝ նյութական պատկերին աննյութ խառնելով, և նրանց բոլորին բաղձալի անմահությունը շնորհի: Ահա թե ինչու մենք վախենում ենք և հուզվում, երբ անցնում ենք գերեզմանների կողքից, մանավանդ՝ երբ տեսնում ենք մատաղաշունչ մանուկի շիրիմը կամ ծաղկահասակ օրիորդի դամբանը, որոնք կորզված են իրենց ձյունափրփուր պարզությունից կամ հափշտակված հարսանյաց առագաստից, ինչքան որ դառնորեն ցույց են տալիս երկրավոր ակնկալությունների ունայնությունը, այնքան էլ պնդապես հաստատում են երկնավոր հույսը:

Որքան թշվառ պիտի լիներ տառապյալ ծնողների և սիրելիների վիճակը, եթե չլիներ վերահանդանություն հույսը առաքինիների և անմեղների համար: Այո, այո, նրանց համար, որոնք անպրեկն

և ննջեցին Քրիստոսի հետ և նրա հետ էլ պիտի զարթնեն. նրա հետ, որ ասաց. «Ես եմ հարությունը և կյանքը»:

Արդ՝ քեզ են ուղղված իմ խոսքերը, ով Գերագույն Բանին հավատացող, որ երզվել ես ապրել ու մեռնել նրա հավատի ներքո, ով էլ որ լինես դու, քրիստոնյա քույր կամ եղբայր, հիշիր, որ քո կյանքի մեջ մի օր էլ դու պիտի նստես այսպես մենավոր, պիտի խորհես այն օրերի մասին, որոնք շեն անցնում և առ որը կյանքիդ տարիները աստիճանաբար թավալվոր տալով՝ քեզ էլ են մոտեցնում ու հասցնում այնպես, ինչպես քեզնից առաջ ու հետո եղած ամեն մի մարդու: Հիշիր ուրեմն, ով իմ անծանոթ հոգեկից, որ հավատք առանց գործի մեռած է: Հիշիր այս, քանզի ինչ որ տեսնում ու զգում ես, անցողիկ է, ինչպես որ անցել ու գնացել են քո նախնիների համար: Ամենայն բան անցողիկ է, և միայն քո արած բարին, և միայն հանդերձյալ կյանքի հույան է, որ մնայուն է և դրանք են, որ քեզ պիտի փրկեն երկրային աղետներից և կենցաղային գայթակղություններից: Բարիքն ու հույսը երկու թևերով քեզ պիտի թոցնեն այն աշխարհը, ուր ոչ հրապուրանք կա, ոչ դավադրություն որոգայթ և ոչ էլ մեղքի առիթ: Այնտեղ մահ էլ չկա, ոչ սուգ կա և ոչ աղաղակ, ոչ ցավեր և ոչ էլ շարշարանք: Մշտապես հիշիր, թե դու բնության մեջ նոր արարած շես և ոչ էլ այս աշխարհը սոսկ քեզ համար է արարչագործված, այլ եկող և գնացող յուրաքանչյուր մարդու նման, դու էլ ես տարված նույն այդ կրթերով ու տկարություններով: Քեզնից առաջ շատերն են եղել և քեզնից հետո էլ դեռ շատերն են գալու, շնայած այն բանին, որ բոլորի համար միանման չի լինելու վերջը և հավիտենականությունը: Քանզի շնայած այն բանին, որ առաքյալներից բոլորն են ննջելու, բայց բոլորը չի, որ հարություն են առնելու, այն երանական հարությունը:

Նույնիսկ ինքը՝ Եղիշտը, որն այնպես քաղցրաբարբառ խոսում էր մարդկանցից ոմանց հետ, նրանց, ըստ իրենց կատարած գործի, ցույց տվեց իր աշակողմյան ոչխարների հոտի մեջ դասվելը և մյուսներին, իր ձախակողմյան այծերի հոտի մեջ տեղ ունենալը: Ոմանց թուշ-երթալը առ հավիտենական կյանքը և ոմանց էլ՝ փանր է արդարև այս ինձ ասելը, բայց ես չեմ այդ ասողը, — հավիտենական տանջանքների մեջ երթալը...

Բայց, դու մի՛ զարհուրիր, մի՛ քրթմնազ հավիտենական տանջանքների մասին լսելով: Դու ի՞նչ գործ ունես շարունակյալ հետ,

երբ մշտապես բարին եւ արարում: Հետեւի՛ր կյանքի իմաստուն խորհրդին, այսինքն՝ ավելի լավ է փրկության հույսը, քան թե կորստյան կասկածը: Հիսուսն ինքը իր համապարփակ էութեամբ դրեց կյանքի և հարութեան գրավականը և գեհենի սպառնալիքները և մահվան արհավիրքները, և ոչ թե մարդկանց կորստյան մատենելու համար, այլ նրանց զգուշութեան հրավիրելու:

Սթափվիր ուրեմն, ով անձն հավատացյալ, մնա քո այն բարձր աստիճանի վրա, որտեղ դրել է քեզ քո բանականությունը. եղիր այնպես, ինչպիսին քո կոչումն է և երևա որպես քրիստոնյա: Բարձրագույն հոգով ծնվեցիր ավագանից՝ մնա նաև նրա սրբութեամբ: Մնում է քեզ մյուս ծնունդը միայն, ծնունդ մահով և երկունքով, երբ կդրվես դու դագաղի օրորոցի մեջ ու կխոնարհվես դեպի գերեզմանի քնարանը, երբ կհասնի կյանքիդ շաբաթ երեկոն և կփութաս արթնանալ, երբ բացվի քո մեծ կիրակիի արշալույսը: Քաշալերվիր, ո՛վ Գերագույն Բանականության կնիքով նշված հոգի. մեկ ակնթարթ է միայն այս կյանքն իր բոլոր ունայնություններով՝ թե վշտալի և թե ուրախաբեր երևույթներով հանդերձ, բայց անբավ է հանդերձալը: Փոքրածավալ է սրտիդ տարողությունը, բայց թող դա էլ քեզ բավարար լինի այս աշխարհում, որտեղից միևնույն է ոչինչ չես կարողանալու տանել հանդերձալը, բացի քո հոգու կամքից: Եվ եթե կարելի էլ լիներ ինչ-որ բաներ վաստակել ու պահել, գրանից ի՞նչ օգուտ կլիներ մարդուն, եթե անգամ տիրացած լիներ ամբողջ աշխարհին, բայց կորցրած լիներ իր անձը: Ապրի՛ր որքան որ քեզ կյանք է տրված, բայց անհեթեթ բաների վրա քեզ մի՛ վատնիր: Իմացի՛ր, ինչ որ ասում եմ. վատն այն չէ, որ դու պարապում ես կյանքի համար անհրաժեշտ պետքերով, այլ այն, որ խուլաբար փարվում ես մեղկ կենցաղավարությանն ու չես զբաղվում հոգին հարստացնող հոգսերով, քանի որ ֆիզիկապես ապրելու և անձը պահպանելու համար շատ քիչ բան է հարկավոր: Ընտրիր Մարիամի հետ միասին նրա բաժինը՝ հոգուդ փրկության հոգսը, որը ոչ ոք չի կնրող քեզնից հեռացնել և թող գարշ աշխարհիկը այն սիրողներին: Եվ, մոտեցիր ուրեմն, դիր քո բազմահոգս ճակատն ու ալեկոծ սիրտը Գերագույնի ուսմունքի արտահայտությունը հանդիսացող այս նշանի վրա, փակիր աչքերդ օտարոտի ու անօգուտ հաճույքների նկատմամբ և պիտի կարողանաս գտնել այն հանգիստը, որին փոխարինող ոչինչ չկա...

Բայց կրճատվելով, ահավասիկ ամփոփվում է գիշերը իր բոլոր աստղաճամուկ զարդարանքներով և աստիճանաբար տարածվում է բեհեզ հագած արշալույսը: Արդեն տեսնվում է արեգակը, որն արծաթե ճարմանդի նման երկնքի սրգամաքուր կրծքի վրա իրար է հանգուցում գիշերն ու ցերեկը: Ցողերի մարգարտափայլ շիթերը փայլվում են ճյուղերի ծայրերին և, շաբաճճիաբար վայր սահելով, թրջում են իմ հագուստները: Հեռաստաններից արդեն լավում են թռչունների ճովողությունները, և զովագին գեփյուռը, ավելի ու ավելի ուժ առնելով, երեկվա մահաշունչ հողմի վերստին անդրադարձն է ազդարարում:

Ահա արևելքից շառագունում են ամպերը, և հանդարտաբարո մի առավոտ, ինչպես աստվածային տեսանելի մի շնորհ, տարածվում է լեռների ու դաշտերի վրա՝ անհունորեն գեղեցիկ, անհունորեն պայծառ: Շուտով պիտի հանդես գա օրվա իշխանն ու թագավորը՝ հազարերանգ արևը, աշխարհին մի նոր օր էլ բերելու, մահկանացու կյանքի համար ժամանակի ուրիշ մի չափանիշ էլ ավելացնելու. ինչպես երեկ, առաջին օրը և ավելի առաջ ու ճանապարհ պիտի բանա գալիք վաղվա համար: Եվ ի՞նչ փուլթ մեզ համար երեկն ու վաղը, եթե մեզ գործելու համար միայն այսօրն է տրված: Երեկը գնացողների համար է, վաղը՝ եկողների, իսկ մենք պետք է պինդ բռնենք այսօրվանից, աշխատելու և պատրաստելու համար մըշտընչենավոր առավոտվա օրապարենը, հավերժական սիրո գործերը: Առավոտն առավոտին կհաջորդի, և երեկոն՝ երեկոյին ու պիտի գա կենաց վաղորդայնը. իսկ ես, երեկն ու անցյալ օրը իրար խառնած, քիչ ժամանակ հետո արդեն գնացողների թվում պիտի լինեմ...

Ողջ եղիր և դու էլ, ով իմ պանդխտակից անցորդ եղբայր, որ քո այսօրվա վիճակում պիտի գաս ինձ նման մտորելու միայնակություն այս հովանու ներքո, որտեղից ես արդեն հեռանում եմ, ուրիշ մի մենարան գնալու համար: Որովհետև աշխարհն ինձ համար այսուհետև միայնություն է միայն և անապատ ահավոր: Իմ սրտի ամբողջ լիութունը, ինչպես նաև երկնքի ու երկրի բովանդակությունը միայն նա է, որն ասաց, թե ինքն է ճանապարհն ու ճշմարտությունը, հարությունն ու կյանքը, բանականությունն ու լույսը, նույն ինքը՝ Բարձրագույն Մտածողությունն ու Գերագույն Բանականությունը, երեկ և այսօր, նույնը և հավիտյանս:

Նո՞ր դար, կամ նախադուռն դարամտի (1900 թ.), արդեն որքան շշուկք, շփոթք ձայնից, գուշակութունք երկդիմիք, ավետիք և կսկիծք, հույսք և տարակույսք: Եվ ո՞ր ատեն, ո՞ր տարի չեն լըսվիր այսպիսիք, ո՞ր տարեմտին մարդկան բազմության սրտեր պեսպարես տրոփամամբ չեն թնդար, ևս առավել՝ ավելի կամ պակաս մտածելով ի մուտս նոր դարու: Թեև հազար լրձգիրք ուզեն ծանուցանել այս առթիվ՝ այլևայլ աշխարհաց մեջ ըսված և լսված խաժամուծ համբավները, եղողը և ըլլալիքը չեն բավական: Եվ ո՞ր գլուխ կրնար բովանդակել այնքան խառնիխուռն աղաղակները կամ փնտրել և ընտրել լրոց մեջ զնորարարը: Ոչ այնքան կամավոր ընտրությունն, որքան դիպվածականն է, որ շատ հեղ շատերու վրա ազդեցություն կամ տխրություն կունենա: Եթե ոչ սրտերնին, կուհասփշտակե մըտքերնին և ի միջի այնքան ձայնից և համբավուց այն կըլլա հզորագույնն:

Այսպիսի դիպաց մեջ ի դարամտիս՝ կարծեմ թե բարեկիրթ ազգաց և ընկերությանց մեջ ի ներկայիս, երկու գլխավոր և այլակերպ շշուկք կամ համբավք հնչեն: Մին՝ կատարյալ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ, ինչ որ սովորաբար կնշանակե բառս աշխարհ կամ աշխարհային, խնդական գուցե և խեթական: Մյուսն կրնա ըսվիլ և իսկպպես՝ ԳԵՐԱՇԽԱՐՀԻԿ: Շատերն անշուշտ կուհեցին, որ մին այն է՝ մեծ աշխարհայնության կարապետ ֆուսկաց պատրաստությունն, ի հիշատակ քսաներորդ դարամտի քրիստոնեից, գերազանցորեն ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԻԿԻ մի ներկայացնելու, իրենց մըշտաշուռաչ մայրաքաղաքին մեջ: Մյուսն ալ՝ գուշակեցին, որ դարավոր ՀՈՐԾԼՅԱՆ մի է, զոր գլուխ և քահանայապետն քրիստոնեից հրատարակեց ամենայն հպատակ հավատացելուց: Այս երկու համբավյալ ըլլալիքն ի՞նչ են. գրեթե հասարակաց ծանոթ է, ժամանակն այլ պիտի ցուցնե եղածը և ավանդե հաջորդաց: Ով որ փափագի հաղորդիլ այս աշխարհային և գերաշխարհիկ հանդիսից՝ պիտի իր ընելիքը և ոչ կամք մեր է, և ոչ նպատակ ասոնց վրա խոսելու:

Գրվածիս վերնագիրը կարդացողն պիտի գարմանա այսքան առաջաբանիս վրա և իրավամբ մակաբերե, թե անշուշտ գրողդ՝ այդ երկու մեծագուշ համբավներն զատ, ուրիշ մ՝ այլ լսած պիտի ըլլա,

և իր վրա կերպով մի ավելի ազդած և դեռ այն ազդեցության ներքև ըլլա: Այո՞, այո...

Եվ ո՞ր զգայուն սիրտ ունեցող հայ չի լսեր այդ տարիներե ի վեր հնչածը, այն անլուռ և, սոսկալով ըսեմ, անլուխի նարեկյան ձայնն «Հառաչանաց հեծութեան...»², այն հայկական խփված բերնե, կերկերյալ կոկորդե, հեղձամղձուկ սրտե և հոգիե բխած ազերսը, հեկեկանքը, լացը, գոշումը, բողոքը, որ երկրիս յորս ծայրերուն սփռեցան և անոր խուլ արձագանքներով շնանգլած՝ նվաղյալ հույսով դեռ զերկինք թնդացնեն:

Այդ հանդերձյալ աշխարհուկ աշխարհահանդեսն իր բոլոր հանգամանոք և շքեղությամբ ի՞նչ պիտի արժե սրտախոց հայու մի առջև... այնքան երգոց և երածշտաց որոտածայն նվագք ի՞նչ պիտի զուլեն մեկ այրիացյալ նորահարսին, մեկ որդեկորույս մոր, մեկ ծնողազուրկ որբուկի, մեկ կողոպտյալ կույսի մի հեծեծանայ քով... Ո՞ր հայկական զբոսասեր աչք կրնա անհագորեն զբոսնուլ այն անհամար և մեկ-մեկ գեղեցիկ տեսարանաց մեջ, երբ հիշե իբ հարազատ քույրերու՝ աննման անգին զույգ սևորակ գոհարաց բըռնաբար մարմիրը, մթննալը և շունչին հետ անդարձորեն անցնիլը... Ո՞վ անգուժ գրչիս. ինչպե՞ս կրնաս քու ազգիդ, քու երկրիդ կըս-Ո՞վ անգուժ գրչիս. ինչպե՞ս կրնաս քու ազգիդ, քու երկրիդ կըս-կըծալի պատահարները նորոգել հիշողությանց մեջ... Ի՞նչ նորոգել, եթե չեն մոռացված, և ե՞րբ պիտի մոռցվին և այդ երթին վերջն ե՞րբ է: Թող յուրաքանչյուր ազգայնո գայսպիսիս, եթե չես կարող օտարաց, բայց խրատ մի տուր մերայնոց, որք փափագին զվարօտարաց, բայց խրատ մի տուր մերայնոց, որք փափագին զվարօտարաց, բայց խրատ մի տուր մերայնոց, որք զոնեն մտնելու ատեն, ճանալ տեսարանոք աշխարհանդիսի, որ զոնեն մտնելու ատեն, զուրբը թողուն զոնե սրտերնուն կեսը: Հապա մյուս կեսն ո՞ր թողունք: Թողո՞ւ, այդ անկարելի պիտի ըլլա հայու, նթե աղնիվ գթած է սիրտն. թող պահե այն կեսը, զոնե կիսուն կեսը, իր կերպ կերպ կարոտյալ ազգայնոց: Մերույն, այրվույն, որբին, տեսանկին, կողոպտվածին, վիրավորին, կաղին և խեղին, մարմնով և սրտով, ըսնք նաև հոգվով կես ողջ կես մեռածին: Եթե լույս աշխարհի ըսնք նաև հոգվով կես ողջ կես մեռածին: Եթե լույս աշխարհի արագ, վայլե որ անվնաս մնացյալ կիսակտոր ազգն, գրու-թյան հավիտենական հիշատակ մի թողու նույն աշխարհի, ոչ առ ի ցույց, այլ ի դարման կոտորելուցն և կարոտալուցն: Արդեն ըրած ի ցույց, այլ ի դարման կոտորելուցն և կարոտալուցն: Արդեն ըրած են զայդ ոմանք, թերևս և շատք պեսպես կերպով, ողորմությամբք՝ հանգանակոք, տրյուք ստակի և նյութոց, դաստիարակությամբք՝ խնամքով որբոց և այլն, սակայն դեռ ստեպ գանգատին լրագիրք:

Թե ոչ սակավք ի կարող և ունևոր ազգայնոց՝ իրենց վայլածը չեն քրած, դեռ ըստ բավականին հայն հայուն չէ օգնած: Ստո՞ւյգ է, թե անստույգ. հարկ է լռեցնել այս գանգառը...

Ի սկզբան բանին հիշության երկու տիրող ձայնք դարամտիս. միույն վրա խոսեցանք, նկատելով հայկական հեծությունը, մյուսույն ակնարկելով հարևանցի՝ դարձյալ նկատմամբ մեր պատահարին, եթե ոչ կանոնավոր հոբելյան մի ապաշխարոթյան, զոր քարոզել մեզի շինկնար, այլ վայելե հիշեցնել և հիշել (թե՛ հավատամք թե՛ հիշած են գթոտ ազգայինք), որ այս երկրավոր հայրենիքն վեր երկնավոր հայրենյաց այլ ունին և Գերագույն հայր մի հասարակաց: Եվ մինչ ձեռվնին կարկառեն առ եղբարս. այլ վերացնեն սրտերնին հոգինին առ նա և առ իրենց ազգակից բարեխոս սուրբս, և ոչ ոք թերահավատությամբ ըսե, թե շատ աղոթեցինք, աղաչեցինք, բողոքեցինք երկինս ի վեր և շեղանք լսելի: Եվ ճշմարիտ է, որ ոչ միայն ամեն արդար աղաչանք, այլև ամեն մի հառաչանք մեր տառապելոց, ամեն մեկ կաթիլ արտասովաց և արյան մեր կերպ-կերպ գրկելոց, կոտորելոց և նահատակաց՝ իրենց վարձքն և փոխարենն պիտի ունենան և ոչ կրկնակի կամ տասնապատիկ, կամ հարյուրապատիկ, այլև անբավապատիկ: Եվ զայս պետք է խնդրեմք և ընեմք, եթե նյութական օգնության չեմք ձեռնահաս կամ ոչ միշտ:

Գալով այդ մեր երբեմն ազգայնոց և այժմ հավասար այլոց՝ արքայության որդիք եղելոց, թեև ինչպես վերը հիշեցինք, ամենքն ալ քիչ թե շատ ընկերասեր և խնամոտ եղած են երկրի իրենց ազգայնոց, այլ ոմանք ավելի հատուկ կերպով և առավելությամբ: Որոց նշանավորք եղած են որպես բազում մասամբք՝ այսպես և խնամոք ի վերա կարոտելոց, մեր երրյակ տոնելի ՆԵՐՍԵՍ ԶԱՅՐԱՊԻՏՔՆ, երկուքն կաթողիկոս, երրորդն արժանավոր այնմ վկայալ ի ժամանակակցաց, երբեմն ևս ի հորե կամ ի մորե ցեղակիցք և արյունակիցք.³ անվանյալքն Ն. ՊԱՐԹԵՎՆ, Ն. ԿԼԱՅԵՑԻՆ, կամ ՇՆՈՐՀԱԼԻ և Ն. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՆ ՍԻՐԵԼԻ: Այս մակդիրներն ընծայած են իրենց արդարադատ ազգայինք և կրնան տեսնել զանոնք իբրև ի մի մարմնի՝ երեք սիրտ և հոգի, կամ մի սիրտ և հոգի երիս անձինս, այս ԵՐՐՅԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՍ:

Քիչ շատ, այլ ոչ ըստ բավականին կամ արժեից նոցա, գրված և ծանոթ են ասոնց վարքերն, զոր չէ հարկ և ոչ տեղվույս կրկնել, այլ միայն իրենց մեծության ակնարկ մի տալ և ազգայնոց վրա

գուժ և խնամք հիշել, զորս և արժան էր ստեպ հիշել և իրենց փառաց և անվան նվիրել, ինչ որ կրնար իրենց ազգին սկիզբն և հանձարըն, մանավանդ այս կարոտելոց և կոտորելոց առթիվ:

Առաջին ներսիսյանց, որ իրավամբք առաջնության և արդյանց ՄԵՄԵ կոչվի, թոռն թոռի Գրիգոր Լուսավորչի և երկուքին միջոց եղած հայրապետներեն գործունյայն, հատկապես ՊԱՐԹԵՎ անվանք, որպես և իր որդին՝ Սահակ, թեև ամենքն այլ նույն տեղեն են, հայք ուսմկորեն Պարթև կըսեն մեծղի և ուժով կտրիճ մարդկան: Սուրբ ներսեսի վրա այլ այս գաղափարս կա, մանավանդ որ ի սկզբան աշխարհիկ և զինվորական վիճակ ընտրեր էր և մեր Արշակունի թագավորաց զինակիր էր և պաշտոնյա: Քահանայապետության ատենի վարքն և գործք այլ հաստատեն իր վրա այս գաղափարս և կրնար իր պատկերին ներքև առյուծ մի նշանագրել: Բայց որքան արիասիրտ էր հզորաց առջև, այնքան փափկասիրտ առ տկարս և կարոտյալս, որ և մեր այժմյան խնդրելին է: Եվ այս գուժս ոչ միայն իր ակամա քահանայապետությունը հանձն առնելեն վերջը, այլև մինչդեռ թագավորի սենեկապետ էր՝ փայլուն զգեստներով, զենքով, նաև մագերով «մեծահասակ և վայելուչ երեսօք և ահագին տեսողաց»: Այն ժամանակեն վկայե պատմիչն, որ էր «աղբատաց դարմանող և նեղելոց և զրպարտելոց բարեյուզ ի թագաւորէն»⁴ այսինքն բարիք, օգնություն, ներողություն խնդրեր ի թագավորեն, վասնզի թագավորեն կկախվեր անոնց կյանքն և ազատությունն: Իսկ դարմանելն, անոնց նյութական կարոտության օգնելը, թեև կրնար դարձյալ թագավորեն խնդրել, բայց անոր ձեռքեն ելածն իր սրտեն ելած չէր համարի: Անոր համար կանդրադարձնե պատմիչը թե՛ «ՅԻՆՔԵՆԷ կերակրէր զորքս եւ զայրիս», իր հատուկ ծառայության վաստակի և ընտանյաց համար ունեցածն կու տար, կերակրեր, հագվեցնե, մխիթարեր այդ պեսպես կարոտյալները և այն արիական պարթևական հասակին զինուց և զրահից ներքև ունեեր իր պապուն՝ Լուսկան և պապուն պապուն՝ Ս. Գրիգորի սրտի կակղությունն այլ: Իսկ երբ սուրբ օծության իրավամբն եղավ հայր հասարակաց հայության և տեր ժառանգության հայրապետաց, ձեռքերն և անոնցմե ավելի սիրտն ընդարձակեց իր որդիացյալ կարոտելոց վրա, ոչ պարզապես ողորմություն բաշխելով, այլ անոնց ապահով ապրելու և զաղրելու տեղեր հաստատելով, յուրաքանչյուր կարոտի պիտոյից համեմատ: Որոնց ամենեն գլխավորքն էին մարմնով վտանգյալք:

հիվանդքն, և ասոնցմե ալլ ամենն նեղյալքն, ԲՈՐՈՏՔ զորս ՈՒՐՈՒԿ և ՊԻՍԱԿ անվանեին՝ ըստ իրենց մարմնոց վրա բորոտության ավելի կամ պակաս տարածվելուն: Այնքան մեծ էր այս ողորմությունն՝ որքան մեծ և ամենամեծ համարվիր այս ցավս, ոչ մարմնոց միայն, այլև սրտից և հոգւոց ցավագնելոցն, վասնզի դեռ շատ տեղ ըստ հեթանոսական անգութ սովորության այդպիսի ախտացյալները բաղքե, գեղե, հասարակաց բնակութենն դուրս վնդդին «և հալածէին յանբնակ տեղիս, զի մի՛ յայլս փոխեսցի ախտն»: Եվ նորա հեռանային ընտանութենն և եղբայրութենն և ի հարց և ի ամուսնոց... «և բազումք ինեին գազանակոտորք, գետավէժք, ձինախեղդք և անզիտ կորնչէին»: Ասոնց համար հարմար տուններ, դարմանոցներ շինել տվավ, ուր պահեր և բժշկվողները իրենց ընտանյաց դարձներ: Այսմ մասին Ս. Ներսես եթե ժամանակավ առաջին չէ ի նըմանին, մի ի առաջնոց է: Ուրիշ կարոտելոց համար այլ քաղաքաց և գեղերու մեջ ՀՅՈՒՐԱՆՈՅՍ հաստատել տվավ և ոչ միայն շեն տեղերու մեջ, այլև «ի գերծ տեղիս (շենքերե, տուներե հեռու) և ՅԱՆՑՍ ճանապարհաց և ի գլուխս լերանց ՊԱՆՌՈՒԿՍ շինել»: Երկու դաս նվիրական անձանց համար այլ, այսինքն եկեղեցականաց և կրոնավորաց, իրենց վիճակին հարմար տուններ և վանքեր հաստատեց, զորս «ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՆԻՍՍՍ և ԵՂԲԱՅՐԱՆՈՅՍ մեծամեծս և ւորունս» անվանե պատմին: Այսպիսի տեղյաց թիվն հազարավոր էր, որո վրա պետք չէ զարմանալ, վասնզի Հայաստանի պես բարձրավանդակ և լերանց մեջ խոտորկաուր միջոցներե էին հիշյալ ԱՆՑՔՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱՑ և հարկ էր Ալպյանց Ս. Բերնադոսի հյուրանոց վանորեից նման ապավինի տեղիք հաստատել, եթե ոչ այնպես մեծամեծ, այլ բազմաթիվ ըստ պատշաճի աշխարհին զբոսից,⁵ որ Ասիո արևելից և արևմտից միջանցք մի էր և է: Այսքան տեղերու ապրուստ պատրաստել և պահել հնար չէր որ ինքն, միայն սուրբ հայրապետն ճարե, այլ բարեպաշտից օրինակ և հորդոր եղավ: Ճարտար հնարք մ՝ այլ առաջարկեց, որ թագավորազունք և իշխանագունք իրենց գերեզմանները պատրաստեն վանորեից մեջ, որպեսզի իրենց հանգուցյալ ընտանյաց սիրով վանականաց ապրուստին օգնեն և իրենց ստացվածներեն մասն հանեն: Այսպիսի կարգավորությամբ՝ վկայե պատմին, որ՝ «Ոչ ոք տեսանէր յաշխարհին Հայոց մուրացիկ, յաուրսն ներսիսի»:

Ի՛նչ բաղդ ազգի մի՛ այսպիսի հայր մ՝ ունենալ, ի՛նչ պայգառություն հայրենյաց մերոց և որպիսի՝ ժամանակ... այստեղ

Թանձր մութ մ՝ այլ պատե ասոր վրա, թեև ավելի փայլեցնե ներսիսի լույսը: Իր այդքան գեղեցիկ, հոգի և մարմին դարմանող, պահպանող շինվածոց դիմաց, հանկարծ ի՛նչ կանգնի և որմն՞... Ո՛վ գարշելի սև հիշատակ, ԱՐՇԱԿԱՎԱՆ, որ խև և անամոթ կանգնողիդ անվամբ ամոթով և սզով պատես ներսիսի սիրասուն սաները: Որպիսի՞ հակադեմ կերպարանք և գործարանք... Ներսես Ա և Արշակ Բ: Արդարև, գրեթե միշտ լույս և խավար իրարու հակառակին, բայց տերն մեր քաջալիրե. «Լոյսն ի խաւարի անդ լուսաւորէ... խաւար նմա ոչ եղև հասու»: Արշակ ինքզինքը ցածցուց, փճացուց, Ներսես այլ ավելի պայծառ, զորավոր և բարերար հանդիսացավ: Անարգել և կողոպտյալ պայազատքն հայոց և բընությունն իսկ կամ հատուկ գետնին, ուր անօրինության և պղծության անունն կանգնեցավ, թոթափեցին, փլուցին այնպիսի շանվանելի շենքը, ուր ներսիսի գթության նոր ասպարեզ բացվեցավ, այդ անապատացյալ տեղեն ծաղկներ, և իբրև «ի փշոց խաղող» քաղելով, մեղաց ծնունդ անմեղ որբերը որթերով, կողովներով ծողովեց, դարմանեց. իր լույս կերպարանքն այլ ավելի ճառագայթեցավ: Բայց թող իջնե մութն և խավարն այն հակադեմ սև երեսը ծածկելու և երանի՛ թե իսպառ ծածկած, թաղած մոռցված ըլլար զնա և անոր արժանի անարժան զավակը (Պապ), որ մարդկորեն բոլորովին մթնցուց ներսիսի կյանքը: Հոգևորապես ամենն պայծառափայլ պսակն ավելցուց անոր, նահատակաշնորհ մահվամբ, փութացնելով զնա հավիտենական փառաց և վարձուց իր գթասիրությանը⁶: Որով մենք այլ, ի մեր պարագայիս, խառն պարծանք և կսկծանք, զինքն մեր երախտագետ եկեղեցվո մեջ երզողին հետ կրկնենք առ աստված:

ՆԵՐՍԵՍ ԵՆՈՐՀԱԼԻ. մականունն ամենապատշաճ կբացատրե լիովին զանձն և թվի ի հրեշտակե ընծայած քան ի մարդկանն: Եթե մաքրությամբ վարուց, եթե հոգվույն եռանդյամբ և կրկին թևք՝ աստվածսիրության և մարդասիրության, եթե մտաց պայծառությամբ և հարստությամբ հանճարո, եթե ճարտար գրչությամբ արձակ և ոտանավոր, եթե զգաստ և խոհական վարչությամբ քահանայապետական կարգին և եթե բանիվ և գրով սիրտ շահելու և հաշտեցնելու հաջողությամբ, և եթե մեծամեծաց՝ կայսերաց և եկեղեցվո առաջնորդաց հետ պատշաճապես քաղաքավարելու և եթե մանկանց ու առակաց հետ, ամենայն մասամբ և համենայնի

Շնորհալի էր և երևեցավ ներսես՝ Դ-ի համանուն կաթողիկոս, գե-
բազանց քան զբնավս, միանգամայն սրբությամբն և իմաստու-
թյամբ: Որո նման կամ մերձավոր ոչ ոք ի հաջորդացն, իսկ ի նա-
խորդաց՝ փայլեն սրբությամբն իր նախահարք ցեղին, Լուսավորիչն
և որդիք և թոռունք, այլ ոչ գրավոր հանճարով, գոնե անոնցմե մը-
նացյալ կամ շմնացյալ գրվածոց դատելով: Հետ վախճանի Մեծին
և Պարթևին, սուրբն Սահակա, միակ իրեն հետ բաղդատելով, մին-
չև ի կաթողիկոսություն ներսիսի, իբրև 727 տարի անցեր էր, և
այսքան ժամանակի մեջ հայոց եկեղեցին իր հովվապետաց ոչ մե-
կուն նվիրած է սրբության անուն և տոն, թեև եղած են արժանա-
վոր անձինք, և ոչ իրմե վերջը մինչև հիմա (1173—1900), որ
զուգահայտությամբ նույնքան 727 տարիներ են*: Գրավոր կամ հան-
ճարո մասամբք այլ, թեև ունեցեր ենք փայլփլուն քանի մի նա-
խորդ կաթողիկոս, Մանդակունի մի, Կոմիտաս մի, Հովհաննես
Իմաստասեր մի և այլն, այլ ոչ ոք առաջ կամ հետո հավասարի
կամ մոտենա մեր Կլայեցվույն⁷ պեսպես շնորհաց և ոչ ոք քան
զնա երախտավոր եղած է հաստատուն և մնայուն արդյամբք, թե
մեր եկեղեցվույն և թե մեր դպրության: Եվ հայսմ մասին կրնամք
իբ մտավոր ծննդոց կամ արգասյաց շատն օրինակագիր (clas-
sique կամ գերագույն գործոց chef d' oeuvre) համարիլ որք և
ամենուն ծանոթ են, նաև ոչ սակավ օտարաց՝ իտալ կամ լատին
թարգմանությամբք: Որպիսիք իր հովվական կամ ԹՈՒՂԹՆ ԸՆԴ-
ՀԱՆՐԱԿԱՆ, ԹՈՒՂԹՔՆ առ հույնս, վասն միաբանության եկեղեց-
յաց, ԹՈՒՂԹՔՆ առ այլևայլ վիճակի անձինս, ՀԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻՆ, ՀԱ-
ՎԱՏՈՎ ԽՈՍՏՈՎԱՆԻՄՆ, երկրիս ամեն մասանց մեջ սփռված երե-
սունվեց լեզվով թարգմանյալ, ժամանակագրության լրումն, ՇԱ-
ՐԱԿԱՆՔ և ՏԱՂՔ, մասամբ և ՈՂՔՆ ԵԴԵՍԻՈՒՆ, նաև ռամկորեն
ԱՌԱԿՔՆ կամ ՀԱՆՆԵՆՈՒԿՔ, թողով հիշել զճառս կամ ներբողականս
և զմեկնությունս սուրբ գրոց, ինչպես «Կաթողիկյա թղթոց», «Ավե-
տարանի Մատթեոսի» և այլն⁸: Ասոնք և այսպիսիք քիչ շատ ծանոթ
և արժանապես հարգի են մերայնոց և զորս բացատրել չէ մեր հի-
մակու նպատակն: Շատ տարիներով առաջ իր դարևոր հիշատակին
գրքույկ մի հրատարակված է «Ներսես Շնորհալի և պարագա յուր»
վերնագրով, որ է իր վարքն, ամեն մասամբ քննել ջանալով⁹: Սա-

կայն դեռ ինքն չէ բավական ճանչցված և ոչ իր գրածն և ըրածն,
և գուցե փոքր մասն ըլլա մեր ճանչցած իր հանճարն և համբավն,
որո քանի մի սխրալի նշույլք հայտնվեցան և հետ վերոհիշյալ
գրոց հրատարակվեցան: Որոնցմե գլխավոր կրնամք համարիլ այն
Հոովմա քահանայապետին (Իննովկենտոսի Բ) թուղթն առ Գրի-
գորիս կաթողիկոս, եղբայր ներսիսի, իբր համի 1131-ին գրված,
մինչ ներսես դեռևս ոչ երեսուն տարվան էր, այլ անդստին այնքան
Շնորհալի, մինչև շնորհաց շողողուն նշույլքն՝ ոչ միայն հասած
առ տիեզերական հայրապետն Հոովմա, այլև կերպով մի շլացու-
ցած զնա լսած համբավովն: Որո համար թղթին թե՛ ի սկզբան
կամ մեջն և թե՛ ի վերջն կկրկնե իր փափազը և գրեթե թախանձե,
որ կաթողիկոսն հաճի դրկել առ ինքն տեսնելու, լսելու, խոսնելու
իր արժանավոր եղբոր ներսիսի հետ, զոր երևցնե թե լատիներեն
այլ գիտեր, բայց ստուգիվ՝ լատին խաչակիրք, եկեղեցականք և
ճիավորք, որք հաճախեին ի արևելս, լսած-տեսած անոր բազմա-
կերպ շնորհքը, հռչակեր են ի Եվրոպա, ևս առավել ի գլխավոր
կետն Հոովմ: Այնքան թախանձանաց Պապին՝ դժվար էր որ մեր
կաթողիկոսն անլուր մնա, բայց պարագայից և ճամբորդության
դժվարությունը այլ կային, զոր նախահոգալով Պապն՝ ավելցնե ի
թղթին, հակառակ իր փափազանաց, որ եթե այդ պատճառով կա-
րելի չըլլա խավրել իրեն զներսես, խավրե կամ առջի խավրած
նվիրակը (Հովհաննես քահանայն) կամ ուրիշ լատինագետ մի:
Ոչ շատ մտրի վերջ այլ (1146—47) կաթողիկոսն մեր խավրեց նը-
վիրակ առ քահանայապետն, որ էր այն ատեն Եվգենիոս Գ, զատ
այլոց՝ եպիսկոպոս մի, որ մինչ Պապն իր հայրենյաց Պիզայի
կաթողիկեին մեջ պատարագեր, տեսավ անոր վրա թեև ծոց աղավնե
կամ աղավնիներ, նշանակ Սուրբ հոգվույն և հռչակեց տեսածը. իսկ
պապն խոնարհությամբ ըսավ, թե երևցածն տեսնողին արժանա-
վորությունը կցուցնե և ոչ յուր: Միթե ներսես՝ էր այդ տեսա-
նող նվիրակն. եթե ինքն էր և եթե ոչ, իրեն սրբությանը վայրե-
իսկ մենք, եթե մեր տկար աչոք չեմք համարձակիր մեր Շնորհա-
լին այսպիսի տեղ նվիրակ տեսնել, սակայն հավանիմք, որ իր
կենաց և վարուց շատ քիչ դեպքերը գիտեմք, և ոչ այս հայ եպիսկո-
պոսի նվիրակությունը, ոչ պապին և կաթողիկոսին թղթակցու-
թյունը, ոչ Գրիգորիսի՝ ի Անտիոք և Երուսաղեմ ընդ լատինաց ի
ժողովս նստիլը հիշած են պատմիչք մեր: Կաթողիկոսաց՝ այն ա-
տեն քնակարանքն ևս, լեռնապար լճակի մի մեջ (ի Մովք) և ի

⁷Մյուս ևս զուգահայտությամբ Շնորհալին վախճանած է էջոտ 800 տարի
հետ վախճանի Պարթևին (373—1173):

Ղառմկլա, դժվար մոտենալի տեղվանք, շատ քան ծածկեր են մեզմե: Այս հայտնի է, որ իր եղբոր երկար (իբր հիսունչորս տարի) կաթողիկոսության ատեն, ինքն Ներսես էր անոր աջ բազուկն, թարգմանն, դեսպանն, եկեղեցին զարդարողն, մանավանդ Շարակահոքն, որո համար կոչվեցավ ԵՐԳՈՂՆ (բացի ի մյուս երկու մականվանց ԿԼԱՅԵՑԻ և ՇՆՈՐՀԱԼԻ) և ըստ առածին, ամենայն ինչ հայրապետանոցին, որ է ըսել ամենահարմար կամ դարձյալ պարզաբար Շնորհալի: Եթե ստիպվինք այդ պեսպես շնորհքներն հիշել և պարզել, հարկ էր շատ երկար գրել, զոր թողլով խնդրողաց հտնել ըստ մասին մեր վերագույն հիշած գրքին մեջ, դառնանք մեր բուն նպատակին, որ էր Ներսիսի գթասիրությունն և անով քրածն իր ազգայնոց:

Ներսիսի սիրտն այն կաղապարեն ձուլված է, որով ՈՂՈՐՄԱԾ մականվանյալ սուրբ և որով վերջի դարերուս հռչակելոց մեջ հռչակագույնն Տրանչիսկոս Սալեզացի, այնքան գթած և քաղցր, որ համարձակ գրեք, թե չի կարծեք, որ աստուծոն զատ իրմե ավելի մեկն սիրե զմարդիկ, որպիսիք և ըլլան: Իսկ Ներսես, այդ հրաշափառ և հանդուգն խոսքին փոխան՝ թերևս հրաշափառագույն երգած է և ուղղակի ըսած է աստուծո, խրատելով իմն «ԱՐԳԱՐՈՒԹԵԱՄԲ մի՛ դառնեցես, այլ ԳԹՈՒԹԵԱՄԲ քո քավեցես»: Այս խոսքս քավական է միայն հայտ հանդիման ցուցնելու իր սրտին գթություն շափք, որ էր անշափ, և զայդ գրուցողն նույնպես կրնար բան համարձակ ընդ իր սիրելիության Հիսուսի. «Ուսարուք յինչն, զի հեզ եմ և խոնարհ սրտի»: Իր վերոհիշյալ թղթոց մեջ կան քանի մի՛ գրված առ այնպիսի անձն կամ անձինս, որք իսկապես ՀՐԵԿ կերևին մեզ՝ ՀՐԵՇՏԱԿԻ մի առջև, որ համարձակին այնպիսի մաքուր և քաղցր հոգի մի բամբասել և թշնամանալ: Վկային պատմիչք մերձավորք ժամանակավ և գերագույն առաքինություն համարին և գրեթե անկարելի շանքով ստանալն ի ամենագուլելի հեղությունն, որով հավասարեցնեն Մովսիսի մարգարեի և զայն կրեսն ոչ երբեմն ցուցնեք, «այլ զամենայն ատուրբս կենաց իւրոց ոչ ումեք բարկացաւ և եթէ յինչր գործ յումեքէ արժանի բարկութեան, նաև ոչ սրտնէր կամ ցուցանէր բարկութիւն ինչ, այլ հեզ և քաղցրաձայն բանիւ ասէր. ԼՈ՞ՅՍ, եթէ ոչ յիս խնայէի՛ բարկանայի քեզ»: Լա՛ւայ: ինչ եղեցիկ և հրաշալի բան: Աստուծո անաչին ստեղծվածն է, Ներսիսի այլ սրտին առաջին և միշտ բխածը, զոր եթէ բարկության արժանի անձանց կրնեք, որքա՞ն ևս այլոց, համենայն դեպս:

վանսդի, կրես խոհական պատմիչն, ինքն բոլորովին «հոգիացեալ էր և լուսաւորեալ աստուծային լուսովն, ԼՈ՞ՅՍ վերաձայնեք ամենեցունց, անուն՝ մեծի և փոքու»: Այս փոքրիկներն են տղայք, զորս ամեն մարդ սիրե և զգվե, բայց Ներսես, թեպետև քան զամենայն ոք սիրեք զտղայս, բայց ոչ երբեք փաղաքշական կամ ըստ պատմըշին ԱՆԿԱՏԱՐ (նվազական) անուն մի տվավ անոնց, այլ լույս և միշտ լույս: Ոչ միայն խոսքով ցուցնեք իր գուլթն և քաղցրությունը, այլ իրոք որևէ կերպիվ և նյութով, մինչև ամեն իրմե զըրվածք կամ մեկնություն մի խնդրողին առանց զլանալու գրեք և կուտար: Իսկ նյութական տրից գալով՝ ողորմածությանն հարկատու չէր քավեր ունեցածն և ըստ վկա պատմիչին, «ի մանկութենէ բնատորաբար սովորութեամբ ունէր զողորմութիւնն», իսկ երբ որ ելավ աթոռ հայրապետության՝ ըստ մեծի աստիճանին առավելության «Առաւելոյս և ի տուրսն աղքատաց, յայտնապէս և ի ծածուկ»: Եվ զարմանալի ճշմարտությամբ մի կընեք այս ծածուկ ողորմությունը. հավատարիմ լրտեսներ ունեք քննելու, ճանչնալու այնպիսի անձինք, որ երբեմն ունեոր ըլլալով՝ աղքատացեք էին և ամշնային մուրանալ: Ներսես ասոնց համար ՈՍԿՎՈ ՄՐԱՐՆԵՐ պատրաստեք էր և գիշերանց լրտեսներն այն կարոտելոց տուներուն վրա հանել տալով, երդիքներեն և պատուհաններեն բնակարանաց մեջ ձգել կուտար, խստիվ պատվիրելով որ չիմացնեն մեկու մ՛ այլ այս գործը: Ոչ պակաս այս աշխարհիկ կարոտներե կհոգար նաև աշխարհքե հրաժարյալ հոգևորականները, մանավանդ ծերերը և որևէ կերպով նեղյալները, տալով անոնց «ԴԱՀԵԿԱՆ և զգեստս ի պէտս կարեաց նոցա»:

Այսպիսի անուշ, փափուկ, գթած սիրտ ունողն թերևս կարծիք ամանց, թե բնական կազմվածքի արգասիք է և տեսակ մի թույլ բնություն, որպես թե բարոյական կոչված առաքինությանց գըլխավորին ԱՐԻՈՒԹՅԱՆ պակասություն: Սակայն ինքզինքը գանձե՞ն և հեզացնել անուշցնել՝ ամենեն մեծ արիությունն է և այսպես ըրած և Ներսեսը և նմանիքը: Վերև հիշված Սալեզացին, որո քաղցրաբարոյության ամենքն և ինքն իսկ վկայած է շատ կերպով, խոստովանած է ևս, քանհինգ տարի աշխատեք է իր տաք բնավորությունը նվաճել և այն քաղցրությամբ վարել: Մեր Ներսիսի համար այս չէ ըսված հայտնապես, այլ իր հեղությունը հիշողն ոչ միայն զայն ամեն առաքինութենե վեր կու կղնե, այլ «յոյժ դժուարին է, — կրես, — երկրածնաց» (մարդկան) շանքով ստանալ

զայս, իսկ անշանք՝ ոչ բնավ: Ուրիշ գործերեն և գրվածներեն այլ հայտնովի ներսիսի արիական ոգին, այլ՝ զոր հեզությամբ լծեր էր: Իրեն ամենեն դժվար պիտի ըլլար իր աթոռակցաց, այսինքն եպիսկոպոսաց հետ վարվիլն և հոգն, այլ անոնց պաշտոնի մեծությունն և ժողովրդյան վրա ազդեցությունն այնպես կարևոր գործ կճանչլնար, որ առանց լավ փորձելու այն աստիճանի ընծայելոց արժանավորությունը, չէր հանձն առնուր որևէ աղաչանաց ըսել և ձեռնադրել, որով իր յոթնամյա կաթողիկոսության ատեն միայն յոթն եպիսկոպոս ձեռնադրեր է: Եթե ներսես կամբրոնացվո հայրն, մեծ իշխանն ՕՇԻՆ և Կիլիկիո մեծագույն իշխանն ՔՈՐՈՍ Ռուբինյան հակառակ էին զենքով և իրավամբ և ոչ ոք կրնար հաշտեցնել, Շնորհալին իր հեռավոր մենաստանեն թռչելով, միանգամայն արժվո և աղալնվո թևոք անոնց կայանքը, զորությունս և հեզությամբ բանիցն ոչ միայն հաշտեցուց, այլև խնամեցուց: Իր գրվածք և երգարանք մեղր բխեն, բայց երբ Եղեսիո անպարտ շարդն և ավերն ողբա՝ գիտե Եղիայի հոգվով կրակներ իջեցնել և որպիսի՝ կրակներ, բռնավորաց և բարբարոսաց վրա: Այլ օրինակ և վսեմական նշանակ մի է իր մեծօգուծյան և պարթևական արձան առ Մանվել կայսր (որո հետ թղթակցեր) խավրած ընծայն. ոչ էր սաղմոս և ժամագիրք և ոչ իսկ միջագետաց բուսական բերքերեն կամ հովվական պարարտութեն, այլ աչքը քիչ մ՝ այլ հեռու դարձնելով, մոտավոր կես դաշտ կես անապատեն, խլեց երկու-երեք անթև թռչուն, կայսերավայել արաբիկ նծույզ օդապարիկ, անոնց հետ նաև այն ատենեն և մինչև հիմա անվանի գործված, կիտված, լարված ծանրագին աղեղներ, որ ի հարկին գործածե, ուր որ արիություն պետք է: Անով և առչի ըրածներն այլ հիշելով կրնանք ըսել, թե ներսես, Շնորհալին ներսես, գիտեր կատարել հրամայածը «Տուք զկայսերն՝ կայսեր և զաստուածոյն՝ աստուծոյ»:

Արդ մնա քեզ, ո՞վ ամենաշնորհ հայր մեր, տալ և մեզ քու հետին զավակացդ և թոռանց մեր պետքերը, զոր հավատամք, թե լավ ճանչնաս, զմեզ ամենալույս աշոբդ և ներես թոթովանացս մեզի սովորեցուցած Արևգալի երգդ, մեկ մ՝ այլ երգե հո՞ն, հո՞ն, ո՞ւր որ ես հիմա, առաջի ամենամեծ երրորդության, «Լո՞յս, երբեակ և մի, անբաժանելի սուրբ երրորդութիւն»: Իպկ եթե համարիս պատշաճ՝ դրդե ժպտելով նորահրաշ կարմիր պսակավորդ իր «Հազարաց և երեսնից թիւ ընդ վեցից» խմբովն, թե «Հայեցէք զխաղաղութիւն

ճշմարիտ վկայք նեղելոցս, յանօրինաց բռնութենե, զի ցնծասցուք հաղթանակաւ մարտի ձերոյ»:

ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ. ՍԻՐԵԼԻՆ. Եթե մասամբ իմն սա ներսես Շնորհալվո ցեղին արյամբ և կաթով գոյացեր և սներ էր (ըլլալով որդի Շուշանա, դստեր Զորավարի հարազատ եղբոր Շնորհալվույն), կրնամք անտարակույս ըսել, թե իր մորը սուրբ հորեղբոր շնորհոքն սնավ, զարգացավ, նմանեցավ, քսան տարի անոր հովանավորության ներքև՝ հեռվեն և մոտեն, որմե տասնութ տարվան հասակին ձեռնադրվելով քահանա, նորեն ընդունեցավ զաղբյուրն շնորհաց, զոր և շատ կանուխ ի ծնե և կերպով մի հանդգնորին ըսելով, նախքան զծնունդն ընդունած էր մորը ուխտով: Իսկ երբ աշոբն տեսավ անոր լուսափայլ երեսը, վայելչությունը, շարժմունքը, որ ամեն տեսողքն այլ կզմայլեցնեիր, վայրկյան մի շփոթեցավ. արդյոք այդպիսի գեղեցկությունն և շնորհքը չէր կրնար զայն սիրողաց պարզեել, ըստ աշխարհի օրինաց:

Ներսիսի կամբրոնացվո վարքն այլ բավական ծանոթ է ազգայնոցս, ոչ միայն ի Հայամավորս, այլ գրված ըլլալով և ի մեր ժամանակս, ի օրագիրս և ի տեղագրությունս իր հայրենյացը¹⁰, այլ, որ շատ սխալի և հազիվ երբեք լսված է իր կենդանության ատեն, աննախանձ տեսողք և զարմացողք իր շնորհաց, ձրից, իմաստության, սրբության և հաջողակությանց, իրեն և ուրիշ գրոց հիշատակարանաց մեջ գրեցին վարքը, մինչև իրենց գրության տարին: Իսկ հետ մահվանն՝ այնպես սրտառուչ գրած են մեծ և փոքր անձինք, ժամանակակիցք և կենսակիցք, մինչև զընթերցողս այլ ի գութ ի փափագ և ի պարծանս շարժեն և՛ որք հիմա այլ քննեն և կշռեն իր ըրածները և գրածները, շն կրնար շարժանալ, շափշիլ, թե ինչպե՞ս մեկն հազիվ քառասունհինգ կամ քառասունվեց տարի ապրելով՝ այդքան այլևայլ տեսակ գործ ըրեր է¹¹ և այդքան հատոր հատոր գիրքեր գրեր և թարգմաներ: Ինչպե՞ս ժամանակ գտեր է, թե անապատներու և վանքերու մեջ ապրիլ և առաջնորդել աշակերտաց և վարդապետաց, թե իր քեռվույն (Գրիգոր Տղայի) ձեռք քսանհինգ տարվան արքեպիսկոպոս ձեռնադրվելով Կիլիկիո մայրաքաղաք Տարսոնի՝ առաջնորդել ընդարձակ թեմին, զատ ի հայոց և այլազգ ժողովրդյան: Թե ի արքունիս և առ արքայազունս դեսպան և նվիրակ երթալ, պես-պես նպատակավ ի Կոտանդնուպոլիս, առ կայսր հունաց, նախ ի տղայությանն և հետո, քիչ առաջ քան

զմահն, առ եկեղեցական ժողով այն տիեզերական քաղբին, առ կայսրն Ալամանաց, ողջունարար ի մեծագործ Լեոնն մերմն, թեև առաջ քան ի գահն, ի դագաղն գտավ նա զմեծն այն Փրեղերիկ Ա, յուր վիճակի գետունյն մեջ ջրախեղդ¹²: Երբեմն ի Կիպրոս, երբեմն ի Անտիոք, ի տեսութունն թագավորաց և բրնձաց¹³ և շատ անգամ այցելու վանորբից Սեավ լերանց և կողմանց Ասորվոց, թող ուրիշ գործերն հանձնյալ Լեոնն և ի կաթողիկոսեն, որոց գլխավոր մի արժե համարել և հիշել իր աթոռանիստ քաղբին մեջ գումարված հայոց ընդհանուր եկեղեցական ժողովույն առաջնորդ և լեզու ըլլալն, այն հրաշալի ատենարանությամբն, որ մի է ի գերագույն գրվածոց նորա և հայկական դպրության: Որո համար ի օտար հայագիտաց և թարգմանությունը կարողացողաց՝ ՀԱՅ ԿԻԿԵՐՈՆ կոչված է: Նույնպես կրկին անգամ կոչվելու է և առ Լեոն գրած թղթուն համար¹⁴: Այս հիշատակս ընդհատել տալով առջի ըսածնիս, ստիպե որ հիշենք ասոնց հետ և քանի մի ուրիշ շատ նշանավոր գրածը, ինչպես ընդարձակ Սաղմոսամեկնիչն, երիտասարդության ատեն գրած, ծերունազարդ մտոք, ոսկեղենիկ «Մեկնությունն պատարագի», «Ճառերն», գործք՝ որոց համար ըստ այժմու դատման՝ ի ճեմարանաց գիտնոց, կարծանանայր ոսկի մետալաց և առաջին մրցանակաց: Ո՛ւր թողունք ուրիշ մեկնությունները, հարանց վարուց նոր շարագրությունն, թարգմանությունը ի հույն և լատին լեզվաց, մեծին Գրիգորի պապի «Դիալոգքն», լուծմունք խրթին բանից գրոց Սուրբ հարց, Գրիգոր Նարեկացվո, զոր շատ սերեր է, և «հրեշտակ ի մարմնի» կոչեր. ըստ այսմ կրնանք կոչել զինքն համահրեշտակ: Թողունք և այլ պեսպես գրվածները, մանր և մեծ, շարականք, տաղք հոգեվորք և թարգմանությունքն ի լատին մաշտոցն, թագավորորհներն և այլն¹⁵:

Ասոնք և այլ անհիշատակքն մեկտեղ ամփոփելով, կանգնեն քանի մի մեծածալ հատոր, որոց մեծության հետ զարմանալի է և այլևայլութուն նյութոցն. նույնպես զարմանալի անոնց ընտրությունն: Ինչ սուր հոգետես և իմաստասեր աչք ունեն՝ զհարկավորն և զպիտանին հոգալու, շատն անձամբ ճանաչելու, մասն մի այլ այլոց ձեռքով: Արդ, զայս ամենայն աշխատություն և գործ, քաղաքական, եկեղեցական (որպես շենք և զարդք եկեղեցյաց վիճակին), վանականք, կրոնականք և գրավորականք ի մի գումարելով (իբրև Summa Summarum) նորեն հիանանք և հարցնենք, թե ինչպե՞ս գտավ ժամանակ և ի՞նչ հնարք, այդ շահավոր կամ կարև

կենաց մեջ այնքան գործելու այնպես լավ գործելու և գրելու՝ Այս բանիս՝ երկու հնարք ցուցնեն զինքը ճանչցողք. մեկ մ՝ որ գրեթե ոչ ուտելու, և ոչ քնանալու կանցներ ժամանակը. իրեն ամենօրվա մի անգամ շոր ուտելիքը բերող սպասավորն, երկրորդ օր ամբողջ գտներ առջի օրը բերածը կամ կտորիկ մի միայն պակասած: Իսկ քնո համար անկողին չէր մտներ, այլ աթոռի կամ տախտի մի վրա քիչ մի փափելով, հետ կես գիշերի, շուտով կելներ, պատրաստությամբ կաղոթներ, ՊԱՏԱՐԱԳԵՆՐ, հոգար եկեղեցվո և հավատացելոց պետքը և որևէ ժամանակի միջոց մի գտնելով, կամ գրության և թարգմանության հետևեր, կամ իրեն հանձնված քաղաքական և կրթական գործոց:

Ստորագծեցինք զպատարագն, ոչ զի՛ ինչպես իր գրվածոց մեջ ամենեն նշանավորն՝ է պատարագի մեկնությունն և ամեն քահանայի (որով և իրեն) մեծագույն գործ երևի, այլ զի այնպես պատարագեր Սիրելին ներսես, որ կրնար ըսվիլ թե մեղք և կաթն կաթեցներ, մանավանդ թե բլբեր և ոչ դադրեր: ՄԵՂԻՆ էր հոգու հառաչանքն, որու արձագանքն լսվի դեռ, իսկ ԿԱԹՆ էր պատարագելուն ատեն սրտեն բխած և աչքերեն հորդած արտասունքն, զոր հարկ կըլլար երկու երեք անգամ սրբել և քամել լաթով կամ սպունգով, զոր շատ իրավամբք իր ձեռասուն սպասավորն այն խաշատոր «հեղեղ արցունք» կոչի:

Ավելորդ համարիմ որպես այլևայլ արժանյացն համար՝ ևս առավել իր սրբության վրայոք երկարաբանել, զի այնքան հայտնի է մտացված, որքան ավելորդ ապացուցանելն, թե արեգակն լուսավոր է: Բայց եթե մեկն կույր է, ավա՞ղ ըսեմ այնպիսի կուրության, որ զՇնորհալին այլ մեղադրեր է, կամբրոնացվույն ալ եղան մեղադրողք¹⁶ կարդա՛ թե կուզես սորա թուղթն առ Լեոն: Այլ ես ոչ այնքան ժամանակակից նախանձորդն ավաղեմ, որքան իմ ժամանակիս, եթե դեռ գտվի այդպիսի ոմն:

Այլ մենք զանք մեր գրության բուն նպատակին, որ լոկլայն իսկ գուշակվի, թե մեկն, որ այդքան սուրբ և աստվածասեր ըլլա, որքա՞ն այլ ընկերասեր և զթասեր այլ կըլլա: Զայդ ոչ միայն իր վարքն, գրվածքն, ազոթքն վկայեն, այլև հատուկ գործքն և գոր-

¹² Հիշեք, որ նյութական գրությամբ երկու անգամ ամբողջ Աստվածաշունչ գրքերն ընդօրինակել էր, և ինչպես հիմա գտվին այլևայլ սուրբ գրք և սուրբ հարց գործք, իր մատենիովը գրված:

ծոց ականատեսքն: Իր հայրն Օշին, անգամ մի իրեն տվեր էր երեսուն հազար ոսկի, որո մի երրորդ մասը Ներսես իր եկեղեցվո պիտույից գործածեց, նույնչափ երկրորդը գրավորական պիտույից, իսկ մյուս երրորդն աղքատաց և կարոտելոց նվիրեց և հետո, ինչ որ թե հայրենի ժառանգութենն թե վիճակին պտղեն կամ բարեպաշտից տուրքով կրնդուներ, իր ամենեն կարևոր և հարկավոր ծախքն համարեր այսպիսյաց տալ և հոգալ: Եվ ինչպես իր վրա ականատես սքանչացողն գրե «Ամենայն ուրեք զկարոտեալսն կերակրէր հանապազօրդ ողորմածութեամբ. հայր որբոց լինելով և խնամակալու այրեաց. հիւանդաց և բանտելոց այցելու. յորս՝ զամենայն զգոյսն իւր ծախէր: ... Ի մեծ եկեղեցւոյն Տարսուսի յամենայն շորեքշաբթի և ուրբաթ բաշխէր հաց և բակլայ եփեալ՝ անձանց շորեքշաբթի, անխափան, հանապազ»¹⁷:

Անիրավություն և անարգանք համարիմ ավելի երկարելն այս նյութիս վրա, որ է իսկ ինչդիրս ի ժամանակիս և կնքեմ ոչ այնքան ըսելով թե «Որ ունիցի ականջս լսելոյ, լուիցէ», որքան թե որ ունիցի սիրտ զգայուն, զգայցե, և որ ունի հոգի սիրահուր վառեսցի և վառեսցի, գթալով ի ազգակիցսն կարոտյալս, որբս, այրիս, ի տրեանկս, ի բանտյալս, աքսորյալս և հալածյալս, որքան և սիրտն զրդիցե և ձեռն կամ քսակն բավիցե:

Իսկ քեզ ի՞նչ ըսեմք, կնքելով այս հարևանցի գրվածս, ո՞վ արժանապես անվանյալը և գոյացյալ սիրելիդ մարդկան: Եթե այնքան ճարտար էիր դու երկրիս վրա ի խոսելն, ի գրել և ի գործել, հօգուտ և ի սեր ազգայնոցդ և օտարաց, մինչև ինքնին ստիպել խոստովանելու թե տեսողք և լսողք, օտարք, քան թե ազգայինք վկայեն, ատենին ամենեն մեծհոգի, հզոր և սրատես ազգայինդ ՄԵՍԱԿՈՐԾՆ ԼԵՎՈՆ: Եվ հիրավի, ահա լրացան յոթ հարյուր տարիք, և շեղավ որ ազգիս, հավասար կամ նման քեզ¹⁸: Իսկ եթե ես չեմ իշխեր քո սիրելվույդ՝ նարեկացվո ըղձով թափանցել զհասարակաց ամենասիրելին, համարձակիմ թափանցել քեզ, վկայալը ՍԻՐԵԼԻ, որ փոխան այն աղի հեղեղ արտասունքներուդ, այժմու իսկալույս աչաց մարգարտափայլ կաթիլ մի կաթես քո համազգի վտանգելոցըս վրա, անհայր, անմայր ՈՐՐՈՅ և անորդի որբացելոց:

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ղևոնդ Ալիշանի շափածո և արձակ ստեղծագործությունների ներկա ժողովածուն ընդգրկում է «Երգք Նահապետի» հանրածանոթ շարքը, մի քանի բանաստեղծություններ «Նուագը» հինգհատորյա ժողովածվի Երկրորդ («Մաղթունի») և Երրորդ («Հալլունի») հատորներից, ինչպես նաև հայագիտության, ժողովրդական բանահյուսության, մանկավարժության, հրապարակախոսության, տեսական-փիլիսոփայական հարցերին նվիրված հոդվածներ, որոնք սփռված են Մխիթարյան միաբանության պարբերականի՝ «Բազմավեպի» տարբեր տարիների համարներում: Բացի «Երգք Նահապետի» շարքից, որը տարբեր վայրերում մեկից ավելի հրատարակությունների է արժանացել (մեզ մոտ Երևանում, հրատարակվել է 1957 թ.), Ալիշանի մյուս գործերը ընթերցող հասարակությանն են ներկայացվում առաջին անգամ:

Քանի որ Ալիշանի արխիվը գտնվում է Վենետիկում և առ այսօր անմատչելի է մնում ոչ Մխիթարյան հայագետների համար, բնականաբար՝ ձեռքի տակ չենք ունեցել հատորում ամփոփված գործերի ձեռագրերը, և հիմք ենք ընդունել «Բազմավեպում» կամ «Նուագը»-ում տպագրվածները: Փորը-ինչ այլ է դրությունը, երբ խոսք է գնում Ալիշանի բանաստեղծությունների մասին: Ամեն անգամ, նոր հրատարակության պատրաստելով իր բանաստեղծությունները և մանավանդ «Երգք Նահապետին», Ալիշանը կատարել է բազմաթիվ ուղղումներ, փոփոխել է ամբողջ բառեր ու արտահայտություններ, ավելի է ճշգրտել այս կամ այն միտքը: Այդ աշխատանքը ցուցադրելու նպատակով բուստոտակի ներկայացրել ենք նաև հարցի բանասիրական պատմությունը:

Տպագիր խոսքով հանդես գալով 19 տարեկանից, ընդհուպ մինչև իր արգասավոր կյանքի վերջը (81 տարեկան), Ալիշանը հաճախ փոփոխել է իր ստորագրությունը, ինչպես նաև հրատարակել է ոչ քիչ թվով հոդվածներ, որոնք անստորագիր են: Հնարավոր թյուրիմացություններից խուսափելու համար ծանոթագրություններում մեծ մասամբ նշել ենք Ալիշանի ստորագրությունները, տալով նրանց փոփոխման հետ կապված համապատասխան բացատրականներ, իսկ անստորագիր գործերի առիթով, համառոտակի նշել ենք, թե ինչպես է կատարվել նրանց հեղինակային պատկանելության բացահայտումը:

Տարբեր հոդվածներում Ալիշանը անդադառնում է նույն փաստին, իրագար-

ձուֆյանը, մարդկանց և այլն: Նման դեպքում, ընթերցողին հզել ենք զեպի ավյալ փոստի առաջին հիշատակութիւնը: Օրինակ. ծանոթագրելով «Երրոյակ Ներսիսյանք» հոդվածի՝ Պապ Քազմզորին վերաբերող հատվածը, նշել ենք. «Տե՛ս «Ազգային պակասութիւն մը...» № 7-ը»: Սա նշանակում է, որ անհրաժեշտ է նայել «Ազգային պակասութիւն մը», որ առաջագիժութիւն միջոցները կարգի են հարվածի առթիվ տրված ծանոթագրութիւն 7-րդ կետը:

Մեր կատարած բոլոր վերականգնումները վերցված են ուղղանկյուն [ ] փակագծերի մէջ:

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 12-ում (հունիսի 15), «Նահապետ» ստորագրութիւնով: Հետագայում արտատպվել է Ալիշանի բանաստեղծութիւնների հինգհատորյա ժողովածվի՝ «Նվազքի» Գ. հատորի («Հայրուհի») ինչպես առաջին (Վինետիկ, 1858 թ. էջ 216—224), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 267—274) հրատարակութիւններում, ամեն անգամ լիզվածաճակի բնութի զգալի փոփոխութիւններով: Հետագա արտատպութիւնների համար մշտապես հիմք է ընդունվել վերջին հրատարակութիւնը: Բանաստեղծութիւնը գրվել է 1847 թ. մայիսի 12—13-ին:

1. Անուշաբույր ու լինային ծաղկի տեսակ, որն աճում է գերազանցապես ստրալանջերին և որը համապատասխանում է բրաբիոն ծաղկատեսակին:

2. Մփանքով, ալիոծումով:

3. Եաղ զալով, թափթփվելով:

4. Եուտափուլթ, շտապ, արագ-արագ:

5. Տվեց («Տալ» բայի բարբ. անց. կատարյալ ձևը):

6. Միանգամից, իսկույն, մեկից:

7. Երգիլ-բանաստեղծ, բանասաց (պարսկ.):

8. Մորալով, հոսելով:

9. Քաղցրահամ և մեղրանման մի նյութ, որը զարնան ամիսներին իրենց տերենների վրա արտադրում էին որոշ ծառատեսակներ (հիմնականում՝ ընկուզենին) և որը ուսում էին Արեւմտահայաստանի բնակիչները: Այնտեղ այն կոչվում էր «գազպեն»:

10. Եուրջը դառնալով, շուրջբոլորը պտտվելով:

11. Հեզ, խոկարճ, քնքուշ:

12. Լոկ, միայն:

13. Միջնորդ, պատգամավոր:

14. Մատուռ, այսինքն՝ նահատակի գերեզմանի վրա կամ նրա պատվին կառուցված աղոթատեղի (օգտագործված է զբարարի հոգն. ուղղական ձևը):

15. Ապարանք, պալատ, նշանավոր շինութիւն:

ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվազքի» Գ հատորում (Վինետիկ, 1858 թ., էջ 225—228), որտեղից էլ, լիզվածական բնութի որոշ մշակումներից հետո

գետեղվել է նույն հատորի երկրորդ հրատարակութիւնի մէջ (Անդ, 1867 թ., էջ 275—278): Հետագա վերահրատարակութիւնների ժամանակ հիմք է ընդունվել այս վերջինը:

1. Էլի:

2. Գեթ, գոնե:

3. Ըյուզ, ուստ:

4. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 1-ը:

5. Իրար հետ միասին, մեկտեղ, միաբան:

6. Կողմերից («Գեհն» — բարբ. կողմ):

7. Ոչխարի բուրբը, որն արդեն կտրված է, մաքրված ու զտված:

8. Օգտակար, առողջարար:

9. Հաճախակի, միշտ, շարունակաբար:

ՈՂԲԱՄ ԶԳԵՂ, ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1848 թ. № 16-ում (Օգոստոսի 15), «Նահապետ» ստորագրութիւնով: Լեզվաոճական որոշ փոփոխութիւններով արտատպվել է «Նվազքի» Գ հատորի («Հայրուհի») ինչպես առաջին (Վինետիկ, 1858 թ. էջ 229—237), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 279—288) հրատարակութիւններում: Վերջինը մշտապես հիմք է ընդունվել հետագա արտատպութիւնների ժամանակ: Բանաստեղծութիւնն Ալիշանը գրել է 1848 թ. մայիսի 30-ին:

1. Ներքե թեքված, ցած հակված:

2. Լերկ, անմազ, հերթափ:

3. Խնայի՛ր, գթա՛, ամա՛ն (միջ):

4. Ակնարկում է մեր Պատմահորը՝ Մովսէս Խորենացուն:

5. Գավազան:

6. Արի, եկ, մոտեցիր:

7. Էլի, դարձյալ:

8. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:

9. Ինչպե՛ս, ի՞նչ ձևով:

10. Թափառական, աստանդական:

11. Պատվարժան, հարգելի, հարգ ու պատվի արժանի:

12. Նահատակ, զոհ:

14. Բերդի աշտարակ, պարսպի վրայի գագաթ:

14. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:

15. Փոքր սար («Սար» բառի բարբ. փոքրացված, քնքշացված ձևը):

ՄԱՍԻՍՈՒ ԱՍԵՐՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1849 թ. № 6-ում (մարտի 15), «Նահապետ» ստորագրութիւնով: Լեզվաոճական բնութի զգալի փոփոխութիւններով արտատպվել է «Նվազքի» Գ հատորի («Հայրուհի»), ինչպես առաջին (Վինետիկ, 1858 թ. էջ 238—245), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 289—296)

հրատարակութուններում: Հետագա արտատպութունների ժամանակ մշտական օգտագործվել է վերջին հրատարակությունը: Բանաստեղծությունը գրվել է 1849 թ. մարտի 2-ին:

1. Ակնարկում է Արտավազդի հայտնի լեզենդը, որն առավել անաղարտությամբ պահպանվել է երբեքնացու մոտ: Ըստ այդ լեզենդի, Արտավազդը շրթալակապ բանտված է Մասիսի խոր ջարայրներից մեկում: Հավատարիմ շնորհ զոր ու գիշեր կրծում են նրա շրթաները, որպեսզի Արտավազդը դուրս գա և կործանի աշխարհը: Բայց դարբինները, խփելով զնդանին, զորացնում են նրա շրթաները, և Արտավազդը մշտական մնում է շրթաված ու բանտարկված:

2. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 12-ը:

Տե՛ս «Ողբում գրեզ, հայոց աշխարհի» № 15-ը:

4. Կոճղ, արմատ:

5. Մծումբ. ինչպես հայտնի է. այն օգտագործվում է հրակը բորբոքելու համար:

6. Լրիվ ձևը՝ «սարցենի», նեղ տեղում փակել, կաշկանդել:

7. Հենց, հենց որ:

8. Այստեղ՝ ականատես լինել, ասածը հավաստող լինել:

9. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 5-ը:

ԼՐԱԶՂԱՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1848 թ. № 20-ում (հոկտեմբերի 19) «Նահապետ» ստորագրությամբ: Լեզվաոճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո զետեղվել է «Նվագքի» 9 հատորի («Հայրունի») ինչպես առաջին (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 246—247), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 297—298) հրատարակություններում: «Հրազդանը» Ալիշանը գրել է 1847 թ. մայիսի 29-ին:

1. Հարևան («Դրացի» բառի բարբ. քնքշացված ձևը):

2. Մեն-մենակ, անտեր-անտիրական:

ՇՈՒՇԱՆ ԸՎԱՐՇԱՆԱ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագքի» առաջին հրատարակության երրորդ «Հայրունի» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 248—257), ապա՝ լեզվաոճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո զետեղվել է «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Անդ, 1867 թ. էջ 299—308): Գրվել է 1857 թ. հոկտեմբերի 18-ին, և, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, եղել է Ալիշանի ամենասիրած գործերից մեկը:

1. Տատիկներով, ոտիկներով:

2. Ճիշտ ձևը՝ բամբիշ. այստեղ՝ ազնվազարմ օրիորդ:

3. Բողբոջ:

4. Հեռք, ոտնաթաթի թղթած տեղը:

5. Սահման:

6. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 15-ը:
7. Գյուրաշարժ, ծիր, ճիւղ (Միտ առ Նարեկացու «Ժ վարգավառն» բանաստեղծության լեյն ճորտն էր ճօճ եւ ճապուկ տողը):

8. Լրարեր, թարմ լուր բերող:

9. Փեսայի մոտիկ ընկերը, փեսաղբեր:

10. Գահ:

11. Հրամայես, կարգադրես:

12. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 12-ը:

13. Բայց, իսկ:

14. Լույս շողալ, լույս կաթել. կամենում է սանի, որ Սանդուխտի վրա շողացող սրի՝ ընդամենը մեկ փայլի փոխարեն, նրա վրա արգարության նաև երեք ուրիշ լույս էր շողում:

15. Նկատի ունի Սանատրուկ լեռը, որի անունն էլ կրում էր թագավորը:

ՉԼՂՈՒՆ ԱՎԱՐՄԱՐԻ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 19-ում (հոկտեմբերի 1), «Նահապետ» ստորագրությամբ: Արտատպվել է «Նվագքի» 9 հատորի («Հայրունի») ինչպես առաջին (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 258—280), այնպես էլ երկրորդ (Անդ, 1867 թ. էջ 309—332) հրատարակություններում, զգալի վերամշակումներով: Ալիշանի գործերից թերևս միակն է, որի վրա նա աշխատել է շատ երկար, հիմնավորապես փոփոխել է ամբողջ քառյակներ, ավելացրել է նորերը և այլն: Գրվել է 1847 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին:

1. Ինչպես, որպես:

2. Բարիխոսող, երգող:

3. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 6-ը:

4. Գորովագուժ, գթոտ, սիրառատ:

5. Ակնարկված է հարդազողի ճանապարհը:

6. Կողմ:

7. Անքննելի, անբացատրելի, անմեկնաբանելի:

8. Արշավասույր իշենի, թափով ցած գալ:

9. Փող զարկել, փող հնչեցնել:

10. Ընդդիմադիր, խափանարար, ապստամբ:

11. Անտակ, ցանկաներ, վավաշոտ:

12. Հետևակ զորքը, հետևակայինները:

13. Երիտասարդ, շահել:

14. Ճիշտ ձևը՝ գարգափումն. դղրոց, թխկթխոց:

15. Մարել, խավարել. «Շունը քաղվել». շունը կտրվել, մահանալ:

16. Տապաստել. գետնով տալ, գետնին փռել, կործանել:

17. Աչք զցեց, նայեց:

18. Արագորեն փախչել, փութով հեռանալ, հողալքել:

19. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկ» № 11-ը:

20. Ինչպես պոեմի սկզբնական հատվածներում, այնպես էլ այստեղ Ալիշանը վարդան Մամիկոնյանի և Եղիշեի կապակցությամբ մեջ է բերում կենսագրական

բնույթի ուղարկով փաստեր, որոնք Եղիշիի «Վարդանանց պատմության» մեջ չկան: Աղբյուրը՝ հանրահայտ «Ճառերտիրն» է, (Վենետիկ, 1722 թ., ճառ Ի, մասնակր-տական գրականության մեջ հայտնի է «Եղիշիի ավանդական կենսագրությունն» անունով), որի հաղորդած տվյալները այսօրվա բանասիրությունն ընդունում է որոշ վերապահությամբ:

21. Մանծից պոկված, սանձադերծված:
22. Պիրկ, չգուտ:
23. Քարթավիւ. ընկղմվիւ, մխրճվիւ:
24. Ճիշտ ձևը՝ մեղուշ. գուրեկան, քնրուշ:
25. Վա՛հ, ինչպե՛ս թե (բացականչ.):
26. Բերանը օղով լի, այտերն ուռեցրած:
27. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 14-ը:

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ ՎԻՐԱՎՈՐ ԲԱՄԲՈՎԱԿԱՆԻՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգրի» երրորդ՝ «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 333—334): Բանաստեղծության գրության թվականն անհայտ է և ենթադրաբար կարելի է ասել, որ գրվել է 1848—49 թվականներին:

1. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 4-ը:
2. Փոքրիկ վահան, որ կոչվողները կրում են իրենց ձախ թևի վրա (ճիշտ ձևը՝ ասպար):
3. Տե՛ս «Հայ հայրենիքի» № 9-ը:

ԱՅՈՏ ԵՐԿԱՔ Ի ԾՈՎՈՒՆ ՍԵՎԱՆԱ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգրի» երրորդ՝ «Հայրունի» հատորի առաջին հրատարակության մեջ (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 281—287), ապա, լիզվա-սճական բնույթի որոշ վերամշակումներից հետո զետեղվել է «Նվագգրի» երկրորդ հրատարակության երրորդ հատորում (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 335—341): Բանաստեղծության գրության թվականն անհայտ է:

1. Վատել, տկարանալ, թառամել:
2. Ուժեղ, զորավոր, խիզախ:
3. Կողմ (Տե՛ս «Հայ հայրենիքի» № 6-ը):
4. Խփել, շրխկացնել:
5. Քարից, մետաղից կամ փայտից պատրաստված կլոր և ծանր առարկա, որը հատուկ հարմարանքի՝ պարսի (փոքրացված ձևը՝ պարսետ, պարսատիկ), միջոցով նետում են թշնամու վրա:
6. Թաքսոց, ապաստարան:
7. Թակարդ, որոգայթ:
8. Պատասխան. «Պացխուն մի չերես» պատասխան շովից, չպատասխանեց:
9. Զարմանար (բարբ. անորոշ ձևը՝ արմընալ):

10. Սեանա լճի հարավում գտնվող ավան, որի կողմից, կղզու ուղղությամբ հաճախ փչում է ուժեղ քամի: Ավանի անունով քամին էլ կոչվում է (Սոթեր):
11. Կրակից ստեղծված, հրաձուլը:

ՀԱՅ ՀԱՆՏԱՐ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգրի» 9 հատորի («Հայրունի») երկրորդ հրատարակության (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 342—345) մեջ: Գրվել է 1863 թ. հուլիսի 5-ին:

1. Տարբեր՝ ազգերից, զանազան ցեղերից:
2. Մնալու տեղ, պահվելու վայր, քարակերտ թաքսոց:

ԼՈՒՍՆԿԱՅՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՑ ՀԱՅՈՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1858 թ. № 4-ում (ապրիլ), ապա արտատպվել է «Նվագգրի» առաջին հրատարակության՝ երրորդ, «Հայրունի» հատորում (Վենետիկ, 1858 թ. էջ 288—298): Լեզվաոճական զգալի փոփոխումներով՝ զետեղվել է «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակության մեջ (Վենետիկ, 1867 թ. էջ 346—356): Հրատարակելով բանաստեղծությունը «Բազմավեպի» խմբագրությունը կցել է մի փոքրիկ ծանոթագրություն, որտեղ առաջին անգամ սյուշտոնյային հավաստվում է, որ «նահապետ» կեղծանունը իսկապես պատկանում է Ղևոնդ Ալիշանին:

1. Թանկարժեք մնացորդ, մասունք:
2. Շարժես, ցնցես:
3. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 15-ը:
4. Կլոր, շրջանաձև:
5. Հետևից. «Հետանց ծանրուն» նշ.՝ ծանրի հետևից:
6. Տե՛ս «Հայոց աշխարհիկի» № 14-ը:
7. Հենարան, նեցուկ:
8. Պատիվ, տոնախմբություն, հանդիսություն:
9. Ինչպես, նման:
10. «Երջանց տալ» — ցույց տալ, մատնացույց անել:
11. Տե՛ս «Պլուպլե Ավարայրի» № 1-ը:
12. Այստեղ՝ շատացեք, առատացեք:

Ի ՆԱԽԱԳԱԸՆ ՄԱՍԻՍ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Նվագգրի» երրորդ հատորի առաջին հրատարակության մեջ («Հայրունի», Վենետիկ, 1858 թ. էջ 39—43), ապա, նույնությամբ արտատպվել է նույն հատորում, նրա երկրորդ հրատարակության ժամանակ (Անդ. 1867 թ. էջ 39—43): Երկու հրատարակություններում էլ գրության թվականը նշված է 1848, հայտնի է նաև գրության ամիսն ու օրը՝ մայիսի 31:

1. Երկրի ամենից ավելի տարեցը, ամենաավագը:

5. Նկատի ունի իր հոգվածը, որը հրատարակվել է «Բազմավիպի» 1843 թ. № 21 (նոյեմբերի 1)-ում: Ներկա հոգվածաշարում այն կազմում է առաջին հատվածը:

6. Գալուստ Երրմազանյան (նաև՝ Երրմազանյան-Վարդանյանց. 1812—1891 թթ.)— Պատմաբան-բանասեր, բանահավաք, թատերական գործիչ: Ավարտել է Քիֆլիսի ներսիսյան հայոց դպրոցը և մի շարք պաշտոններ վարելուց հետո 1864 թ. ընտրվել է Քիֆլիսի քաղաքագլուխ: Երրմազանյանի տանը, դեռ 1840-ական թվականներից, գործում էր կամավոր սկզբունքներով ստեղծված թատերադաս ինքնագործ մի խումբ, հանրահայտ «Երրմազանյանի դարպասը» որտեղ սրվում էին հայերեն ներկայացումներ և խաղացվում էին հենց իր՝ Երրմազանյանի պիեսները, որոնք, ժամանակակիցների վկայությամբ, նշանակալից բնույթով էին արժանանում: Մինչև իր կյանքի վերջը Երրմազանյանը պատմա-բանասիրական բնույթի հոգվածներով շարունակում էր թղթակցել «Բազմավիպին» և համապատասխան բնույթի նյութեր ուղարկելով՝ օգնել Մխիթարյան միաբանության հեղինակներին:

7. ՏՆ՝ս 2, 2, 4 ծանոթագրություններ:

8. Գրիգոր Նարեկացու բանաստեղծությունները սկզբնական շրջանում կոչվել են «Երգեր»: Գրա ապացույցն է, օրինակ, «Քառատնիցն» ոտանավոր-ակրոստիքոսը, որի տնների առաջին տառերը («Մայրակապը») կազմում է «Գրիգորի է երգս այս» իմաստը: Հետևելով իրենց այդ սկզբնական ձևին, Ալիշանը ևս նրանց կոչել է «Երգեր»: Մեր դասականի բանաստեղծությունների «Տաղ» անվանումը սկսվել է 13-րդ դարից:

9. Նկատի ունի Գրիգոր Նարեկացու «Տաղ հարության» և «Տաղ ծննդյան» բանաստեղծությունները և բերված է նրանց առաջին տողերը:

10. Ավելի ճիշտ՝ Ազար-Ազամ («Ազար» նշ.՝ բերանացի, անգիր): 19-րդ դարասկզբի հայ աշուղ, որի հայերեն և ադրբեջաներեն երգերը լայնորեն երգվում էին ժամանակին և հրատարակվում այլևայլ պարբերականներում ու ժողովածուներում: Մեզին է 1816 թ. Փարսըյար դյուղում, ապա գալով Երևան, օրվա ապրուստը հոգալու համար սկսում է զբաղվել կոշիկահարությանը: Մահացել է 1844 թ. Երևանում:

11. Այստեղ և նախորդ մի քանի դեպքերում, Ալիշանը հայկական ժողովրդական երգերը համեմատում է Նարեկացու ու Ենոբայու ստեղծագործությունների հետ և հաճախ պնդում, որ այդ երգերը ամբողջ հայ գրականության մեջ հավասարազորը չունեն և արդև: Այս շափաղանցությունը հասկանալի կը դասեն, եթե չմոռանար, որ նախ՝ ժողովրդական այդ քան ու բանն առաջին անգամ էր ներկայացվում հայ ընթերցող և գիտական հասարակայնությանը և ապա՝ Ալիշանն այն ներկայացնում էր, հակադրվելով ժամանակի տիրող մտայնությանը, ըստ որի դրանք սոսկ «ուսուկական» ստեղծագործություններ են և հետևաբար զուրկ են որևէ արժեքից: Որոշ, հասկանալի այս շափաղանցությունները, իհարկե, հետագայում Ալիշանն ուղղեց (ՏՆ՝ս «Հուլիսից հայրենյաց հայոց» հատ. Բ, Վենետիկ, 1921 թ., էջ 93—114, «Ազգային վկայասանություն» գլուխը):

12. Այս քառյակն ունի «Եմհապետ» ստորագրությունը:

Գեղարվեստական մանրապատումների այս շարքը հատվածաբար սկսում է հրատարակվել «Բազմավիպում», 1845 թ. № 7 (ապրիլի 1), № 9 (մայիսի 1), № 11 (հունիսի 1), № 13 (հուլիսի 1), № 15 (օգոստոսի 1), և № 23 (դեկտեմբերի 1), № 20 (հոկտեմբերի 15), № 21 (նոյեմբերի 1), և № 23 (դեկտեմբերի 1)-ում, այսինքն, յուրաքանչյուր մանրապատում լույս է տեսել տվյալ ամսվա սկզբին: ունի «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությունը (ՏՆ՝ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը): Մանրապատումներից յուրաքանչյուրին «Բազմավիպում» հաջորդում է նույն այդ թիվային նվիրված գրաբար մի բանաստեղծություն որոնք հետագայում ի մի բերելով և ենթարկելով լեզվաճանկան որոշ մշակման, Ալիշանը գետնից է «նվագներին» առաջին՝ «Մանկունի» հատորում (Վենետիկ, 1857 թ. էջ 133—148), «Պատկերք ամսաց» խորագրով: Այս գրաբար բանաստեղծությունները մենք դուրս ենք թողել:

1. Մինչև քսաներորդ դարի առաջին տասնամյակը թուրքական ժամանակը կվրոպականի համեմատությամբ վեց ժամով հետ էր:
2. Նկատի ունի ամառային արևադարձը, այսինքն՝ պարսեան վերջի ամենաերկար օրը, որը և համարվում է ամառն սկիզբը:
3. Ալիշանն այստեղ բերել է նույն բառի գրաբարյան ֆիլ կիրառվող բանաձևը:
4. Բերված է հայկական բառերի թուրքերեն համարժեքները:
5. Հայերեն՝ պուտ, կամ ծափկոտրուկ. ուղղագիր ցաղունով և սպիտակ, գեղեցիկ ժողովով բույս: Ալիշանը բերել է հունարեն անվանումը:

ՔԵ ՈՎ Է ՏԳՈՑ ԱՄԵՆԵՆ ՍԻՐԵՆԻ, ԶՈՐԱՎՈՐ...

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավիպի» 1845 թ. № 11 (հունիսի 1)-ում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (ՏՆ՝ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Այստեղ և հետագայում «ժարպետ» բառը զործածված է այժմյան «ուսուկցի» իմաստով: Արևմտահայ մի շարք հեղինակների նման, Ալիշանն էլ, բառացի թարգմանությամբ, օգտագործել է ֆրանսիական le maître բառը:
2. ՏՆ՝ս, Платон. «Государство» («Сочинение в трех томах, т. 3, М., 1971, стр. 212—217): Ալիշանն անկասկած, ձեռքի տակ է ունեցել Պլատոնի՝ հիշյալ աշխատության հունարեն բնագիրը, քանի որ 1845 թվականին, այսինքն հոգվածի գրության ժամանակ, Մխիթարյանները Պլատոնի գործերից դեռ ոչինչ չէին թարգմանել:

ՄՐԵՆԱԼԱՐԿԱՎՈՐ ՌԻՍՏՈՆԵ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավիպի» 1846 թ. № 11 (հունիսի 1)-ում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (ՏՆ՝ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Նկատի ունի հոնքրի թագավոր Աթիլային: Ինչպես հայտնի է, նրա հետ առաջին անգամ խաղաղության բանակցություններ սկսեց վարել Առն Առաջին պապը և կարողացավ հաջողության հասնել:

2. Տե՛ս Ա. Արբանյանի. «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Երևան, 1956: Այլիշանը ցիտատը բերել է Իմաստասերի «Հաղագս խրատու մանկանց...» աշխատությունից:

ՄԱՆԻՐ ԶԱՅԸ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 5 (մարտի 1) և № 6 (մարտի 15)-ում, «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Ինչպես ավանդում է Պլատոնը, «Մանիր զքեզ» («Ըմանալիբ քեզ») արտահայտությունը գրված էր Հունաստանի Գելիփոք քաղաքում գտնվող Ապոլլոնի տաճարի ճակատին:

2. Գրիգոր Աստվածարան-Նազիանզացի (II դար)— եկեղեցական պատմաբան, մատենագետ: Ուսումն առել է ժամանակի գրեթե բոլոր նշանավոր կենտրոններում (Կեսարիա, Պաղեստին, Ալեքսանդրիա, Աթենք) և գալով իր հայրենի Նազիանզա (ճիշտ ձևը՝ Անձիանձա) քաղաքը, ձեռնադրվել է հոգևոր առաջնորդ: Նրա մի քանի ճանապարհ օգտվել է Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմությունը» գրելիս:

3. Ինճիճյան Դուկաս (1758—1833)— Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նշանավոր անդամներից, պատմաբան-բանասեր, աշխարհագրագետ, բանաստեղծ, խմբագիր: Հիշարժան են նրա «Ազգասեր» (Վենետիկ, 1815 թ.), «Աստորագրություն հին Հայաստանյայց» (Անգ, 1822 թ.), «Գարապատում» (Անգ, 1825—1828 թթ., ութ մեծադիր հատորներ), «Հնախոսություն Հայաստանյայց աշխարհի» (Անգ, 1835 թ., երեք մեծադիր հատորներ) և այլ գործերը, որոնց գերակշիռ մասը, իր գիտական արժեքն ու նշանակությունը պահպանում է առ այսօր: Սկսած 1808 թ. Ինճիճյանը Վենետիկում հիմնում է «Ջզանակ թյուզանգյան» — բազմավեպ խորագիրը կրող տարեգիրքը, որը նրա խմբագրությամբ հրատարակվում է մինչև 1820 թվականը (ընդհատումներով):

4. Գրոզ, Ֆրանսուա-Քամվիե Յոզեֆ (1773—1850)— ֆրանսիացի արձակագիր, բարոյագետ: Նրա աշխատություններից՝ «Հուստորական արվեստի ուսումնասիրություն» (Փարիզ, 1799 թ.), «Երջանիկ լինելու արվեստի ուսումնասիրություն» (Անգ, 1806 թ.), ճլուսումնասիրություն գեղեցիկի մասին արվեստի մեջ» (Անգ, 1815 թ.) և ուրիշները գեղագետ-քննադատի հուշակ բերեցին նրան: Գրողի գեղագիտական ու բարոյագիտական տեսակետները ընդունում էին նաև Մխիթարյանները, որոնք հաճախ էին վկայակոչում նրան:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 10-ում (մարտի 15), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ (Տե՛ս «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը):

1. Խորենացու ծննդյան հիշատակված թվականը և մահվանը նրա ապրած տարիները բանասիրությունն այսօր որոշ գաղափարությամբ է ընդունում: Ընդունված կարծիքն այն է, որ Պատմահայրը «ծնվել է 410 թվականի մոտ», իսկ նրա մահը ստեղծ է ունեցել նույն դարի ինստունական թվականներին» (Տե՛ս Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն» (հրատ. Ստ. Մախառյանց), Երևան, 1940 թ. էջ XI, XXII):

2. Ըստ ճշտված տեղեկությունների, Խորենացին իր ուսման թե՛րին լրացնելու համար հիմնականում սովորել է Ալեքսանդրիայում, իսկ հողվածում հիշատակված մյուս վայրերում եղել է իր ճանապարհորդության ընթացքում:

3. Կյուրեղ Ալեքսանդրիացի (վախճ. 444 թ.), հույն նշանավոր մատենագիր, հոգևորական-մշակութային գործիչ: Ստացել է իր ժամանակի համար դիպլոմ կրթություն, հատկապես անտիկ գրականության, աշխարհիկ գիտությունների և աստվածաբանության բնագավառում: 32 տարի (412—444) վարել է Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունը, որտեղ աչքի է ընկել գրականությանն ու մատենագիտությանը խրախուսելու իր ջանքերով: Ալեքսանդրիացու գործերի ժողովածուն հրատարակվել է 1508 թ. Փարիզում, դրանից էլ կատարվել է հայերեն թարգմահայտությունը, որը լույս է տեսել 1712 թ. Պոլսում, «Գիրք պարապմանց» խորագրով: Ընդհանրապես՝ նրա մատենագիտական և կրոնական բնույթի աշխատությունները հայերեն թարգմանվել են ղեռնա 8-րդ դարում:

4. Պապ Ալեքսանդրիացի (III դար) հույն աշխարհագրագետ-երկրաչափ: Առաջին անգամ գիտաաշխարհագրական քննության ենթարկեց Պտղոմեոս Կլավդիոսի «Ալմագեստը» (տե՛ս ստորև) և սովեց երկրագնդի նոր շախագրությունը: Տվել է իր ժամանակաշրջանի մի շարք աշխարհագրական վայրերի տեղագրությունը: Նրա աշխատությունները մեզ չեն հասել:

5. Պտղոմեոս Կլավդիոս (II դար) — եգիպտացի աստղաբաշխ, մաթեմատիկոս, աշխարհագրագետ: Ապրում ու գործում էր Ալեքսանդրիայում: Ժամանակի աստղաբաշխական-երկրաչափական գիտելիքների ամբողջացումը հանդիսացող աստղաբաշխական-երկրաչափական գիտելիքների ամբողջացումը հանդիսացող աստղաբաշխական-երկրաչափական գիտելիքները (հայտնի է «Ալմագեստ» անունով, 13 գիրք), նրա «Աշխարհագրությունը» (հայտնի է «Ալմագեստ» անունով, 13 գիրք), նրա «Աշխարհագրությունը», որի ութ գրքերն էլ հասել են մեզ, մեծ արժեք են ներկայացնում նույնիսկ այսօր: Հեղինակը տալիս է երկրագնդի վրա գտնվող մինչև ութ հազար վայրերի (որոնց թվում նաև Պատմական Հայաստանի տարածքում գտնվող կետերի) գիտաաշխարհագրական նկարագրությունն ու բնութագրիչը, օգտակար էլ են իրենց քարտեզագրական իր մշակած սխեման, որը մեր օրերում էլ մնում է ուժի մեջ և հայտնի է «Պտղոմեոսյան սխեմա» անունով: Գրել է նաև աշխատություններ մեխանիկայի վերաբերյալ, որոնք մեզ չեն հասել:

6. Այստեղ և վերևում, բաղվածաբար բերված են հատվածներ Խորենացու «Հայոց պատմության» յուրահատուկ վերջաբանը կազմող «Ողբից»:

7. Մխիթար Սեբաստացի (1676—1749) — կրթական-մշակութային գործիչ, բանասերագիր, թարգմանիչ, լեզվագետ: Սկզբնական կրթությունը իր ծննդավայրում ստանալուց հետո մեկնում է Էջմիածին, ապա Սևան, որտեղ էլ մնում է ինքնուրույն հայագիտական միաբանություն ստեղծելու գաղափարը: Ինքնուրույն հայագիտական միաբանություն ստեղծելու գաղափարը է հիմնել Երկարատե թափառումներից ու դժվարություններից հետո կարողանում է հիմնել (սկզբում՝ Պոլսում, ապա Վենետիկում) ինը հոգուց բաղկացած հայագիտական-բանասիրական բնույթի մի միաբանություն, որը նրա մահվանից հետո ստանալիս էր իր անունը:

նում է «Մխիթարյան» անվանումը և որը գոյություն ունի առ այսօր: Սերաստացու գրական-բանասիրական ծառայությունից ուշագրավ են «Տաղարան» բանաստեղծությունների ժողովածուն (Վենետիկ, 1727 թ.), «Քերականություն գրարան լեզվի հայկազյան սեռի» (Անգ, 1730 թ.) բնագործը հայկազյան լեզվի» (Անգ, 1749, 1769 թթ., երկու վիթխարի հատորներ) և այլն:

8. Խոսքը վերաբերում է Պատմահոր աշխատությունների առաջին ամբողջական ժողովածվին, որը հրատարակվել է Վենետիկում, «Մովսիսի Խորենացու մատենագրությունը» խորագրով, մատենագիտական առաջաբանով ու ծանոթագրություններով: Այլշանք թիվ ներքևում թվարկում է ժողովածվում գետեղված գործերը, որոնցից մի բանիսի հարազատությունն այսօր կասկածելի է համարվում:

9. Սեն-Մարան, Անտուան-Ժան (1791—1832) — ֆրանսիացի արևելագետ, հայագետ, թարգմանիչ (հայերենից—ֆրանսերեն): Սկզբնական կրթությունն ստացել է իր ծննդավայր Փարիզի տարրական դպրոցում, ապա ավարտել է Աերևելյան կենդանի լեզուների ուսումնարանը, ի թիվս արևելյան այլ լեզուներ՝ հմտանալով նաև հայերենի մեջ: Հայ հին գրականության հետ առնչվող բազմաթիվ հոդվածներով հանդես է եկել ֆրանսիական պարբերականներում: 1822 թ. նա մի խումբ ֆրանսիացի արևելագետների հետ հիմնում է Ասիական ընկերությունը, որը նույն թվականին էլ սկսում է հրատարակել իրենց տպագիր ամսագիրը «Փոտոնալ Ազիատիկ» անունով: Այստեղ էլ Սեն-Մարտենը հրատարակում է Մովսես Խորենացու աշխատություններին նվիրված քննադատական հոդվածները շարքը, որն ակնարկում է Այլշանը:

10. Ինճիճյանի մասին տե՛ս. «Մանիր զբեղի» № 3-ը:

11. Բանասիրության համար գայթակղության քար է հանդիսացել Թովմա Արծրունու վերահիշյալ վկայությունը, որից հայտնի է դառնում, որ Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ունեցել է ևս մի գլուխ՝ շորրորդ գլուխը, որը մեզ չի հասել: Բանասերների մի խումբ, որոնց թվում նաև Այլշանը, գտնում էին, որ այդպիսի մի գլուխ կամ հատված եղել է, որտեղ նկարագրված է եղել Մեսրոպ Մաշտոցի գործը, նրա մասն ու թաղումը: (Այդ կարծիքն Այլշանը պաշտպանեց նաև հիսուն տարի հետո, իր «Հայագատում» աշխատության մեջ, Վենետիկ, 1901 թ., էջ 54—55): Իսկ բանասերների մյուս խումբը, թյուրիմացություն համարելով Արծրունու խոսքերը, պնդում է, որ շորրորդ գիրք ընդհանրապես չի եղել: Հարցը հանգամանալից քննեց ակադ. Ստ. Մալախյանցը ի վերջո եզրակացրեց, որ՝ «Բ. գրքի գոյությունը պետք է բացթողք մեծով, քանի որ արիշ ոչ մի հեղինակ նրան չի հիշում... այնպես որ Արծրունու մի անգամ հիշած Գ գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն, կամ աղավաղություն» (Տե՛ս. Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Ե., 1940, էջ XXIX):

12. Այլշանը բանավիճում է ֆրանսիացի արևելագետ Նիկոլայ Ֆրերիի (1668—1749) այն տեսակետի դեմ, որ Խորենացին իր պատմությունը գրելիս գերազանհատել է արևելյան աղբյուրները և անտեսել եվրոպական և մանավանդ Հունական պատմիչներին. այդ պատճառով էլ Պատմահայրն, իբր, ընկել է խոշոր սխալների մեջ: Այլշանից թիվ հետո, այս տեսակետը հերքող հմտալից հոդվածաղբյուրով հանդես եկավ Նորայր Բյուզանդացին:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1847 թ. № 14-ում (հուլիսի 15), «Հ. Ղ. Մ.» ստորագրությամբ, (տե՛ս «Երգ ու զնացք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրությունը): Հոգվածը ատեղծագործական ատաղձ է հանդիսացել Այլշանի համար «Հուշիկը հայրենյաց հայրցի» Բ. հատորում գտնվող «Սարկավագ Սոփեստես» գլուխը գրելիս (Վենետիկ, 1901 թ., էջ 248—273): Հոգվածին հաջորդում է «Բան առ ձագն... որ կռի սարիկ» պոեմը, որը գուրս ենք թողել:

1. Հովհաննես Սարկավագը հայկական մատենագիտության մեջ հայտնի է նաև «Հովհաննես Իմաստասեր», «Հովհաննես Սոփեստոս», «Հովհաննես Պոետիկոս», «Հովհաննես Սարկավագ հետոր» ձևերով:

2. Թույլ է արված փոքրիկ անճշտություն. Փառխոսս զավառը Հովհաննես Սարկավագի ժամանակ գտնվում էր Գանձակ աշխարհի կազմում (այժմ՝ Սևանա լճից հյուսիս-արևելք):

3. Ա. Արրահամյան, «Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը», Ե., 1956, էջ 127 (մեջբերումը Իմաստասերի «նորին Հովհաննեսի ամբաստանությունը» կանձնն» կենսագրականից):

4. Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, «Համառոտ պատմություն», Վենետիկ, 1865, էջ 64—65:

5. Տե՛ս Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 323, 329, 321:

6. Ակնարկում է Հովհաննես Սարկավագի «Յաղագս եղանակաց» աշխատությունը (Տե՛ս Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 252—254):

7. Այս ավանդախառն պատմությունը Այլշանը վերցրել է Կիրակոս Գանձակեցուց (Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 65):

8. Բանասիրությունն այսպեսցի է, որ Այլշանի հիշատակած այս աշխատությունը երկու տարբեր գործեր են՝ «Մեկնություն տոմարի» և «Հաղագս անկյունավոր թվոց»: Առաջինը Խոմարագիտական բնույթ ունի, իսկ երկրորդը՝ մասթեմատիկական: Երկու աշխատություններն էլ ամբողջությամբ հասել են մեզ:

9. Հովհաննես Սարկավագի այս սպասմությունը, որից ընգամենը երկու պատահիկ է հասել մեզ, եղել է հայ բանասերների ու մատենագետների անընթեց որոնումների առարկան: Որոնումները, ցավոք, ապարդյուն են անցել: Այս ամենի հանգամանալից քննությամբ զբաղվել է նաև պատմաբան Աղառ Գ. Արրահամյանը և հանգել այն հետևությունը, որ մեզ է հասել ոչ թե միևնույն գործի երկու պատահիկ, այլ երկու տարբեր աշխատությունների համավածներ, հետևաբար «Հովհաննես Իմաստասերի պատմական աշխատություններից մենք ունենք ոչ թե մեկ, այլ երկու կորուստ» (Աշ. Արրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 35):

10. Նկատի ունի Պուլքիոս Վիրգիլիոսի «Գեոգրիկան», որն Աբսեն Բագրատունու գրաբար չափածո թարգմանությամբ հրատարակվել է Վենետիկում, 1847 թ. «Մշակական» խորագրով: Թարգմանության առաջաբանում Բագրատունին տարբերակել է բուն հայկական ոտանավորները փոխադրեցություններից, բացահայտել է նրանց տաղաչափական առանձնահատկությունները և ուղիներ է առաջադրել հայկական-աղբյուրի ստանավորների հետագա զարգացման համար: Հիմք ունենալով այդ ամենը, նա առաջին անգամ տեսություն զարգացրեց, որ նարեկու-

1. Տե՛ս Եղիշե. «Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին» (հրատ. Արսեն Բագրատունի) Վենետիկ, 1852 թ., էջ 9:

2. Տե՛ս «Ազաթանգեղեայ Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1914 թ., էջ 8:

3. Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, «Մատենագրութիւնք (Երկրորդ տպագրութիւն)» Վենետիկ, 1865 թ., էջ 182:

4. Նկատի ունի Հայաստանում հռչակված հայ հետոք Պարույր Հայկազնին (Ալիշանը բերել է նրա անվան հունական ձևը), որի պատվին Հռոմում արձան էր կանգնեցված և որն ստացել էր «Քաղավոր ճարտասանութիւն» անունը: Ապրել է մ. թ. -3-4-րդ դարերում, եղել է աղքատ հայ ծնողների զավակ: Պարույր Հայկազնի մասին, այդ վերնագրով վիպակ ունի Բաֆֆին (Տե՛ս «Երկերի ժողովածու», հ. 4, Ե., 1956, էջ 170-214): նրանից զբաղվող մեզ ոչինչ չի հասել:

5. Տե՛ս Մ. Խորենացի, «Մատենագրութիւնք (Երկրորդ տպագրութիւն)» Վենետիկ, 1865, էջ 6:

6. Տե՛ս Ներսէս Լամբրոնացի, «Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1847, էջ 527-528:

7. Տե՛ս Մ. Խորենացու նշվ. մատենագրութիւնը, էջ 228-229, Խորենացու և Փափստոսի հետևութիւնք՝ Ալիշանն էլ կրկնում է Պապ Քաղավորի հոգի վարք ու բարբի մասին տարածված միտքը, որը, սակայն, հետագա շրջանի բանասիրութիւնն աստիճանաբար հերքել է: Պապ Քաղավորի պատմական «մեղքն» այն էր, որ նա կամենում էր միասնական ու հզոր Հայաստան ստեղծել և դրա համար ձգտում էր որոշ շափով սահմանափակել թե՛ հայ հոգևորականութիւնն և թե՛ առանձին նախարարական տների իրավունքները, որոնք որոշ գեպքերում անհանգուցձի շափերի էին հասել: Եվ հնարավոր է, որ նա հասներ իր մտահոգացման իրականացմանը, էթն կենտրոնախույս ուժերի դավադրութիւնն զոհը չլիցնանար:

8. Տե՛ս Ստեփաննոս Տարսնեցի Ասողիկ. «Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885 թ., էջ 159:

ՇՈՒՆԵՐ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1851 թ. № 1-ում (հունվարի 1) և արտատպվում է անփոփոխ: Չնայած հողվածն անստորագիր է, բայց ապացուցված է, որ այն պատկանում է Ղևոնդ Ալիշանի գրչին (Տե՛ս Ա. Բարսեղյան, «Շիլլերը հայ գրականութիւն մեջ և թատրոնում», Երևան, 1959 թ., էջ 92-93):

1. Շիլլերների ընտանիքը 1765 թ. փոխադրվում է ամառանոցային Լյուդվիգսբուրգ քաղաքը:
2. Խոսքը վերաբերում է Շիլլերի «Ավազակներ» ողբերգութիւնը:
3. Նկատի ունի Շիլլերի «Սեր և խարդավանք» դրաման:
4. Շիլլերը 1785 թ. փոխադրվել է Գրեզդեն:
5. Շիլլերի ծանոթութիւնը գերմանացի բանասեր-լեզվաբան, փիլիսոփա, պետական գործիչ Վիլհելմ Հոմբոլդի (1767-1835) և ակադեմիկոս բանաստեղծ, արձակագիր ու մտածող Գյոթեի (1749-1832) հետ, կայացել է 1788 թ. Վայմարում:

րում. մի ծանոթութիւն, որը, մանավանդ Գյոթեի հետ, շուտով վերածվել է սերտ բարեկամութիւն:

6. Կանտ էմանուիլ (1724-1804) — գերմանացի փիլիսոփա, գերմանական դասական փիլիսոփայութիւն հիմնադիր: Կանտի ուսմանըին ծանոթ ու համակիր էր նաև Ալիշանը, որի մի քանի առաջադիր գրութիւնները ընկած են նրա «Եղևնու ներքո» պատմա-փիլիսոփայական աշխատութիւն հիմքում (Տե՛ս ներկա ժողովածուն):

7. Նկատի ունի լեհահայ կրթական-մշակութային գործիչ, Քարգմանիչ (գերմաներենից-լեհերեն) Հովհաննես Մինասյանին (1792-1849), որն առավել հայտնի է Յոզեֆ Գիտնիցի Մինասովիչ ձևով: Նա ծնվել է Վարշավայում, հարուստ ու ազդեցիկ հայազգի գերդաստանում: Սկզբնական կրթութիւնը ծննդավայրում ըստ տանալուց հետո մեկնել է Գերմանիա և Լայպցիգում ստացել բարձրագույն իրավաբանական կրթութիւն, հիմնավորապես ծանոթանալով գերմանական գրականութիւնը և մասնավորապես Շիլլերի ստեղծագործութիւններին: Ուսումն ավարտելուց հետո վերադառնալով իր ծննդավայրը, Յոզեֆ Մինասովիչը որպես իրավաբան արժանանում է մեկից ավելի պետական բարձր պաշտոնների և միաժամանակ Հռոմեական իրավունքի պատմութիւն է կարդում Վարշավայի Պետական համալսարանում:

Մինասովիչի ինքնուրույն ստեղծագործութիւնների ու թարգմանութիւնների ժողովածվի 4-րդ հատորը (Լիպոկ, 1844) նվիրված է Շիլլերի երկերի՝ բնագրից լեհերեն կատարված թարգմանութիւնը, որը նա կատարել է 1809-1843 թթ.: Այդ հատորն էլ, անկասկած, ձեռքի տակ է ունեցել Ալիշանը:

8. «Բազմավեպի» հաջորդ համարում (№ 3, փետրվարի 1), Ղևոնդ Ալիշանի՝ գերմաներեն բնագրից կատարված զբաղող շափածո թարգմանութիւնք, հրատարակված է Շիլլերի «Շրջագայութիւն» բանաստեղծութիւնը:

ՀՐԱՀԱՆԳ, ԶԲՈՍԱՆ ԵՎ ԵՓՈՒՆ ԼՍԱՐԱՆԿՈՑ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1854 թ. № 4 (փետրվարի 15), № 6 (մարտի 15), և № 12 (հունիսի 15)-ում, «Հ. Ղ. Ալ.» ստորագրութիւնք: Այս ժամանակվանից սկսած, Ալիշանը վերջնականապես սկսում է հանդես գալ նշված կամ ավելի լրիվ (Հ. Ղ. Ալիշան) ձևով, մինչև իր կյանքի վերջը:

1. Ակնարկում է Վենետիկը, որտեղ, Փարիզ և Լոնդոն կատարած իր ուղեվորութիւնից հետո վերադարձել էր 1853 թ. մայիսին: Ի թիվս հայագիտական-բանասիրական քննյթի ալլևալլ աշխատանքների, Ալիշանին հանձնարարված էր «գարձի բերել» Փարիզի Մուրատյան վարժարանի տնօրեն Գարբիել Այվազովսկուն և նրա համախոհներին, որոնք դիմադրած էին եղել Մխիթարյան միաբանութիւնը, որի Ալիշանը չի կարողանում իրականացնել իրեն տրված հանձնարարութիւնը, որի համար խստիվ դատապարտվում է Մխիթարյան միաբանութիւնն զեկավարութիւն կողմից: Հողվածի սկզբում եղած ակնարկները վերաբերում են դրան:

2. Տե՛ս Կիկերոն Մարկոս Տուղիոս, «Կատոն երեք կամ թե՛ վասն ծերութիւն» (Քարգ. Հովսեփ Գաթրոյան), Վիեննա, 1843, 40 էջ:

3. Նկատի ունի Գանիել Գեֆոյի «Ռորինզոն Կրուզո», Բերնարդեն գր. Սեն-Պիերի «Պոռ և Վիրգիլիա» Եղիշե Գաթրոյանի ձեռագրեր, յաշակրաց ժամա-

նակին վեպ մը» և Տրանսուս Ռընե Եստորրիանի «Աղայա, օրիորդն սիրազոհ» արձակ գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Ալիշանի սույն հոդվածը զբր-վելու ժամանակ այդ գործերն արդեն կային հայերեն թարգմանված:

4. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 329, 341—343:

5. Խոսքը վերաբերում է Ականդինավիայի և Մեծ Բրիտանիայի թագավոր Կա-նուտ (նաև՝ Կնուտ) Մեծին (995—1035): Վերջինս, հոր մահվանից հետո թագա-վոր դառնալով, կարողացավ նվաճել ամբողջ Դանիան, խլելով հորորից նրան հատկացված երկրամասերը, ապա նորվեգիան, Դանիան ու Բելգիան: 1015 թ. Կանուտը իր ուժեղ և մարզված բանակի ղուլին անցած՝ կոչի ելավ Անգլիայի դեմ, և երկու տարվա կռիվներից հետո նվաճեց նաև Անգլիան: Չնայած իր խստու-թյուններին, Կանուտ Մեծն այժի էր ընկնում իր նվաճած երկրների ժողովուրդնե-րի նկատմամբ հոգատարությամբ, վճիռների ու որոշումների մեջ՝ ուղղամտու-թյամբ:

6. Նկատի ունի հայոց Արտաշես Ա թագավորին, որն իսկապես, հոր կողմից Պարթև էր: Իր քսանհինգ տարվա թագավորության ընթացքում նա աստիճանա-բար նվաճեց ամբողջ Փոքր Ասիան և պատրաստելով վիթխարի նավատորմիչը, ան-ցավ Հունաստան, այն ես նվաճելու համար: Առաջին իսկ հակառակորդները Հունաս-տանում պակվեցին նշանակալից հաջողություններով, բայց հակառակորդները կա-րողաքան խոտվություններ հրահրել Արտաշես Ա-ի բանակում, և իրեն էլ դավադ-րաբար սպանել տվեցին:

Հատվածի վերջում Ալիշանը աշխարհարար ազատ վերաշարադրությամբ բե-րել է Արտաշեսի հանրածանոթ խոսք-բաղձանքը («Ո՛ր տալը ինձ գծուխ ծխանի, և զառուտըն նաւասարդի...»):

7. Տե՛ս Մտեհիանես Սյունեցի, «Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 27—28):

8. Նկատի ունի Ավարայրի ճակատամարտի հերոսին՝ Վարդան Մամիկոնյան զորավարին:

9. Ալիգիերի Դանտեի հետ կապված այս միջադեպը հետևյալն է: 1300 թ. Իտալացի հանճարը ընտրվում է իր ծննդավայրի հոգեոր առաջնորդ և սկսում է եռանդուն գործունեություն ծավալել ընդդեմ Վատիկանի բռնապետական նկրտում-ների և անձամբ ընդդեմ Բոնիֆացիոս 3-րդ սպալի: Բայց հակառակորդ կողմը հաղթանակում է և 1302 թվականին Դանտեն արտաքսվում է Չլորենցիայից: Իր ծննդավայրի մաշող կարոտը սրտում, նա թափառում է ամբողջ Իտալիայով, լի-նում է անզամ Փարիզում, և ի վերջո հանգրվանում է Ռավեննայում (հս. արևելյան Իտալիա): 1316 թ., երբ Դանտեն արգեն համալսարանային անուն ու հուշակ ուներ, նրան ներումն է առաջարկվում, բայց քանի որ պայմանները առավել քան վերա-վորական էին, ապա Դանտեն մերժում է այդ շնորհը, ասելով այն խոսքերը, որը բերել է Ալիշանը:

ԱԶԳԱՆՆԱՎ ՏԵՍՉՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» 1862 թ. № 1 (հունվարի 1)-ում, «Հ[այր] Ղևոնդ վ[արդապետ] Մ[արգարի] Ալիշան» ստորագրությամբ

(Տե՛ս նաև «Երգ ու զնայք զօրացն հայոց...» բանաստեղծության ծանոթագրու-թյունը):

1. Այստեղ և հետագայում կրկնված է ժամանակին տարածված և Ղուկաս Ինճիճյանի ու ժանազանը Միքայել Չամչյանի վավերացրած այն տեսությունը, ըստ որի Աստվածաշնչային դրախտը եղել է պատմական Հայաստանում (Ալիշանը իր «Նուշիկը...»-ում նույնիսկ նշում է նրա տեղը՝ Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև)։ Համալսարանային շրջնեղծից հետո Նոյի տապանը հանգրվանել է Մեծ Մասիս սա-րի դազաթին, այդտեղ են իշել տապանաբանակները՝ թե՛ մարդիկ և թե՛ կենդանի-ները, հետևաբար բանական կյանքը երկրագնդի վրա ծայր է առել Հայաստանից և այլն: Այս տեսությունն այսօր սոսկ պատմական արժեք է ներկայացնում:

2. Ակնարկում է Ավարայրի ճակատամարտը, որը տեղի է ունեցել 451 թը-վականի մայիսի 26-ին, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ պարսիկների դեմ:

3. Ակնարկում է Արգար գյուղ Թոխաթեցուն, որը ղեկավանագիտական հանձնա-րարությամբ մեկնելով Հոռոմ (և ձախողելով այդ հանձնարարությունը), անցավ Վենետիկ, և այնտեղ, 1564 թվականին հրատարակեց Սաղմոս, այսպիսով վերա-նորոգելով հայկական տպագրության գործը:

4. Մխիթար Սեբաստացու հիմնադրած միաբանությունը, որն սկզբում ուներ «Որդեգիր Կուսին, վարդապետ ապաշխարության» անվանումը, պաշտոնապես իր գոյությունն սկսեց 1701 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Պոլսում: Նրա կանոնադրու-թյունը դանազան քննադատությունների ու ստուգումների հետևանքով Վատիկանը վավե-րացրեց միայն 1712 թվականին: Հիմնադրի մահվանից շատ հետո միայն միա-բանությունն ստացավ հանրածանոթ «Մխիթարյան» անվանումը:

ՆԵՄԱՐԷ ԵՎ ՆԵՍԱՐԷ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

Առաջին անգամ սկսել է հրատարակվել «Բազմավեպում», 1869 թ. մարտից (№ 3), և անընդմիջաբար շարունակվել է մինչև տարվա վերջ, հետագայի տառը համարներում: Ամսագրում ունի «Հ[այր] Ղ[ևոնդ] Մ[արգարի] Ալիշան» ստորա-գրությունը: Այս գործից մեկ—երկու հատված (Կարին քաղաքին, Չիֆթե Մինա-բեին, Մոզրով ապարանքին վերաբերվող մասերը, Կարս քաղաքի տեղագրությունը) հեղինակը նույնությամբ օգտագործել է իր «Նշմարք հայկական» աշխատության (Վենետիկ, 1870 թ.) համապատասխան բաժիններում, որն, ի դեպ, սույն ուսում-նասիրության երկրորդ՝ առանձին գրքով հրատարակված մասն է: «Բազմավեպում» տպագրված «Նշմարք և Նշխարք...»-ի առանձին չի հրատարակվել:

Իր գործն ավելի ընթերցիկ դարձնելու նպատակով, Ալիշանը գիմել է վերհուշել ձևով պատմելու՝ ժամանակին տարածված մեթոդին: Հնարավոր շիտթությունից խու-սափելու համար հիշեցնենք, որ Ալիշանը երբեք չի եղել պատմական Հայաստա-նում և բնականաբար չի տեսել այն բոլոր հիշարժան հույություններն ու հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանները, որոնց մասին այնպես ճշմարտացի ու հմտորեն պատմում է:

Ինչպես և նախորդ դեպքերում՝ Ալիշանն այստեղ էլ տեղանուններն ու անձնա-նուններն հիշատակելիս, մեծ մասամբ ընդգծում է, շակիբուսների մեջ գնելու փո-խարեն (թեև հաճախ անում է այդ էլ), աշխատում է բերել անունների ավելի

էրաւ, հետեւաբար ավելի հին և իր ժամանակ արդեն սակաւ կիրառւող ձեւերը (Սեւով ծով, Վոսփորոսի նեղուց, Կապան, Սելլուկ Քուրթերը, Երզրում Սմըր-զանտ), բոլոր թվականները և անգամ տարեթիւերը մեծ մասամբ գրում է հայերին տանելով, խոսափելով արաբական թվանշանները գործածելուց և այլն: Փոփոխել այդ ամենը և «ուղղել» ըստ ընդունված ժամանակակից օրինակաբանութունների, կը-նշանակէր աղավաղել Ալիշանի ինքնատիպ ու անկրկնելի լեզուն, ուստի հիշատակ-ված բնութիւթ բոլոր առանձնահատկութիւնները պահպանել ենք նույնութիւամբ:

1. Ակնարկում է Կոստանդնուպոլիսը, որտեղ, ինչպէս հայտնի է, 1820 թ. հու-լիսի 6-ին ծնվել է ինքը:

2. Դրոզդինես Մինոպցի (414—323 թթ. մ. թ. ա.) — հույն փիլիսոփա, Ան-տիսֆենոսի աշակերտը, ծագումով՝ անհայտ ու աննշան ընտանիքից: Դրոզդինեսը ներկայացուցչին էր հունական փիլիսոփայութեան կրիտիկների դպրոցի (հուն. «էլյու-նես» որ նշ. «շուն»: Այստեղից էլ այդ ուղղութեան հայերեն անվանումը՝ «Շնա-կան փիլիսոփայութիւն»), որոնք ծխտում էին շքեղութիւնն ու պերճանքը, բոլոր տիպի վաշխները, պատճառաբանելով, որ դրանք խանգարում են ազատ մտածո-ղութիւնն ու արտաքին աշխարհի անկանխակալ ճանաչմանը և փառաբանում էին սակեռողները: Սակայն Դրոզդինեսը ծայրահեղութեան հասցրեց այդ ուսմունքը՝ վա-շխներն ու շքեղութիւնները ծխտելու ամուսնութիւնը՝ քարոզելով կանանց համայնացում, գի-տութիւնները և, մասնավորապէս՝ ճշգրիտ գիտութիւնները: Ալեքսանդր Մակեդո-նացու հետ նրա հանդիպումը իր տակառ-բնակարանի մոտ և նրա հանրահայտ պատասխանը թագավորին («Քո ստվերով մի՛ ծածկիր իմ արևը և հեռու գնա») գիտութիւնն այսօր վերապահութիւն է ընդունում:

3. Արիանոս Փլարիանոս (95—175 թթ.) — հույն պատմիչ, աշխարհագրա-գետ, գրող, հասարակական գործիչ: Պացի նրա գրչին պատկանող «Ալեքսանդրի Անարազիս» աշխատութիւնից (յոթ գիրք, ռուս. հրատ. 1862) և «Նշնկաստան» աշխարհագրական գործից (ռուս. թարգ. 1940) ուշագրավ է «Շրջագայութիւն Եվրոսինյան Պոնտոսում» տեղագրական-ուղեգրական գործը, որտեղ նկարագրո-վում է Սև ծովի հարավային ափերը և որն էլ հիշատակում է Ալիշանը:

4. Տե՛ս Մովսէս Խորենացի. «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, Գիրք Երկրորդ, գլ. Ը: Հետագա մեջբերումը նույն գլխից:

5. Անդ, գլ. ԺԳ:

6. Տե՛ս Ագաթանգեղոս, «Պատմութիւն հայոց» Թիֆլիս, 1900, էջ 16 (§ 19):

7. Ակնարկում է 1856 թ. փետրվարի 18-ին, Պոլսում, սուլթան Արզուլ-Մեշիդի հրատարակած «Արքայական հրովարտակը» («Նաթիի հումայուն»), որը կայսրութեան հպատակներին խոստանում էր հավասարութիւն, կրօնական խտրականութեան վերացում, կյանքի և զույթի հավասարութեան ճանաչում և պետականորեն պաշտպանութիւն, ոչ մուսուլմաններին՝ պետական բարձրագույն ուղարկանքի հասնելու անկապտելի իրավունց և այլն, բայց որք թուրքա-կան ավագանու և բարձրատիճան հոգեորականութեան բացահայտ ճնշման ներքո աստիճանաբար վերածվեց դատարկ թղթի կտորի:

8. Գավիթ Սալաձորեցի (նաև՝ Գավիթ Որբիկ) — միջնադարի հայ բանաս-տեղծ, տաղասաց: Ծնվել է Կաղնո գավառի Սալաձոր գյուղում, եղել է հոգե-գրական: Ի թիվս նրա անվամբ մեզ հասած այլևայլ տաղերի, նշանավոր է

«Պոլասանք ծաղկաց» պոեմը (134 տող), որտեղ թվարկվում են հայկական տարածքում եղած ծաղկատեսակները, իրենց համապատասխան բնութագրական-ներով, և որը ձեռքի տակ է ունեցել Ալիշանը: Հետագա շարադրանքում բերված ծաղիկների գիտական ուսումնասիրութեան Ալիշանը հանգամանորեն անդրա-գարծել է իր «Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն (Վենետիկ, 1895) աշխատութեան համապատասխան բաժիններում:

9. Տե՛ս Արիստակէս Լաստիվերոցի, «Պատմութիւն», Վենետիկ, 1901, էջ 64 (գլխի ԺԲ): Հետագա մեջբերումները նույն գլխից:

10. Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 185 (Գիրք Բ, գլ. ՄԾ):

11. Եզր կաթողիկոս (6—7-րդ դար) — հասարակական-կրօնական գործիչ: Ծնվել է Պատմական Հայաստանի Նիզ գավառի Փառազեակերտ գյուղում, վրա-ցական Հերակի կայսեր հետ Կարինում գումարված ժողովում ընդունել է հայ և վրացի ազգերի գաղափարական ընդհանրութեանը հավաստող նորաստեղծ-անութիւնը: Այդ անկէն անհրաժեշտ էր երկու հարևան ազգերի միջև միասնա-կան ճակատ ստեղծելու համար, որովհետև բյուզանդացիների ու արաբների կան ճակատ ստեղծելու համար, որովհետև բյուզանդացիների ու արաբների նվաճողական սպառնալիքը կախված էր հայերի ու վրացիների գլխին: Սակայն այդ քաղաքականութեանը ձախողվեց, Եզր կաթողիկոսը բանադրվեց, ապա հալածանքների ենթարկվեց:

12. Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի (890—1058), հայագետ-բանասեր, փիլիսոփա, բանաստեղծ, հասարակական եռանդուն գործիչ: Ունենալով հոր-եղբոր՝ Վահրամ Պահլավունու օժանդակութիւնը, պայքարել է Հայաստանի եղբոր՝ Վահրամ համար, թեև իրենից անկախ պատճառներով, այդ պայքարը հա-անկախութեան համար, թեև իրենից անկախ պատճառներով, այդ պայքարը հա-չողութեամբ չի պսակվել: Եղել է ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը և խոր հետք է թողել հայ մշակութի պատմութեան մեջ: Հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման բնագավառում եղած հարկադրական դադարից հետո նա կարողացել է վերականգնանքներ և այդ բնագավառի գիտական միտքը և նոր գրվելու, կամ նորոգվելու փաստը, ինչպէս նաև թիւ-հետ արվող պատմւր նրա գերեզմանի տեղավայրի մասին, որն, ի դեպ, թեականորեն է հիշատակում նաև Ալիշանը, այսօրվա հայագիտութեան ընդունում է վերապահութեամբ:

13. Համասիյուտ կամ Համասպրամ ծաղիկ, «Մեր Հիպոկրատի», այսինքն՝ Միխայիլ Հերացու «Ջերմանց մխիթարութիւն» գրքից բերված ցիտատի և Այգորդ գյուղի մասին հանգամանորեն՝ տես Ղ. Ալիշան. «Հայրուսակ կամ հայ-կական բուսաբանութիւն», Վենետիկ, 1895, էջ 354—356:

14. Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 109:

ԵՂԵՎՆՈՒ ՆԵՐՔԱ

Առաջին անգամ առանձին գրքուկով հրատարակվել է Վենետիկում, 1674 թ. Խրթի գրարարով: Արեւմտահայերեն թարգմանութեամբ (Թարգ. Տ. Վահան Հով-հաննիսյան) լույս է տեսել «Բազմավեպում» 1930—1931 թթ., և ապա՝ առան-ձին գրքով ու թարգմանելի փոքրիկ առաջարկով, 1930 թ.: Նույնը՝ լեզվա-

ժանգի՝ Բուզդիզի (կենցաղյան հիմքը մարմնական կոտանքն է, որն ազնվացնում ու մաքրում է հոգին) հիմնադիրը: Բրահմա. հնգվական երեք բարձրագույն աստվածներից մեկը, որի անվամբ էլ հետագայում ստեղծվեց կրոնա-սխալա-սիկական բրահմանիզմ (Բրահմա աստվածը ստեղծել է երկինքն ու երկիրը և բոլորը պարտավոր են կենթարկվել նրան, զոհ մատուցել) ուսմունքը:

13. Ակնարկում է Մարիամ աստվածածինն և շարագրում է Քրիստոսի ծըննդյան աստվածաշնչային ավանդությունը:

14. Սկզբում՝ Գայոս Օկտավիանոս («Օգոստոս» այսինքն՝ «փառաշուք» անունը հետագայում շնորհվեց նրան, որպես հարգանքի տրոջոս) — Հռոմեական միապետ, հասարակական-պետական գործիչ: Զնշելով ընդհիմազոր ուժերին, նա ստեղծեց հզոր ու միասնական մի տերություն, իսկ Գերմանիայի, Իսպանիայի, Պանոնիայի (այժմ՝ Հարավսլավիա), Գալմաթիայի նվաճումով Հռոմեական կայսրությունը վերածեց ընդարձակածավալ տերության: Հաղթանակներով աչի ընկած Օկտավիանոսը, սակայն, դեմ էր պատերազմներին, և հրամայեց փակել Հռոմի այն տաճարի դռները, որի ներսում գտնվում էր պատերազմների աստծու՝ Ցանոսի զիթխարի արձանը:

15. Ըստ հունական գիցարանության քամիների աստված էլուսի իշխանության ներքո գտնվում էին չորս նշանավոր եղբայր-քամիներ, որոնց նա բաց էր թողնում ըստ իր ցանկության ու քաճահանույթի: Դրանք էին Նուրոսը, Եվրոսը, Ջեփյուսը և Բորեսոսը: Սրանցից ամենակատաղին Եվրոսն էր, այրող ու խաշող խորշակը, որը իր դաժան շնչով ոչնչացնում էր ամեն մի կենդանի արարած, և ծագած բնությունը վերածում էր մեռյալ անապատի: Այս է, որ ակնարկում է Ալիշանը:

16. Բրահմայի, Զրադաշտի և Մանուի ուսմունքների մասին, տես ՄՄ 11 և 12-ը: Մուհամեդ (576—632) — համանուն ուսմունքի՝ մահմեդականության հիմնադիրը: Աղքատ ծնողների զավակ լինելով՝ ստիպված էր զանազան աշխատանքներ փոխել, ապրելու միջոցներ հայթայթելու համար շրջեց ամբողջ արարական թերակղզին: 600-ական թվականներին իրեն հայտարարեց մարգարե և սկսեց քարոզել իր ուսմունքը (գոյություն ունի մեկ աստված, որին պետք է հավատալ անվերապահորեն, դրախտին արժանանալու համար և լճավատացողին պետք է ֆիզիկապես ոչնչացնել):

17. Նինոս-կիսաառասպելական թագավոր, որն իբր հիմնադրել է ասորական պետությունը, տալով նրան աշխարհագրական ամենաընդարձակ տարածքը, սկսած Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան: Ըստ ավանդության, ամուսնացած է եղել դարձյալ կիսաառասպելական թագուհու՝ Եամիրամի հետ, որն, ի վերջո, սպանել է նրան: Նարուգոդոնոսը (605—562 թթ. մ. թ. ա.) — Բաբելոնական թագավոր, նշանավոր զորավար, հասարակական-մշակութային գործիչ: Իր երկրի վրա արշավող հակառակորդներին շախմատից հետո զարկ տվեց շինարարական աշխատանքներին, վերակառուցեց Բաբելոնը, որը շուտով համաշխարհային հռչակ ստացավ, սկսեց խրախուսել արվեստներն ու գիտությունները: Նրանից մեկ հասել են մի շարք արձանագրություններ, որոնք վերծանվել և հրատարակվել են:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Բազմավեպի» արտահերթ հավելված «Որոտնի» պատկերազարդ բացառիկ ամսագրի 1900 թ. համարում: Համարն ամբողջովին նվիրված է հայ որբերին (այստեղից էլ անունը) և ամսագրի վաճառքից ստացված հասույթը հատկացվել է նրանց կարիքներին:

1. Նկատի ունի 1900 թ. սկզբներին, Փարիզում, արվեստագետ Լուիսյի նախագահությամբ բացված Գեղեցիկ արվեստների և գիտության ցուցահանդեսը, որին համապատասխան ստեղծագործություններով (նկարչական և կիրառական արվեստ, քանդակագործություն և այլն) մասնակցում էին աշխարհի գրեթե բոլոր պետությունների ներկայացուցիչները: Ցուցահանդեսը տևեց մի քանի ամիս և այլևայլ պարբերականներում մեծ դրվատանքի արժանացավ:

2. Ակնարկում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմը, որը սկսվում է «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի...» տողով:

3. Հարցի համառոտ պատմությունն այսպիսին է. Ներսես Լամբրոնացու մեծ պապը՝ Օշինը, տեղափոխվելով Գանձակի կողմերից Կիլիկիա և հաստատվելով Լամբրոնում, ունենում է մի որդի՝ Հեթում անունով: Սրա դստեր հեծվելով Լամբրոնում, և նրան հարսնալու ավագ եղբայրը՝ Հետագայում Հեծումունանում է Վասիլը՝ Ներսես Ենորհալու ավագ եղբայրը: Հետագայում Հեծումի տղան, դարձյալ Օշին անունով, կին է առնում Ենորհալու կրտսեր եղբոր՝ Եահանի Եահանգուխտ աղջկան: Սրանցից էլ ծնվում է երկու զավակ, ավագը՝ Գրիգորիս, որը հետագայում դարձավ կաթողիկոս և կրտսերը՝ Ամբաստը՝ որն ապագայի Ներսես Ենորհալին է:

4. Տե՛ս Մովսես Խորենացի, «Պատմություն հայոց» Թիֆլիս, 1913 թ., էջ 278—280: Հետագա բոլոր մեջբերումներն ու վկայակոչումները կատարված են այստեղից:

5. Իտալիան Եվրոպայի միացնող միակ լեռնային ու վտանգաշատ ճանապարհի միջին մասերում բարձրանում է Սուրբ Բնոնարդոս լեռը, որի վրա, զեռ 19-րդ դարի սկիզբներից, ստեղծվել էր այդ ճանապարհի վրա վթարվածներին (ձնարուքի զոհ, մարմնական վնասվածքներ) օգնող մի ընկերություն: Վերջիններս ունեին իրենց համապատասխան դեղամիջոցները, առաջին օգնության համար անհրաժեշտ պարագաները և նույնիսկ վարժեցված հատուկ շնորհավորվածներին գտնելու համար:

6. Պապի վարք ու բարքի մասին տե՛ս «Ազգային պապություն մը...», Մ 7-ը:

7. Ներսես Կյայեցիի նույն ներսես Ենորհալին է: 8. Ներսես Ենորհալու գործերի հրատարակություններից հիշատակելի են 1827 թ. Փարիզում («Ողբ Եղեսիոս» իր ծանոթագրություններով), 1838 թ. Վենետիկում («Նամակահեթ»), 1865 թ. Էջմիածնում («Թուղթ ընդհանրապես»), և 1873 թ. Վենետիկում («Թուղթ» իմա. ճառեր, կոնդակներ, բանավեճային բնույթի գործեր) լույս տեսածները:

9. Նկատի ունի իր աշխատությունը. «Ենորհալի և պարագա լուր» խորագրով (Վենետիկ, 1873 թ., 558 էջ):

10. Ակնարկում է իր «Ներսես Լամբրոնացի» հոդվածը, որը հրատարակվել է «Բազմավեպում» (1874 թ. Մ 7—9) և «Սիսուան և Առն Մեծագործ» աշ-

խառնությունը (Վենետիկ, 1885), որտեղ մի ամբողջ դուրս (էջ 86—95) նվիրված է կամբրոնացուն:

11. Ներսես կամբրոնացու ծննդյան թիվը հիշատակվում է 1153 կամ 1154, իսկ մահը՝ 1193 թ.: Մենդյան թվականի հետ կապված անհշտության հետևանքով էլ Ալիշանը նրա տարիքը թեականորեն է հիշատակում:

12. 1190 թվականին, Կիլիկիայի թագավոր Լեոն Ա-ի հանձնարարությամբ, կամբրոնացին մեկնում է դեպի Պոլիս, ողջունելու հաղթականորեն առաջ շարժվող Ճրիզրիի I Բարբարոսային, որը կովի էր ելել Օսմանյան կայսրության դեմ, այն տապալելու նպատակով: Լեոն Ա-ն հույս ուներ այդ առաքելության շնորհիվ նվաճել Գերմանական թագավորի համակրանքը և Թուրքիայի պարտությունից հետո (որը գրեթե վճռված էր), բարձրաստիկ պայմաններ ապահովել Կիլիկիայի հայկական պետության համար: Սակայն 1190 թ. հունիսի 10-ին, Փոքր Ասիայի Սալիֆա գետն անցնելիս, Ճրիզրիի I-ը խեղդվեց գետում. հենց այն ժամանակ, երբ նրան հասավ Ներսես կամբրոնացին:

13. Իմա. պրինցների:

14. Խոսքը վերաբերում է Ներսես կամբրոնացու «Ատեննաբանութիւն» և «Թուղթ առ Լեոն կայսեր» աշխատություններին, որոնք բլավ ապացույց են նրա հետադարձական շնորհքին» (Մ. Արեղյան):

15. կամբրոնացու գործերի ժողովածուն «Նորհրդածութիւնք» խորագրով, հրատարակվել է Վենետիկում 1847 թ. (557 էջ): Այստեղ էլ գետեղված են հոգվածում հիշատակված աշխատությունները:

16. կամբրոնում տիրող աշխարհիկ և հոգևոր կարգն ամբապնդելու նպատակով Ներսես կամբրոնացին սկսում է ինքնուրույն օրհներգեր սահմանել երկրի՝ իր տեղիներում ներքո գտնվող տարածքում, ինչպես նաև՝ պատժել անհրեշտականներին: Սրանք էլ բողոքազրույց դիմում են Լեոն Ա թագավորին, որն իր հերթին, սաստիկով հանդերձ բողոքողներին, խառնություններ է կիրառում նաև Ներսես կամբրոնացու նկատմամբ: Այս հանդամանքն էլ առիթ է հանդիսացել կամբրոնացու համար, գրելու իր «Թուղթ առ Լեոն կայսեր» հայտնի գործը (տե՛ս նաև № 14-ը):

17. Տե՛ս Ալիշան, «Միսուան և Լեոն Մեծագործ», Վենետիկ, 1885, էջ 91:

18. Նկատի ունի Կիլիկիայի հայկական պետության առաջին թագավոր Լեոն Ա Ռուբինյանին: Վերջինս զահակալից 1187 թ., և կարողացավ ձկան դիվանագիտություն վարելով՝ բարեկամություն հաստատել խաչակիրների հետ, ապա դաշնակից ունենալ Հռոմի պապին և Թուրքական Սալահեղդին սուլթանին, առ նրանց օգնությամբ մեծ բարգավաճման հասցնել իր երկիրը: Լեոն Ա-ն Կիլիկիայում զարկ տվեց գիտություններին, ստեղծեց մշակույթի մի քանի նշանավոր կենտրոններ (օր՝ կամբրոն, Պապեոն), ծավալեց շինարարական բնակավայր կենտրոններ (օր՝ կամբրոն, Պապեոն), ծավալեց շինարարական բնակավայրի նշանակալից գործունեություն, որի համար ստացավ «Լեոն Մեծագործ» հարջորչումը: Նա վախճանվել է 1219 թ. մայիսի 8-ին, այսինքն Ալիշանի՝ սույն հոդվածը գրելու ժամանակվանից (1900 թ.) մոտ յոթ հարյուր տարի առաջ ինչ որ ակնարկված է:

ԲՈՎԱՆՎՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
«Ծրբը Նահապետի»	15
Բանաստեղծություններ «Մաղթունի» և «Հայրունի» հատորներից	76
Ազգային երգերու և ուրիշ ավանդներու վրա	99
Ամսոց բնական նշանները	114
Քե ով է տղոց ամենեն սիրելի, գորավոր և հարկավոր վարպետը	121
Ամենահարկավոր ուսմունքը	124
Մանիր գրեզ	126
Մովսես Խորենացի և իր հայոց պատմությունը	136
Հովհաննես Սարկավազ վարդապետ	145
Շատորիան	155
Ազգային հատուկ դաստիարակություն	156
Մովսես Քերթոզհայր Հայոց	165
Ազգին պակասության կամ կատարելությանց վրա	170
Ազգասիրություն	176
Ազգային պակասություն մը, որ առաջադիմության միջոցները կարգի է	189
Շիլլեր	200
Հրահանգ, գրոսանք և սփոփանք հասարակաց	203
Սզգախնամ տեսություն	223
Նշմարք և նշխարք ի Հայաստան աշխարհի	231
Նղենու ներքո	297
Երբյակ Ներսիսյանք	352
Մանոթագրություններ	367

Ղևոնդ Ալիշան

ԵՐԿԵՐ

Гевонд Алишан

СОЧИНЕНИЯ

(проза и поэзия)

(На армянском языке)

Ереван — 1981

Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մուրադյան

Նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սոսոյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ. Ավագյան

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Ստեփանյան

ИБ № 3142

Հանձնված է շարվածքի 11. 09. 80: Ստորագրված է տպագրության 2. 04. 1981 թ.:
Ֆորմատ 60×84¹/₁₆: Տպագրական թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 20,9 հրատ. մամ., 23,25 պայմ. տպ. մամ.:
Տպաքանակ 51000: Պատվեր՝ 1804: Գինը 2 ու:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀԱՅԿ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9,
Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета по делам изда-
тельств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Те-
ряна, 91.